

**Запорізький національний університет
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості України**

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Науковий журнал

Випуск 2 (18), 2020

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

*Рекомендовано до друку
вченою радою Запорізького національного університету
протокол № 5 від 22.12.2020 р.*

Проблеми сучасної психології: науковий журнал. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2020. № 2 (18). 232 с.

Головний редактор:

Шевченко Н.Ф., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету

Редакційна колегія:

Александров Д.О., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

Аршава І.Ф., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології та патопсихології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро, Україна)

Горбань Г.О., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна)

Де Карло Алессандро, доктор філософії з психології Університету LUMSA у Римі (Італія)

Даль Корсо Лаура, доктор філософії з психології, доцент з організаційної психології та психології праці, факультета філософії, соціології, освітньої та прикладної психології Університету Падови (Італія)

Дорожкін В.Р., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України (м. Київ, Україна)

Зазимко О.В., кандидат психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії когнітивної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ, Україна)

Клопота Є.А., доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна)

Кононенко О.І., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (м. Одеса, Україна)

Мельничук Т.І., кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (м. Київ, Україна)

Паламарчук О.М., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, Україна)

Ронгінська Т.І., доктор психологічних наук, директор Інституту психології Зеленогурського університету (Польща)

Санніков О.І., доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри теорії та методики практичної психології Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (м. Одеса, Україна)

Сняданко І.І., доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів, Україна)

Ткалич М.Г., доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри психології Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України (м. Київ, Україна)

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) журнал включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі психологічних наук (053 – Психологія).

Журнал індексується у Index Copernicus, Academic Resource Index, Eurasian Scientific Journal Index, World Catalogue of Scientific Journals, Journal Index.

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 24461-14401 ПП від 26.03.2020 р.*

Zaporizhzhya National University
G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine
Ukrainian State Employment Service Training Institute

PROBLEMS OF MODERN PSYCHOLOGY

Scientific journal

Issue 2 (18), 2020

Publishing House
„Helvetica”
2020

DOI “Problems of modern psychology”
DOI № 2(18), 2020

<https://doi.org/10.26661/2310-4368>
<https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2>

*Board of Zaporizhzhia National University
(protocol № 5, 22.12.2020)*

Problems of modern psychology: Scientific journal. Zaporizhzhia: Publishing House “Helvetica”. 2020. № 2 (18). 232 p.

Editor-in-Chief:

N. Shevchenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor at the Department of Pedagogy and Psychology of Education, Zaporizhzhia National University

Editorial board:

D. Aleksandrov, Doctor of Psychology, Professor, Department of Social Work, Taras Shevchenko National University of Kyiv

I. Arshava, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of General Psychology and Pathopsychology, Oles Honchar Dnipro National University

A. De Carlo, Ph.D. in Psychology, LUMSA University of Roma (Italy)

L. Dal Corso, Ph.D. in Psychology, Associate Professor of Work and Organizational Psychology, Department of Philosophy, Sociology, Education and Applied Psychology, University of Padova (Italy)

V. Dorozhkin, Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Psychology, Ukrainian State Employment Service Training Institute

G. Gorban, Doctor of Psychological Sciences, professor of the Department of Psychology, Zaporizhzhia National University

Ye. Klopot, Doctor of Psychological Sciences, professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Educational Activity, Zaporizhzhia National University

O. Kononenko, Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Differential and Special Psychology, Mechnikov Odessa National University

T. Melnychuk, Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher at the Laboratory of Organizational and Social Psychology, G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

O. Palamarchuk, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Head of the Department of Psychology and Social Work, Vinnitsa State Pedagogical University named after Mikhail Kotsyubynsky

T. Ronginska, Doctor of psychology, Director of the Institute of Psychology, The University of Zielona Góra (Poland)

A. Sannikov, Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher, Associate Professor of the Department of Theory and Methodology of Practical Psychology, Ushinsky South Ukrainian National Pedagogical University

I. Snyadanko, Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Theoretical and Practical Psychology, Lviv Polytechnic National University

M. Tkalych, Doctor of Psychological Sciences, Professor of the Department of Psychology, Ukrainian State Employment Service Training Institute

O. Zazymko, Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Leading Researcher in the Laboratory of Cognitive Psychology, the G.S. Kostyuk Institute of Psychology NAPS of Ukraine

The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

Based on the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886 dated 02.07.2020 (Appendix 4), the journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine category “B” in the field of psychological sciences (053 – Psychology).

The journal is indexed in scientometric databases: Index Copernicus (Poland), Academic Resource Index, Eurasian Scientific Journal Index, World Catalog of Scientific Journals, Journal Index.

*Certificate of state registration of the printed source of mass media
KB № 24461-14401 IIP of 26.03.2020.*

ISSN 2310-4368 (Print)
ISSN 2524-2458 (Online)

© Zaporizhzhya National University, 2020

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Асєєва Ю. О.	<i>ВИЯВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК КІБЕР-АДИКТІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ТА ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ</i>	9
Ганущак Р. І.	<i>ЖИТТЄВИЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ В ЕПОХУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ: ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ</i>	18
Дроздова Д. С.	<i>ІНДИВІДУАЛЬНА НЕПОВТОРНІСТЬ СИМВОЛІКИ СНОВИДІНЬ ТА АРХЕТИПНОЇ СИМВОЛІКИ</i>	28
Лапінська Т. В.	<i>ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ФУНКЦІОНУВАННЯМ ТА СОЦІАЛЬНА ФРУСТРОВАНІСТЬ СЕРЕДНЬОГО МЕДИЧНОГО ПЕРСОНАЛУ, ЯКИЙ ПРАЦЮЄ В УМОВАХ ПІДВИЩЕНОЇ СТРЕСОГЕННОСТІ (З ВЕТЕРАНАМИ АТО/ООС)</i>	35
Миропольцева Н. І., Пахомова О. В.	<i>ВПЛИВ МОТИВАЦІЇ ДО СЛУЖБИ В АРМІЇ НА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНУ АДАПТАЦІЮ ВІЙСЬКОВИХ КОНТРАКТНОЇ ТА СТРОКОВОЇ ФОРМ СЛУЖБИ</i>	43
Шевченко Н. Ф., Саміташвілі-Бірюк О. О.	<i>ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ В РІЗНІ ПЕРІОДИ ДОРΟΣЛОСТІ</i>	52
Штомпель Л. М.	<i>ОБ'ЄКТИВНІ І СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ УЧНІВ ДО СКЛАДАННЯ ЗНО</i>	60
Яценко Т. С., Галушко Л. Я., Манжара С. О.	<i>МЕТОДОЛОГІЯ ГЛИБИННОГО ПІЗНАННЯ ПСИХІКИ В ЇЇ ПРАЛОГІЧНІЙ СУТНОСТІ</i>	69

РОЗДІЛ II. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Компанович М. С.	<i>АНАЛІЗ ВПРОВАДЖЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ЗДАТНОСТІ ДО САМОРЕГУЛЯЦІЇ ЕМОЦІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ У ПІДЛІТКІВ ІЗ ПСИХОСОМАТИЧНИМИ СЕРЦЕВО-СУДИННИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ</i>	85
Крутолевич А. Н.	<i>ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОДДЕРЖКИ ПАЦИЕНТОВ ТРАВМАТОЛОГИЧЕСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ С РАЗНЫМ УРОВНЕМ ПРОЯВЛЕНИЯ СИМПТОМАТИКИ ДЕПРЕССИИ И ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА</i>	98
Одинець О. А., Шукалова О. С., Даніліч-Скакун А. А., Нежуга А. В., Хижняк М. В.	<i>ПРИЧИННО-СИСТЕМНИЙ ХОЛІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОСОМАТИЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ</i>	105
Ткалич М. Г., Гречаник М. І., Гречаник Є. О.	<i>БІОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ГОМОСЕКСУАЛЬНОСТІ ІНДИВІДА</i>	115

РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Баранова А. М.	<i>МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ</i>	125
-----------------------	---	-----

Бондар С. С. <i>ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ КОМПЛЕКСНОЇ СИСТЕМИ СІМЕЙНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ПОРУШЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ РОДИНИ В РАЗІ АДЮЛЬТЕРУ</i>	133
Сазонова О. В. <i>ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ МОЛОДІ ТА ДОРОСЛИХ ПРО ФАХОВУ ПСИХОЛОГІЧНУ ДОПОМОГУ</i>	142
Трофимчук В. В. <i>СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ З АДИКТИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ</i>	154

РОЗДІЛ IV. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

Горбачова О. Ю., Сошина Ю. М. <i>АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЙ У СТРУКТУРІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВИХ НАСТАНОВЛЕНЬ ПІДЛІТКІВ</i>	162
Журавльова Л. П., Лаас М. В. <i>СТАТЕВІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ЙОГО ЧИННИКІВ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ</i>	169
Литвиненко О. О. <i>ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ В КОНТЕКСТІ ОНТОГЕНЕЗУ ТА ДИЗОНТОГЕНЕЗУ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ</i>	179
Олефір В. П. <i>ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА У ПРОЦЕСІ МУЗИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ЗМІСТОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ</i>	187
Поліщук Д. С. <i>РОЗВИТОК САМОСТІЙНОСТІ ЯК ОСОБИСТІСНОЇ ЯКОСТІ ПІДЛІТКА</i>	199

РОЗДІЛ V. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

Камінська О. В. <i>ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ІЗ ЗОНИ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ</i>	208
---	-----

РОЗДІЛ VI. ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Петровська І. Р. <i>ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МІСТЯН І СЕЛЯН</i>	215
Скнар О. М. <i>СІМЕЙНА ВЗАЄМОДІЯ В РАКУРСІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ: ПОКАЗНИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ</i>	222

CONTENTS

SECTION I. GENERAL PSYCHOLOGY, HISTORY OF PSYCHOLOGY

Asieieva Yu. O. <i>IDENTIFICATION OF PERSONAL CHARACTERISTICS OF CYBER-ADDICTION IN ADOLESCENCE AND EARLY ADULTHOOD</i>	9
Hanushchak R. I. <i>LIFEWORLD OF PERSONALITY IN THE AGE OF INFORMATION TECHNOLOGIES: CHALLENGES AND THREATS</i>	18
Drozdova D. S. <i>INDIVIDUAL UNIQUENESS OF DREAM SYMBOLS AND ARCHETYPAL SYMBOLISM</i>	28
Lapinska T. V. <i>SATISFACTION OF NURSES WORKING IN CONDITIONS OF INCREASED STRESS (WITH ANTI-TERRORIST OPERATION VETERANS) WITH THE FUNCTIONING AND SOCIAL FRUSTRATION</i>	35
Myropoltseva N. I., Pakhomova O. V. <i>THE INFLUENCE OF MOTIVATION FOR SERVICE IN THE ARMY ON THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF MILITARY CONTRACT AND TERM FORMS OF SERVICE</i>	43
Shevchenko N. F., Samitashvili-Biriuk O. O. <i>FEATURES OF THE PSYCHOLOGICAL DEFENSE SYSTEM OF A PERSONALITY IN DIFFERENT PERIODS OF ADULTHOOD</i>	52
Shtompel L. M. <i>OBJECTIVE AND SUBJECTIVE FACTORS OF STUDENTS' PSYCHOLOGICAL ADAPTATION TO TAKING ZNO</i>	60
Yatsenko T. S., Halushko L. Ya., Manzhara S. O. <i>METHODOLOGY OF IN-DEPTH COGNITION OF THE PSYCHE IN ITS PRALOGICAL ESSENCE</i>	69

SECTION II. MEDICAL PSYCHOLOGY

Kompanovich M. S. <i>ANALYSIS OF INTRODUCTION OF A COMPLEX PSYCHO-CORRECTIONAL PROGRAM FOR THE DEVELOPMENT OF ABILITY TO SELF-REGULATION OF EMOTIONAL EXPERIENCES IN ADOLESCENTS WITH PSYCHOSOMATIC CARDIOVASCULAR DISEASE</i>	85
Krutolevich H. N. <i>FEATURES OF PERCEIVED SOCIAL SUPPORT OF TRAUMA DEPARTMENT PATIENTS WITH DIFFERENT LEVELS OF DEPRESSION AND POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER SYMPTOMS</i>	98
Odynets O. A., Shukalova O. S., Danilich-Skakun A. A., Nezhuta A. V., Khyzhniak M. V. <i>CAUSAL AND SYSTEM CHOLISTIC APPROACH TO THE PROBLEM OF PSYCHOSOMATIC DISEASES</i>	105
Tkalych M. H., Hrechanyk M. I., Hrechanyk E. O. <i>BIOLOGICAL FACTORS CONTRIBUTING TO THE DEVELOPMENT OF HOMOSEXUALITY</i>	115

SECTION III. SOCIAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF SOCIAL WORK

Baranova A. M. <i>THE MODEL OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS THAT AFFECT THE FORMATION OF LEADERSHIP POTENTIAL IN ADOLESCENCE</i>	125
Bondar S. S. <i>EVALUATION OF THE EFFICIENCY OF THE COMPLEX SYSTEM OF FAMILY COUNSELING OF DYSFUNCTION OF FAMILY LIFE DUE TO ADULTERY</i>	133

Sazonova O. V.	
<i>FEATURES OF PERCEPTION AMONG YOUNG PEOPLE AND ADULTS ABOUT PROFESSIONAL PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE</i>	142
Trofymchuk V. V.	
<i>SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF AGGRESSIVENESS OF ADOLESCENTS WITH ADDICTIVE</i>	154
SECTION IV. PEDAGOGICAL AND DEVELOPMENTAL PSYCHOLOGY	
Horbachova O. Yu., Soshyna Yu. M.	
<i>THE ANALYSIS OF TRANSFORMATIONS IN THE STRUCTURE OF AXIOLOGICAL ORIENTATIONS OF ADOLESCENTS</i>	162
Zhuravleva L. P., Laas M. V.	
<i>GENDER FEATURES OF DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ITS FACTORS IN YOUTH AGE</i>	169
Lytvynenko O. O.	
<i>THE TECHNOLOGIES OF PSYCHOLOGICAL PROPHYLACTICS IN THE CONTEXT OF ONTOGENESIS AND DYSONTOGENESIS OF ADOLESCENTS' PERSONAL FORMATION</i>	179
Olefir V. P.	
<i>THE PROGRAM OF DEVELOPMENT OF JUNIOR SCHOOLCHILD INDIVIDUALITY DURING THE MUSICAL ACTIVITY: SUBSTANTIVE AND PROCEDURAL ASPECTS</i>	187
Polishchuk D. S.	
<i>DEVELOPMENT OF INDEPENDENCE AS A PERSONAL QUALITY OF A TEENAGER</i>	199
SECTION V. PSYCHOLOGY OF ACTIVITY IN SPECIAL CONDITIONS	
Kaminska O. V.	
<i>PECULIARITIES OF THE PSYCHOEMOTIONAL SPHERE OF THE IDENTIFICATION FROM THE AREA OF ANTI-TERRORIST OPERATION</i>	208
SECTION VI. POLITICAL PSYCHOLOGY	
Petrovska I. R.	
<i>PSYCHOLOGICAL FACTORS OF CIVIC IDENTITY FORMATION OF RESIDENTS OF RURAL AND URBAN AREAS</i>	215
Sknar O. M.	
<i>FAMILY INTERACTION IN THE PERSPECTIVE OF THE DEVELOPMENT OF CIVIL COMPETENCE OF YOUTH: RESEARCH INDICATORS</i>	222

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ, ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.923.2-053.6:004.738.5-042.72

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-1>

ВИЯВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК КІБЕР-АДИКТІВ У ПІДЛІТКОВОМУ ТА ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Асєєва Ю. О.

кандидат психологічних наук,

завідувачка кафедри загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін

Одеський інститут

Міжрегіональної Академії управління персоналом

вул. Чорноморського козацтва, 19, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0003-3086-3993

dgylia.as@gmail.com

Ключові слова:

*кібер-соціалізація,
кіберпростір, кібер-адикції,
підлітки, юнацький вік,
індивідуально-психологічні
характеристики.*

Глобальна кібер-соціалізація поступово, окрім різноманітних «благ», привносить у життя людини й низку проблемних питань, одним із яких є формування у молодого покоління залежності від кіберпростору. Робота присвячена виявленню особистісних характеристик кібер-адиктів серед молодого покоління.

Метою роботи стало проведення психодіагностичного дослідження з виявлення особистісних характеристик кібер-адиктів у підлітковому та юнацькому віці.

Методи дослідження: теоретичний (аналіз та узагальнення соціально-психологічної, медико-психологічної, психолого-педагогічної літератури за темою дослідження), напівструктуроване інтерв'ю, психодіагностичний і математико-статистичний (кількісний і якісний аналіз отриманих результатів). Усього в дослідженні взяли участь 559 підлітків, із них 408 мали певні види кібер-адикцій, 151 особа надала згоду увійти до групи порівняння (умовно здорові). Для вивчення індивідуально-психологічних характеристик особистості кібер-адиктів було обрано Особистісний опитувальник Р.Б. Кеттелла (версії 14PF/HSPQ та 16PF).

Загальний аналіз профілів особистості респондентів у віковій категорії від 14 до 15 та від 16 до 18 років свідчить про те, що профілі особистості груп порівняння тяжіють до середніх результатів (і не мають значних відхилень за групами), а профіль особистості основних груп респондентів має яскраві завищені піки за шкалами D, F, J, O, Q2 та яскраві піки за низькими показниками шкал A, C, E, G, H, Q3. За результатами аналізу профілів респондентів вікової категорії від 19 до 21 року можливо зробити висновок, що профілі особистості груп порівняння тяжіють до середніх результатів (і не мають значних відхилень за групами), а профіль особистості основних груп респондентів має яскраві завищені піки за шкалами F, L, M, O, Q1, Q2, Q4 та яскраві піки за низькими показниками шкал A, C, E, G, H, I, N, Q3.

Урахування індивідуально-психологічних особливостей респондентів основних груп дозволить нам розробити адекватну індивідуальну психокорекційну програму, а деякі особливості, виявлені загалом в основній групі, дають можливість врахувати їх у розробці групових програм.

IDENTIFICATION OF PERSONAL CHARACTERISTICS OF CYBER-ADDICTION IN ADOLESCENCE AND EARLY ADULTHOOD

Asieieva Yu. O.

PhD,

Head of the Department of General Scientific, Social and Behavioral Disciplines

Odessa Institute

of the Interregional Academy of Personnel Management

Chornomorskoho kozatstva str., 19, Odesa, Ukraine

orcid.org/0000-0003-3086-3993

dgylia.as@gmail.com

Key words: *cyber-socialization, cyberspace, cyber-addictions, teenagers, adolescence, individual psychological characteristics.*

Global cyber-socialization, gradually in addition to the diversity of “benefits” brings into human life and a number of problematic issues. One of which is the formation of the younger generation’s dependence on cyberspace. The work is devoted to identifying the personal characteristics of cyber-addicts among the younger generation.

The aim of the work was to conduct a psychodiagnostic study to identify the personal characteristics of cyber-addicts in adolescence and adolescence.

Research methods: theoretical (analysis and generalization of socio-psychological, medical-psychological, psychological-pedagogical literature on the research topic), semi-structured interview, psychodiagnostic and mathematical-statistical (quantitative and qualitative analysis of the results).

A total of 559 adolescents participated in the study, of whom 408 had certain types of cyber-addictions, and 151 people who agreed to enter the comparison group (relatively healthy). To study the individual psychological characteristics of the personality of cyber-addicts was chosen Personal Questionnaire R.B. Kettell (14PF / HSPQ and 16PF versions).

In the general analysis of personality profiles of respondents in the age group from 14 to 15 years and from 16 to 18 years, it is possible to note that the personality profiles of comparison groups tend to average results (and do not have significant deviations by groups), bright inflated peaks on scales D, F, J, O, Q2 and bright peaks on low scales: A, C, E, G, H, Q3. According to the analysis of profiles of respondents aged 19 to 21, it is possible to note that the personality profiles of the comparison groups tend to average results (and do not have significant deviations by groups), and the personality profile of the main groups of respondents have bright inflated peaks on scales F, L, M, O, Q1, Q2, Q4 and bright peaks on low scales: A, C, E, G, H, I, N, Q3.

Taking into account the individual psychological characteristics of the respondents of the main groups will allow us to develop an adequate individual psycho-correctional program, and some features identified in general for the main group provide an opportunity to take them into account when developing group programs.

Постановка проблеми. Інформаційно-технологічна революція, на думку багатьох аналітиків, полягала в появі комп’ютерів і екстенсивному розвитку комп’ютерних мереж, використанні комп’ютерних баз даних, інформаційних, комунікаційних, електронних, цифрових та Інтернет-технологій, за допомогою яких оперативно накопичувалася, зберігалася і передавалася інформація практично в будь-якому обсязі, що значно спрощувало обмін інформацією [1–5]. Динамічний розвиток і впро-

вадження сучасних комп’ютерних та інформаційно-комунікаційних технологій практично в усі сфери життєдіяльності сучасної людини зачіпає гострі питання трансформації та функціонування соціальних, економічних і політичних структур суспільства, а також формування нових механізмів культурного розвитку людства. Сучасне покоління фактично переходить на мережевий рівень еволюції та діяльності, набирає обертів новий етап становлення людства – кібер-соціалізація [4; 6–8].

Кібер-соціалізація безпосередньо пов'язана з інтерактивними, комп'ютерними та цифровими технологіями, у т. ч. зі всесвітньою глобальною мережею Інтернет, і визначає процес індивідуальної соціалізації у кіберпросторі, вказуючи на сучасні зміни морально-етичних принципів, системи потреб і ціннісно-мотиваційної системи людства у зв'язку зі всебічним використанням ІКТ, комп'ютера, Інтернету та інших різноманітних електронних девайсів [2; 3; 5].

Глобальна кібер-соціалізація поступово, окрім різноманітних «благ», привносить у життя людини й низку проблемних питань, одним із яких є формування у молодого покоління залежності від кіберпростору. Феномени кібер-адикції та Інтернет-залежності (Internet Addiction Disorder, чи IAD), поки не визнані на офіційному рівні (не включені до класифікації захворювань МКХ-10 і розладів DSM IV, однак їх внесення планується у майбутніх редакціях), тим не менше, існують і дозволяють говорити про людину як жертву кібер-соціалізації [5; 9; 10]. Отже, сьогодні дослідження проблематики кібер-адикції набирає актуальності. Для чіткого опису нозології цього виду нехімічних адикцій необхідно провести експериментальні дослідження з виявлення й опису стадії, етапів і детермінант формування кібер-адикції з урахуванням індивідуально-психологічних характеристик особистості. Всебічний мультидисциплінарний підхід до проблеми кібер-адикцій дозволить більш чітко виявити основні проблемні місця для розробки психопрофілактичних і психокорекційних програм, особливо для осіб юнацького та підліткового віку на різних стадіях кібер-адикції.

Метою роботи стало проведення психодіагностичного дослідження з виявлення особистісних характеристик кібер-адиктів у підлітковому та юнацькому віці.

Методи дослідження: теоретичний (аналіз та узагальнення соціально-психологічної, медико-психологічної, психолого-педагогічної літератури за темою дослідження), напівструктуроване інтерв'ю, психодіагностичний і математико-статистичний (кількісний і якісний аналіз отриманих результатів).

Критерії включення / виключення. У нашому дослідженні брали участь лише ті його учасники, які відповідали всім наведеними нижче критеріям включення, а саме:

- були здатні прочитати й усвідомити дані, наведені в інформованій згоді для участі у дослідженні, а також розуміли інструкції, наведені у психологічних тестових методиках;

- власноруч підписали інформовану згоду на участь у дослідженні, психодіагностичне опитування та консультативно-терапевтичну допомогу;

- підлітки, батьки котрих дали інформовану згоду на участь їхніх дітей у дослідженні;

- входили до вікової групи 14–21 років.

Критеріями виключення з дослідження були:

- вік молодше 14 або старше 21 року;

- відсутність інформаційної згоди на участь у дослідженні, підписаної особисто, для осіб від 18 до 21 року;

- відсутність інформаційної згоди, наданої батьками чи особами, які згідно із законодавством України відповідають за дитину (батьками, опікунами, прийомними батьками), для підлітків від 14 до 18 років;

- підлітки, котрі мали психотичні розлади або виражені прояви розладів особистості;

- особи, що мали тяжкі форми соматичної або неврологічної патології.

Вибірка дослідження. Усього в дослідженні взяли участь 559 підлітків, із них 408 мали певні види кібер-адикцій, 151 особа надала згоду увійти до групи порівняння (умовно здорові). Із них 269 юнаків (48,12% вибірки) у віці 14–21 рік, 290 дівчат (51,88% вибірки) у віці 14–21 рік. Для проведення дослідження нами було відокремлено три блоки респондентів залежно від віку, які мали внутрішній розподіл на основну групу та групу порівняння у вікових категоріях: від 14 до 15 років, це ОГЮ1 – 59 юнаків з ознаками залежності; ГПЮ1 – 21 умовно здоровий юнак; ОГД1 – 65 дівчат із ознаками залежності; ГПД1 – 25 умовно здорових дівчат; від 16 до 18 років, це ОГЮ2 – 72 юнака з ознаками залежності; ГПЮ2 – 26 умовно здорових юнаків; ОГД2 – 76 дівчат з ознаками залежності; ГПД2 – 28 умовно здорових дівчат; від 19 до 21 років, це ОГЮ3 – 67 юнаків з ознаками залежності; ГПЮ3 – 24 умовно здорових юнака; ОГД3 – 69 дівчат з ознаками залежності; ГПД3 – 27 умовно здорових дівчат.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для вивчення індивідуально-психологічних характеристик особистості кібер-адиктів було обрано Особистісний опитувальник Р.Б. Кеттелла (версії 14PF/HSPQ та 16PF) [11, с. 672], різні версії опитувальника було обрано у зв'язку з віковими характеристиками груп досліджених, як і рекомендовано автором методики. Дослідження конституціональних факторів дозволяє визначити психологічну своєрідність основних підструктур темпераменту та характеру, причому кожен із наявних у методиці чинників не тільки містить якісну та кількісну оцінку внутрішньої природи особистості, але і включає її характеристику з боку міжособистісних відносин. Крім того, ця методика дає нам можливість проаналізувати три основні блоки: інтелектуальний, емоційний і комунікативний. Виявлення індивідуально-психологічних характеристик за кожним із блоків

дасть нам можливість відокремити маркери для побудови адекватної психокорекційної програми залежно від віку респондентів і від ступеня прояву кібер-адикцій.

З метою детального аналізу індивідуально-психологічних характеристик респондентів основних груп і груп порівняння було побудовано три профілі особистості залежно від відокремлених вікових категорій: від 14 до 15 років (рис. 1), від 16 до 18 років (рис. 2), від 19 до 21 року (рис. 3). Для респондентів двох перших вікових категорій було обрано версію 14PF/HSPQ, а для респондентів третьої вікової категорії – версію 16PF. Отримані від респондентів результати було занесено до таблиці та підраховано середні бали по кожній із досліджених груп, на наступному етапі аналізу даних середні бали було переведено у стени відповідно до інструкції з використання методики. Надалі було побудовано профіль особистості кожної з досліджених груп (рис. 1–3).

Загальний аналіз профілів особистості респондентів у віковій категорії від 14 до 15 та від 16 до 18 років (рис. 1. і 2) свідчить про те, що профілі особистості груп порівняння тяжіють до середніх результатів (і не мають значних відхилень за групами), а профіль особистості основних груп респондентів має яскраві завищені піки за шкалами D, F, J, O, Q2 та яскраві піки за низькими показниками шкал: A, C, E, G, H, Q3. Опишемо отримані результати у сукупності за групами порівняння

й основними групами у загальній віковій категорії від 14 до 18 років і надамо загальну характеристику респондентів.

Розглядаючи профіль особистості груп порівняння у віковій категорії від 14 до 18 років, можливо зазначити, що всі показники знаходяться в межах середніх стенив і не перевищують 5,5 стени. Це характеризує осіб груп порівняння як легких у спілкуванні, доброзичливих, емоційно багатих, схильних до співпраці, уважних до людей, м'якосердих. Вони добре пристосовуються, адаптуються, їм притаманні гнучкі установки, які легко змінюються, досить об'єктивні до оточуючих. У респондентів груп порівняння добре розвинуте почуття співпереживання. У мисленні притаманні реалістичні тенденції. У діяльності воліють до соціально значущих ситуацій, які пов'язані з людьми, емоційно стійкі. Вони демонструють реалістичне ставлення до життя. Схильні дотримуватися групових моральних норм. Вміють пристосовуватися до стресових ситуацій, можуть обирати оптимальний варіант поведінки. Здебільшого спокійні, однак дещо вибагливі, самовпевнені, інколи бувають нестриманими. Можуть бути тимчасовими лідерами в екстремальних ситуаціях або у неформальних групах. Демократичні, живі, веселі, сповнені ентузіазму, активні, балакучі. Охоче випробовують нові емоції. Легко переключаються з однієї діяльності на іншу, їм властива висока продуктивність праці.

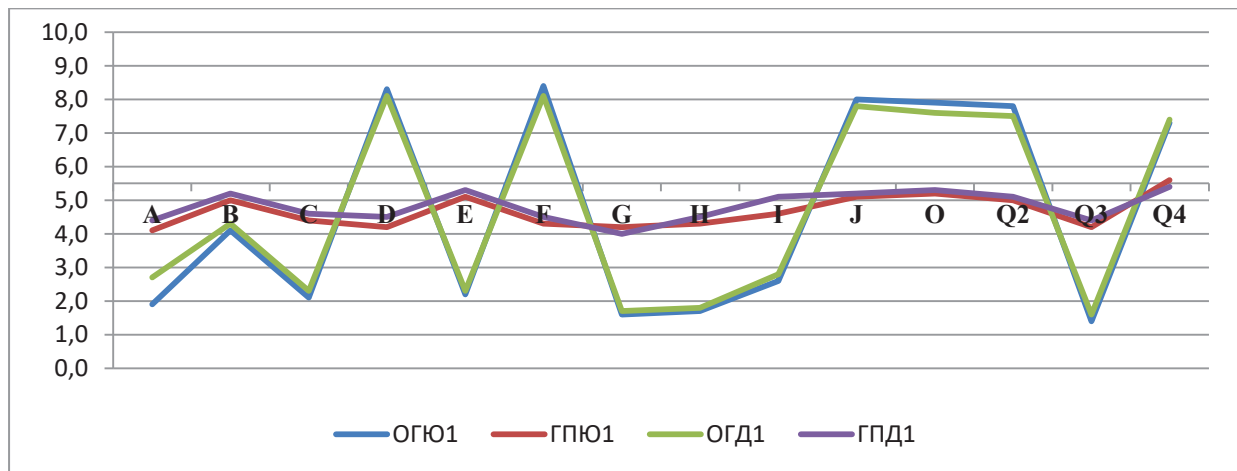

Рис. 1. Профіль особистості респондентів у віковій категорії від 14 до 15 років

Примітка: наведені скорочення слід розглядати таким чином: ОГЮ1 – основна група юнаків із ознаками залежності; ГПЮ1 – група порівняння юнаків, умовно здорових; ОГД1 – основна група дівчат із ознаками залежності; ГПД1 – група порівняння дівчат, умовно здорових.

Шкали опитувальника: А – товарищівість, уважне ставлення до людей; В – загальний рівень інтелекту, здатність до навчання; С – емоційна стійкість (сила «Я»); D – флегматичність – збудливість; E – доміантність і сила нервової системи; F – експансивність, динамізм спілкування; J – неврастенія, фактор Гамлета, відповідальність, організованість; H – активність у соціальних контактах (сміливість); I – чутливість; L – ставлення до людей; M – рівень розвитку уяви; N – дипломатичність; O – тривожність; Q1 – сприйняття нового, аналітичність мислення; Q2 – конфліктність і залежність від групи; Q3 – самоконтроль; Q4 – фрустрація

Притаманні хороші організаторські здібності, хоча їхня діяльність може не мати реального ефекту. Демонструють наполегливість, обов'язковість, досить відповідальні, вибагливі до себе та сповнені планів. Зазвичай академічна успішність середня та невисока. Вони часто замислюються й аналізують свої помилки, намагаючись уникнути нових. Не завжди домінують. Мають відповідний образ свого «Я», впевнені в собі, у групі працюють добре.

Аналіз профілю основних груп у віковій категорії від 14 до 18 років дозволяє зробити висновок, що для них характерні стриманість, відособленість, критичність, холодність, схильність до ригідності, скептицизму та відчуженості. Речі та ідеї їх привертають більше, ніж люди. Уникають компромісів, тверді та непохитні. Емоційно збудливі, легко засмучуються, дратуються, невротично стомлені, нетерплячі, вибагливі, надактивні. Активно реагують на задоволення або незадоволення своїх потреб, потребують негайного вирішення проблем. Проявляють багато нервових симптомів (непокоїний сон, легко ображаються, сердяться, перебувають у збудженому стані в ситуаціях обмеження). Нав'язливі в поведінці, залежать від інших, часто серед них зустрічаються невротики. Безладні, імпульсивні, нестійкі в досягненні мети, поверхневі, егоїстичні, працюють для себе і на себе. Уникають пра-

вил, мало відчують обов'язки. За отриманими результатами опитування виявляється підсвідоме почуття провини, власної неповноцінності, складнощі з висловлюванням думок і почуттів. Вони не схильні підтримувати відносини з усіма, хто їх оточує. Іноді можуть бути безжальними та навіть жорстокими. Дуже вибагливі до інших, у своїх оцінках дуже холодні. Зазвичай мають свою думку, яку часто не повідомляють іншим. Мають вузьке коло друзів. Не забувають несправедливості. Холодні неврастеніки. Депресивні, у них переважає поганий настрій, здебільшого їм властиві похмурі передчуття, занепокоєння, тривожність у важких ситуаціях, притаманне суб'єктивне відчуття, що їх не приймає група. Вони схильні йти своїм шляхом, приймати власні рішення, діяти самостійно, погано працюють у групі, здебільшого не рахуються із суспільною думкою, їм не потрібне схвалення інших людей. Їм притаманний низький вольовий контроль, низька інтегрованість, вони не звертають уваги на соціальні вимоги, збудливі, нетерплячі та неспокійні, не мають цілісного «образу Я», часто помиляються і відчують свою непристосованість до життя. Зазвичай незадоволені порядком, керівництвом. Мають низький поріг фрустрації, пов'язаний із високою збудливістю.

Для респондентів у віковій категорії від 19 до 21 року було обрано «Особистісний опитуваль-

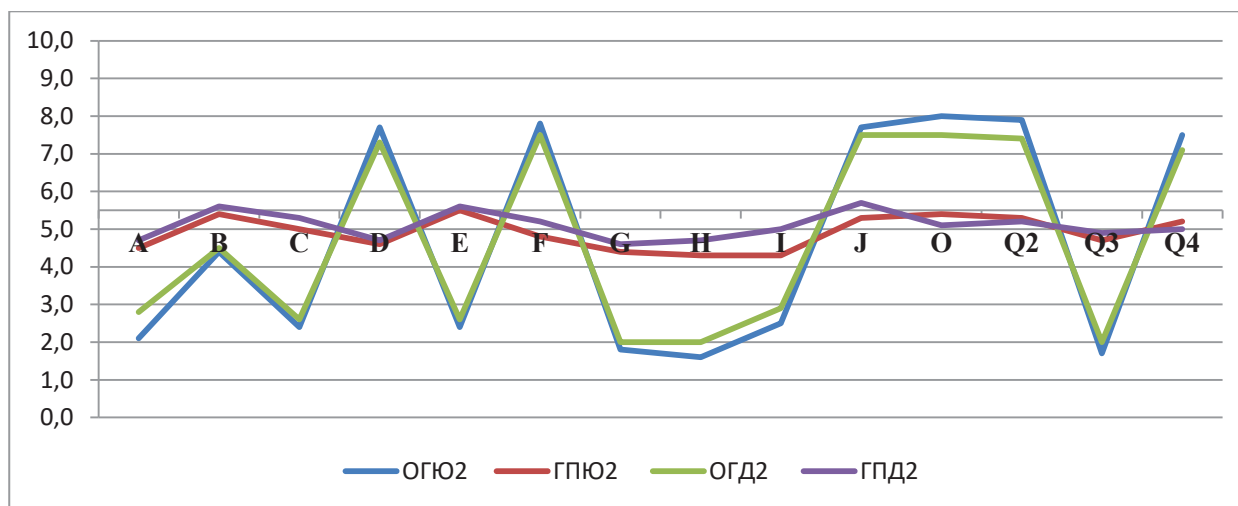

Рис. 2. Профіль особистості респондентів у віковій категорії від 16 до 18 років

Примітка: наведені скорочення слід розглядати таким чином: ОГЮ2 – основна група юнаків із ознаками залежності; ГПЮ2 – група порівняння юнаків, умовно здорових; ОГД2 – основна група дівчат із ознаками залежності; ГПД2 – група порівняння дівчат, умовно здорових.

Шкали опитувальника: А – товарищескість, уважне ставлення до людей; В – загальний рівень інтелекту, здатність до навчання; С – емоційна стійкість (сила «Я»); D – флегматичність – збудливість; E – домінантність і сила нервової системи; F – експансивність, динамізм спілкування; G – рівень морального контролю, відповідальність, організованість; H – активність у соціальних контактах (сміливість); J – неврастенія, фактор Гамлета, відповідальність, організованість; I – чутливість; O – тривожність; Q2 – конфліктність і залежність від групи; Q3 – самоконтроль; Q4 – фрустрація.

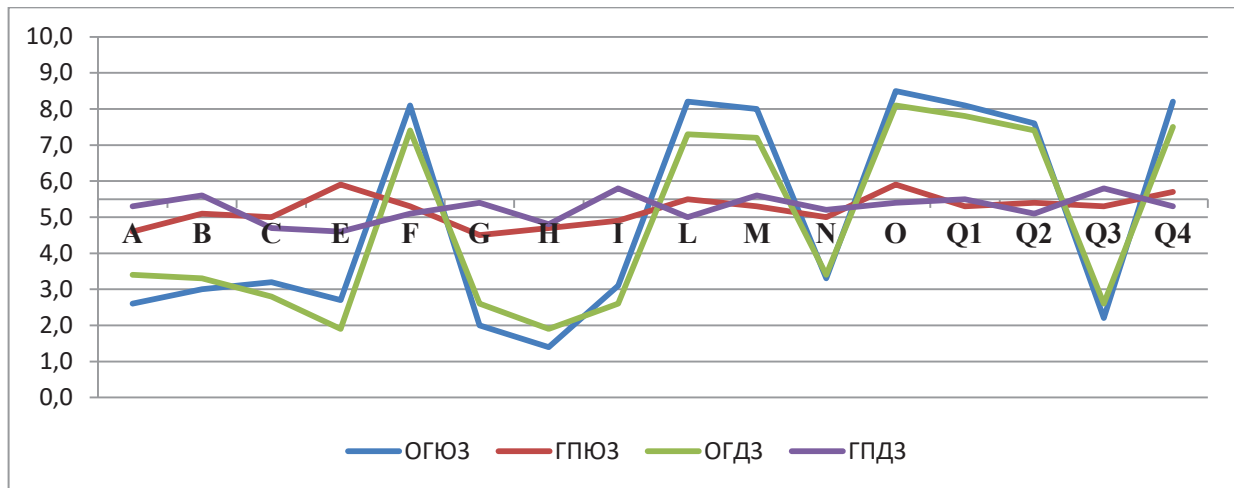

Рис. 3. Профіль особистості респондентів у віковій категорії від 18 до 21 року

Примітка: наведені скорочення слід розглядати таким чином: ОГЮЗ – основна група юнаків із ознаками залежності; ГПЮЗ – група порівняння юнаків, умовно здорових; ОГДЗ – основна група дівчат із ознаками залежності; ГПДЗ – група порівняння дівчат, умовно здорових.

Шкали опитувальника: А – товарищівість, уважне ставлення до людей; В – загальний рівень інтелекту, здатність до навчання; С – емоційна стійкість (сила «Я»); D – флегматичність – збудливість; E – домінантність і сила нервової системи; F – експансивність, динамізм спілкування; G – рівень морального контролю, відповідальність, організованість; H – активність у соціальних контактах (сміливість); I – неврастенія, фактор Гамлета, відповідальність, організованість; L – чутливість; O – тривожність; Q2 – конфліктність і залежність від групи; Q3 – самоконтроль; Q4 – фрустрація.

ник Р.Б. Кеттелла» у версії 16PF. При загальному аналізі профілів особистості респондентів цієї вікової категорії можливо зазначити, що профілі особистості груп порівняння тяжіють до середніх результатів (і не мають значних відхилень за групами), а профіль особистості основних груп респондентів має яскраві завищені піки за шкалами F, L, M, O, Q1, Q2, Q4 та яскраві піки за низькими показниками шкал: А, С, E, G, H, I, N, Q3.

Розгляд профілю особистості груп порівняння у віковій категорії від 19 до 21 року дозволяє стверджувати, що всі показники знаходяться в межах середніх стенів (5,5 стени) і не перевищують 6 стенів. Це характеризує респондентів груп порівняння як осіб, котрі не уникають взаємин з іншими людьми, але їхня власна активність у встановленні та збереженні контактів невисока. Ініціатором спілкування вони стають, якщо зачіпаються їхні власні інтереси або проблема може бути вирішена тільки за допомогою спілкування. Вони вибіркові у спілкуванні; мають невелике коло друзів і знайомих, які близькі їм за інтересами та ціннісними орієнтаціями та з якими почувуються комфортно. Спілкування з великою аудиторією або авторитетними людьми вимагає від них подолання напруги. Вони досить тонко розуміються на людях, замислюються над мотивами їхньої поведінки, однак на свої оцінки та характеристики орієнтуються рідко. До людей ставляться доброзичливо, але без особливої довіри. Довірливі

взаємини встановлюють із тими, хто близький за інтересами, з ким підтримують давні стосунки. Розуміють чужі проблеми, але вважають, що власні краще зберігати в таємниці та вирішувати самостійно. Можливі конфлікти та розбіжності з оточуючими, але вони не тривалі. У них помірно виражений лідерський потенціал. Власна думка з багатьох питань не нав'язується групі. Лідерські функції проявляються переважно у звичних ситуаціях, розвиток яких можна передбачити, а появи труднощів можна запобігти. Лідерська активність можлива також і тоді, коли ситуація глибоко зачіпає особисті інтереси. Думка групи поважається, як і власна, вони можуть змінити власні погляди під тиском групи, однак такі рішення приймаються самостійно. Можуть досягти успіху у вирішенні нескладних абстрактних проблем. Найбільша успішність досягається у вирішенні практичних завдань. Вони мають здібності до творчої, детальної розробки ідей, висунутих іншими. Мають здатність швидко орієнтуватися у проблемних ситуаціях, але не завжди вміють прораховувати варіанти вирішення. У зв'язку з цим обрані рішення не завжди бувають оптимальними. Нові ідеї та способи рішень використовують виважено, лише після всебічної оцінки й оцінки наслідків. Вони зберігають емоційну рівновагу переважно за звичних для себе обставин. Із несподіваною появою додаткових труднощів виникає короточасне почуття тривоги та

безпорадності. Сильні емоційні реакції можливі в тих ситуаціях, які глибоко зачіпають їхні актуальні потреби. Часто демонструють прагнення знаходити позитивне в житті, однак повністю відключитися від неприємностей, від повсякденних проблем їм не вдається. Вони вірять в удачу, якщо ситуація їм знайома і можна використовувати перевірені досвідом стратегії поведінки та рішення задач. Ризикують виважено. Ризиковані ситуації привертають тоді, коли ризик виправданий і успіх реально досяжний. Часто відчувають тривогу, занепокоєння у незвичних для себе ситуаціях. Коли обстановка знайома і передбачувана, почуття тривоги слабшає або не виникає взагалі. Намагаються об'єктивно сприймати те, що відбувається в їхньому оточенні. Перешкоди на шляху до досягнення мети здаються непереборними, але вони спроможні досить довго шукати оптимальні виходи із проблемних ситуацій. Критичні зауваження на свою адресу сприймають спочатку з роздратуванням, потім знаходять у них раціональне зерно, і роздратування знімається. У конфліктних ситуаціях схильні звинувачувати не лише інших, а й себе. Вони здатні бути організованими та наполегливими насамперед у ситуаціях, до яких адаптувалися. У разі несподіваної появи додаткового навантаження можуть діяти хаотично, неорганізовано. Вибірково ставляться до загальногрупових норм і вимог. Проявляють совісність, відповідальність в особисто значущих ситуаціях, однак можуть і формально виконувати обов'язки, коли ситуація не зачіпає їхніх особистих інтересів.

З аналізу профілю основних груп у віковій категорії від 19 до 21 року випливає, що для них характерні слабо виражена потреба у спілкуванні з іншими людьми. Вони надзвичайно вибіркові у встановленні та підтримці контактів, тому коло їхнього спілкування обмежене друзями та близькими, у міжособистісних стосунках ревниві. Здебільшого респонденти основних груп уникають спілкування з великою аудиторією й авторитетами. Відчувають великі труднощі, коли виникають складнощі, пов'язані з проханнями. Часто демонструють підозрілість, «захист» і внутрішнє напруження, заздрісність, затримують свою увагу на невдачах, вимагають від оточуючих нести відповідальність за помилки, дратівливі, егоцентричні, часто нетактовні у зверненнях, нестримані емоційно, у них не розвинена проникливість і здатність до аналізу мотивувань. Вони часто прагнуть зайняти лідерську позицію у групі. Мають власну думку з багатьох питань, прагнуть затвердити її серед оточуючих і змінити їх поведінку відповідно до власних переконань. До думки інших ставляться критично і вдаються до неї дуже рідко. Віддають перевагу власним переконанням, які не міняють навіть під тиском групи. Серед респон-

дентів основної групи переважає конкретність і ригідність мислення, емоційна дезорганізація мислення, богемність, неухважність, вони здебільшого поглинені власними ідеями та захоплені внутрішніми ілюзіями, неврівноважені. Можуть бути терпимими до незручностей, однак здебільшого критично налаштовані та не довіряють авторитетам, на віру нічого не приймають, характеризуються наявністю інтелектуальних інтересів. Здебільшого вони емоційно нестійкі, перебувають під впливом почуттів, легко засмучуються, у нестандартних ситуаціях втрачають рівновагу, неспокійні, демонструють невротичні симптоми, іпохондрію, стомлюваність. Часто можуть проявляти жорстокість, несентиментальні до інших, можуть навіть демонструвати цинізм. Неухважні, недбалі та імпульсивні, часто проявляють нерішучість, невпевнені у своїх силах, озлоблені, роздратовані, не потребують великого товариства, віддають перевагу одному-двома друзям. Вони часто тривожаться про можливі невдачі та неприємні події, шкодують про минулі свої вчинки. Незадоволені собою, відчувають провину, що створює труднощі у взаєминах із оточуючими. Болісно сприймають критику на свою адресу. Похвалу, компліменти приймають із великою недовірою. Перешкоди на шляху до досягнення мети для них непереборні, вони схильні фіксуватися на неприємних сторонах чи подіях, що перешкоджає пошуку виходу із проблемних ситуацій. Часто відступають від бажаної мети, як тільки з'являються внутрішні або зовнішні перешкоди, діють неорганізовано. Не вміють планувати та раціонально розподіляти свій час. Поведінка регулюється переважно особистими, миттєвими бажаннями та потребами, тому не завжди вписується у традиційні рамки. Свої можливості не завжди оцінюють критично, досить вільно ставляться до моральних норм.

Урахування індивідуально-психологічних особливостей респондентів основних груп дозволить нам розробити адекватну індивідуальну психокорекційну програму, а деякі особливості, виявлені загалом в основній групі, дають можливість врахувати їх у розробці групових програм.

Висновки. З метою виявлення особливостей верифікації кібер-адикції нами було визначено основні індивідуально-психологічні й особистісно-психологічні характеристики груп підліткового та юнацького віку (від 14 до 21 року), які надалі можливо буде використовувати у розробці психокорекційних програм для осіб, котрі мають прояви кібер-адикцій.

Для вивчення індивідуально-психологічних характеристик особистості було обрано «Особистісний опитувальник Р.Б. Кеттелла» (версії 14PF/HSPQ та 16PF), різні версії опитувальника було обрано у зв'язку з віковими характеристи-

ками груп досліджених, як і рекомендовано автором методики. Дослідження конституціональних факторів дозволяє визначити психологічну своєрідність основних підструктур темпераменту та характеру. Крім того, ця методика дає нам можливість проаналізувати три основні блоки: інтелектуальний, емоційний і комунікативний.

За результатами аналізу профілів особистості респондентів у віковій категорії від 14 до 15 та від 16 до 18 років встановлено, що профілі особистості груп порівняння тяжіють до середніх результатів. Профілі особистості груп порівняння у віковій категорії від 19 до 21 року також тяжіють до середніх результатів (і не мають значних відхилень за групами), всі показники знаходяться в межах середніх стенив (5,5 стени) і не перевищують 6 стенив. Профіль особистості основних груп респондентів у вікових категоріях від 14 до 15 та від 16 до 18 років мають яскраві завищені піки за шкалами D – флегматичність – збудливість; F – експансивність, динамізм спілкування; J – неврастенія, фактор Гамлета; O – тривожність; Q2 – конфліктність і залежність від групи. Також вони демонструють яскраві піки за низькими показниками шкал: A – товариськість, уважне ставлення до людей; C – емоційна стійкість; E – доміантність і сила нервової системи; G – рівень морального контролю, відповідальність, організованість; H – активність у соціальних контактах (смівливість); Q3 – самоконтроль. Отже, респондентів із кібер-адикціями у віковій категорії від 14 до 18 років можливо характеризувати як флегматичних осіб, котрі демонструють експансивність, динамізм спілкування, мають прояви неврастенії, тривожності, конфліктні та залежні від думки групи. Вони нечасто йдуть на контакт, емоційно

нестійкі, мають слабку нервову систему, низький рівень морального контролю та самоконтролю, невідповідальні та неорганізовані, їм складно йти на контакт і будувати міжособистісні стосунки.

Аналіз профілів особистості основних груп респондентів у віковій категорії від 19 до 21 року свідчить про те, що ці особи мають яскраві завищені піки за шкалами: F – експансивність, динамізм спілкування; L – ставлення до людей; M – рівень розвитку уяви; O – тривожність; Q1 – сприйняття нового, аналітичність мислення; Q2 – конфліктність і залежність від групи; Q4 – фрустрованість, а також яскраві піки за низькими показниками шкал: A – товариськість, C – емоційна стійкість, E – доміантність і сила нервової системи, G – рівень морального контролю, відповідальність, організованість, H – активність у соціальних контактах; I – чутливість; N – дипломатичність; Q3 – самоконтроль. Отже, їх можливо охарактеризувати як осіб експансивних і динамічних у спілкуванні, з яскравим розвитком уяви, однак тривожними та конфліктними, такими, що залежать від думки оточуючих. Вони неохоче йдуть на контакти та на побудову нових міжособистісних стосунків, мають низьку соціальну активність, емоційно нестійкі, мають слабку нервову систему, низький рівень морального контролю, відповідальності й організованості, конфліктні й емоційно нечутливі.

Визначившись із основними характеристиками груп, слід зауважити, що отримані дані можуть бути враховані під час побудови психокорекційних програм для кібер-адиктів і у розробці психопрофілактичних програм щодо попередження кібер-адикцій серед підліткового та юнацького контингенту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арестова О.П., Бабанин Л.Н., Войсунский А.Е. Коммуникация в компьютерных сетях: психологические детерминанты и последствия. *Вестник Московского ун-та. Сер. 14. Психология*. 1996. № 4. С. 14–20.
2. Бабаева Ю.Д., Войсунский А.Е., Смыслова О.В. Интернет: воздействие на личность. *Психология зависимости* : хрестоматия. Минск : Харвест, 2014. С. 175–222.
3. Войсунский А.Е. Перспективы становления психологии Интернета. *Психологический журнал*. 2013. Т. 34. № 3. С. 110–118.
4. Жукова М.В. Компьютерная зависимость как один из видов аддиктивной реализации. *Педагогика и психология*. 2018. С. 120–129.
5. Козідубова В.М. Основні поняття МКХ-10 та її застосування. *Психіатрія*. Харків : Оберіг. 2013. С. 34–45.
6. Коул М. Изучение поведения в контексте: мезогенетический подход. *Культурно-историческая психология*. 2015. Т. 11. № 4. С. 55–68.
7. Шоттон М. Минусы и преимущества компьютерной зависимости. *Поведение и информационные технологии*. 1997. № 10. С. 219–230.
8. Худяков А.В., Староверова Ю.В., Киселева М.С. К медицинскому аспекту интернет-зависимости. *Игровая зависимость: мифы и реальность* : Материалы международной конференции (Москва, 21–22 июня 2006 г.). Москва : РИО ФГУ «ГНЦ ССП Росздрава», 2006. С. 142–145.

9. Купер Дж.Э. Карманное руководство к МКБ-10. Классификация психических и поведенческих расстройств с глоссарием и исследовательскими диагностическими критериями / пер. с англ. Д. Полтавца. Киев : Сфера, 2000. 464 с.
10. Petry N.M. Comorbidity of DSM-IV pathological gambling and other psychiatric disorders: results from the National Epidemiologic Survey on Alcohol and Related Conditions. *Journal of Clinical Psychiatry*. 2005. Vol. 66. P. 564–574.
11. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие. Самара : «Бахрах-М», 2002. 672 с.

REFERENCES

1. Arestova O.P., Babanin L.N., Voiskunsky A.E. (1996) *Kommunikatsiya v kompyuternykh setyakh: psikhologicheskie determinanty i posledstviya*. [Communication in computer networks: psychological determinants and consequences]. *Vestn. Mosk. un-ta. Ser. 14. Psikhologiya*, № 4, pp. 14–20. [in Russian].
2. Babayeva Yu.D., Voiskunsky A.E., Smyslova O.V. (2014). *Internet: vozdeystvie na lichnost*. [Internet: impact on personality]. *Psikhologiya zavisimosti: Khrestomatiya*. Minsk: Kharvest. pp. 175–222. [in Ukrainian].
3. Voiskunsky A.E. (2013). *Perspektivy stanovleniya psikhologii Interneta*. [Prospects for the establishment of Internet psychology]. *Psikhologicheskij zhurnal*, vol. 34, № 3, pp. 110–118 [in Russian].
4. Zhukova M.V. (2018). *Kompyuternaya zavisimost kak odin iz vidov addiktivnoy realizatsii* [Computer dependence as one of the types of addictive implementation]. *Pedagogika i psikhologiya*. pp. 120–129. [in Russian].
5. Kozidubova V.M. (2013). *Osnovni ponyattya MKKh-10 ta ii zastosuvannya*. [Basic concepts of ICD-10 and its application]. *Psikhiatriya. Kharkiv: Oberig*. pp. 34–45. [in Ukrainian].
6. Cole M. (2015) *Izuchenie povedeniya v kontekste: mezogeneticheskij podkhod*. [The study of behavior in context: a mesogenetic approach]. *Kulturno-istoricheskaya psikhologiya*, vol. 11, № 4. pp. 55–68. [in Russian].
7. Shotton M. (1997) *Minusy i preimushchestva kompyuternoy zavisimosti* [Cons and benefits of computer addiction]. *Povedenie i informatsionnye tekhnologii.*, № 10, pp. 219–230. [in Russian].
8. Khudyakov A.V., Staroverova Y.V., Kiseleva M.S. (2006) *K meditsinskomu aspektu internet-zavisimosti. Igrovaya zavisimost: mify i realnost: Materialy mezhdunarodnoy konferentsii (Moskva, 21–22 iyunya 2006 g.)* [To the medical aspect of Internet addiction. Gambling addiction: myths and reality: Proceedings of the international conference (Moscow, June 21–22, 2006)]. *M.: RIO FGU "GNTs SSP Roszdrava"*, pp. 142–145. [in Russian].
9. Cooper J.E. (2000). *Karmannoe rukovodstvo k MKB-10. Klassifikatsiya psikhicheskikh i povedencheskikh rasstroystv s glossariem i issledovatel'skimi diagnosticheskimi kriteriyami*. [Pocket guide to ICD-10. Classification of mental and behavioral disorders with a glossary and research diagnostic criteria]. Kiev: Sfera [in Ukrainian].
10. Petry N.M. (2005). Comorbidity of DSM-IV pathological gambling and other psychiatric disorders: results from the National Epidemiological Survey on Alcohol and Related Conditions. *Journal of Clinical Psychiatry*, vol. 66. pp. 564–574.
11. Rajgorodskij D.Ya.(2002) *Prakticheskaya psihodiagnostika. Metodiki i testy. Uch. posobie*. [Practical psychodiagnostics. Techniques and tests. Uch. allowance.] *Samara: "Bahrah-M"* Samara: "Bakhrakh-M", 672 p. [in Russian].

ЖИТТЄВИЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ В ЕПОХУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ: ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ

Ганущак Р. І.

аспірант кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, Україна

orcid.org/0000-0002-4976-5827

Ruslan.Hanushchak@lnu.edu.ua

Ключові слова: *життєвий світ, особистість, буття людини, новітні технології, соціальні мережі, соціальні медіа, Facebook, Інтернет.*

У статті розглянуто актуальну проблему впливу новітніх інформаційних технологій на буття сучасної людини. Проблема розглянуто з перспективи життєвого світу особистості. Такий погляд дає змогу дослідити вплив стрімкої віртуалізації життя на безпосереднє буття людини, її внутрішній світ та суб'єктивні переживання. Життєвий світ як динамічна психологічна система інтерпретацій та досвіду, крізь призму якої людина сприймає навколишній світ, соціальне оточення та саму себе, лежить у самій основі унікальності особистості. У статті розкрито потенційні загрози для цілісності та гармонійності цієї системи, що можуть підстерігати користувачів Інтернету та соціальних мереж.

Автор аналізує низку досліджень, у яких продемонстровано використання соціальних мереж як інструменту для здійснення впливів (зазвичай неетичних та негативних) на різні аспекти життєвого світу особистості. Висвітлено, як за допомогою спеціально сконструйованого повідомлення у стрічці новин соціальної мережі можна маніпулювати поведінкою користувачів у реальному житті. Продемонстровано, як технічні можливості соціальної мережі можна використати для впливу на емоційну сферу людини, викликати у користувачів певні емоційні стани. Також показано, як алгоритми роботи соціальних медіа та пошукових систем викривляють картину світу та створюють ілюзії, що заважають адекватному сприйманню реальності, зокрема, як соціальні мережі ізолюють користувачів від суперечливих думок та переконань, що становить певну небезпеку для відкритих публічних дискусій, адже користувачі зі схожими поглядами у віртуальному просторі об'єднуються між собою та відокремлюються від інших, тих, хто ці погляди не поділяє. Проаналізовано, як викривленню піддається сприйняття особистого життя інших користувачів, яке вони демонструють у соціальних мережах. Наслідком цих впливів на життєвий світ особистості можуть бути такі психологічні проблеми як невротичні реакції, страх, тривога, почуття меншовартості.

Таким чином, у статті автор окреслює коло питань та проблем, вирішення яких допоможе зрозуміти буття сучасної людини в епоху інформаційних технологій та запобігти негативним впливам на життєвий світ особистості.

LIFEWORLD OF PERSONALITY IN THE AGE OF INFORMATION TECHNOLOGIES: CHALLENGES AND THREATS

Hanushchak R. I.

Postgraduate Student at the Department of Psychology

Ivan Franko National University of Lviv

Universytetska str., 1, Lviv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-4976-5827

Ruslan.Hanushchak@lnu.edu.ua

Key words: *lifeworld, personality, human existence, new technologies, social networking services, social media, Facebook, Internet.*

The article considers the relevant problem of the influence of the new information technologies on the modern person's existence. The issue is considered from the perspective of the lifeworld of the personality. Such point of view allows us to explore the impact of rapid virtualization of life on the person's immediate existence, its inner world and subjective experiences. The lifeworld as a dynamic psychological system of interpretations and experiences, through the prism of which a person perceives the world around it, the social environment and itself, is the very basis of the uniqueness of the individual. The article reveals the potential threats to the integrity and harmony of this system that may lie in wait for users of the Internet and social networking services.

The author analyzes a number of studies that demonstrate the use of social media as a tool to influence (usually in unethical and negative way) on various aspects of the lifeworld of the personality. How a specially crafted message in a social media news feed can manipulate user behavior in real life was highlighted. It was demonstrated how the technical capabilities of a social network can be used to influence the emotional sphere of a person, to cause certain emotional states in users. How the algorithms of social media and search engines distort the picture of the world and create illusions that interfere with the adequate perception of reality was also shown. In particular, how social media isolate users from conflicting opinions and beliefs, which poses a certain danger to open public discussions, because users with similar views in cyberspace unite with each other and separate from others, those who do not share these views. It was analyzed how the perception of other users' personal life, which they demonstrate on social networks, is distorted. Such psychological problems as neurotic reactions, fear, anxiety, feelings of inferiority can be the outcomes of these influences on the person's lifeworld.

Thus, in the article the author outlines a range of issues and problems, the solution of which will help to understand the existence of modern person in the age of information technologies and prevent negative impacts on the lifeworld of the individual.

Постановка проблеми. В сучасному світі особистість перебуває в умовах реальності, яка дуже стрімко змінюється, швидкість цих змін лише зростає, при цьому зазнають пертурбацій спосіб життя людини, її особистісне буття. Одним із потужних факторів, що обумовлюють переіначення буття особистості, є його віртуалізація. Поява Інтернету й соціальних мереж привела до розширення комунікативного поля особистості, змінила характер спілкування, спровокувала різноманітні супутні ефекти, яких раніше просто не існувало через відсутність відповідних способів, інструментів та середовища для їх прояву. Соціальні мережі відіграють роль

своєрідної віртуальної трибуни, за допомогою якої особистість виражає свої інтереси, висловлює погляди та декларує цінності. Сучасна людина наче живе подвійним життям, а саме реальним та віртуальним. Усе це не може не зачіпати життєвого світу особистості. Автор концепції життєвого світу німецький філософ Е. Гуссерль визначав це поняття як світ безпосереднього повсякденного людського буття [1], отже, можемо визнати, що сучасні технології, зокрема соціальні мережі, стали невід'ємною частиною життєвого світу людини.

Актуальність проблеми впливу новітніх технологій на життєвий світ особистості обумовлена

двома такими моментами. З одного боку, це зростаюча роль цінності людської індивідуальності та своєрідності, а саме життєвий світ особистості визначає її унікальність. Сучасна людина уже не бажає бути просто гвинтиком у системі, вона вимагає прихильного ставлення до неї самої як до особистості, прийняття й розуміння її психологічних особливостей, цінностей, поглядів тощо. З іншого боку, значна частина сучасних взаємодій та комунікацій між людьми відбувається у всесвітній павутині за допомогою різноманітних месенджерів, мобільних додатків та соціальних мереж. Отже, вкрай важливим видається вивчення та розуміння взаємовпливів між реальним та віртуальним вимірами існування особистості в сучасному світі.

Актуальність цього питання підтверджується різноманітними дослідженнями, що проводилися останніми роками, які стосуються особливостей впливу Інтернету й соціальних мереж на особистість та суспільство. Питання ролі сучасних інформаційних технологій у житті людини розглядалося з різних соціальних та психологічних ракурсів, зокрема Інтернет та соціальні мережі вивчалися як інструмент різноманітних маніпулятивних впливів (О.Ф. Гіда [2], В.В. Воротинський [3], Я.А. Деркаченко [4], М.М. Присяжнюк [5], А.М. Schejter, N. Tirosh [6]), засіб втручання у приватний простір та неетичного використання персональних даних (В.О. Серьогін [7], Р.Ф. Черниш [8]), засіб соціалізації, самопрезентації чи самоідентифікації (Т.О. Галіч [9], А.О. Кургузов [10], Е.Д. Циховська [11]), новий елемент соціального середовища (Б.Я. Вахула [12], К.М. Коган [13]), засіб соціальної комунікації у різноманітних сферах людської діяльності (R. Grieve, M. Indian, K. Witteveen, G.A. Tolan, J. Marrington [14]), чинник самовідчуження особистості (О.Л. Вернік [15]), інструмент оцінки кандидата на робочу посаду (S. Vaert [16]) тощо.

Як бачимо, проводиться доволі багато досліджень впливу Інтернету та соціальних медіа на особистість. Ми вважаємо, що було б корисно поглянути на це питання з перспективи життєвого світу як основи унікальності особистості. Вбачаємо доцільним спробувати розглянути віртуальний вимір людського існування як невід'ємну частину життєвого світу особистості, зрозуміти, яке місце посідає віртуальне безпосередньо у бутті сучасної людини, як впливає на нього, якими можуть бути наслідки цього впливу.

Метою статті є аналіз впливу Інтернету та соціальних мереж на різні аспекти життєвого світу особистості. Завданнями статті є розгляд життєвого світу в контексті сучасної інформаційної епохи; виявлення загроз для життєвого світу особистості, які можуть полягати у віртуальному

вимірі людського буття. Ми розглянемо деякі конкретні приклади впливів віртуального на реальне та проаналізуємо, які ж небезпеки та виклики постають перед сучасною людиною, як це може відобразитися на характері вияву життєвого світу особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Життєвий світ як психологічна категорія, за визначенням Т.М. Титаренко, є відкритою, самоорганізованою системою, яка передбачає постійну пряму й зворотню проєкцію внутрішнього (суб'єктивного, ціннісного, ідеального) та зовнішнього (об'єктивного, практичного, емпіричного) світів один на одного, багаторазові видозміни суб'єктивно перетворюваної реальності, яка переломлюється як через індивідуально-психологічну своєрідність особистості, так і через засвоєний культурно-історичний контекст [17].

Таким чином, життєвий світ особистості можна розуміти як динамічну психологічну систему інтерпретацій, цінностей, переконань, досвіду тощо, крізь призму якої людина сприймає навколишній світ, соціальне оточення та саму себе. Життєвий світ виявляє себе через висловлювання індивідом (нині також за допомогою соціальних мереж) своїх цінностей та вподобань, вірувань і переконань, зацікавлень і потреб, а також через його діяльність та поведінку.

Життєвий світ сучасної людини, на нашу думку, неможливо розглядати поза контекстом епохи інформаційних технологій. Інформаційна ера – це теперішній період в історії людства, що характеризується глобальним зрушенням від традиційної індустрії, встановленої промисловою революцією, до цифрової, комп'ютеризованої індустрії, заснованої на трансфері інформації. Для цього періоду також характерні широкі можливості для кожної особи вільно передавати та приймати інформацію, а також практично миттєвий доступ до будь-якої загальнодоступної інформації. Зародження ери інформаційних технологій пов'язують із так званою цифровою революцією, повсюдним переходом від аналогових технологій до цифрових, що почався у 1980-х роках і триває досі. Велике поширення інформаційно-комунікаційних технологій стало передумовою інформаційної революції, яка визначила процеси глобалізації та виникнення постіндустріальної економіки. Основними її рушійними силами є масове поширення обчислювальної техніки, перш за все персональних комп'ютерів, всеосяжне проникнення Інтернету, масове застосування персональних портативних комунікаційних пристроїв, популяризація соціальних мереж та різноманітних мобільних додатків тощо, що кардинально змінило способи людських комунікацій та взаємодій. Створення глобального інформаційного простору,

який забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів та задоволення їх потреб у інформаційних продуктах і послугах, зростання ролі інформації, знань та інформаційних технологій у житті суспільства – все це є характерними ознаками так званого інформаційного суспільства.

Для ілюстрації масштабності цих перетворень можна вказати на кількість користувачів найпопулярнішої соціальної мережі Facebook, яка на липень 2020 року сягнула 2,7 мільярдів активних користувачів, а мобільний додаток мережі є найбільш завантажуваним додатком останнього десятиліття [18]. За останні п'ять років кількість користувачів збільшилася майже у два рази й продовжує зростати (зараз у соціальній мережі щохвилини реєструються 400 нових учасників). Сьогодні все більше людей дізнаються останні новини завдяки Google, Facebook і Twitter. Наприклад, через Google проходить третина трафіку медійних сайтів [19].

З огляду на масове поширення користування Інтернетом і соціальними мережами та стрімку віртуалізацію життя питання людського буття потребують переосмислення, доповнення та нового погляду. Враховуючи наявну кількість користувачів соціальних мереж (13 мільйонів користувачів Facebook в Україні станом на 2019 рік) та динаміку її зростання (приріст у 306,2% з 2014 по 2019 роки) (за даними комунікаційного агентства "PlusOne"), можемо впевнено сказати, що актуальність будь-яких досліджень віртуальних аспектів буття людини лише зростатиме, це питання все більше привертатиме увагу різних наук, зокрема філософії, соціології, психології, економіки, статистики.

Звісно, новий характер комунікації та стрімка віртуалізація людського буття не могли не відбитися на деяких аспектах життєвого світу особистості. Певною мірою внутрішній світ людини є відображенням зовнішнього, отже, можемо припустити, що новітні технології мають здійснювати значний вплив на її життєвий світ. Ми вважаємо, що соціальні мережі можуть певним чином впливати на різні аспекти життєвого світу особистості, як на реальний, так і на віртуальний його виміри. Достатньо згадати роль соціальних медіа у хвилях протестів та революцій у різних країнах, де вони виступили не лише як засіб організації та інформування мас, але й як інструмент формування громадської думки. Таким чином, дослідження взаємозв'язків та взаємовпливів між життєвим світом людей та характером їх активності у соціальних мережах видається вкрай важливим.

На нашу думку, найбільш плідними для окреслення проблеми життєвого світу в сучасну епоху є міркування німецького філософа і соціолога

Ю. Габермаса. Життєвий світ для нього – це певний ресурс інтерпретацій, знань та переконань, який виступає тлом для повсякденної комунікації людей [20]. Ю. Габермас розкриває питання взаємодії життєвого світу особистості й так званого системного світу. На думку філософа, структури сучасної соціальної системи є силою, яка колонізує життєвий світ індивідів, створюючи перешкоди для природної, автентичної комунікації між людьми. Сучасні мас-медіа вже не служать засобом діалогу між владою та громадянами, вони перетворюються на монополії зі своїми корисливими інтересами. Зараз вони здійснюють все більший тиск на життєвий світ людей, слідує власним цілям та цілям владних структур чи рекламодавців. Ю. Габермас також застерігає, що збільшення кількості інформації аж ніяк не веде до більшої поінформованості суспільства, а взаємодія людей у соціальних мережах, де вони ховаються за штучно створеними аватарами, настільки анонімізується, що у цих комунікаціях важко віднайти справді людський сенс. Ю. Габермас підкреслює, що такий чисто технічний та інструментальний підхід веде до дегуманізації міжособистісних відносин [21].

Життєвий світ людини розкривається у її діяльності, спілкуванні та поведінці, зокрема за посередництвом соціальних мереж. Далі на конкретних прикладах і дослідженнях розглянемо деякі впливи соціальних медіа на певні аспекти прояву життєвого світу особистості, зокрема на її актуальну поведінку, емоційну сферу, переконання, сприйняття реальності.

Дослідження показують, що за допомогою соціальних мереж можна маніпулювати політичною активністю громадян та виявом політичних переконань у реальному житті. У 2010 році група вчених з Каліфорнійського університету (Р. Бонд та інші) використала соціальну мережу Facebook як інструмент, аби спробувати поекспериментувати з явкою на вибори до конгресу США. Для цього вони демонстрували у стрічці новин американців (всього 61 мільйон користувачів) два типи повідомлень із закликом сходити проголосувати. Одній частині з них, на відміну від іншої, додатково показали юзерпіки шістьох друзів, які нібито вже проголосували. Порівняно з простим повідомленням варіант із друзями (самі автори назвали це «соціальним повідомленням») привів до того, що, за підрахунками дослідників, вдалося мобілізувати на вибори до конгресу зайві 340 тисяч осіб [22]. Таким чином, проста маніпуляція повідомленням про вибори у соціальній мережі виявилася вкрай ефективною для впливу на бажання людей висловити свої політичні вподобання у реальному житті, безпосередньо на виборчій дільниці. Це, на нашу думку, відкриває

широке поле для політичних махінацій і нечесних впливів на користувачів соціальної мережі, що становить загрозу не лише для кожного окремого користувача, але й для суспільства загалом.

Особливої гостроти ця проблема набула після скандалу з компанією “Cambridge Analytica”, яка розробляла стратегії впливу на користувачів соціальних мереж у процесі різноманітних виборчих кампаній (більш як 200 випадків по всьому світі), використовуючи зібрані особисті дані та створюючи психологічні портрети користувачів. Алгоритми “Cambridge Analytica” було розроблено переважно психологом з Кембриджського університету і Стенфордської вищої школи бізнесу М. Косинським, хоча сам учений заперечував надання своїх напрацювань цій компанії [23]. В їх основі лежать психологічний поведінковий аналіз з опорою на Велику п’ятірку, диспозиційна модель особистості, вивчення великих даних (big data) і таргетована реклама. Все це дає змогу здійснювати значний маніпулятивний вплив на користувачів соціальних мереж.

Ще більш показовим є те, що за допомогою соціальних мереж можна впливати на внутрішній світ людини, зокрема на її емоційну сферу. Настрій, емоційна налаштованість є одним із ключових компонентів життєвого світу особистості [24]. Дослідження, у якому було продемонстровано такий вплив, було проведено у 2012 році співробітниками Facebook А. Крамером та його колегами. Вони піддали вибірковій цензурі френд-стрічку 689 003 користувачів без їхнього відома таким чином, що одна частина користувачів переставала бачити у себе в стрічці до 90% записів з «негативним» змістом, інша – до 90% «позитивних» записів. «Негатив» від «позитиву» відрізняла спеціальна програма-фільтр за ключовими словами-маркерами, які певним чином співвідносяться з позитивними й негативними емоціями.

Крізь фільтр дослідниками було пропущено 3 мільйони записів, що містили 122 мільйони слів. Метою дослідників був аналіз того, як записка стрічки відіб’ється на активності користувачів соціальної мережі. Було виявлено, що ті, у кого зі стрічки повидалялися «позитивні» записи, самі почали писати більш похмурі тексти (частота відповідних слів-маркерів зросла настільки, що з ймовірністю 99,3% це не є випадковим збігом). Отже, за допомогою спеціально організованого впливу у соціальній мережі можна маніпулювати емоційним станом користувачів, відповідно, впливати на одну з основних складових частин життєвого світу особистості.

Автори дослідження висвітлюють феномен «масового зараження емоціями через соціальні мережі». Вони стверджують, що їхнє дослідження демонструє, що, всупереч колишнім припущен-

ням, взаємодія обличчям до обличчя й невербальні сигнали не є конче необхідними для зараження емоціями [25].

Варто зазначити, що результати цього дослідження перегукуються з висунутою американським психологом Л.Ф. Барретт теорією конструювання емоцій. У цій теорії йдеться про те, що емоції є не так вродженими та універсальними психічними процесами, як створеними самою людиною під впливом різноманітних факторів, зокрема фізіологічних, соціальних, культурних і навіть лінгвістичних (емоція неможлива без певного понятійного апарату, який дає цій емоції назву та описує характерні для неї прояви) [26]. Таким чином, створивши певну ситуацію з певними умовами, можемо викликати у людей відповідні емоційні реакції. Зрозуміло, що цілеспрямоване «накручування» емоцій у великій групі людей також може мати негативні наслідки, і не лише для тих, хто безпосередньо піддався такому впливу. Можемо пригадати емоційні виступи деяких диктаторів перед величезною аудиторією, проте, як бачимо, зараз для «емоційного зараження» не потрібно ані харизматичного лідера, ані фізичного контакту, а аудиторія сучасних соціальних мереж є значно більшою за ту кількість людей, яку можна було би зібрати в один час і в одному місці.

Отже, хоча люди зазвичай впевнені, що проголосувати або емоційно висловитися їх ніхто не змушує, вони вільно повідомляють про щось прямим текстом, коли пишуть пост у Facebook, проте, як показують дослідження, за допомогою соціальної мережі їм можуть нав’язувати свої емоції та думки інші малознайомі люди з Інтернету. Facebook – це просто сторінка в браузері, де випадкові знайомі і знайомі знайомих розповідають про те, весело їм чи сумно, і діляться своїми особистими міркуваннями про те, що їх турбує. Їх більшість, очевидно, не є експертами чи авторитетами, до думки яких варто було би прислухатися. Однак, як можна зрозуміти з результатів розглянутих нами досліджень, часто від цих не надто близьких для окремо взятого користувача людей залежить, що він буде думати, відчувати й писати на власній сторінці у соціальній мережі. Таким чином, як бачимо, існує загроза цілеспрямованого чи стихійного маніпулювання й небажаного впливу на життєвий світ особистості. Перед сучасною людиною постають серйозні виклики, вона повинна докладати зусиль, інтелектуальних та емоційних, витратити час і ресурси, аби відслідковувати можливі негативні впливи та протистояти їм.

Загалом сама організація функціонування соціальних мереж є такою, що, наприклад, Facebook навіть поза будь-яким експериментом й

так постійно приховує від користувачів близько 80% всього написаного їхніми друзями. Розумний алгоритм, знаючи інтереси й вподобання кожного користувача, щоразу вибирає лише незначну частину публікацій, отже, тільки вони з'являться в стрічці, усі інші будуть відкинуті. Таким чином, викривляється реальна картина розмаїття думок і поглядів.

Це становить певну проблему, адже в результаті соціальні мережі та пошукові системи активно допомагають ізолювати окремо взятого користувача від несхожих думок, що створює для нього ілюзію, начебто його погляди та переконання поділяє абсолютна більшість людей. З 2009 року Google підлаштовує пошукову видачу за одним і тим же запитом під інтереси конкретного користувача. Наприклад, за словом «Леонардо» пошуковик комусь видасть біографію Леонардо Да Вінчі, іншому – посилання на фільмографію актора Леонардо Ді Капріо, а ще комусь – взагалі сторінку з мультсеріалом про черепашок-ніндзя. Небезпечним для відкритих публічних дискусій, на наш погляд, є те, що це стосується проблемних та суспільно значущих тем, таких як генетично модифіковані організми, екстракорпоральне запліднення, аборти, вакцинація, здоровий спосіб життя, «легалайз», екологічні проблеми, сексуальна орієнтація, сексуальна просвіта. Пошуковики на запит користувача просто видають сайти, інформація на яких лише підтверджує його переконання, та приховує ресурси з даними, які їм суперечать.

Наступне дослідження демонструє, що механізм фільтрів Facebook здатен здійснювати свого роду політичну цензуру. Наприклад, він обмежує доступ до новин, які йдуть врозріз з політичними переконаннями аудиторії. Таким є висновок дослідження Е. Бакши та колег з команди дослідницького відділу Facebook і Мічиганського університету. Дослідники проаналізували стрічки 10,1 мільйонів користувачів із США, які явно зазначили у профілі свою політичну позицію. Для простоти все розмаїття поглядів було зведено до трьох категорій: вийшло 4,1 мільйони «лібералів», 1,6 мільйон «помірних» і 4,4 мільйони «консерваторів». Вчені протягом шести місяців (із 7 липня 2014 року до 7 січня 2015 року) стежили за тим, як ці користувачі ділилися один з одним новинами, головне, хто які новини бачив у себе в стрічці. В результаті було з'ясовано, що у лібералів свої новини, а у консерваторів – свої. Отже, замість того, щоб обговорювати одні й ті ж статті з різних позицій, люди протилежних політичних переконань просто не бачать дописів інакомислячих [27].

Дослідження показало, що алгоритми Facebook жорстко проріджують стрічку новин, намагаючись за попередніми вподобаннями передбачити,

що з нового контенту зацікавить певного користувача, а що ні. На цій стадії відбувається мимовільна політична цензура, адже користувачі з більшою ймовірністю вподобають те, що добре узгоджується з їхніми переконаннями. Відповідно, Facebook намагається видати їм якомога менше нецікавого – і частка «конфліктних» новин падає.

У дослідженні підсумовано, що природне бажання читати односторонні і небажання лайкати те, що розходиться з усталеними поглядами, породжує парадокс: якщо надати користувачам повну свободу доступу до інформації, вони самі докладають зусиль, аби себе дезінформувати [27].

Отже, соціальні мережі самі по собі з огляду на певні алгоритми їх функціонування дещо викривляють реальний стан речей для кожного окремого користувача. Далі у статті ще буде звернено увагу на те, які загрози становить це викривлення для життєвого світу сучасної людини.

Проблема такого викривлення реальності не нова. Ще наприкінці 1960-х років теоретики медіа висунули критичну стосовно телебачення гіпотезу культивациі, яка пояснювала те, як без будь-якого комітету з ідеології, який займався б дезінформацією, телевизор вирощує («культивує») в головах у глядачів спотворену картину світу [28]. Наприклад, одним із найпопулярніших героїв шоу та телесеріалів є поліцейський, в результаті чого глядачі підпадають під переконання, що поліція – ледь не ключова діюча сила суспільства.

Ще однією небезпекою є те, як соціальні мережі викривляють та ідеалізують повсякденне життя інших людей. Такі соціальні мережі, як Facebook та Instagram, ненавмисно спотворюють пропорції речей. Мало не всіх, кого ми додали в друзі чи на кого підписалися, соціальні мережі автоматично перетворюють у зразки для наслідування та об'єкти заздрості.

Відзначимо, що соціальні мережі роблять чуже життя в рази яскравішим. Люди багато пишуть про рідкісне і приємне, зокрема подорожі, подарунки, народження дітей і святкові події, а про робочу рутину чи проблеми – навпаки, мало. В результаті цього починає здаватися, що життя інших – це постійне свято. Сотні людей, кожна з яких проводить у відпустці на морі тиждень на рік (і увесь цей тиждень активно ділиться фотографіями з відпочинку), цілком вистачить, аби створити у френдстрічці окремо взятого користувача відчуття безперервних канікул.

Друзі у Facebook мають на окремо взятого середньостатистичного користувача певний вплив ще й тому, що загалом вони краще соціалізовані, а соціальність, зазначимо, теж є одним із ключових аспектів життєвого світу особистості [29]. Ця краща соціалізованість – не ілюзія сприйняття (як

«безперервні канікули»), а математичний факт, так званий парадокс дружби. Першим на нього звернув увагу американський соціолог С. Фельд. Ним було опубліковано статтю про те, чому у ваших друзів більше друзів, ніж у вас [30]. Логіка його відповіді, застосована до сучасних реалій, така: чим хтось популярніший у соціальній мережі, тим більше шансів, що ви додасте його в друзі, тому ті, з ким дружить довільно взятий користувач, в середньому популярніші за нього самого.

Дослідження, у якому перевірили цей парадокс, було проведене на замовлення Facebook фахівцями з Big Data з різних американських університетів (Дж. Югандер та інші). Дослідження охопило всю множину із 721 мільйона активних на той момент (2011 рік) користувачів соціальної мережі, пов'язаних 69 мільярдами «дружб». Було з'ясовано, що у середньостатистичної, навмання взятої людини із соціальної мережі 190 друзів, а у кожного з цих 190 друзів в середньому цілих 635 друзів. Причому парадокс не тільки працює «в середньому», але й строго виконується для 93% аудиторії Facebook і 98% аудиторії Twitter [31].

На практиці це означає, що друзі у Facebook – це досить спеціальна вибірка соціально успішних людей, а зовсім не «всі», на думку яких варто посилалися як на загальноприйняту. Отже, така вибірка є нерепрезентативною і не відображає реального стану речей.

Невідповідність між інформацією із соціальних мереж та реальним станом речей, як можна побачити на основі аналізу наукових досліджень, становить небезпеку для життєвого світу особистості, сприяючи дисгармонійному та дисфункціональному його розвитку, адже чим різкішими є відмінності та суперечності між суб'єктивним життєвим світом та реальним світом, чим глибшими є невідповідності під час зіткнення внутрішнього й зовнішнього світів, чим більшою є схильність до ілюзій та викривлень сприйняття, тим більш дисгармонійним є такий життєвий світ. Інтернет та соціальні мережі з потоком неперевіреної, неправдивої, сумнівної, «фейкової» інформації є благодатним ґрунтом, на якому множаться різноманітні ілюзії та фальсифікації, що для сучасної людини, яка значну частину свого часу проводить на віртуальних просторах всесвітньої павутини, становить суттєву небезпеку та вносить дисгармонію у її життєвий світ.

Наприклад, одним з наслідків такого викривлення реальності, зокрема сприйняття друзів у соціальних мережах як більш успішних, є те, що у багатьох людей виникають негативні психологічні стани, такі як страх і тривога, які є частиною порівняно нової психологічної проблеми – так званого синдрому втрачених можливостей (Fear Of Missing Out, FOMO). Мотиваційні, емоційні

та поведінкові аспекти цієї проблеми досліджує А. Пшибильські з колегами [32]. «Синдром втрачених можливостей» – це невротична реакція, для якої характерні високий рівень напруженості, тривожності та відчуття меншовартості від того, що людина нібито пропускає якісь можливості, а також нав'язливий страх прогавити якусь важливу інформацію чи цікаву подію, поки вона перебувала офлайн. Ця реакція виникає, якщо в особи порушене почуття самоцінності, що додатково підсилюється викривленим сприйняттям реальності через, зокрема, соціальні мережі, коли здається, що всі навколо займаються чимось хорошим та захопливим, а лише вона працює на нудній роботі, хворіє або просто неякісно і марно проводить свій час [32]. Підсумовуючи, можемо зазначити, що сучасна людина живе під великим тиском соціальних мереж, де чуже життя видається більш яскравим та насиченим, ніж її власне.

Висновки. Впливи на життєвий світ сучасної людини віртуального виміру її буття мають певні небезпеки та ставлять перед людиною серйозні виклики: як сформувати та зберегти цілісний, несуперечливий та гармонійний життєвий світ, який би максимально органічно та несуперечливо співвідносився з реальністю. Це непроста задача, яка вимагає від особистості значних свідомих зусиль, адже, як ми продемонстрували у нашій статті, хоча у соціальних мережах людина нібито сама вибирає, що дивитися і читати, проте її власні когнітивні помилки від прагнення ідеалізувати життя інших людей до нетерпимості до чужих думок, її вподобання, інтереси, переконання, підсилені особливостями функціонування соціальних мереж, дещо спотворюють реальність, впливаючи на життєвий світ особистості та різні аспекти його прояву.

Потрібно визнати, що Інтернет і соціальні мережі є потужним та серйозним інструментом такого впливу. Сучасний віртуальний вимір людського буття не лише здатний впливати на формування та способи й характер вираження життєвого світу особистості, але й, здається, претендує на те, щоби постати органічною його частиною. Отже, з огляду на той факт, що в сучасному світі новітні технології стали невід'ємним елементом буття людини, слід виняткової уваги надавати особливостям взаємодії та взаємовпливу між реальним та віртуальним, зокрема задля запобігання негативним і небажаним ефектам, які можуть виникати у процесі користування Інтернетом і соціальними мережами та становити певну загрозу для цілісності та гармонійності життєвого світу особистості. Отже, подальші дослідження ролі та місця новітніх технологій з перспективи життєвого світу особистості видаються вкрай актуальними та важливими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука. Минск : Харвест, 2000. 752 с.
2. Гада О.Ф. Соціальні мережі як засіб деструктивних впливів через інформаційний простір. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2013. № 3 (31). С. 268–278.
3. Воротинський В.В. Трансформація методів політичної маніпуляції як наслідок зміни уподобань користувачів мережі Інтернет. *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2015. Т. 1. № 7. С. 19–28.
4. Деркаченко Я.А. Соціальні мережі як середовище для технологій маніпулятивного впливу. *Сучасний захист інформації*. 2016. № 1. С. 51–59.
5. Присяжнюк М.М. Соціальні мережі як ефективний інструмент інформаційно-психологічного впливу іноземними спецслужбами. *Інтернаука*. 2017. Т. 1. № 2 (24). С. 74–78.
6. Schejter A.M., Tirosh N. “Seek the meek, seek the just”: social media and social justice. *Telecommunications Policy*. 2015. № 39. P. 796–803.
7. Сєрьогін В.О. Соціальні мережі як загроза прайвесі. *Форум права*. 2011. № 2. С. 822–827.
8. Черниш Р.Ф. Соціальні мережі як один з інструментів накопичення та протиправного використання персональних даних громадян. *Проблеми законності*. 2017. № 136. С. 205–214.
9. Галіч Т.О. Соціальні мережі Інтернету як агент соціалізації молоді. *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління*. 2014. Т. 15. № 281. С. 250–256.
10. Кургузов А.О. Соціальні мережі як сучасний інструмент процесу соціокультурної самоідентифікації особи. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2017. № 70. С. 54–61.
11. Циховська Е.Д. Самопрезентація у соціальних мережах: акаунт у Facebook як інструмент створення іміджу. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2017. № 17. С. 137–147.
12. Вахула Б.Я. Соціальні інтернет-мережі, їхні функції та роль у формуванні громадянського суспільства. *Вісник Львівського університету*. 2012. № 6. С. 311–319.
13. Коган К.М. Соціальні мережі як елемент нового соціального середовища. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2014. № 16. С. 61–71.
14. Grieve R., Indian M., Witteveen K., Tolan G. A., Marrington J. Face-to-face or Facebook: can social connectedness be derived online? *Computers in Human Behavior*. 2013. Vol. 29. No. 4. P. 604–609.
15. Вернік О.Л. Соціальні мережі і самовідчуження особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 7. № 40. С. 21–32.
16. Baert S. Facebook profile picture appearance affects recruiters’ first hiring decisions. *New Media & Society*. 2017. Vol. 20. No. 3. P. 1220–1239.
17. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
18. Facebook reports second quarter 2020 results. *Facebook Investor Relations*. July 31, 2020. Retrieved September 5, 2020.
19. Foer F. World without mind: the existential threat of big tech. New York : Penguin Press, 2017. 258 p.
20. Habermas J. The theory of communicative action. Boston : Beacon Press, 1984. 465 p.
21. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма. Теоретическая социология : антология : в 2 ч. Москва : Книжный дом «Университет», 2002. 365 с.
22. Bond R.M., Fariss Ch.J., Jones J.J., Kramer A., Marlow C., Settle J.E., Fowler J.H. A 61-million-person experiment in social influence and political mobilization. *Nature*. 2012. Vol. 489. No. 7415. P. 295–298.
23. Grassegger V.H., Krogerus M. Ich habe nur gezeigt, dass es die Bombe gibt: Der Psychologe Michal Kosinski hat eine Methode entwickelt, um Menschen anhand ihres Verhaltens auf Facebook minutiös zu analysieren. *Das Magazin*. Dezember, 2016.
24. Todres L., Galvin K., Dahlberg K. Lifeworld-led healthcare: revisiting a humanizing philosophy that integrates emerging trends. *Medicine, Health Care and Philosophy*. 2007. Vol. 10. P. 53–63.
25. Kramer A., Guillory J.E., Hancock J.T. Experimental evidence of massive-scale emotional contagion through social networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2014. Vol. 111. No. 24. P. 8788–8790.
26. Barrett L.F. How emotions are made: the secret life of the brain. Boston : Houghton Mifflin Harcourt, 2017. 449 p.
27. Bakshy E., Messing S., Adamic L. A. Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook. *Science*. 2015. Vol. 348. No. 6239. P. 1130–1132.

28. Cohen J., Weimann G. Cultivation revisited: some genres have some effects on some viewers. *Communication Reports*. 2000. Vol. 13. No. 2. P. 99–114.
29. Merleau-Ponty M. *Phenomenology of perception*. London : Routledge & Kegan Paul, 1978. 466 p.
30. Feld S.L. Why your friends have more friends than you do. *American Journal of Sociology*. 1991. Vol. 96. No. 6. P. 1464–1477.
31. Ugander J., Karrer B., Backstrom L., Marlow C. *The anatomy of the Facebook social graph*. Ithaca, NY : Cornell University, 2011.
32. Przybylski A., Murayama K., DeHaan C., Gladwell V. Motivational, emotional, and behavioral correlates of fear of missing out. *Computers in Human Behavior*. 2013. Vol. 29. No. 4. P. 1841–1848.

REFERENCES

1. Husserl E. (2000) Logicheskiye issledovaniya. Kartezianskiye razmyshleniya. Krizis yevropeyskikh nauk i transtsendental'naya fenomenologiya. Krizis yevropeyskogo chelovechestva i filosofii. Filosofiya kak strogaya nauka. [Logical investigations. Cartesian meditations. The crisis of European sciences and transcendental phenomenology. The crisis of European humanity and philosophy. Philosophy as a rigorous science]. Minsk : Kharvest. 752 p. [in Russian]
2. Hida O.F. (2013) Sotsial'ni merezhi yak zasib destruktivnykh vplyviv cherez informatsiynyy prostir [Social networks as a means of destructive influences through the information space]. *Borot'ba z orhanizovanoyu zlochynnistyu i koruptsiyeyu (teoriya i praktyka) [Fight against organized crime and corruption (theory and practice)]*. № 3 (31). P. 268–278. [in Ukrainian]
3. Vorotynsky V.V. (2015) Transformatsiya metodiv politychnoyi manipulyatsiyi yak naslidok zminy upodoban' korystuvachiv merezhi Internet [Transformation of methods of political manipulation as a consequence of changing preferences of Internet users]. *Suchasne suspil'stvo: politychni nauky, sotsiologichni nauky, kul'turolozhichni nauky [Modern society: political sciences, sociological sciences, culturological sciences]*. Vol. 1, № 7. P. 19–28. [in Ukrainian]
4. Derkachenko Y.A. (2016) Sotsial'ni merezhi yak seredovyshe dlya tekhnolohiy manipulyatyvnoho vplyvu [Social networks as an environment for technologies of manipulative influence]. *Suchasnyy zakhyst informatsiyi [Modern protection of information]*. 2016. № 1. P. 51–59. [in Ukrainian]
5. Prysyazhniuk M.M. (2017) Sotsial'ni merezhi yak efektyvnyy instrument informatsiyno-psykholohichnoho vplyvu inozemnyimi spetssluzhbamy [Social networks as an effective tool of information and psychological influence by foreign intelligence services]. *Internauka [Interscience]*. Vol. 1, № 2 (24). P. 74–78. [in Ukrainian]
6. Schejter A.M. and Tiros N. (2015) “Seek the meek, seek the just”: social media and social justice. *Telecommunications Policy*. No. 39. P. 796–803.
7. Seryogin V.O. (2011) Sotsial'ni merezhi yak zahroza prayvesi [Social networks as a threat to privacy]. *Forum prava [Law Forum]*. № 2. P. 822–827. [in Ukrainian]
8. Chernysh R.F. (2017) Sotsial'ni merezhi yak odyin z instrumentiv nakopychennya ta protypravnoho vykorystannya personal'nykh danykh hromadyan [Social networks as one of the tools of accumulation and illegal use of personal data of citizens]. *Problemy zakonnosti [Problems of legality]*. № 136. P. 205–214. [in Ukrainian]
9. Galich T.O. (2014) Sotsial'ni merezhi Internetu yak ahent sotsializatsiyi molodi [Social networks of the Internet as an agent of socialization of youth]. *Suchasni suspil'ni problemy u vymiri sotsiologiyi upravlinnya: zbirnyk naukovykh prats' DonDUU [Modern social problems in the dimension of sociology of management: a collection of scientific works of DonSUM]*. Vol. 15, № 281. P. 250–256. [in Ukrainian]
10. Kurguzov A.A. (2017) Sotsial'ni merezhi yak suchasnyy instrument protsesu sotsiokul'turnoyi samoidentyfikatsiyi osoby [Social networks as a modern tool of the process of socio-cultural self-identification of a person]. *Humanitarnyy visnyk ZDIA [Humanitarian bulletin of ZSEA]*. № 70. P. 54–61. [in Ukrainian]
11. Tikhovska E.D. (2017) Samoprezentatsiya u sotsial'nykh merezhakh: akaunt u Facebook yak instrument stvorennya imidzhu [Self-presentation in social networks: Facebook account as a tool for image creation]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu [Bulletin of Dnipropetrovsk University]*. № 17. P. 137–147. [in Ukrainian]
12. Vakhula B.Y. (2012) Sotsial'ni Internet-merezhi, yikhni funktsiyi ta rol' u formuvanni hromadyans'koho suspil'stva [Social Internet networks, their functions and role in the formation of civil society]. *Visnyk L'viv's'koho universytetu [Bulletin of Lviv University]*. № 6. P. 311–319. [in Ukrainian]
13. Kogan K.M. (2014) Sotsial'ni merezhi yak element novoho sotsial'noho seredovyscha [Social networks as an element of a new social environment]. *Mizhnarodnyy naukovyy forum: sotsiologiya, psykholohiya,*

pedahohika, menedzhment [International scientific forum: sociology, psychology, pedagogy, management]. № 16. P. 61–71. [in Ukrainian]

14. Grieve R., Indian M., Witteveen K., Tolan G. A., Marrington J. (2013) Face-to-face or Facebook: can social connectedness be derived online? *Computers in Human Behavior*. Vol. 29. No. 4. P. 604–609.
15. Vernik O.L. (2015) Sotsial'ni merezhi i samovidehuzhennya osobystosti [Social networks and self-alienation of the individual]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi [Current problems of psychology]*. Vol. 7. № 40. P. 21–32. [in Ukrainian]
16. Baert S. (2017) Facebook profile picture appearance affects recruiters' first hiring decisions. *New Media & Society*. Vol. 20. No 3. P. 1220–1239.
17. Tytarenko T.M. (2003) Zhyttyevyy svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti [Lifeworld of personality: everyday life and beyond]. Kyiv : Lybid. 376 p. [in Ukrainian]
18. Facebook reports second quarter 2020 results. *Facebook Investor Relations*. July 31, 2020. Retrieved September 5, 2020.
19. Foer F. (2017) World without mind: the existential threat of big tech. New York : Penguin Press. 258 p.
20. Habermas J. (1984) The theory of communicative action. Boston : Beacon Press. 465 p.
21. Habermas J. (2002) Otnosheniya mezhdou sistemoy i zhiznennym mirom v usloviyakh pozdnego kapitalizma [Relations between the system and the lifeworld in the conditions of late capitalism]. / Teoreticheskaya sotsiologiya: antologiya v 2 ch. [Theoretical sociology: anthology in 2 vol.]. Moscow : Book house "University". 365 p. [in Russian]
22. Bond R.M., Fariss Ch.J., Jones J.J., Kramer A., Marlow C., Settle J.E. and Fowler J.H. (2012) A 61-million-person experiment in social influence and political mobilization. *Nature*. Vol. 489. No. 7415. P. 295–298.
23. Grassegger V.H. und Krogerus M. (2016) Ich habe nur gezeigt, dass es die Bombe gibt: Der Psychologe Michal Kosinski hat eine Methode entwickelt, um Menschen anhand ihres Verhaltens auf Facebook minutiös zu analysieren. *Das Magazin*. Dezember, 2016.
24. Todres L., Galvin K. and Dahlberg K. (2007) Lifeworld-led healthcare: revisiting a humanizing philosophy that integrates emerging trends. *Medicine, Health Care and Philosophy*. Vol. 10. P. 53–63.
25. Kramer A., Guillory J.E. and Hancock J.T. (2014) Experimental evidence of massive-scale emotional contagion through social networks. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. Vol. 111. No. 24. P. 8788–8790.
26. Barrett L.F. (2017) How emotions are made: the secret life of the brain. Boston : Houghton Mifflin Harcourt. 449 p.
27. Bakshy E., Messing S. and Adamic L. A. (2015) Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook. *Science*. Vol. 348, No. 6239. P. 1130–1132.
28. Cohen J. and Weimann G. (2000) Cultivation revisited: some genres have some effects on some viewers. *Communication Reports*. Vol. 13. No. 2. P. 99–114.
29. Merleau-Ponty M. (1978) Phenomenology of perception. London : Routledge & Kegan Paul. 466 p.
30. Feld S.L. (1991) Why your friends have more friends than you do. *American Journal of Sociology*. Vol. 96. No. 6. P. 1464–1477.
31. Ugander J., Karrer B., Backstrom L. and Marlow C. (2011) The anatomy of the Facebook social graph. Ithaca. NY : Cornell University.
32. Przybylski A., Murayama K., DeHaan C., Gladwell V. (2013) Motivational, emotional, and behavioral correlates of fear of missing out. *Computers in Human Behavior*. Vol. 29. No 4. P. 1841–1848.

ІНДИВІДУАЛЬНА НЕПОВТОРНІСТЬ СИМВОЛІКИ СНОВИДІНЬ ТА АРХЕТИПНОЇ СИМВОЛІКИ

Дроздова Д. С.

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри психології

Горлівський інститут іноземних мов

Донбаського державного педагогічного університету

вул. В. Першина, 24, Бахмут, Донецька область, Україна

orcid.org/0000-0003-1254-0728

diana.drozdova@gmail.com

Ключові слова: *архетип, сновидіння, індивідуальна неповторність, психомалюнок, свідоме, несвідоме, метод активного соціально-психологічного пізнання, протагоніст.*

У статті визначено низку науковців, які займалися вивченням сновидінь, архетипної символіки та символів. За допомогою психоаналітичних словників та енциклопедій наведений змістовий складник основних понять зазначеної проблематики. Особливе значення приділено трактуванню архетипної символіки саме психоаналітиками – З. Фрейдом та К. Юнгом. Наголошено на механізмах символізації, які були виділені З. Фрейдом у процесі аналізу сновидінь та уточнені академіком Т.С. Яценко (згущення, зміщення, натяк, локалізація, генералізація, маскування кількістю, від супротивного, гіперболізація, мінімізація, схематизація в контексті психодинамічного розуміння психіки).

Розкрито можливості аналізу психомалюнків за методом активного соціально-психологічного пізнання, зокрема завдяки єдності свідомого та несвідомого компонентів психіки в процесі малювання, веденню діалогічної взаємодії психолога і респондента, спонтанності та невимушеності психокорекційного процесу, універсальності архетипної символіки.

Проаналізовано характерологічні відмінності між сновидінням та психомалюнком, а саме: в роботі з останнім можливо знизити контролюючу функцію свідомості, долучити респондента до процесу активної діяльності, попрацювати з конкретними образами. Образність при цьому визначена і як з'єднуючий компонент символіки сновидінь та психомалюнків.

Подано визначення поняття «архетип» з точки зору можливості за допомогою нього пізнавати логічний, індивідуально-неповторний зміст несвідомого респондента з метою отримання психокорекційного ефекту. Зазначено, що в процесі групової психокорекції доцільно використовувати аналіз сновидінь разом з іншими психокорекційними методиками. На перший план при цьому виходить професіоналізм психолога, який за допомогою встановлення логічних взаємозв'язків між образами, символами, архетипами та змістом діалогічної взаємодії з респондентом досягає бажаного психоаналітичного результату.

Теоретичний екскурс підтверджено наведенням фрагменту психоаналітичного аналізу снів протагоніста (представлені у малюнках), який брав участь у роботі психокорекційної групи за методом активного соціально-психологічного пізнання.

INDIVIDUAL UNIQUENESS OF DREAM SYMBOLS AND ARCHETYPAL SYMBOLISM

Drozdova D. S.

*Candidate of Psychological Science,
Associate Professor at the Department of Psychology
Horlivka Institute for Foreign Languages
of the Donbas State Pedagogical University
V. Pershyna str., 24, Bakhmut, Donetsk region, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1254-0728
diana.drozdova@gmail.com*

Key words: *archetype, dream, individual uniqueness, psycho-drawing, conscious, unconscious, method of active socio-psychological cognition, protagonist.*

The article identifies a number of scholars who have addressed the issue of dreams, archetypal symbolism and symbols. The semantic component of the basic concepts of the specified problem is resulted with the help of psychoanalytic dictionaries and encyclopedias. Special attention is paid to the interpretation of archetypal symbolism by psychoanalysts such as Z. Freud and K. Jung. Emphasis is placed on the mechanisms of symbolization which were identified by Z. Freud in the process of the analysis of dreams and clarified by academician T. Yatsenko (thickening, displacement, hint, localization, generalization, masking by number, by contradiction, hyperbolization, minimization, schematization in the context of psychodynamic understanding of the psyche).

The possibilities of psycho-drawings analyzing by the method of active socio-psychological cognition are revealed in the article, in particular due to the unity of conscious and unconscious components of psyche in the process of drawing, dialogical interaction of a psychologist and a respondent, spontaneity and ease of psycho-correction process, universality of archetypal symbolism.

The characterological differences between the dream and the psycho-drawing are analyzed, namely, in dealing with the latter it is possible to reduce the controlling function of consciousness, to involve the respondent in the process of active activity, to work with specific images. Imagery is also defined as a connecting component of the symbolism of dreams and psycho-drawings.

The definition of the concept of “archetype” in terms of the ability to use it to learn the logical, individually unique content of the unconscious respondent in order to obtain a psycho-correctional effect is submitted. It is noted that in the process of group psycho-correction it is advisable to use the analysis of dreams together with other psycho-correction techniques. The professionalism of a psychologist comes to the fore, who achieves the desired psychoanalytic result by establishing logical relationships between images, symbols, archetypes and the content of dialogic interaction with the respondent.

The theoretical digression is confirmed by a fragment of the psychoanalytic analysis of the dreams of the protagonist (presented in the pictures) who took part in the work of the psycho-correctional group by the method of active socio-psychological cognition.

Постановка проблеми. Проблемою вивчення сновидінь у різних галузях науки займалися Аристотель, А.М. Вейн, Е.С. Доддс, М. Жуве, Л.В. Карасьов, М.В. Ковальзон, С. Лаберж, В.С. Роттенберг, З. Фред, Е. Фромм, К. Юнг та інші. Поняття «архетип» у науковій літературі знаходить відображення у працях таких учених, як: С. Гроф, Е. Едінгер, Ю.А. Мединська, А. Мене-

гетті, Е. Нойман, Дж. Хілліман, Н. Фрай, З. Фрейд, К. Юнг, Т.С. Яценко та інші. Висвітлення феномена символізації змісту несвідомого було розпочате у психоаналізі (А. Беккер, Е. Гловер, Ж. Лакан, Ч. Музатті, П. Орбан, Ч. Райкрофт, Р. Руссійон, Ф. Тайсон, Р. Тайсон, З. Фрейд та ін.) та філософії (О.Ф. Лосєв, Н.В. Кулагіна), а продовжено у роботах Ж. Лакана, О.В. Марічевої, П. Орбана,

Р. Руссіона, Т.С. Яценко та інших. Сьогоднішня наукова думка транслює різні визначення понять «архетип» та «сновидіння» відповідно до підходів та критеріїв тієї галузі, яка досліджує це явище: психологія, культура, реклама, мова та література, мистецтво, історія та ін. Аналіз останніх досліджень сучасних українських учених, таких як: Л.О. Забеліна, С.В. Бичатін, С.А. Маленко, О.С. Колесник, Н.О. Плахотнюк, А.Б. Поцелуйко, Н.В. Зборовська, О.А. Донченко, С.Б. Кримський, В.А. Личковах, Ю.В. Павленко, М.В. Попович, Є.В. Більченко, І.Б. Зубавіна, Н.В. Хамітов, Л.В. Дербеньова, В.Г. Даниленко, Л.Б. Тарнашинська, М.Ю. Северинова, А.М. Шестак, А.Е. Нямцу, В.С. Горський та ін., свідчить, що вони у своїх доробках регулярно апелюють до феномена архетипу з різних точок зору наукового пізнання. Виходячи з наявного ступеня розробки заявлених феноменів у психологічному ракурсі, можна зазначити, що вивчення змісту індивідуальної наповненості архетипної символіки та символіки сновидів у психокорекційному процесі залишається важливою, актуальною та затребуваною психологічною проблемою (зокрема, у царині психологічного консультування та терапії), що й визначило вибір теми для наукового дослідження.

Мета статті полягає в розкритті проблеми вивчення індивідуальної неповторності символіки сновидін та архетипної символіки на матеріалі психоаналітичної роботи з психомалюнком.

Виклад основного матеріалу. Вивченням психологічних значень сновидін займався австрійський учений З. Фрейд, який і дав поштовх для появи поняття «архетип». З. Фрейд, а потім і К. Юнг [3] зазначали, що в снах є основа, тобто вихідна точка процесу вільних асоціацій. К. Юнг зауважував: «З. Фрейд зробив просте, але глибоке спостереження: якщо заохотити того, хто бачив сон, продовжувати розповідь про нього в думках, на які він наводить, то пацієнт піде доволі далеко...» [4, с. 30]. Сон несе у собі певні характеристики суб'єкта, який його бачить, індивідуальні та неповторні змісти його свідомої діяльності, взаємини з оточуючим світом та несвідомі змісти психіки.

Під час аналізу сновидін З. Фрейдом були відкриті механізми символізації: натяк, згущення, зміщення, образність, вторинна обробка. У наукових дослідженнях Т.С. Яценко уточнено зміст таких механізмів: згущення, зміщення, натяку, локалізації, генералізації, маскуванні кількості, від супротивного, гіперболізації, мінімізації, схематизації в контексті психодинамічного розуміння психіки.

Як зазначено в психологічній енциклопедії, «архетип» (грец. *archetypos* – первообраз, найдавніший зразок) – спосіб поєднання образів,

символів, знаків за допомогою форм, які передаються із покоління в покоління» [2, с. 31]. «Архетип» – не новий термін, його використовували задовго до св. Августина як синонім до класичного поняття «ідея» [5, с. 209]. Архетипна символіка – це символіка, яка виражає зміст колективного несвідомого, що значною мірою має спільні характеристики для всього людства, але набуває індивідуального значення в конкретних виявах активності суб'єкта. Щоразу символи наповнюються додатковим значенням залежно від індивідуального досвіду суб'єкта [6, с. 138].

Аналіз психомалюнків за методом активного соціально-психологічного пізнання (АСПП), що було розроблено Т.С. Яценко, підтвердив важливу роль архетипів у виявленні певних аналогій і характеристик психіки суб'єкта. Архетип є вродженим інстинктом, що забезпечує образну передачу змісту за допомогою символів, які мають причетність до колективного несвідомого. Архетипна символіка відзначається архаїчним характером, відображає індивідуально-неповторний досвід суб'єкта, актуалізується за умов виникнення опорів, коли зміст несвідомого не можна пізнати. Саме архетипи поєднують сновидіння з психомалюнком. Аналітик у роботі зі сновидінням тримається ближче до змісту сну, а в діалозі з автором малюнка ми намагаємось не відходити від його малюнка [7]. Спонтанність та невимушеність у процесі виконання малюнка за методом АСПП єднає його з методом вільних асоціацій З. Фрейда. Визначення тем малюнків демонструє єднання свідомої сфери психіки з несвідомою, що проявляється в процесі малювання.

Т.С. Яценко вважає, що малюнок та сновидіння відрізняються характером виникнення та внеском свідомого й несвідомого у зміст зображення. Процес сновидіння включає участь свідомості, в роботі з малюнками ми намагаємось знизити її контролюючу функцію. Сновидіння ніби підносить людину над повсякденністю, створюючи малюнки, людина одночасно знаходиться в самому процесі. Ще одна відмінність між сновидіннями та психомалюнками полягає в тому, що у сновидіннях увесь матеріал підлягає процесові відтворення, згадування. Водночас їх єднає образність. У психомалюнку образи домінують над поняттями. «Кожний із нас сприймає абстрактні й загальні положення по-своєму. Причиною цього може бути те, що будь-яке поняття має власне забарвлення в особистому контексті, тому й індивідуально неповторне», – зазначає автор [8, с. 119].

У практиці роботи груп активного соціально-психологічного пізнання немає окремого методу роботи зі снами, але є спільне в роботі із символікою малюнків та сновидін. Групова

психокорекція може актуалізувати виникнення у протагоніста спогади про певне сновидіння. На перший план виходить професіоналізм психолога, завдяки якому він зможе виявити оригінальність конкретизації та індивідуалізації змісту архетипу в кожному випадку шляхом встановлення логічних взаємозв'язків між образами, символами та змістом діалогічної взаємодії з автором малюнка. Тому аналіз сновидінь доцільно проводити разом з іншими психокорекційними методиками.

Таким чином, у сновидіннях закладений індивідуальний досвід психіки особистості, який інтегрується з проблемами інфантильного порядку. Завдяки архетипам, які презентують у снах актуальні для протагоніста образи, можна психологічно інтерпретувати їх у процесі діалогу з респондентом.

Архетипи розкриваються лише за допомогою символічних образів, що постають в уяві та мають відображення у малюнках. Усе це засвідчує, що під поняттям «архетип» слід розуміти не лише здатність психіки передавати зміст в образах, а й можливість пізнавати логічний зміст несвідомого. Наявні у малюнках архетипи насичені індивідуальним змістом протагоніста.

Для практичної ілюстрації вищезазначеного наведемо фрагмент аналізу снів протагоніста А., які вона зобразила у вигляді власних малюнків. Робота проводилась у малій психокорекційній групі (10–15 осіб, їх орієнтовна тривалість становить 100–120 годин, по 8 годин на добу) за методом АСПП під керівництвом академіка Т.С. Яценко. Функційна специфіка несвідомого зумовлює підбір методик, які б дозволили пізнавати психічне в цілісності, контекстно й опосередковано. Багаторічна практика психодинамічного підходу переконує, що психіка архетипно здатна до візуалізації у разі перекодування в матеріалізовані форми (наприклад, малюнки). З огляду на те, що психіка формується ще в домовний період, включаючи перинатальний, важливим є використання візуалізованих моделей, які відтворюють невербальний досвід. Індивідуалізоване пізнання можливе за рахунок спонтанної поведінки учасників групи. Цінність АСПП полягає в його зорієнтованості на індивідуальну неповторність психіки суб'єкта. Врахування вищесказаного є однією з передумов, яка забезпечує можливість проникнення у «скрите», спираючись на образ, який є основою мови несвідомого, на відміну від свідомого, в якому пріоритет має слово. Для точності діагностико-корекційного процесу також необхідно враховувати голографічну природу психічного, що становить дискретність, і навпаки, часово-просторові параметри психіки та здатність до диференціювання [1].

Психоаналіз малюнків снів протагоніста А.

А.: Я намалювала свої сни.

П.: Якщо забути, що це сон, то як би ви його назвали? Що тут намальовано? Який малюнок вам найближчий?

А.: «Небезпека» – найцікавіший, дивний (див. рис. 1).

Рис. 1. «Небезпека»

П.: Будь ласка, розкажіть у чому його дивність?

А.: Цей сон про те, як я попадаю в середовище інших людей – євреїв, у них свято, і відбувається ритуальне дійство. *К-т 1 (комунікат 1)*. Це – храм, там проходила служба і мене туди запросили. *К-т 2*. Але я туди не пішла, тому що там розмовляли іншою мовою. *К-т 2*. Мені дуже хотілось, але я відмовилась, тому що знала, що емоційно та інформативно мене це не зацікавить.

П.: А це ви за тином?

А.: Так. Переді мною порожнеча, а далі ліс, з якого вибігали дикі тварини. Вони пробігали повз людей і мали не зачепити людей біля храму. Це свідчило про те, що вони завжди в безпеці. У цьому сні мені десять років. *К-т 3*. Я сховалась за тином від тих тварин, хоч цей тин і не такий надійний. Всі вони побігли у напрямку воріт. Інші люди просто дивились, а я одна. *К-т 3*. Тварини зачепили ворота, але я не постраждала. Мені було страшно, але я не пішла звідси, хоч і не розумію чому. Всі давно порозбігались, а я все ще залишаюсь на місці. Мені було страшно піти і страшно залишитись. Я прокинулась тільки тоді, коли з лісу почали вибігати зубри.

П.: А як пов'язані з тваринами євреї, які зображені на малюнку?

А.: Ці тварини наче з їхнього світу, а я прийшла на екскурсію. Мені хотілося бути просто спостерігачем, але не вийшло через тварин.

П.: Цей храм намальований так, як малюють образи людей. Ми бачимо голову, тіло.

А.: Так.

П.: А чи є у вас знайомі з цієї спільноти?

А.: Є, але я з ними не спілкуюся.

Інтерпретація психолога. Цей малюнок (див. рис. 1) може говорити про ваш переїзд, про те, що ви стикаєтесь з різними людьми, з їхніми правилами, до яких треба якось прилаштовуватись (к-т 1). Ви тільки заглянули до храму, а вас уже щось дуже бентежить (к-т 2). Зображення входу у храм свідчить про зв'язок із матір'ю (к-т 1), наче вам не вистачає близькості з матір'ю. Вам хочеться увійти до храму, але щось зупиняє (к-т 2). Це є проявом тривоги. Стадо звірів вас лякає, але ви знаєте, що це повинно відбутися, і тому відбуваються такі алогічності. Але навіть якщо звірі підійдуть, то все одно ви самозбережені (к-т 3). І це дуже цікаво. Звертає увагу жовтий колір. Цим кольором ви промалювали і храм, і огорожу, це пов'язано з жіночністю. Варто помітити, що ви ховаєтесь за тином навіть тоді, коли він відкрився (к-т 3), і не зможе захистити.

А.: У мене схожі відчуття. Дуже достовірна інформація.

П.: Наступний малюнок «Пошук друга» (див. рис. 2).

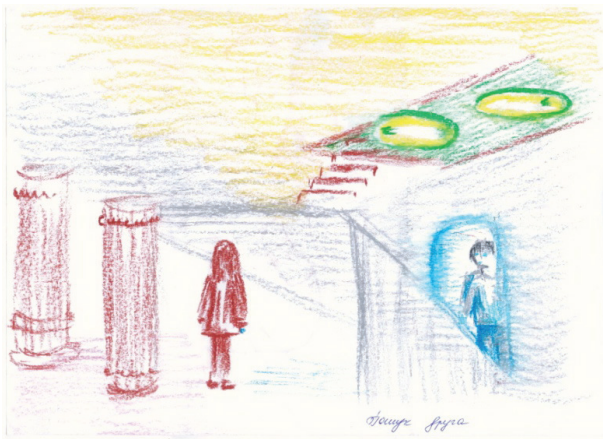

Рис. 2. «Пошук друга»

А.: Будівля з колонами. І в цій будівлі я намагаюся знайти людину, яка для мене була значущою. Її всі шукають. Я потрапляю в коридор, який поступово звужується настільки, що мені доводиться повзти. Доповзаючи до кінця, я через щілину бачу двері і її. Я можу пролізти через цей вузький прохід, але мені страшно там застрягти. Через це я повертаюся назад і починаю шукати якийсь інший шлях. Знаходжу іншу дорогу у вигляді отворів, і мої друзі теж хочуть так піти. К-т 4. Але там певні труднощі, в цих отворах вода, в якій можна потонути, якщо злякатися. К-т 5. Тому я вирішила повернутися до вузького проходу. Я бродила по лабіринту, не могла знайти дорогу. Було жахливо

йти до тих виходів, які я знайшла раніше. К-т 5. У результаті ми не зустрілися. Було образливо, тому що я відчувала, що це важливо.

Інтерпретація психолога: Сходи – це символ сексуальності. У цьому малюнку зроблено акцент на символі утроби, на відміну від попереднього малюнка, де акцент був на енергетичному натиску. Людина, яку ви шукаєте, зображена у воді, і в отворах теж вода (к-т 4). Звертає увагу те, що ви шукаєте партнера, який буде подібний батькові. Тільки в утробі ви знаходите з ним так зване «єднання» (к-т 5). І більше ніде. Натяк у цьому малюнку демонструють два отвори, які не можуть з'єднатися, іншими словами: «Я не можу знайти батька». Це не плотський контакт, це тільки друг, тобто платонічний аспект відносин.

Ви зображені біля двох колон. Це натяк на те, що в житті вам дуже важливо мати значущу людину поряд із собою. Вона реалізується через втілення батька в інших, оточуючих вас людей та відчутті його у собі (тому колони дві).

А.: Цей чоловік, якого я шукала, дуже значущий для мене і схожий на батька. До сьогодні я не розуміла, чому у мене з партнером не було сексуального потягу, пристрасті. Виявляється, це через те, що батько табуований об'єкт на несвідомому рівні.

П.: Ви були готові стрибнути, але все таки вам було важко.

А.: Так.

П.: Наступний малюнок «Дивні події» (див. рис. 3).

Рис. 3. «Дивні події»

А.: Цей сон розділювався на дві серії. Мені снилося штормове море. Я стояла на обриві, було жахливо спуститися до низу. К-т 6. У другій серії я йшла уздовж моря, але тепер на обриві з'явилася сітка, хоча і не надійна. К-т 6. Я боялась, що підйду до цієї сітки і впаду в море разом з нею. К-т 6. Потім

я підійшла до лісу, який втоплений у воді. *К-т 7*. Я хотіла цей ліс пройти, але почала тонути в болоті. Інші люди теж там тонули. *К-т 7*. Я зачепилася за колоду і врятувалася. А люди потонули, допомогти їм не змогла. Світла практично не було. Я на колоді переплила болото і потрапила в чисту морську воду. Мені там добре, і я залишилась поплавати. В морі я відмилася від болотяного бруду, як і інші люди. Коли я вийшла на берег, то переді мною з'явилися піски і бархани. *К-т 8*. На березі було бунгало, але воно не надійне. *К-т 8*. У цьому будинку жили двоє чоловіків: молодий і старий. Молодий романтик, а старий – дивиться на речі більш приземлено. Вони для мене значущі, ми живемо всі разом. *К-т 9*. Після ми розходимося, кожний у своєму напрямі. Вони зникають. У мене залишається добре враження.

Інтерпретація психолога: У цьому малюнку (див. рис. 3) акцент ставиться на відчуженні жіночого початку у матері (*к-т 6*). І якщо це так, то значить ви з недовірою ставитеся до власних переваг (*к-т 7*). Можливо, ви боїтеся розчарування. Що стосується бунгало, то тут натяк на те, що у вас були різні чоловіки (*к-т 8*). Але до остаточного вибору ви прийти не можете (*к-т 8*). Ви весь час чекаєте, що вони зникнуть (*к-т 9*).

А.: У мене постійно страх, що відносини закінчаться. І ще боюся бути не вартою чоловіка.

П.: Страх, що вас залишать. А з менш гідними чоловіками ви бути не хочете.

А.: Так, тому що я буду висувати їм претензії.

П.: Тоді і сидите тільки у болоті (*к-т 7*), тому що на малюнку вас більше ніде немає.

А.: Я повністю у сумнівах.

П.: Що це за малюнок? (див. рис. 4)

Рис. 4. «Катастрофа»

А.: *К-т 10*. Це болотиста долина, в якій ми вирішили поставити намет. Десь там є ліс.

Інтерпретація психолога: Ми бачимо тут (див. рис. 4) певне дистанціювання від матері: «що би я не побудувала, вона зруйнує все» (*к-т 10*).

А.: Зі сторони матері відбувається постійне знецінення.

П.: Якщо в дитинстві вам цього було досить, то чому подібне відчуття наче слідує за вами? Це свідчить про залежність від матері. Можливо, що подібну критичність ви транслюєте і у своїй поведінці.

А.: Так. Відчуття таке, що я постійно вибираю сварки. *К-т 11*. Уві сні я йду по набережній, і в цей час там трапляється вибух – вибиває частину мосту. Вода з величезною силою починає кидати мене і моїх подружок з однієї сторони в іншу – то під лавку, то на сходинки. Я тільки встигала набрати повітря.

П.: І знову ми бачимо на малюнку сходинки. Це свідчить про плотський аспект, неначе ви боїтеся плотського натиску з боку чоловіка (*к-т 11*). З одного боку, він і бажаний, а з іншого – ви втрачаєте себе.

А.: Я хочу постійно контролювати ситуацію.

П.: Ви намагаєтесь охороняти свою гідність?

А.: Мені важливо тримати контроль над ситуацією.

П.: Ви вимушені себе пригальмовувати, імпотувати. А коли ви себе імпотуете, то «вкривається болотяною травою».

А.: Так, якщо я чогось досягаю, то відразу роблю крок назад.

П.: А хто на вас впливає найбільше?

А.: Тато дуже авторитетний для мене, а маму я намагаюся охороняти.

П.: Ви шукаєте в партнері заміщення матері. Неначе вам самій треба народити чоловіка.

А.: У партнері я шукаю образ батька, а знаходжу маму – дбайливу, ніжну, терплячу.

П.: Це може означати, що вам вистачає турботи, ніжності з боку мами. Якщо розглядати малюнок «Катастрофа», можна припустити, що якщо вам близький подібний гештальт, то ви самі можете ставати «вулканом».

За архетипною символікою вулкан – чоловіча енергія. Відбувається натяк на те, що ви показуєте чоловіку яким треба бути.

А.: Хочеться, щоб людина почувалася добре поряд зі мною, розвивалася, а виходить навпаки.

П.: Ви і сама не реалізуєте свій потенціал.

А.: Навіть більше, я сама уникаю можливості самореалізації.

П.: Відповідно, можна говорити про відчуття потенції як енергетичної, так і інтелектуальної. Ще ви обтяжені відчуттям неповноцінності. На це указують ваші малюнки. Наче «ножиці», які різують ваш потенціал.

А.: Дякую вам. На багато речей я взагалі не звернула увагу, наприклад, на жовтий колір.

П.: Може, його уві сні і не було.

А.: Так. Тепер мені зрозуміло, чому у мене не було близькості з хлопцем. Він пропонував мені

створити свою сім'ю, але я відмовилася, тому що є незавершені справи у відносинах з батьками. Мені постійно необхідно доводити матері, що я краща, а батькові, що я для нього найголовніша.

П.: Тоді це вічна конкуренція, бо мати ще до вашого народження стала головною для батька.

А.: До речі, тато ставиться до мене як до молодшої дружини.

П.: Ваше головне завдання – справлятися з натиском енергії, інакше страждатимуть батьки. За малюнками ми прослідковуємо подвійність. Тому ви шукаєте в партнерах як фундаментальність, прагматичність, постійність, так і романтичність, ніжність, турботливість.

Висновки. Таким чином, проведений психоаналіз стенограми психоаналітичної роботи з малюнками снів протагоніста А. дає змогу об'єктивувати вияв архетипної символіки у сновидіннях

та сприяє вивченню індивідуальних особливостей особистості, прояву її глибинної проблематики. Завдяки архетипам, які презентують у снах актуальні для протагоніста образи, можна психологічно інтерпретувати їх у процесі діалогу з респондентом. Об'єктивування внутрішнього змісту психіки через архетипну символіку несе як психодіагностичний, так і психотерапевтичний вплив на суб'єкта процесу, надаючи йому можливість вибудувати продуктивні взаємини з оточуючими, знімати напругу у процесі самореалізації, позитивно формувати самосприйняття, реалізувати власний професійний та творчий потенціал.

Використання різних форм та засобів психокорекційної роботи розширює доказовий потенціал роботи із символами та архетипами сновидінь, у чому і вбачаємо перспективи подальших досліджень у заданому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теория и практика глубинной психокоррекции : Седьмая Авторская школа академика НАПН Украины Т.С. Яценко / сост.: В.П. Андрущенко, А.В. Глузман. Киев : Изд-во НПУ имени М.П. Драгоманова, 2013. 236 с.
2. Философский энциклопедический словарь / за ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. Москва : Сов. энциклопедия, 1983. 840 с.
3. Юнг К.Г. Алхимия снов. Четыре архетипа. Мать. Дух. Трикстер. Перерождение / пер., авт. послесл. Семира. Санкт-Петербург : Тимошка, 1997. 352 с.
4. Юнг К.Г. Архетип и символ. Санкт-Петербург, 1991. 165 с.
5. Юнг К.Г. Душа и миф. Шесть архетипов. Минск : Харвест, 2004. 400 с.
6. Яценко Т.С. Особливості внутрішньої динаміки психіки. *Освіта: педагогіка і психологія. Польсько-український журнал*. 2003. № 4. С. 137–152.
7. Яценко Т.С. Пізнання індивідуальної неповторності архетипної символіки у процесі глибинної корекції. *Психологія і освіта*. 2013. № 1 (51). С. 75–85.
8. Яценко Т.С. Психологічні основи групової психокорекції : навчальний посібник. Київ : Либідь, 1996. 264 с.

REFERENCES

1. Teoryia y praktyka hlubynnoi psykhokorreksyyi : Sedmaia Avtorskaia shkola akademyka NAPN Ukrainy T.S. Yatsenko. (2013). [Theory and practice of deep psychocorrection] / sost.: V.P. Andrushchenko., A.V. Hluzman. Kyiv : Yzd-vo NPU ymeny M.P. Drahomanova [in Russian].
2. Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'. (1983). [Encyclopedic Dictionary of Philosophy] / Za red.: L.F. Il'ichev, P.N. Fedoseev, S.M. Kovalev, V.G. Panov. Moskva : Sov. Jenciklopedija [in Russian].
3. Yunh, K.H. (1997). Alkhymia snov. Cheture arkhetypa. Mat. Dukh. Trykster. Pererozhdenye [Alchemy of dreams. Four archetypes. Mother. Spirit. Trickster. Rebirth] / per., avt. poslesl. Semyra. Sankt-Peterburg: Tymoshka [in Russian].
4. Jung, K.G. (1991). Arhetip i simvol [Archetype and Symbol]. Sankt-Peterburg [in Russian]
5. Jung, K.G. (2004) Dusha i mif. Shest' arhetipov [Soul and Myth. Six Archetypes]. Minsk: Harvest [in Russian].
6. Yatsenko, T.S. (2003). Osoblyvosti vnutrishnoi dynamiky psykhiky [Features of the Internal Dynamics of the Psyche]. *Osvita: pedahohika i psykholohiia. Polsko-ukrainskyi zhurnal*. No. 4. S. 137–152 [in Ukrainian].
7. Yatsenko, T.S. (2013). Piznannia indyvidualnoi nepovtornosti arkhetypnoi symvoliky u protsesi hlybynnoi korektsii [Cognition of individual uniqueness of archetypal symbolism in the process of deep correction]. *Psykhohohiia i osvita*. No. 1 (51). S. 75–85 [in Ukrainian].
8. Yatsenko, T.S. (1996). Psykhohohichni osnovy hrupovoi psykhokorektsii: navchalnyi posibnyk [Psychological Foundation of Group Psycho-Correction: a textbook]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

УДК 159.98:331.005.95/
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-4>

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ФУНКЦІОНУВАННЯМ ТА СОЦІАЛЬНА ФРУСТРОВАНІСТЬ СЕРЕДНЬОГО МЕДИЧНОГО ПЕРСОНАЛУ, ЯКИЙ ПРАЦЮЄ В УМОВАХ ПІДВИЩЕНОЇ СТРЕСОГЕННОСТІ (З ВЕТЕРАНАМИ АТО/ООС)

Лапінська Т. В.

аспірантка кафедри психології

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-8963-2087

lawh@ukr.net

Ключові слова: *фрустрація, задоволеність функціонуванням (ЗФ), соціальна фрустрованість (СФ), професійне вигорання (ПВ), середній медичний працівник (СМП), стресогенність.*

Стаття присвячена аналізу рівня задоволеності функціонуванням у різних сферах життєдіяльності та пов'язаних з нею чинників, які мають найбільший вплив на рівень задоволеності, а також визначення ступеня соціальної фрустрованості середніх медичних працівників, які працюють в умовах підвищеної стресогенності (з ветеранами АТО/ООС). Розкрито основні етапи дослідження, методи та методики, які використовувалися на кожному з цих етапів. Проаналізований вплив сфер життєдіяльності на рівень задоволеності СМП та їх ступінь соціальної фрустрованості і є однією з причин розвитку професійного/емоційного вигорання в умовах підвищеної професійної стресогенності. Натепер життя людини в суспільстві наповнене різного масштабу обмеженнями, складнощами та психологічними бар'єрами. На шляху до задоволення своїх базових потреб, які грають особливу роль у детермінації поведінки і діяльності людей, медичний працівник стикається з ними і це викликає в нього певні емоційні реакції та стани, які отримали назву фрустрація. Професійна діяльність СМП відрізняється від інших сфер: дефіцит часу на обміркування та прийняття правильного рішення, висока відповідальність за виконання поставлених завдань. Останнім часом радикальні зміни у суспільстві та в медичних закладах додають додаткового психологічного навантаження на медичних працівників, що пов'язані не тільки з необхідністю виконання роботи на високому професійному рівні, а й насамперед з підвищеним стресовим навантаженням внаслідок тісної взаємодії з пацієнтами – ветеранами АТО/ООС. Процес дезадаптації особистості призводить до деструктивних змін, які породжують деформацію поведінки людини у соціальній сфері. Дезадаптуючим можна називати такий хід внутрішньопсихічних процесів і поведінки людини, що призводить не до розв'язання проблемної ситуації, а до її поглиблення, до посилення труднощів і тих неприємних переживань, які вона викликає. Саме соціальна дезадаптованість та психологічна нестійкість у сучасних реаліях життя виводить на новий рівень проблему фрустрації та її вплив на розвиток особистості, що і зумовило актуальність такої теми.

SATISFACTION OF NURSES WORKING IN CONDITIONS OF INCREASED STRESS (WITH ANTI-TERRORIST OPERATION VETERANS) WITH THE FUNCTIONING AND SOCIAL FRUSTRATION

Lapinska T. V.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
lawh@ukr.net
orcid.org/0000-0001-8963-2087*

Key words: *frustration, satisfaction with functioning (SF), social frustration (SF), professional burnout (PB), nursing staff, stress.*

The article is devoted to the analysis of the level of satisfaction with functioning in various spheres of life and related factors that have the greatest impact on the level of satisfaction, as well as determining the degree of social frustration of nurses working in high stress (with war veterans). The main stages of the research, methods and techniques used at each of these stages are revealed. The influence of the spheres of life on the level of satisfaction of nursing staff and their degree of social frustration is analyzed, and is one of the reasons for the development of professional/emotional burnout in conditions of increased professional stress. Today, human life is filled with various limitations, difficulties and psychological barriers. On the way to meeting basic needs, which play a special role in determining the behaviour and activities of people, the health worker encounters them and this causes him certain emotional reactions and conditions, which are called frustration. The professional activity of nurses differs from other areas: lack of time to think and make the right decision, high responsibility for the tasks. Recently, radical changes in society and in medical institutions add additional psychological burden on health workers, which is associated not only with the need to perform work at a high professional level, but also with increased stress due to close interaction with patients-veterans of Anti-terrorist operation. The process of personality maladaptation leads to destructive changes that cause a deformation of human behaviour in the social sphere. Such a course of intrapsychic processes and human behaviour can be called maladaptive, which does not lead to the solution of the problem situation, but to its deepening, to the intensification of difficulties and those unpleasant experiences that it causes. It is social maladaptation and psychological instability that brings the problem of frustration and its impact on the development of personality to a new level, which led to the relevance of this topic.

Постановка проблеми. Психологічна готовність середніх медичних працівників (далі – СМП) до професійної діяльності – основа задоволеності функціонуванням та соціальної фрустрації, особливо в умовах підвищеної стресогенності (роботи з ветеранами АТО/ООС). Психологічні аспекти трудової діяльності середніх медичних працівників стоять у ряду важливих і маловивчених проблем теоретичної та прикладної психології. Відомо, що рівновага між людиною і професійним середовищем, досягнута в процесі професійної адаптації, не є чимось статичним. Зміна умов праці, потреб, можливостей і цілей можуть викликати серйозні зміни у професійному функціонуванні і призвести до виникнення такого

явища, як професійне вигорання. Основним проявом психологічної зрілості в професійній діяльності є здатність вчасно діагностувати і керувати негативними психічними станами. Одним із таких психологічних феноменів є фрустрація. Фрустрація – це психічний стан, який виражається в характерних рисах переживань і поведінки і викликається об'єктивно нездоланими (або такими, що суб'єктивно сприймаються як нездоланні) труднощами, які виникають на шляху до досягнення мети чи до вирішення задачі. Галузь системи охорони здоров'я України останніми роками постійно реформується, змінюється, що не може не відобразитися на умовах праці середніх медичних працівників, які опікуються лікуванням

та реабілітацією ветеранів АТО/ООС. Специфіка роботи, що може виступати в ролі фрустратора, передбачає необхідність виконання професійних обов'язків у більш важких, ускладнених умовах, під впливом емоційних і стресових факторів, пов'язаних з обслуговуванням особливої категорії населення – ветеранів АТО/ООС. Це все не може не впливати на психічний та фізичний стан медичного персоналу. Досить часто підвищена професійна стресогенність супроводжується зниженням психологічного резерву організму і призводить до порушень життєдіяльності, несприятливих особистісних змін, які в майбутньому призводять до незадоволеності власним функціонуванням у різних сферах, що негативно позначається на загальному та психологічному стані здоров'я, працездатності, стосунках з оточенням і закінчується пригніченістю та розчаруванням.

Метою статті є вивчення рівня професійного вигорання у СМП, рівень задоволеності функціонуванням у різних сферах, соціальної фрустрованості у СМП, які працюють в умовах підвищеної професійної стресогенності (з ветеранами АТО/ООС), для подальшого розроблення заходів психокорекції та психопрофілактики.

Завдання дослідження – встановити рівень задоволеності функціонуванням у різних сферах та діагностувати рівень соціальної фрустрованості у середнього медичного персоналу, що працює в умовах підвищеної професійної стресогенності (з ветеранами АТО/ООС).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчаючи першоджерела дослідження фрустрації, необхідно відзначити, що термін «фрустрація» застосовується у сучасній науковій літературі в різних значеннях. Часто під цим терміном мають на увазі форму емоційного стресу або можуть розглядати як одну із форм психологічного стресу. У такому разі потрібно звернутися до опису самого поняття «фрустрація». Є різні гіпотези теоретичного обґрунтування цього феномена, але одним із перших, хто звернув увагу на феномен фрустрації, був Зігмунд Фрейд. Створення психоаналітичної теорії, в якій він розглядав фрустрацію в рамках внутрішньо-особистісного конфлікту, як боротьбу двох складників психіки людини «ід» і «суперего», своєрідну реакцію на вимушену відмову від несвідомих потягів «ід» на користь суспільних норм та цінностей. У ранніх роботах З. Фрейда, який зазначав, що якщо об'єкт є джерелом неприємних відчуттів, то це в кінцевому рахунку може призвести до агресивних нахилів проти об'єкта [1, с. 112–113]. Так сформулювалася теза про те, що поява агресії завжди передбачає існування фрустрації і, навпаки, що існування фрустрації завжди призводить до певної форми агресії. Поява стану фрустрації та тієї чи

іншої форми реагування залежить від особистісних якостей людини. Так, психологи використовують термін «фрустраційна толерантність», тобто стійкість до фрустраторів. Варто навести думку Л. Берковіц, який вказує на те, що фрустрація провокує тенденцію до агресії. Відповідно до традиційної схеми біхевіоризму «S–R» фрустрація розглядається як причина, агресія – наслідок, причому однозначний і неминучий [2, с. 45–47]. Найбільш яскраво фрустраційна теорія агресії сформульована Джоном Доллардом. Згідно з цією теорією, агресія не є наслідком внутрішніх потреб, а є наслідком фрустрації, тобто перепон, що виникають на шляху цілеспрямованих дій суб'єкта або ненастання очікуваного стану, якого прагне суб'єкт. Тому Д. Доллардом висувались два положення: 1) агресія завжди є наслідком фрустрації; 2) фрустрація завжди тягне за собою агресію. Однак ця теорія не підтвердилась. Як пише Ганс Хекхаузен: «Не будь-яка агресія виникає внаслідок фрустрації (зокрема, з фрустрацією не пов'язана жодна з форм інструментальної агресії)» [3, с. 234–236]. Варто відзначити думку дослідника Л. Берковіца, який вказував на те, що фрустрація пов'язана з очікуваннями мети, а не з її фактичним досягненням. Тобто якщо мета є недосяжною, то фрустрація напряму пов'язана з крахом надій на її досягнення і в результаті тільки створює загальне емоційне збудження та провокує тенденцію до агресії лише тією мірою, якою несе негативний вплив. Він додає дві важливі зміни до вже відомого рівняння: гнів як збуджуючий компонент і пусковий подразник, що запускають агресивну реакцію. Наявність останніх вважається обов'язковою, на думку А. Cohen, обов'язкове створення спеціальних факторів і обставин, які у своїй сукупності можуть провокувати агресивну реакцію на фрустраційну ситуацію, і тільки наявність відповідних умов і обставин зробить реакцію на фрустрацію агресивною [4]. Фрустрація (лат. frustratio – відчуття обману, краху) – психічний стан людини, що є наслідком непереборних труднощів на шляху до мети або до вирішення завдань [5]. Проявляється цей стан насамперед у почутті розчарування і супроводжується напруженістю, тривожністю, інколи навіть відчаєм, почуттям безвиході, депресією. Зважаючи на те, що для виникнення фрустраційної ситуації необхідна сильна мотивація досягнення мети і наявність перешкоди щодо її досягнення, фрустраційні ситуації класифікуються за характером фрустраційних мотивів і за характером «бар'єрів» [6]. Спираючись на теорію А. Маслоу [7], до класифікації першого типу належать вроджені і набуті психологічні потреби. Щодо діяльності медичного працівника, то фрустрація носить патогенний характер і зводиться до праг-

нення поваги і загального схвалення керівництва та особового внеску до розвитку медицини в стресогенних ситуаціях. Бар'єри в такому разі можуть бути: фізичними (недостатнє матеріальне забезпечення, залежність від умов праці і т. п.); біологічними (вік, стаж роботи, стан здоров'я); психологічними (страх спілкування з ветеранами АТО/ООС, брак знань і умінь роботи в умовах підвищеної стресогенності); соціокультурними (особливий контингент хворих, соціальна група – ветерани АТО/ООС). За допомогою певних вольових зусиль можливе подолання фрустраційних ситуацій. У такому разі доречно замість терміна «ситуація фрустрації» використовувати поняття «ситуація ускладнення» [8]. Говорити про те, що людина перебуває у ситуації фрустрації можна в тому разі, якщо труднощі не вирішені чи вирішені, але зі значними відхиленнями від головної мети. Фрустрована людина відчуває занепокоєння, напругу і втрату інтересу, стан апатії, байдужості, провини і тривоги, люті, ворожості, заздрості, особливо в умовах підвищеної професійної стресогенності (з ветеранами АТО/ООС). У монографії Н. Майера [9] «Фрустрація: поведінка без мети» поведінка фрустрованої людини характеризується як така, що не має цілі, у зв'язку із втратою цільової орієнтації. Прикладом подібної поведінки стосовно діяльності середнього медичного працівника в умовах підвищеної стресогенності (з ветеранами АТО/ООС) може бути відсутність взаєморозуміння, створення конфліктних ситуацій, зниження професіоналізму, що не дає змоги досягти бажаного результату. Фрустраційно спровокована поведінка у цьому разі мотивована новою метою – технічно відпрацювати необхідний час. Важливо те, що досягнення цієї нової мети позбавлене сенсу і веде до невдачі [10]. Ступінь прояву негативних реакцій людини на фрустрацію (агресія, відмова, негативізм тощо) залежить від індивідуального діапазону реактивності і меж працездатності кожної людини. За умов виходу за ці межі можлива поява нестійкої психічної діяльності, виникнення внутрішнього чи зовнішнього конфлікту [11]. Ознаки агресивного характеру, які спровоковані фрустрацією, частіше спостерігаються у осіб, не досить вихованих, нестримних у прояві емоцій, грубих з оточуючими. Депресивні реакції у разі фрустрації більш поширені у осіб невротичного складу, тривожно-недовірливих, невпевнених у собі. Крім агресивної фрустрації, спрямованої на зовнішні об'єкти, перешкоди, інших людей, може виявлятися регресивна фрустрація, спрямована на самого себе (людина звинувачує саму себе за невдачі, за нездатність подолати труднощі). Якщо людина тривалий час не виходить із фрустраційного стану, то можуть виникнути неусвідомлю-

вані мотиви поведінки та сформуватися спотворені риси особистості (заздрісність стосовно інших людей або надмірно занижена самооцінка, комплекс неповноцінності). З'являються поодинокі дослідження, де фрустрація вивчається в рамках психології емоцій. Зокрема, К. Ізард порушує питання стосовно можливої взаємозалежності і зумовленості фрустраційних та емоційних станів [12]. Однак, аналізуючи дослідження радянських авторів, можна зазначити, що така проблема так і не стала предметом цілісного вивчення. Вона так і залишилася на рівні тенденційного розгляду у контексті інших психологічних явищ та факторів. Тут психічна діяльність розглядається ширше ніж тільки низка змінних параметрів і властивостей особистості. Акцент робиться на складності і багатовекторності будови, що становить психічну діяльність людини. Фрустраційні ж стани займають проміжне становище. Цій проблемі присвячені дослідження одразу декількох психологів [13]. Л. Куліков [14], М. Левітов [15], В. М'ясищев [16], К. Максименко [17], О. Прохоров [18], Ю. Сосновікова [19], В. Юрченко [20] та інші запропонували авторські підходи до розуміння динаміки психічних станів, однак у своїй більшості вони беруть за основу визначення М. Левітова. Інший вектор вивчення поведінкових змін – міждисциплінарний характер проблеми фрустраційних станів, який виражається у появі робіт, присвячених інтеграційним зв'язкам між психологічними та медичними дослідженнями. Зокрема, у роботах Г. Пріба фрустрація розглядається як чинник соціальної дезадаптації у пацієнтів з психічними розладами [21]. Українська дослідниця Т. Гаряча на новий рівень виводить питання соматогенної фрустрації. Цікавість викликає розроблений нею комплекс психокорекційних заходів для осіб із соматогенною фрустрацією. У її роботах виявлено чинники психічного здоров'я у вищезазначених осіб та встановлено ієрархію їх змін під впливом психокорекційних заходів [22].

Матеріал та методи дослідження. Базами емпіричного дослідження стали: госпіталі ветеранів війни КУ «Обласний госпіталь для ветеранів війни Житомирської обласної ради», КЗ «Кіровоградський обласний госпіталь ветеранів війни», КУ «Обласний медичний центр вертебрології і реабілітації Житомирської обласної ради». Шляхом анонімного опитування охоплено 130 жінок – досліджувана група (ДГ), віком 21–58 р. У респондентів виявлений рівень задоволеності функціонуванням різного ступеня вираженості за допомогою опитувальника «Ступінь задоволеності власним функціонуванням у різних сферах», розробленого І. Karler в адаптації Б. Карвасарського, та рівень соціальної фрустрованості –

за однойменним опитувальником Л. Вассермана в модифікації В. Бойка. Дослідження проводилося з дотриманням принципів добровільності, інформованості та конфіденційності. За віком респонденти становили три групи: I – 21–25 р. (ДГ1); II – 26–50 р. (ДГ2); III – більше 50 р. (ДГ3). Середній вік становить 39,5 року. За стажем роботи респонденти поділялися на чотири групи: I – до 5 р. (ДГ1С); II – 6–15 р. (ДГ2С); III – 16–25 р. (ДГ3С); IV – більше 25 р. (ДГ4С). Середній стаж роботи – 18,2 року.

Методи дослідження: *загальнотеоретичні*: міждисциплінарний аналіз і синтез літератури з проблеми дослідження; порівняння, систематизація, узагальнення, інтерпретація наявних теоретичних підходів та емпіричних результатів. *Психодіагностичні методи*. Задоволеність функціонуванням визначали із використанням опитувальника «Ступінь задоволеності власним функціонуванням у різних сферах», розробленого І. Karler в адаптації Б. Карвасарського [23], рівень соціальної фрустрованості – за однойменним опитувальником Л. Вассермана в модифікації В. Бойка [24]. Для обробки статистичних даних застосовувалися табличний процесор MS Excel v.16.0 та IBM SPSS Statistics 20. Для обробки емпіричних даних використовувалися методи описової статистики, для вимірювання ступеня кореляційної залежності – кореляційний аналіз (коефіцієнт Пірсона).

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. За результатами дослідження можна зазначити, що здебільшого СМП, який працює в умовах підвищеної професійної стресогенності з ветеранами АТО/ООС, має проблеми в декількох сферах функціонування. Також ми виявили поведінкові реакції, які не завжди інтерпретуються, або ті, котрі СМП не хотів описувати чи пояснювати. На першому етапі ми проводили діагностику рівня задоволеності функціонуванням середніх медичних працівників (із використанням опитуваль-

ника «Ступінь задоволеності власним функціонуванням у різних сферах», розробленого І. Karler в адаптації Б. Карвасарського) і визначали за оцінкою такі сфери їхньої життєдіяльності та встановлювали джерела життєвих труднощів, як: подружнє життя; стосунки з родичами; професійна сфера; соціальна сфера (табл. 1).

Вивчення у респондентів (за віковими критеріями) ступеня задоволеності власним функціонуванням, з визначенням джерел труднощів у різних сферах життєдіяльності, показало таке: найбільш виражений рівень незадоволеності своїм функціонуванням для СМП виявлено в групі ДГ2, а саме професійна сфера та сімейні стосунки. Обстежені в ДГ1 і ДГ3 зазначали, що саме професійна сфера мала суттєвий вплив на формування в них ПВ. Обстежені часто як причину стресу виділяли конфліктні стосунки з колегами, ветеранами АТО/ООС та членами їхніх родин, незадоволеність фінансовим станом. Крім того, значний вплив на виникнення професійного вигорання має така сфера функціонування, як стосунки з родичами, найвищий рівень незадоволеності в ДГ2 (такі внутрішньосімейні розлади, як неправильний розподіл сімейних обов'язків, ставлення до фінансів тощо), що також сприяє формуванню синдрому професійного вигорання. Особливістю ПВ у обстежуваних ДГ1 та ДГ3 є нездатність виділити провідну сферу життєдіяльності, яка б найбільше впливала на розвиток емоційного/професійного вигорання. В більшості обстежених проблеми існували у кількох сферах функціонування: у сімейних стосунках, у професійній діяльності, у спілкуванні з родичами, що загалом формувало софакторність сфер функціонування. Причому слід зазначити, що великого значення обстежувани в ДГ1 надавали питанням матеріального благополуччя та емоційно-психологічним питанням, а обстежувани в ДГ2 та ДГ3 вважали, що сімейно-побутові ситуації та матеріальне благополуччя є вагомими в розвитку ПВ, а несуттєвими є багатоплановість та монотонність

Таблиця 1

Розподіл сфер функціонування (опитувальник «Ступінь задоволеності власним функціонуванням у різних сферах», розроблений І. Karler в адаптації Б. Карвасарського)

Сфера функціонування	Вікові групи						Всього	
	ДГ1		ДГ2		ДГ3			
	N	%	N	%	N	%	N	%
Подружнє життя	14	13,57	75	21,12	23	19,57	112	19,86
Стосунки з родичами	14	14,50	75	19,53	23	17,83	112	18,55
Професійна сфера	14	16,07	75	21,67	23	19,78	112	20,58
Соціальна сфера	14	15,93	75	18,29	23	18,74	112	18,09
Сума труднощів	14	60,07	75	80,61	23	75,91	112	77,08

професійної діяльності. В наступній таблиці розподіл сфер функціонування вивчався в групах, де за основу розподілу брався стаж роботи (ДГ1С, ДГ2С, ДГ3С, ДГ4С) (табл. 2).

Найбільш виражений рівень незадоволеності своїм функціонуванням серед СМП виявлено в групах ДГ2С та ДГ3С, а саме професійна сфера та сімейні стосунки. Респонденти зазначали, що саме труднощі, конфлікти з колегами та підлеглими, відсутність взаєморозуміння у сім'ї мали суттєвий вплив на формування в них ПВ. Обстежені в ДГ1С і ДГ4С не змогли виділити провідну сферу життєдіяльності, яка б відіграла основну роль у розвитку психотравми.

Наступним етапом діагностики стало вивчення рівня соціальної фрустрованості із застосуванням однойменної методики (діагностика рівня соціальної фрустрованості Л. Вассермана), яка дає можливість оцінити ступінь невдоволеності соціальними досягненнями в основних (20 параметрах) аспектах життєдіяльності. Загальний рівень соціальної фрустрованості визначався з урахуванням середнього балу за кожним пунктом, що дало змогу оцінити загальний рівень соціальної фрустрованості від 0–0,5 бала (відсутній), 3,5–4 бали (дуже високий рівень соціальної фрустрованості).

Вивчення соціальної фрустрованості у СМП у вікових групах довело більшу вираженість фрустраційного стану серед респондентів ДГ1 і ДГ2 стосовно ДГ3. Високий показник повної незадоволеності визначався щодо матеріального становища, обстановки в суспільстві, медичного обслуговування. Серед респондентів ДГ1 відповіді в 57,1% випадків відповідали повній незадоволеності функціонуванням. У ДГ2 54,3% випадків відповідало рівню «скоріше незадоволений», а серед ДГ3 26,5% відповідей свідчило про рівень «скоріше задоволений». У групах за стажем роботи встановлено, що відповідь «повністю незадоволені» в ДГС1 і ДГС3 пов'язана з матеріальним аспектом, тоді як у ДГС2 та ДГС4 на першому

місці був саме професійний компонент, що і формував соціальну фрустрацію.

Висновки. Узагальнюючи, можна зазначити, що рівень професійного (емоційного) вигорання загалом серед СМП, які працюють в особливих умовах, а саме в умовах підвищеної професійної стресогенності (з ветеранами АТО/ООС), є нерівномірним. Встановлено, що залежно від віку та стажу роботи СМП застосовують різні механізми психологічного захисту на вплив психотравмуючих чинників на роботі. Виявлено, що у середніх медичних працівників низький рівень соціальної фрустрації, що свідчить про адекватне сприйняття себе в професійному середовищі та нормальну взаємодію у суспільстві. Досліджено, що такі сфери життєдіяльності особистості, як матеріальне становище, медичне обслуговування, події в суспільстві й державі, вказують на високий рівень соціальної фрустрації в групах ДГ1, ДГ2. Аналізуючи результати у респондентів у ДГС1, ДГС2, ДГС3, ДГС4, можна зазначити, що фрустраційна поведінка переважно пов'язана з матеріальним та професійним аспектом.

Отже, базуючись на даних аналізу задоволеності функціонування в різних сферах життєдіяльності та рівня і структури соціальної фрустрації обстежених, нами визначено, які аспекти можуть провокувати виникнення стану фрустрації. Проаналізувавши отримані результати, ми визначили, що найбільш фруструючими для СМП, які працюють в умовах підвищеної професійної стресогенності, є обстановка у суспільстві й державі, матеріальний стан сім'ї, медичне обслуговування. Найменш фруструючими для СМП, за даними нашого дослідження, є взаємини з дітьми, колегами, суб'єктами праці та рівень освіти.

Перспективами подальшого дослідження у такому напрямі є аналіз персоніологічних особливостей та визначення рівня акцентуацій у СМП, які працюють в умовах підвищеної професійної стресогенності (з ветеранами АТО/ООС).

Таблиця 2

Розподіл сфер функціонування (опитувальник «Ступінь задоволеності власним функціонуванням у різних сферах», розроблений I. Karler в адаптації Б. Карвасарського)

Сфера функціонування	Групи за стажем								Всього	
	ДГ1С		ДГ2С		ДГ3С		ДГ4С			
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Подружнє життя	16	15,56	40	21,18	32	20,91	26	19,19	114	19,86
Стосунки з родичами	16	15,94	40	19,88	32	19,06	26	17,31	114	18,55
Професійна сфера	16	17,81	40	23,10	32	19,31	26	20,00	114	20,58
Соціальна сфера	16	17,50	40	19,30	32	16,84	26	18,07	114	18,09
Сума труднощів	16	66,81	40	83,45	32	76,13	26	74,54	114	77,03

ЛІТЕРАТУРА

1. Фрейд З. Психология бессознательного. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 400 с.
2. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2001. 512 с.
3. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: в 2 т. Москва : Педагогика, 1986. Т. 1. 408 с.
4. Cohen A. Social norms, arbitrariness of frustrations, and status of the agent of frustration in the frustration-aggression hypothesis. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1955. Vol. 51. No. 2. Pp. 222–226.
5. Психология труда, профессиональной, информационной и организационной деятельности (реклама, управление, инженерная психология и эргономика) : словарь / авторы-сост. Б.А. Душков, Б.А. Смирнов, А.В. Королев ; под ред. Б.А. Душкова; прил. Т.А. Гришиной. 2-е изд., доп. и перераб. Москва : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. 848 с.
6. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Москва : МГУ, 1984. 200 с.
7. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 352 с.
8. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Москва : МГУ, 1984. 200 с.
9. Maier N.R.V. Frustration theory: restatement and extention. *Psychological review*, 1956, Vol. 63, No. 6, pp. 370–388.
10. Василюк Ф.Е. Психология переживания. Москва : МГУ, 1984. 200 с.
11. Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях. Москва : Политиздат, 1989. 304 с.
12. Изард К. Психология эмоций / пер. с англ. В. Мисник, А. Татылбаева. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 460 с.
13. Ганзен В.А. Системные описания в психологии. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1984. 187 с.
14. Куликов Л.В. Проблема описания психических состояний. Психические состояния : хрестоматия. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 11 – 43.
15. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека. Москва : Просвещение, 1964. 360 с.
16. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1960. 423 с.
17. Максименко К.С. Переживання негативних психічних станів особистістю : методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : КММ, 2011. 184 с.
18. Прохоров А.О. Психические состояния и их проявления в учебном процессе. Казань : Издательство Казанского университета, 1991. 163 с.
19. Сосновицкая Ю.Е. Психические состояния человека, их классификация и диагностика. Горький : ГГПИ им. А.М. Горького, 1975. 118 с.
20. Юрченко В.М. Психічні стани людини: системний опис : монографія. Рівне : Оперативна поліграфія ПП Самборський І.О., 2006. 574 с.
21. Пріб Г.А. Фрустрація як чинник соціальної дезадаптації у пацієнтів з психічними розладами. *Сучасні аспекти лікування психічних розладів : наук-практ. конф. з міжнар. участю (26–27 жовтня 2007 р)*. Чернівці, 2007. С. 110–113.
22. Горяча Т.С. Психологическая сущность понятия «соматогенная фрустрация». *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць*. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. Вип. 11 (35). С. 84–89.
23. Карвасарский Б.Д. Клиническая психология: 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 960 с.
24. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Самара : Издательский дом «БАХРАХ–М», 2008. 672 с.

REFERENCES

1. Freud, S. (2010). *Psihologiya bessoznatelnogo* [Depth psychology]. Sankt-Petersburg: Piter [in Russian].
2. Berkovic, L. (2001). *Agressiya: prichiny, posledstviya i kontrol* [Agression: reasons, effects and control]. Sankt-Petersburg: Prajm-Evroznak [in Russian].
3. Hekhauzen, H. (1986). *Motivaciya i deyatelnost: v 2 t.* [Motivation and activity: in 2 vols.]. Moscow: Pedagogika, Vol. 1 [in Russian].
4. Cohen, A. (1955). Social norms, arbitrariness of frustrations, and status of the agent of frustration in the frustration-aggression hypothesis. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. 51, No. 2, pp. 222–226.
5. Dushkov, B.A. (ed.) (2003). *Psihologiya truda, professionalnoj, informacionnoj i organizacionnoj deyatelnosti (reklama, upravlenie, inzhenernaya psihologiya i ergonomika)* [Psychology of labour, professional information and organizational activity (advertisement, management, engineering psychology and ergonomics)]. Moscow: Akademicheskij Proekt; Ekaterinburg: Delovaya kniga [in Russian].

6. Vasilyuk, F.E. (1984). Psihologiya perezhivaniya [Experience psychology]. Moscow: MGU [in Russian].
7. Maslow, A. (2006). Motivaciya i lichnost [Motivation and personality]. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
8. Vasilyuk, F.E. (1984). Psihologiya perezhivaniya [Experience psychology]. Moscow: MGU [in Russian].
9. Maier, N.R.B. (1956). Frustration theory: restatement and extention. *Psychological review*, Vol. 63, No. 6, pp. 370–388.
10. Vasilyuk, F.E. (1984). Psihologiya perezhivaniya [Experience psychology]. Moskva: MGU [in Russian].
11. Lebedev, V.I. (1989). Lichnost v ekstremalnyh usloviyah [Personality under extreme conditions]. Moscow: Politizdat [in Russian].
12. Izard, K. (2007). Psihologiya emocij [Psychology of emotions]. Sankt-Peterburg : Piter [in Russian].
13. Ganzen, V.A. (1984). Sistemnye opisaniya v psihologii [System descriptions in psychology]. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
14. Kulikov, L.V. (2000). Problema opisaniya psihicheskikh sostoyanij. Psihicheskie sostoyaniya [Problem of describing psychological conditions. Mental states]. Saint-Petersburg: Piter [in Russian].
15. Levitov, N.D. (1964). O psihicheskikh sostoyaniyah cheloveka [On human mental states]. Moscow: Prosveshenie [in Russian].
16. Myasishev, V.N. (1960). Lichnost i nevrozy [Personality and neuroses]. Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta [in Russian].
17. Maksymenko, K.S. (2011). Perezhyvannia nehatyvnykh psykhiichnykh staniv osobystistiu [Experience of negative mental conditions by a personality]. Kyiv: KMM [in Russian].
18. Prohorov, A.O. (1991). Psihicheskie sostoyaniya i ih proyavleniya v uchebnom processe [Mental states and their manifestations during the learning activities]. Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo universiteta [in Russian].
19. Sosnovikova, Yu.E. (1975). Psihicheskie sostoyaniya cheloveka, ih klassifikaciya i diagnostika [Human mental states, their classification and diagnostics]. Gorkij: GGPI im. A.M. Gorkogo.
20. Yurchenko, V.M. (2006) Psykhichni stany liudyny: systemnyi opys: monohrafiia [Human mental states: system description: a monograph]. Rivne: Operatyvna polihrafiia PP Samborskyi I.O. [in Ukrainian].
21. Prib, H.A. (2007). Frustratsiia yak chynnyk sotsialnoi dezadaptatsii u patsientiv z psykhiichnymy rozladamy [Frustration as a factor of the social maladjustment among mental patients]. Proceedings of the *Suchasni aspekty likuvannia psykhiichnykh rozladiv: nauk-prakt. konf. z mizhnar. uchastiu* (October 26–27, 2007), Chernivtsi, pp. 110–113.
22. Horiacha, T.S. (2006). Psykholohycheskaia sushchnost poniatyia “somatohennaia frustratsiia” [Psychological essence of the concept “somatogenic frustration”]. *Scientific journal of M.P. Dragomanov National Pedagogical University. Series 12. Psychological Sciences: Realities and Perspectives: a collection of scientific papers*, Vol. 11 (35), pp. 84–89.
23. Karvasarskij, B.D. (2007). Klinicheskaya psihologiya: 2-e izd. [Clinical psychology: 2nd ed.]. Saint-Petersburg: Piter [in Russian].
24. Rajgorodskij, D.Ya. (2008). Prakticheskaya psihodiagnostika. Metodiki i testy [Practical psychological assessment. Methods and tests]. Samara: Izdatelskij dom “BAHRAH–M” [in Russian].

УДК 355.133:159.9 (477)
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-5>

ВПЛИВ МОТИВАЦІЇ ДО СЛУЖБИ В АРМІЇ НА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНУ АДАПТАЦІЮ ВІЙСЬКОВИХ КОНТРАКТНОЇ ТА СТРОКОВОЇ ФОРМ СЛУЖБИ

Миропольцева Н. І.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології*

*Чорноморський національний університет імені Петра Могили
вул. 68 Десантників, 10, Миколаїв, Україна
orcid.org/0000-0003-0548-9266
Ninokshilova21@gmail.com*

Пахомова О. В.

студентка

*Чорноморський національний університет імені Петра Могили
вул. 68 Десантників, 10, Миколаїв, Україна
orcid.org/0000-0001-9976-8172
pahomovaolga20177@gmail.com*

Ключові слова:

*військовослужбовці,
мотиваційна сфера,
адаптованість,
деадаптованість, емоційна
сфера, внутрішні мотиви,
зовнішні мотиви, особистість,
психологічний клімат.*

У статті представлено результати валідизації опитувальника «Шкала прощення як риси характеру» на українській вибірці з 402 осіб (204 жінок і 198 чоловіків): 224 студентів віком від 19 до 23 років, які здобувають першу вищу освіту, й 178 студентів віком від 24 до 45 років, які здобувають другу вищу освіту.

Концепт прощення розглядається як процес свідомої відмови особи від образи, гніву, ненависті, обурення, суму, зумовлених несправедливим ставленням інших людей до неї, та заміни негативних почуттів нейтральнішими й, нарешті, позитивними, такими, як співчуття, жалість, що супроводжуються позитивними думками стосовно кривдника й припиненням його засудження.

Показано, що прощення як диспозиціональна риса засновується на усвідомленні власних емоцій і здатності керувати ними, а також на здатності й готовності проявляти емпатію щодо кривдника.

У ході валідизації встановлено прийнятні показники надійності-узгодженості опитувальника. Представлено результати перевірки конвергентної та дивергентної валідності, ретестової надійності.

Емпіричні результати свідчать про належну надійність і валідність опитувальника «Шкала прощення як риси характеру».

Проаналізовано кореляції з показниками глибинної готовності до пробачення, емпатії, співробітництва, комунікативної компетентності, мстивості, агресивного типу міжособистісних стосунків, вираженістю симптомів тривоги й депресії.

Виявлено прямий значущий кореляційний зв'язок між показником прощення як риси характеру й інтегральним показником глибинної готовності до пробачення, емпатією, комунікативною компетентністю та співробітництвом як типом міжособистісних стосунків.

Емпірично встановлено зворотній значущий кореляційний зв'язок показника прощення як риси характеру з схильністю до мстивості, агресивним типом міжособистісних стосунків, із вираженістю симптомів тривоги й депресії.

Опитувальник «Шкала прощення як риси характеру» є інформативним методичним інструментом, який може бути рекомендований до використання в психологічній консультативній роботі й в дослідницьких цілях.

THE INFLUENCE OF MOTIVATION FOR SERVICE IN THE ARMY ON THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF MILITARY CONTRACT AND TERM FORMS OF SERVICE

Myropoltseva N. I.

*Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor at the Psychology Department
Petro Mohyla Black Sea National University
68 Desantnykiv str., 10, Mykolaiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-0548-9266
Ninokshilova21@gmail.com*

Pakhomova O. V.

*Student
Petro Mohyla Black Sea National University
68 Desantnykiv str., 10, Mykolaiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-9976-8172
pahomovaolga20177@gmail.com*

Key words: *servicemen, motivational sphere, adaptability, maladaptation, emotional sphere, internal motives, external motives, personality, psychological climate.*

This article considers the approaches of domestic and foreign representatives of psychological areas on the concept of socio-psychological adaptation of civil servants. Theoretical analysis of psychological features of motivational sphere of servicemen is carried out. The main criteria that affect the personality of the military are activities associated with risk to life, physical activity, constant submission to management, distance from family and friends. It is determined that the socio-psychological adaptation of a young soldier depends on the psychological climate in the team and motivation for service. Motivation to serve in the army is the main factor influencing a person in deciding to serve, signing a contract. The structure of the motivational sphere of a serviceman is determined. It consists of internal motivation (one's own intentions and desire to perform this type of activity) and external motivation (the influence of the desire to achieve a certain social status, monetary reward, or pressure from the outside). The social and psychological adaptation of servicemen of the Nikolaev regional military commissariat is empirically investigated. The predominance of a high level of adaptation in military conscription and contract forms of service has been established. Differences in the levels of social and psychological adaptation of servicemen according to the form of service (contract or term) were analyzed using the Student's t-test. The motivational sphere of servicemen was studied, as a result of which there was a predominant external positive motivation. The discrepancies between the experimental data on the motivation of servicemen according to the form of service (contract or term) were assessed using the Student's t-test. An analysis of the correlations between the results of external positive motivation and a high level of socio-psychological adaptation of the military.

Постановка проблеми. Нестабільна соціально-економічна та політична ситуація в країні зумовлює необхідність звернення уваги до однієї із важливих сфер державного життя – військової. На сьогодні активно збільшується кількість бажаючих вступити на контрактну службу, зростає зацікавленість молодого покоління у такому напрямі. Але проблема полягає у недостатньому усвідомленні всієї специфіки військового життя, мотивів, із якими особи входять у лави Збройних сил України. Через це виникає все більше випадків неадаптованості бійців: швидкого вигорання військових, дезертирства, виникнення тривалої емоційної нестабільності, що іноді призводить до неконтрольованої поведінки із використанням зброї.

Стосовно зазначеної проблематики можна виокремити такі напрями досліджень, які стосуються аспектів соціально-психологічної адаптації особистості (Г.А. Балл, А.А. Налчяджян, В.А. Тихоненко), суїцидальної поведінки військовослужбовців (І.І. Приходько, Я.В. Мацегора, О.С. Колесніченко, Ю.Б. Мельник), психологічної підготовки та психологічної бойової готовності військових в армії (В.Я. Білий, О.М. Кокун), структури мотиваційної сфери професійної діяльності військовослужбовців за контрактом (А.В. Сірий), психологічного супроводу для покращення соціально-психологічної адаптації військовослужбовців строкової служби (Г.В. Ложкін, В.І. Мозговий). Однак у практиці наукових досліджень відсутній системний підхід до вивчення впливу провідних мотивів на рівень соціально-психологічної адаптації військовослужбовців різної форми служби. Таким чином, соціальна значущість проблеми та її недостатнє вивчення в психології зумовили вибір теми цього наукового дослідження.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпіричним шляхом визначити вплив мотивації до служби в армії (на прикладі строкової та контрактної форм служби) на процес соціально-психологічної адаптації військового.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема соціально-психологічної адаптації військовослужбовців та її особливостей привернула увагу багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників.

За Ю.Б. Мельник [7, с. 470], адаптація військовослужбовців являє собою два відносно самостійні процеси послідовного входження їх спочатку в колективи навчальних підрозділів (первинна адаптація), а потім – у колективи бойових підрозділів (вторинна адаптація). Дослідник розглянув і сферу взаємин у військовому колективі, що, безсумнівно, відіграє велику роль у соціально-психологічній адаптації, виділивши такі головні процеси: 1) встановлення взаємин у

системі «підлеглий–начальник»; 2) встановлення взаємин у системі службового та особистого спілкування між товаришами по службі; 3) встановлення відносин між особистістю новобранця і військовим колективом.

Вступаючи в армійське життя, людина вже має певний досвід встановлення взаємин у колективі (в сім'ї, школі, навчальному закладі, неформальному колективі), вона має деякі уявлення про службу в армії, хоча вони можуть бути не зовсім адекватними та не відповідати реальності. Збіг (або неспівпадіння) ціннісних орієнтацій військового колективу і особистості, що туди входить, є основою їх взаємодії і підґрунтям адаптованості.

А.А. Кузнецов виділяє два рівні адаптації військового, що залежить від взаємного ставлення особистості і колективу до цінностей одне одного: рівень поверхневої адаптації, рівень глибинної адаптації [5, с. 83].

Зауважимо, що велика кількість дослідників приділяла увагу питанням соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, виділяючи різні її етапи та стадії. Більшість із них виділяє такі три фази адаптації, як: початкова фаза як відповідна психічна реакція організму на нові умови, друга фаза – фаза перебудови пристосувальних механізмів, динамічного стереотипу і психічних процесів; третя фаза – період стійкої адаптації, коли в основному завершується або завершено формування динамічного стереотипу і пристосувальних реакцій.

У сучасній психологічній літературі можна побачити такі етапи: пізнавальний, навчання нових способів поведінки, психологічної переорієнтації, вироблення звичок, внутрішнього прийняття нових завдань і умов діяльності. У процесі переходу від етапу до етапу адаптації у військового відбувається розширення знань, оволодіння способами і прийомами нових дій, послідовне зростання упевненості, змінюється ставлення до нових задач і умов діяльності, що сприяє формуванню якісних змін, які дозволяють йому успішно здійснювати нові види діяльності [8, с. 61].

Залежно від отриманого досвіду у військового формується власне ставлення до виконання вимог військової служби. В.Я. Білий виділяє їх такі типи, як: активно-позитивне; пасивне; активно-негативне [2, с. 17].

Автор звертає увагу, що тип ставлення до несення військової служби може проявлятися у певних видах діяльності, наприклад у громадській. Виділяються види адаптації, що виходять із видів діяльності військовослужбовців: адаптація до навчальної діяльності (дидактична), військово-функціональна (професійно-бойова), адаптація до службової діяльності (службово-функціональна), адаптація до громадської діяльності в

колективі (громадська), адаптація до умов побуту військового колективу (повсякденно-побутова).

У вищезазначених видах адаптації С.І. Яковенко виділяє 5 рівнів: дуже низький (негативний); низький (пасивний); середній (активний), високий (активно-продуктивний); дуже високий (творчий). Дослідник зазначає, що від рівня адаптованості залежить продуктивність військового під час виконання своїх обов'язків та задач, адже це досить складний динамічний, багаторівневий і багатосторонній процес, у якому відбувається перебудова потреб, мотиваційної сфери, змінюються уміння і звички відповідно до нових завдань та цілей, на які впливають умови їх реалізації [13, с. 266].

Основними чинниками, які впливають на якість перебігу соціально-психологічної адаптації, є індивідуальні характерологічні особливості військового. Тут І.І. Приходько виділяє низку факторів, що ускладнюють адаптацію, а саме: 1) неосвіченість; 2) виховання в несприятливих сім'ях, без батьків, у дитячих будинках; 3) національні особливості, нетерпиме ставлення до інших національностей; 4) фізична слабкість, не досить міцне здоров'я; 5) нервово-психічна нестійкість [9, с. 175].

Велике значення в процесі соціально-психологічної адаптації має спрямованість ціннісних орієнтацій військового. За умови, якщо він ще до служби активно брав участь у суспільному житті навчального або виробничого колективу, адаптація проходитиме швидко, орієнтовно протягом перших двох або трьох місяців.

Окрім особистісних чинників, які впливають на перебіг соціально-психологічної адаптації, сучасні вітчизняні дослідники виділяють ще об'єктивні (зовнішні): 1) труднощі військової служби: новий ритм життя, строгий розпорядок дня, обмеження особистої свободи; 2) розлука з будинком, сім'єю, звичним оточенням; 3) невдачі по службі, конфлікти з керівництвом і товаришами по службі; 4) надмірна строгість, завищені вимоги, несправедливість [4; 6; 12].

Отже, результатом соціально-психологічної адаптації військовослужбовця є адаптованість, яку можна охарактеризувати як стан взаємодії особистості солдата та військового колективу, за якого він без особливих зовнішніх і внутрішніх конфліктів ефективно виконує свою провідну діяльність і йде назустріч тим очікуванням, які вимагає від нього військова частина. Крім цього, військовослужбовець розвивається, досягає особистісних цілей, активно реалізує свої творчі здібності. Ефективність адаптації залежить від того, наскільки солдат може реально оцінити свої потреби, порівняти їх з наявними можливостями та усвідомлює мотиви своєї поведінки. Не досить

сформоване уявлення про себе призводить до порушення адаптації, що може супроводжуватися підвищеною конфліктністю, порушенням взаємин, зниженням працездатності та погіршенням стану здоров'я.

Процес соціально-психологічної адаптації військовослужбовців, його перебіг та ефективність здебільшого залежить від усвідомлення мотивів, які спонукали особу прийняти рішення до служби в армії. Мотивація людей, які свідомо вибирають військову службу, завжди викликала особливий інтерес сучасних науковців. Мотиви вступу на військову службу розглядаються як усвідомлена, психологічна причина, яка спонукала безпосередньо громадянина до прийняття рішення про добровільне укладення відповідного контракту.

Мотивація військовослужбовців до професійної діяльності зумовлює характер організаційної поведінки і чинить істотний вплив на результативність і ефективність повсякденної діяльності. О.Б. Бобков та Г.А. Виноградова зазначають, що формування стійкої позитивної мотивації солдатів до проходження військової служби є найважливішим завданням старшого керівництва збройних формувань [3, с. 17].

Р.В. Ткачев визначає професійну мотивацію як систему спонукальних механізмів, спрямованих на оволодіння військовою професією та самореалізацію в ній. Основними структурними компонентами, що визначають особливості розвитку професійної мотивації, є: професійні мотиви, професійні цінності, а також інтереси, схильності, здібності, індивідуально-типологічні особливості та інші якості особистості [11, с. 46].

Питання мотивації до військової служби зарубіжні дослідники часто розглядають крізь призму інституційно-прагматичної теорії. Двом моделям армії відповідають інституційний і прагматичний типи мотивації до вступу на військову службу та її продовження.

Американський дослідник Д. Гріффіт до інституційних відносить внутрішні мотиви: патріотизм, бажання випробувати себе, бажання бути корисним країні і суспільству. Прагматична мотивація служби означає ставлення до армії як роботодавця на ринку праці, який робить привабливу пропозицію. Дослідження Д. Гріффіта показали, що інституційна мотивація краща за прагматичну, оскільки військовослужбовці з такою мотивацією служать в армії значно довше прагматиків [1, с. 18].

Ю.О. Бабаян підкреслює, що з 90-х років ХХ століття головними цінностями виступають самореалізація, отримання задоволення від роботи, взаємоповага. Але автор зауважує, що армія не може і не повинна будуватися відповідно до прагматичної моделі військової служби як

роботи. Більше того, військовослужбовці можуть розділяти одночасно інституційні та прагматичні цінності, тобто має місце змішаний тип мотивації [1, с. 18].

Аналіз дослідження П. Бурі показав, що солдати, які вступили на службу з інституційних мотивів, налаштовані на більш тривалий термін служби і мобілізувалися з резерву з причини, що становить внутрішню мотивацію. Солдати з прагматичною мотивацією були менш задоволені всіма умовами військової служби і мобілізувалися з міркувань дотримання контракту. Автор робить висновок, що агітаційні кампанії, що акцентують увагу на фінансових привілеях військової служби, можуть залучити в армію менш лояльних і відданих військовослужбовців, яких складніше буде утримати в армії на тривалий термін.

Аналогічних висновків доходить Т. Вудраф. Внутрішні мотиви, такі як альтруїстичне служіння і особистісний розвиток, створюють більш сильний зв'язок з армією і військовими цінностями, ніж зовнішні мотиватори, такі як зарплата, отримання досвіду для майбутньої роботи, фінансування освіти та інші [1, с. 20].

Дослідження норвезьких військових психологів показують, що інституційна і професійна орієнтації можуть співіснувати, і військовослужбовець, зацікавлений в оплаті праці, пільгах та економічному добробуті, не обов'язково є поганим солдатом. В умовах виконання міжнародних місій за межами рідної країни складно підтримувати ідеалістичні уявлення про військову службу, однак саме вірність традиційним військовим ідеалам, як показують дослідження, є кращим мотиватором до служби і чинником ефективності військової організації.

Спроби класифікації військовослужбовців за типом мотивації робилися і вітчизняними психологами. Р.В. Ткачов виділив чотири мотиваційні типи офіцерів Військово-повітряних сил: матеріальний мотиваційний тип; кар'єрний мотиваційний тип; патріотичний мотиваційний тип; унікальний мотиваційний тип [11, с. 49].

О.Б. Бобков виділяє три ієрархічні рівні залежно від характеру прояву військово-професійної мотивації, описуючи бачення особистості себе в ролі захисника, бажання стати ним, прийняття та задоволення умовами служіння (на першому рівні) та намагання уникнути військової служби за призовом, повну незадоволеність вимогами служби (на третьому рівні) [3, с. 17].

Варто зазначити, що нині ми спостерігаємо процес, коли збільшується кількість жіночої частини населення серед військовослужбовців. С.А. Риков називає такі мотиви прагнення жінок до військово-професійної служби: стабільне соціальне становище, грошове утримання, соціальні

пільги та реальні гарантії порівняно з можливостями сучасного ринку праці та цивільного життя. Можна безкоштовно отримати освіту, оволодіти спеціальностями, які стануть у нагоді в майбутньому. Це одна сторона мотивації вибору – матеріальна. Але не менш важлива і духовна, а саме можливість влаштувати особисте життя, знайти друзів, продовжити сімейні традиції [10, с. 5].

Узагальнюючи теоретичні дослідження мотиваційної сфери військовослужбовців, можна зробити висновок, що мотивація до військової служби є одним із найбільш визначальних компонентів, які мають вплив на соціально-психологічний стан особистості солдата. Головними мотивами виступають внутрішні, такі як прагнення до самореалізації, патріотизм, бажання особистісного росту і розвитку; та зовнішні: матеріальна зацікавленість, отримання досвіду, фінансування освіти тощо. Мотивація може змінюватись у процесі служби, тому головним завданням вищого військового керівництва і політики країни загалом є підкріплення та утримання позитивної мотивації та ставлення військовослужбовця до служби, бо від них безпосередньо залежить безпека держави.

Виходячи зі структури мотиваційної сфери військовослужбовця, для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань ми визначили такі етапи експериментального дослідження:

1. Здійснити порівняльний аналіз та охарактеризувати рівні соціально-психологічної адаптації військовослужбовців контрактної та строкової форми служби.
2. Визначити кількісні та якісні характеристики мотиваційної сфери військовослужбовців різних форм служби.
3. Провести математично-статистичну обробку співвідношення рівня соціально-психологічної адаптації та провідних мотивів солдат.

Дослідницько-експериментальна робота виконувалася на базі Миколаївського обласного військового комісаріату. У ній взяли участь 46 військовослужбовців жіночої та чоловічої статі контрактної форми служби віком від 20 до 56 років та 46 військовослужбовців чоловічої статі строкової служби віком від 18 до 25 років.

Для організації емпіричного дослідження були використані методики «Мотивація професійної діяльності Замфір» та методика «Дослідження соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса, Р. Даймонда.

Методика «Дослідження соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса, Р. Даймонда спрямована на виявлення особливостей адаптаційного процесу особистості через інтегральні показники «адаптація», «самоприйняття», «прийняття інших», «емоційна комфортність», «інтерналь-

ність», «прагнення до домінування». Кожен з наведених показників розраховується за емпірично виведеною формулою. Інтерпретація результатів опитування здійснюється за нормативами, що відрізняються залежно від віку тестованого.

Для діагностики мотивації професійної діяльності військовослужбовців нами була використана методика «Мотивації професійної діяльності» К. Замфір у модифікації А. Реана.

Методика може застосовуватися для діагностики мотивації професійної діяльності. В її основі є концепція про внутрішню і зовнішню мотивації. Зазначимо, що внутрішня мотивація передбачає той факт, що діяльність для особистості є безпосередньо важливою, тоді як в основі зовнішньої мотивації професійної діяльності лежить прагнення до задоволення інших потреб, зовнішніх стосовно змісту самої діяльності (мотиви соціального престижу, зарплати). Самі зовнішні мотиви автори розділяють на зовнішні позитивні і зовнішні негативні. Опитуваному потрібно прочитати наведені мотиви професійної діяльності і дати оцінку їх значущості за п'ятибальною шкалою.

На підставі отриманих результатів визначається мотиваційний комплекс особистості – співвідношення між собою трьох видів мотивації: ВМ, ВПМ та ВВП.

До кращих, оптимальних мотиваційних комплексів слід відносити такі два типи поєднань: ВМ > ВПМ > ВОВ і ВМ = ВПМ > ВОВ. Найгіршим мотиваційним комплексом є тип ВОВ > ВПМ > ВМ. Будь-які інші поєднання є проміжними з точки зору їх ефективності.

Для інтерпретації результатів враховувалося не тільки мотиваційне співвідношення, а й показники окремих видів мотивації.

Результати, отримані за методикою «Дослідження соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса, Р. Даймонда, показали такі дані. Низький рівень адаптації (0–39 балів) мають 7,7% опитуваних. Це може свідчити, що військовослужбовець може негативно висловлюватися про службу, керівництво, скаржитися на здоров'я, часто змінює настрій, спостерігаються порушення дисципліни, не засвоює необхідний матеріал, нерегулярно або недобросовісно виконує

поставлені перед ним завдання, може проявляти грубість, важко входить у контакт із товаришами по службі, не проявляє ініціативності, громадської активності, доручення виконує під керівництвом.

Середній рівень адаптації (40–60 балів) має 36,5% опитуваних. Такі військовослужбовці позитивно ставляться до служби, розуміють і самостійно виконують поставлені завдання, «включаються» тільки тоді, коли їм цікаво, але повністю віддаються справі, старанно виконують громадські доручення, мають багато дружніх зв'язків серед товаришів по службі.

Високий рівень адаптації (61–100 балів) має 55,8% військовослужбовців. Їх можна охарактеризувати як добре пристосованих до нових умов, ініціативних, бажаючих досягти кар'єрного зростання. Вони позитивно ставляться до служби, керівництва і товаришів по службі, легко знаходять спільну мову з ними, старанно і відповідально приступають до виконання поставлених завдань, проявляють великий інтерес до військової справи.

Якщо зробити оцінку розбіжностей експериментальних даних соціально-психологічної адаптації військовослужбовців відповідно до форми служби (контрактної чи строкової) за допомогою t-критерію Ст'юдента для незалежних вибірок, то маємо результати, які вказані у таблиці 1.

Додатний знак перед значенням t-критерію Ст'юдента вказує на те, що такий показник за значенням вищий у першій групі (строкова форма служби), від'ємний знак вказує на те, що такий показник вищий у другій групі (контрактна форма служби).

Відповідно до табличних значень для такої кількості вибірки критичний t-критерій Ст'юдента дорівнює 2,66, отже, можна зробити висновок, що всі емпіричні показники таблиці 1 увійшли у зону значущості. Встановлено значимі відмінності між рівнем соціально-психологічної адаптації військовослужбовців строкової та контрактної форми служби. Можна зробити висновок, що військовослужбовці контрактної служби проходять швидше і якісніше початкові етапи соціально-психологічної адаптації, почуваються комфортно в армійському колективі і вважають себе його часткою.

Таблиця 1

Оцінка розбіжностей результатів методики «Дослідження соціально-психологічної адаптації» відповідно до форми служби в армії

Порівняння контрактної та строкової форм служби	Інтегральний показник адаптації	Адаптивність	Деадаптивність
t-критерій	-1,78	-1,95	2,22

Для дослідження мотиваційної сфери військовослужбовців було вибрано методику К. Замфір у модифікації А. Реана «Мотивація професійної діяльності». За результатами такої методики було встановлено, що у 27% опитуваних військовослужбовців переважає внутрішня мотивація до служби в армії. Це означає, що військові отримують задоволення від процесу своєї діяльності, вони не орієнтовані на матеріальні блага, тут мотивом є відчуття ефективності, а результатом активності є зростання різного роду компетентності. 36% мають зовнішню позитивну мотивацію: їхнє бажання служити підкріплене матеріальною стороною, соціальними аспектами, такими як пільги, соціальний статус, влада, престиж. 14% мають зовнішню негативну мотивацію. Це є ознакою тиску зі сторони, бажання уникнути покарання, відчуття небезпеки через уникнення впливу. Змішані типи мотивації мають 23% опитуваних: 15% поєднують внутрішню та зовнішню позитивну мотивацію (підкріплюють власне бажання служити різними привілеями цієї діяльності) та 8% поєднали зовнішню позитивну та негативну мотивацію (керуються вигодою, яку отримують від служби, та страхом тиску ззовні).

Якщо зробити оцінку розбіжностей експериментальних даних мотивації військовослужбовців відповідно до форми служби (контрактної чи строкової) за допомогою t-критерію Ст'юдента для незалежних вибірок, то маємо результати, які вказані у таблиці 2.

Додатний знак перед значенням t-критерію Ст'юдента вказує на те, що такий показник за значенням вищий у першій групі (строкова форма служби), від'ємний знак вказує на те, що такий показник вищий у другій групі (контрактна форма служби).

Відповідно до табличних значень для такої кількості вибірки критичний t-критерій Ст'юдента дорівнює 2,66, отже, можна зробити висновок, що всі емпіричні показники таблиці 2 увійшли у зону значущості. Встановлено значимі відмінності між внутрішньою, зовнішньою позитивною та зовнішньою негативною мотивацією військовослужбовців строкової та контрактної форм служби. Можна зробити висновок, що

військовослужбовці контрактної служби мають вищу внутрішню та зовнішню позитивну мотивацію, військовослужбовці строкової служби мають вищу зовнішню негативну мотивацію.

Для встановлення взаємозв'язку між рівнем мотивації та адаптації був застосований кореляційний аналіз методом рангової корекції Спірмена. Порівнянню піддавались такі шкали, як: інтегральний показник адаптації методики «Дослідження соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса, Р. Даймонда та показник рівня зовнішньої позитивної мотивації за методикою К. Замфір у модифікації А. Реана «Мотивація професійної діяльності». Було отримано такі результати: значення коефіцієнта кореляції дорівнює $r = 0,7101$. Отримане значення кореляції говорить про наявність прямого зв'язку між мотивацією та рівнем соціально-психологічної адаптації військовослужбовця, а величина коефіцієнта говорить про сильний зв'язок між цими критеріями. Тобто чим вищий показник зовнішньої позитивної мотивації, тим краще відбувається процес адаптації.

Висновки. Була досліджена соціально-психологічна адаптація військовослужбовців обласного військового комісаріату. Результати дослідження соціально-психологічної адаптації військовослужбовців Миколаївського обласного військового комісаріату показали, що бійці мають переважно високий рівень адаптації. Це є свідченням того, що сучасний громадянин України більшою мірою розуміє складність служби в армії, готовий до перешкод, фізичного та психологічного навантаження. Психодіагностичний зріз серед військовослужбовців відповідно до форми служби (контрактної чи строкової) за допомогою t-критерію Ст'юдента показав значимі відмінності між рівнем соціально-психологічної адаптації військовослужбовців строкової та контрактної форм служби. Результати дослідження мотиваційної сфери показали, що більшість військових мають переважаючу зовнішню позитивну мотивацію. Це є ознакою їхнього бажання досягти кар'єрного росту, звання, отримувати нагороди, переваги військової служби, що підкріплюється матеріальним заохоченням з боку держави та керівництва.

Таблиця 2

**Оцінка розбіжностей результатів методики «Мотивація професійної діяльності»
відповідно до форми служби в армії**

Порівняння контрактної та строкової форм служби	Внутрішня мотивація	Зовнішня негативна мотивація	Зовнішня позитивна мотивація
t-критерій	-1,86	2,13	-2,31

Оцінка розбіжностей експериментальних даних мотивації військовослужбовців відповідно до форми служби (контрактної чи строкової) за допомогою t-критерію Ст'юдента встановила, що військовослужбовці контрактної служби мають вищу внутрішню та зовнішню позитивну мотивацію, військовослужбовці строкової служби мають вищу зовнішню негативну мотивацію. Аналіз результатів зовнішньої позитивної мотивації та високий

рівень соціально-психологічної адаптації військових показав наявність сильного прямого зв'язку.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів зазначеної проблеми. Не менш важливим, на нашу думку, є розроблення й апробація технологій психологічного супроводу осіб, які показали низький рівень соціально-психологічної адаптації шляхом змін у мотиваційній сфері, що і стане предметом подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабаян Ю.О., Грішман Л.О. Особливості психологічної готовності військовослужбовців до дій в екстремальних умовах. *Збірник наукових праць*. 2014. Випуск 2.13 (109). С. 17–21.
2. Білий В.Я. Медико-соціальні проблеми професійної надійності військовослужбовців у контексті національної безпеки України. *Наука і оборона*. 2009. №1. С. 16–20.
3. Бобков О.Б., Виноградова Г.А. Фактори, які впливають на навчально-професійну мотивацію студентів військового типу. Харків, 2012. 17 с.
4. Максименко С.Д., Олексієнко Б.М., Сафін О.Д. Військова психологія і педагогіка : підручник для військових вузів. Хмельницький : Видавництво НАПВУ, 2000. 562 с.
5. Кузнецов А.А. Метафізичні теорії особистості. Київ, 2012. 219 с.
6. Маклаков А.Г. Военная психология. Санкт-Петербург, 2005. 464 с.
7. Мельник Ю.Б. Психологічне забезпечення і супровід військовослужбовців як засоби профілактики та подолання посттравматичних стресових розладів. *Posttraumatic Stress Disorder: adults, children and families in a war situation: International scientific and practical edition*. Vol. II. Warsawa. Kyiv : PAN Gnosis, 2018. Pp. 469–480.
8. Кокурн О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій : методичний посібник. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2015. 170 с.
9. Приходько І.І. Засади психологічної безпеки персоналу екстремальних видів діяльності : монографія. Харків : Акад. ВВ МВС України, 2013. 745 с.
10. Рыков С.А. У армии теперь и мужское, и женское лицо. *Независимое военное обозрение*. 2005. № 28. С. 4–15.
11. Ткачев Р.В. Мотивація військово-професійної діяльності Повітряних Сил. Москва, 2013. 169 с.
12. Томчук М.І. Психологічна готовність особистості до правоохоронної діяльності : монографія. Хмельницький : Еврика; Поліграфіст, 2003. 154 с.
13. Яковенко С.І., Яковенко Т.М. Психічна стійкість військовослужбовців до впливу екстремальних чинників. Київ : КВГІ, 2008. С. 265–268.

REFERENCES

1. Babajan, Ju.O., Ghrishman, L.O. (2014). Osoblyvosti psykhologhichnoji ghotovnosti vijsjkovoslužhbovciv do dij v ekstremal'nykh umovakh [Features of psychological readiness of servicemen to act in extreme conditions]. *Collection of scientific works*. 2.13 (109). 17–21 [in Ukrainian].
2. Bilyj, V.Ya. (2009). Medyko-socialjni problemy profesijnosti nadijnosti vijsjkovoslužhbovciv u konteksti nacional'noji bezpeky Ukrajinny [Medical and social problems of professional reliability of servicemen in the context of national security of Ukraine]. *Science and defense*. 1. 16–20 [in Ukrainian].
3. Bobkov, O.B., Vynogradova, Gh.A. (2012). Faktory, jaki vplyvajutj na navchal'no-profesijnnu motyvaciju studentiv vijsjkovogho typu [Factors influencing the educational and professional motivation of military students]. Kharkiv [in Ukrainian].
4. Maksymenko, S.D., Oleksijenko, B.M., Safin, O.D. (2000). Vijsjkova psykhologhija i pedagoghika: pidr. dlja vijsjkovykh vuziv [Military psychology and pedagogy: a textbook for military universities]. Khmel'jnyc'kyj: NAPVU [in Ukrainian].
5. Kuznjecov, A.A. (2012). Metafizychni teoriji osobystosti [Metaphysical theories of personality]. Kyiv [in Ukrainian].
6. Maklakov, A.Gh. (2005). Voennaja psykhologhija [Military psychology]. Sankt-Peterburg [in Russian].
7. Mel'nyk, Ju.B. (2018). Psykhologhichne zabezpečennja i suprovod vijsjkovoslužhbovciv jak zasoby profilaktyky ta podolannja posttravmatychnykh stresovykh rozladiv [Psychological support and accompaniment of servicemen as a means of prevention and overcoming of post-traumatic stress disorders]. *Posttraumatic Stress Disorder: adults, children and families in a war situation:*

International scientific and practical edition. Vol. II. Warsawa. Kyiv: PAN Gnosis, Pp. 469–480 [in Ukrainian].

8. Kokun, O.M., Aghajev, N.A., Pishko I.O., Lozinsjka N.S. (2015). *Osnovy psykholohichnoji dopomogy vijsjkovoslužhbovcjam v umovakh bojoyvykh dij: metodychnyj posibnyk* [Fundamentals of psychological assistance to servicemen in combat: a manual]. Kyiv: NDC GhP ZS [in Ukrainian].
9. Prykhodjko, I.I. (2013). *Zasady psykholohichnoji bezpeky personalu ekstremal'nykh vydiv dijal'nosti: monograph* [Principles of psychological safety of personnel of extreme activities: monograph]. Kharkiv: Akad. VV MVS Ukrajinny [in Ukrainian].
10. Rykov, S.A. (2005). *U armyy teperj y mužskoe y ženskoe lyco* [The army now has both male and female faces]. *Independent Military Review*. 28. 4–15 [in Russian].
11. Tkachev, R.V. (2013). *Motyvacija vijsjkovo-profesijnoji dijal'nosti Povitrjanykh Syl* [Motivation of military-professional activity of the Air Force]. Moskva [in Ukrainian].
12. Tomchuk, M.I. (2003). *Psykholohichna ghotovnistj osobystosti do pravookhoronnoji dijal'nosti: monograph* [Psychological readiness of the person for law enforcement activity: monograph]. Khmeljnyckyj: Evrika; Polighrafist [in Ukrainian].
13. Jakovenko, S.I., Jakovenko, T.M. (2008). *Psykhična stijkistj vijsjkovoslužhbovciv do vplyvu ekstremal'nykh chynnykiv* [Mental resilience of servicemen to the influence of extreme factors]. Kyiv: KVGh [in Ukrainian].

ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ В РІЗНІ ПЕРІОДИ ДОРОСЛОСТІ

Шевченко Н. Ф.

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-5297-6588
shevchenkonf.20@gmail.com*

Саміташвілі-Бірюк О. О.

*магістрант кафедри психології
Запорізький національний університет
вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0002-2381-5830
Olesy1@i.ua*

Ключові слова: *механізми психологічного захисту, копінг-стратегії, система психологічного захисту, дорослий вік.*

У статті викладені результати емпіричного дослідження особливостей системи психологічного захисту особистості в період дорослості. Установлено, що система психологічного захисту особистості в різні періоди дорослості характеризується суб'єктивною динамікою, яка відбивається у взаємозв'язку несвідомих і свідомих компонентів психіки – захисних механізмів і копінг-стратегій. У ході дослідження встановлено, що прояв певних механізмів психологічного захисту залишається майже незмінними в аспекті віку. Найменш варіативні показники: механізми витіснення, проєкції, регресії, компенсації. До найваріативніших показників віднесено механізми заміщення, інтелектуалізації, заперечення, реактивних утворень. Провідними механізмами психологічного захисту в обох періодах дорослого віку виявилися заперечення, витіснення та регресія. У ході вивчення специфіки прояву стилів копінг-поведінки виявлено, що прояв певних стилів залишається майже незмінними в аспекті віку. Найменш варіативні показники: проблемно орієнтований стиль копіngu, орієнтація на соціальне відволікання. До найваріативніших показників віднесено емоційно орієнтований стиль копіngu, орієнтацію на уникнення. Провідними стилями копінг-поведінки в ранньому дорослому віці виявилися проблемно орієнтований стиль копіngu, орієнтація на соціальне відволікання; в середньому віці – проблемно орієнтований стиль копіngu, емоційно орієнтований стиль копіngu. Дослідження стратегій поведінкової активності в стресових умовах дозволило виявити, що прояв певних стратегій залишається незмінними в аспекті віку. Найменш варіативні показники: стратегії поведінкової активності А1, Б1, Б. До найваріативніших показників можна віднести стратегії поведінкової активності А. Провідними стратегіями поведінкової активності в стресових ситуаціях виявилися: тип А – в ранньому дорослому віці (гіперактивність, нетерплячість, імпульсивність), тип АБ – у середньому віці (збалансованість, впевненість, емоційна стабільність). За допомогою математико-статистичного аналізу експериментальних даних припущення про те, що

система психологічного захисту особистості характеризується певною специфікою в різні періоди дорослості, підтвердилося. Ця специфіка відбивається в динаміці прояву несвідомих (механізмів психологічного захисту) й усвідомлюваних (копінг-стратегії) компонентів психіки.

FEATURES OF THE PSYCHOLOGICAL DEFENSE SYSTEM OF A PERSONALITY IN DIFFERENT PERIODS OF ADULTHOOD

Shevchenko N. F.

*Doctor of Psychological Sciences, Professor;
Head of the Department of Pedagogy and Psychology of Educational Activity
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5297-6588
shevchenkonf.20@gmail.com*

Samitashvili-Biriuk O. O.

*Master's Student at the Department of Psychology
Zaporizhzhia National University
Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2381-5830
Olesyl@i.ua*

Key words: *mechanisms of psychological defense, coping strategies, psychological defense system, adulthood.*

The article presents results of an empirical study of features of the psychological defense system of a personality in adulthood. Psychological defense system of an individual is characterized by subjective dynamics in different periods of adulthood, which is reflected in the relationship of unconscious and conscious components of the psyche – defense mechanisms and coping strategies. The study has found that the least variable indicators are mechanisms of repression, projection, regression, compensation. The most variable indicators include the mechanisms of substitution, intellectualization, denial, reaction formation. The leading of psychological defense mechanisms in both periods of adulthood are denial, repression and regression. Studying of specifics of the coping behavior styles has found that the least variable indicators: problem-oriented style of coping, orientation on social distraction. The most variable indicators include emotionally-oriented style of coping, orientation on avoidance. Leading styles of coping behavior in early adulthood are problem-oriented coping style, orientation on social distraction; in middle age – problem-oriented style of coping, emotionally-oriented style of coping. Study of behavioral strategies in stressful conditions has shown that the least variable indicators: strategies of behavioral activity A1, B1, B. The most variable indicators include strategies of behavioral activity A. Leading strategies of behavioral activity in stressful situations: type A – in early adulthood (hyperactivity, impatience, impulsivity), type AB – in middle age (balance, confidence, emotional stability). Mathematical and statistical analysis has confirmed the assumption that the psychological defense system of an individual is characterized by certain specifics in different periods of adulthood; this specificity is reflected in the dynamics of manifestation of unconscious (mechanisms of psychological defense) and conscious (coping strategies) components of the psyche.

Постановка проблеми. Сучасний інформаційний світ пред'являє високі вимоги до стресостійкості дорослої людини. В умовах сьогодення збільшення агресивно насиченої інформації, зміна звичних стереотипів і висока нестабільність у соціальній, економічній і політичній сферах знижують психологічну стійкість особистості до деструктивних впливів. Такі умови передбачають підвищення вимог до адаптаційних можливостей дорослої людини й залежність психологічного добробуту від можливості долати стрес. У ситуації стресу для багатьох людей стає практично звичним стан занепокоєння, напруги, тривоги. Невміння та нездатність долати труднощі є важливим показником психічного й фізичного здоров'я людини.

Оскільки поведінка людини визначається одночасно свідомими й несвідомими процесами, в будь-якій реакції людини співіснують численні й неповторні комбінації копінг-стратегій і механізмів психологічного захисту. Захисна й копінг-поведінка розглядається інтегративно – як єдиний адаптаційний процес, як різні рівні єдиного механізму «захисної системи особистості» (Р.М. Грановська [1], Т.Л. Крюкова [2], О.В. Лапкіна [3], І.М. Нікольська [4], Л.Ю. Суботіна [5]). Система психологічного захисту особистості послідовно формується в онтогенезі й безперервно функціонує в дорослому віці.

Проблема психологічного захисту особистості представлена в працях зарубіжних і вітчизняних науковців (О.Я. Гошовська [6], Е. Еріксон [7], Р. Плутчик [8], А. Фройд [9], З. Фройд [10], Т.С. Яценко [11] та інші). Незважаючи на представленість робіт із проблеми дослідження, аналіз літератури засвідчив, що в центрі психологічного пізнання знаходиться переважно ранній онтогенез, за дефіциту наукових праць, в яких би викладалася проблема психологічного захисту особистості дорослої людини. Вивчення специфіки системи психологічного захисту в різні періоди дорослості необхідні для надання консультативної та психотерапевтичної допомоги.

Мета статті – презентувати результати емпіричного дослідження особливостей системи психологічного захисту особистості в різні періоди дорослості.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Вивчення феномену психологічного захисту особистості як засобу розв'язання конфлікту між свідомістю та несвідомим розпочато в рамках психоаналітичного напрямку психології [9, 10]. Дотепер знання щодо психологічного захисту суттєво доповнювались і розширювались працями не тільки послідовників психоаналізу, а й представниками інших психологічних шкіл.

На сучасному етапі психологічний захист розглядається з різних позицій: як такий, що пов'язаний із когнітивними процесами оцінки ситуації; як механізм протистояння неврозу; як переорієнтація в системі особистісних настанов; як захист свідомості від травмувального чинника. У найширшому смислі психологічний захист можна визначити як систему регуляторних механізмів, пов'язаних із суб'єктивним спотворенням психічної реальності, що забезпечують усунення або зведення до мінімуму негативних, травмувальних особистісних переживань, які відбивають внутрішні й зовнішні конфлікти, стани тривоги й дискомфорту. Психологічний захист, який є переважно несвідомим процесом обертання особистості від тривоги й напруги, багатьма авторами пов'язується з усвідомленою, цілеспрямованою поведінкою в стресі – копінг-поведінкою [1; 3; 5].

Аналіз досліджень із проблеми психологічного подолання дозволяє розглядати копінг як свідому поведінку, спрямовану на активну взаємодію з ситуацією, – зміна ситуації (піддається контролю) або пристосування до неї (якщо ситуація не піддається контролю). У процесі подолання життєвих труднощів у кожному віковому періоді людина може як набути нового досвіду, розширити діапазон поведінкового репертуару, так і проявити неадекватність своєї поведінки, яка впливає на адаптивну здатність людини [12; 13].

Натепер не існує єдиної класифікації видів копіngu. Підхід, згідно з яким виокремлюються стратегії подолання, є більшою мірою ситуаційним, – суб'єкт залежно від ситуації застосовує конкретні копінг-дії. Визначення стилів копіngu будується переважно на особистісних (темпераментних, характерологічних) підставах, менш залежних від особливостей стресової ситуації. Під час виділення різноманітних стратегій подолання більшість авторів схильні погоджуватися в тому, що існують два стилі копінг-поведінки: емоційно орієнтований і проблемно орієнтований, який пов'язаний з емоційним реагуванням, регулюванням стресу й активним розв'язанням проблеми [2; 4].

Дорослість є найменш вивченим періодом онтогенезу, для якого характерні найвищий рівень розвитку духовних, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей людини. На цьому етапі виникають специфічні особливості Я-концепції, спонукальної та емоційної сфер особистості, змінюється спосіб життєдіяльності (створення сім'ї, сімейні стосунки, батьківські функції, кар'єра, творчі досягнення тощо). Дорослість розглядається як час безперервного зростання, а розвиток дорослої людини характеризується як основа розв'язання проблем попередніх періодів: набуття автономності й довіри, ініціативи, працездатності й ідентичності.

На сучасному етапі розвитку науки більшість науковців, які займаються дослідженнями проблеми психологічного захисту, схильні інтегрувати психологічний захист і копінг в єдину систему. Система психологічного захисту особистості є спільним функціонуванням несвідомих та усвідомлюваних компонентів психіки, спрямованих на усунення суб'єктивного дискомфорту особистості в ситуаціях різного ступеня інтенсивності стресу. У дорослому віці формуються стійкі комплекси захисних механізмів, серед яких певні механізми є провідними, а інші – додатковими, допоміжними. Система психологічного захисту особистості в різні періоди дорослості характеризується суб'єктивною динамікою, яка відбивається у взаємозв'язку несвідомих і свідомих компонентів психіки – захисних механізмів і копінг-стратегій [1; 3; 5; 6; 11].

Метою емпіричного дослідження було вивчення психологічних особливостей системи психологічного захисту особистості в різні періоди дорослості (ранній дорослий вік, середній вік). В основу дослідження було покладено *припущення* про те, що система психологічного захисту особистості в різні періоди дорослості характеризується певною специфікою, яка полягає в динаміці прояву несвідомих (механізмів психологічного захисту) й усвідомлюваних (копінг-стратегій) компонентів психіки.

Дослідницьку вибірку склали 133 особи дорослого віку. Розподіл респондентів за віковими групами здійснено на основі періодизації Б.Г. Ананьева:

– I група: перший період дорослості (ранній дорослий вік): 22–35 років – чоловіки (30 осіб), 21–35 років – жінки (30 осіб);

– II група: другий період дорослості (середній вік): 36–60 років – чоловіки (36 осіб), 36–55 років – жінки (37 осіб).

Психодіагностичний інструментарій склали такі методики: «Діагностика типологій психологічного захисту» (авт. Р. Плутчик, адапт. Л.І. Вассерман та інші); «Копінг-поведінка в стресових ситуаціях» (авт. С. Норман, Д.Ф. Ендлер, Д.А. Джеймс, М.І. Паркер; адапт. Т.Л. Крюкової); «Діагностика стратегій поведінкової активності в стресових умовах» (авт. Л.І. Вассерман, Н.В. Гуменюк); математико-статистичні методи обробки експериментальних даних на базі пакету програм IBM SPSS-20.

Розглянемо динаміку прояву механізмів психологічного захисту (за методикою Р. Плутчика). Згідно з отриманими даними в ранньому дорослому віці (I група) найвищі показники зафіксовано за такими механізмами, як регресія (0,56 бала, заперечення (0,51 бала) і витиснення (0,50 бала). У середньому дорослому віці (II група) провідними механізмами психологічного захисту

також виявилися заперечення (0,57 бала), витиснення (0,52 бала) й регресія (0,51 бала). Водночас виявлено певні вікові зміни в показниках механізмів психологічного захисту.

Механізм *заперечення* значною мірою виражений у II групі респондентів (I – 0,51 бала; II – 0,57 бала). Дія цього механізму проявляється в запереченні тих аспектів зовнішньої реальності, які, будучи очевидними для оточення, не приймаються та не визнаються самою особистістю. Цей засіб захисту реалізується в конфліктах будь-якого роду й характеризується зовні виразним спотворенням сприйняття дійсності.

Механізм *витиснення* (репресії) також має тенденцію до підвищення з віком (I – 0,50 бала; II – 0,52 бала). За допомогою витиснення неприйнятні для особистості імпульси – бажання, думки, почуття, які викликають тривогу, – стають несвідомими. На думку більшості дослідників, цей механізм лежить в основі дії інших захисних механізмів особистості. Найчастіше витісняються багато властивостей, особистісні якості й вчинки, які не роблять особистість привабливою у власних очах і в очах інших.

Механізм *регресії* виявився характернішим для періоду ранньої дорослості – 21–35 років (I – 0,56 бала; II – 0,51 бала). За цією формою захисної реакції особистість під час дії фруструючих факторів замінює собою рішення суб'єктивно складніших завдань відносно простішими й доступнішими в сформованих ситуаціях. Використання простіших і звичніших поведінкових стереотипів суттєво збіднює загальний (потенційно можливий) арсенал переважання конфліктних ситуацій.

Механізм *компенсації* також виявився досить вираженим в обох досліджуваних групах (I – 0,49 бала; II – 0,45 бала) з тенденцією до зниження з віком. Цей механізм психологічного захисту проявляється у спробах знайти відповідну заміну реальної чи уявної нестачі, дефекту нестерпного почуття іншою якістю, найчастіше за допомогою фантазування або привласнення собі властивостей, чеснот, цінностей, поведінкових характеристик іншої особистості. Переважання цього типу психологічного захисту в ранньому дорослому віці можна пояснити характерним для цього віку пошуком ідеалів у різних сферах життєдіяльності. Компенсація дозволяє знаходити баланс між інформацією із соціуму й уявленнями про себе, підтримуючи самооцінку.

Прояв механізму *проекції* виявився майже однаковим в обох досліджуваних групах (I – 0,36 бала; II – 0,38 бала). В основі проекції лежить процес, за допомогою якого неусвідомлювані й неприйнятні для особистості почуття та думки локалізуються зовні, приписується іншим людям і таким чином стають ніби вторинними.

Показники механізму *заміщення* з віком суттєво знижуються (I – 0,47 бала; II – 0,37 бала). Заміщення як психологічний захист дозволяє справлятися з напругою шляхом її вираження в дії. Дія цього захисного механізму проявляється в розрядці пригнічених емоцій (як правило, ворожості, гніву), які спрямовуються на об'єкти, що становлять меншу небезпеку або доступніші, ніж ті, що викликали негативні емоції та почуття. Ймовірно, з віком людина навчається менш «виразним» засобам виразу гніву [1].

Механізм *інтелектуалізації* (раціоналізації, сублімації) має тенденцію до більшого прояву в середньому віці (I – 0,35 бала; II – 0,41 бала). Дія інтелектуалізації проявляється в надмірно «розумовому» способі подолання конфліктної або фруструючої ситуації без переживань. Іншими словами, особистість присікає переживання, викликані неприємною або суб'єктивно непринятною ситуацією за допомогою логічних настанов і маніпуляцій навіть за наявності переконливих доказів на користь протилежного.

Механізм *реактивних утворень* виявився характернішим для респондентів раннього дорослого віку (I – 0,48 бала; II – 0,41 бала). За допомогою цього механізму особистість запобігає вираз неприємних або неприйнятних для неї думок, почуттів або вчинків шляхом перебільшеного розвитку протилежних прагнень (трансформація внутрішніх імпульсів в їх протилежність).

Для визначення статистично правдивих відмінностей у показниках прояву механізмів психологічного захисту в I та II групах досліджуваних ми використали t-критерій Стьюдента ($t_{кр} = 2,61$; $p < 0,01$). Нами виявлено, що прояв певних механізмів психологічного захисту залишається майже незмінним в аспекті віку. Найменш варіативні показники: механізми витіснення, проекції, регресії, компенсації. До найбільш варіативних показників можна віднести механізми заміщення ($t_{емн} = 4,41$), інтелектуалізації ($t_{емн} = 2,92$), заперечення ($t_{емн} = 4,65$), реактивних утворень ($t_{емн} = 5,12$). Провідними механізмами психологічного захисту в обох періодах дорослого віку виявилися заперечення, витіснення та регресія.

Перейдемо до розгляду специфіки копінг-поведінки в стресових ситуаціях (за методикою С. Нормана й співавт.). Згідно з отриманими даними, *проблемно орієнтований стиль копінгу* не піддається віковим змінам людини й залишається впродовж всього періоду дорослості на досить високому рівні (I – 77,02 бала; II – 76,7 бала). Копінг, орієнтований на розв'язання завдання, містить планування, активні дії з розв'язання проблеми. Таким чином, цей вид копінгу, будучи інструментальним та активним за своєю природою, безпосередньо спрямованим на протидію та управління

проблемою або джерелом стресу, не залежить від особистісних вікових змін, а зумовлений ситуативними причинами.

У ході дослідження зафіксовано значуще збільшення з віком показника *копінгу, орієнтованого на емоції*, який характеризується регулюванням пережитих емоцій і поведінки й не припускає повної свободи дій (I – 49,38 бала; II – 54,96 бала). Емоційно орієнтований стиль копінгу містить занурення в переживання, емоційну розрядку, позитивну переоцінку того, що відбувається, залучення інших у свої переживання. Наростання з віком емоційно сфокусованого стилю може бути пов'язано з тим, що у своєму дорослому періоді розвитку людина все більше стикається із ситуаціями, які не можуть бути розв'язані одноразово, ймовірно, для цього може бути не досить інформації, неясне джерело проблем або власні можливості щодо розв'язання. У цьому випадку емоційно орієнтований стиль копінгу є найкращим для людини з позиції підтримки суб'єктивної цілісності й комфорту в тривалій травмувальній ситуації.

Орієнтація на уникнення (відволікання) виявилася вираженішою в групі II періоду дорослості (I – 42,1 бала; II – 44,23 бала). Переважання відволікання в групі II періоду дорослості може бути пов'язано з проявом антиципації загрози й обережною поведінкою. На думку Т.Л. Крюкової [2], унікаючий стиль копінгу проявляється у вигляді відходу від проблеми, спроб не думати про проблему взагалі, бажання забути у ві сні, розчинити свої негаразди в алкоголі або компенсувати негативні емоції їжею, сховатися за спиною компетентних людей, які гарантують соціальну підтримку. Крім того, досліджуваний період дорослості пов'язаний із підбиттям перших підсумків життя, оцінюванням ступеня реалізації життєвих завдань, досягнення цілей, поставлених, переважно, в юнацькому віці. Ймовірно, вироблений навик копінгу дозволяє в середньому віці переводити на усвідомлений рівень причини тривоги й суб'єктивного дискомфорту, але водночас реалізація напруги, яка пов'язана з травмувальними подіями, буде здійснюватися у вигляді спроб уникнути травми, зняти із себе відповідальність за те, що відбувається.

Низькі результати відволікання (уникнення) у віковому періоді від 22 до 36 років можна пояснити тим, що в цьому віці відбувається вирівнювання темпів розвитку окремих сторін особистості; в цьому віці людина активно освоюється в професії та в родині. Оскільки здійснювати повноцінне життя людина не може, розвиваючись тільки в одному якомусь напрямі, то в молодості, так само як і в дорослості, їй будуть потрібні всі ресурси своєї особистості, отже, неконструктивність унікаючих стратегій стає очевидною.

Орієнтація на соціальне відволікання, навпаки, виявилася вираженішою в групі раннього періоду дорослості (I – 52,82 бала; II – 50,95 бала). Прагнення людини в період ранньої дорослості контактувати з іншими людьми у важких ситуаціях передбачає формування підлеглих відносин внаслідок податливості до впливу оточення, сугестивності. Очевидно, цей віковий період характеризується потребою в наставникові, певній особі, яка підтримує.

За допомогою t-критерію Стьюдента ($t_{кр} = 2,61$) було виявлено статистично правдиві відмінності в показниках прояву стилів копінг-поведінки в I та II групах досліджуваних. Найменш варіативні показники: проблемно орієнтований стиль копіngu, орієнтація на соціальне відволікання. До найваріативніших показників можна віднести емоційно орієнтований стиль копіngu ($t_{емн} = 4,57$), орієнтацію на уникнення ($t_{емн} = 2,99$). Провідними стилями копінг-поведінки в ранньому дорослому віці виявилися проблемно орієнтований стиль копіngu, орієнтація на соціальне відволікання; в середньому віці – проблемно орієнтований стиль копіngu, емоційно орієнтований стиль копіngu.

Розглянемо результати діагностики стратегій поведінкової активності в стресових умовах (за методикою Л.І. Вассермана, Н.В. Гуменюка).

Стратегія поведінкової активності А характерніша для вікової категорії 21–35 років (I – 54,1 %; II – 13,7 %). Слід зазначити, що ця стратегія є домінівною в досліджуваних раннього дорослого віку й характеризує гіперактивних, наденергійних, нетерплячих, імпульсивних особистостей. Для таких людей характерна перебільшена потреба в діяльності, ініціативність, брак часу для відпочинку й розваг, висока мотивація досягнення, змагальність, схильність до суперництва й визнання, амбітність. Такі дані можна пояснити специфікою соціальної ситуації розвитку в ранньому дорослому віці. У цей період людина досягає піку у своєму фізичному розвитку; активно збагачується її психологічний і соціальний досвід, вона включається в усі види соціальної активності, оволодіває багатьма соціальними ролями.

Показники прояву стратегії поведінкової активності А1 зафіксовано в однаковому числовому діапазоні в обох групах досліджуваних (I – 22,95 %; II – 28,77 %). Такі дані вказують на тенденцію до поведінкової активності типу А й характеризують енергійну особистість, яка прагне змагання, без амбіційності й агресивності, з високою діловою активністю, прагнення до успіху й лідерства.

Стратегія поведінкової активності АБ характерніша для вікової категорії 36–60 років (I – 18,03 %; II – 41,1 %). Слід зазначити, що ця стратегія є домінівною в досліджуваних середнього віку й характеризує збалансовану, впевнену, емоційно

стабільну особистість. Для осіб, в яких діагностується перехідний тип поведінкової активності, характерна активна й цілеспрямована діловитість, різнобічність інтересів, вміння збалансувати ділову активність, напружену роботу зі зміною занять і вміло організованим відпочинком. Особи типу АБ не виявили явної схильності до домінування, але в певних ситуаціях та обставинах впевнено можуть брати на себе роль лідера; їм притаманна емоційна стабільність і передбачуваність у поведінці, відносна стійкість до дії стресогенних чинників, добра пристосованість до різних видів діяльності.

Отримані результати пояснюємо специфікою соціальної ситуації розвитку в період другого етапу дорослості. Основними сторонами життя людини середнього дорослого віку залишаються сімейні стосунки й професійна діяльність. Визначаючи їх соціальна ситуація розвитку – це ситуація реалізації дорослою людиною самої себе, повного розкриття свого потенціалу в професійній діяльності й сімейних стосунках. Центральним новоутворенням періоду середньої дорослості є продуктивність як інтегральне новоутворення: професійна продуктивність і внесок у розвиток і ствердження в житті майбутнього покоління.

Стратегія поведінкової активності Б1 має тенденцію до підвищення в II групі досліджуваних (I – 3,28 %; II – 12,33 %). Цей тип стратегії характеризує раціональну, обережну, неспішну особистість із помірною активністю. Слід зазначити, що наявність у 12,33 % респондентів середнього віку цієї стратегії поведінкової активності свідчить про проміжну позицію між типами стратегій АБ і Б.

Показники прояву стратегії поведінкової активності Б зафіксовано в однаковому числовому діапазоні в обох групах досліджуваних (I – 1,64 %; II – 4,11 %). Цей тип стратегії поведінкової активності виявився найменш розповсюдженим у респондентів дорослого віку. Стратегія поведінкової активності Б характеризує м'яку особистість, яка схильна до ретельного зважування рішень і мисленнєвої діяльності.

За допомогою t-критерію Стьюдента ($t_{кр} = 2,61$) було виявлено статистично правдиві відмінності в показниках прояву стилів поведінкової активності в I та II групах досліджуваних. Найменш варіативні показники: стратегії поведінкової активності А1, Б1, Б. До найваріативніших показників можна віднести стратегії поведінкової активності А ($t_{емн} = 3,79$) та АБ ($t_{емн} = 5,13$). Провідними стратегіями поведінкової активності в стресових ситуаціях виявилися: тип А – в ранньому дорослому віці (гіперактивність, нетерплячість, імпульсивність), тип АБ – в середньому віці (збалансованість, впевненість, емоційна стабільність).

Висновки. У статті представлено результати емпіричного дослідження особливостей системи психологічного захисту особистості в різні періоди дорослості. У ході дослідження встановлено, що прояв певних механізмів психологічного захисту залишається майже незмінними в аспекті віку. Найменш варіативні показники: механізми витиснення, проєкції, регресії, компенсації. До найваріативніших показників віднесено механізми заміщення, інтелектуалізації, заперечення, реактивних утворень. Провідними механізмами психологічного захисту в обох періодах дорослого віку виявилися заперечення, витиснення та регресія.

У ході вивчення специфіки прояву стилів копінг-поведінки виявлено, що прояви певних стилів залишається майже незмінними в аспекті віку. Найменш варіативні показники – проблемно орієнтований стиль копіngu, орієнтація на соціальне відволікання. До найваріативніших показників віднесено емоційно орієнтований стиль копіngu й орієнтацію на уникнення. Провідними стилями копінг-поведінки в ранньому дорослому віці виявилися проблемно орієнтований стиль копіngu, орієнтація на соціальне відволікання; в середньому віці – проблемно орієнтований стиль копіngu, емоційно орієнтований стиль копіngu.

Дослідження стратегій поведінкової активності в стресових умовах дозволило виявити, що прояв певних стратегій залишається незмінним в аспекті віку. Найменш варіативні показники – стратегії поведінкової активності А1, Б1, Б. До найваріативніших показників можна віднести стратегії поведінкової активності А. Провідними стратегіями поведінкової активності в стресових ситуаціях виявилися: тип А – в ранньому дорослому віці (гіперактивність, нетерплячість, імпульсивність), тип АБ – в середньому віці (збалансованість, впевненість, емоційна стабільність).

За допомогою математико-статистичного аналізу експериментальних даних припущення про те, що система психологічного захисту особистості характеризується певною специфікою в різні періоди дорослості, підтвердилося. Ця специфіка відбивається в динаміці прояву несвідомих (механізмів психологічного захисту) й усвідомлюваних (копінг-стратегії) компонентів психіки.

Перспективним напрямом розвитку наукової проблематики визначено емпіричне вивчення специфіки системи психологічного захисту особистості в дорослому віці в гендерному аспекті, а також вивчення системи психологічного захисту особистості на інших етапах онтогенезу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грановская Р.М. Психологическая защита. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 476 с.
2. Крюкова Т.Л. Психология совладающего поведения в разные периоды жизни : монография. Кострома : Костромской государственной университет им. Н.А. Некрасова, 2010. 296 с.
3. Лапкина Е.В. Защитная система личности в разные периоды взрослости : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Ярославль, 2012. 166 с.
4. Никольская И.М. Совладающее поведение в защитной системе человека. *Психология совладающего поведения* : материалы Международной науч.-практ. конф. Кострома : КГУ им. Н.А. Некрасова, 2007. С. 52–54.
5. Субботина Л.Ю. Структурно-функциональная организация психологической защиты личности : автореф. ... докт. психол. наук : 19.00.03. Ярославль, 2006. 46 с.
6. Гошовська О.Я. Сутнісна специфіка й диференціація психозахисних механізмів особистості. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія : Педагогіка та психологія*. 2015. Вип. 2. С. 155–160.
7. Эриксон Е.Х. Восемь возрастов человека. *Детство и Общество*. Санкт-Петербург : Речь, 2002. С. 235–259.
8. Плутчик Р., Келлерман Г., Конт Х. Тест-опросник механизмов психологической защиты (Life Style Index) / адаптация Л.Р. Гребенникова (руководство по использованию). Москва, 1996. 18 с.
9. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы. Санкт-Петербург : Питер, 2016. 160 с.
10. Фрейд З. Я и Оно. Москва : Эксмо, 2019. 160 с.
11. Яценко Т.С. Особливості взаємозв'язку між свідомою та несвідомою сферами психіки суб'єкта. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика* : науково-методичний журнал. 2002. Вип. 4 (8). С. 99–110.
12. Carver C.S., Scheier M.F., Weintraub J.K. Assessing coping strategies: a theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1989. V. 56. P. 207–227.
13. Zimmer-Gembeck M.J., Skinner E.A. Adolescents' coping with stress: development and diversity. *Prevention Researcher*. 2008. No. 15. P. 3–7.

REFERENCES

1. Granovskaya, R.M. (2007). Psikhologicheskaya zashchita [Psychological protection.]. SPb. : Rech', 476 p. [in Russian].
2. Kryukova, T.L. (2010). Psikhologiya sovladayushchego povedeniya v raznyye periody zhizni. Monografiya [Psychology of coping behavior in different periods of life. Monograph]. Kostroma. 296 p. [in Russian].
3. Lapkina, Ye.V. (2012). Zashchitnaya sistema lichnosti v raznyye periody vzroslosti [Protective system of personality in different periods of adulthood]. *Candidate's thesis*. Yaroslavl'. [in Russian].
4. Nikol'skaya, I.M. (2007). Sovladayushcheye povedeniye v zashchitnoy sisteme cheloveka [Coping behavior in the human defense system]. *Psikhologiya sovladayushchego povedeniya : materialy Mezhdunarodnoy nauch.-prakt. konf.* Kostroma : KGU im. N.A. Nekrasova. P. 52–54. [in Russian].
5. Subbotina, L.YU. (2006). Strukturno-funktsional'naya organizatsiya psikhologicheskoy zashchity lichnosti [Structural and functional organization of psychological protection of the individual]. *Doctor's thesis*. Yaroslavl', 2006. [in Russian].
6. Hoshovs'ka, O.YA. (2015). Sutnisna spetsyfika y dyferentsiatsiya psykhohazhysnykh mekhanizmv osobystosti [Essential specificity and differentiation of psychoprotective mechanisms of personality]. *Naukovyy visnyk Mukachivs'koho derzhavnoho universytetu*. Seriya : Pedagogika ta psikhologiya. Vyp. 2. P. 155–160. [in Ukrainian].
7. Erikson, Ye.KH. (2002). Vosem' vozrastov cheloveka. *Detstvo i Obshchestvo*. [Eight human ages. Childhood and Society]. SPb. : Rech'. P. 235–259. [in Russian].
8. Plutchik, R., Kellerman, G., Kont, Kh. (1996). Test-oprosnik mekhanizmov psikhologicheskoy zashchity (Life Style Index) [Test questionnaire of psychological defense mechanisms (Life Style Index)]. Adaptatsiya L.R. Grebennikova (rukovodstvo po ispol'zovaniyu). M., 18 p. [in Russian].
9. Freud, A. (2016). Psikhologiya Ya i zashchitnyye mekhanizmy [The Ego and the Mechanisms of Defence]. SPb. : Piter. 160 p. [in Russian].
10. Freyd Z. (2019). Ya i Ono [The Ego and the Id]. M. : Eksmo. 160 p. [in Russian].
11. Yatsenko, T.S. (2002). Osoblyvosti vzayemozv'yazku mizh svidomoyu ta nesvidomoyu sferamy psykhiky sub'yekta [Features of the relationship between the conscious and unconscious spheres of the subject's psyche]. *Neperervna profesiyna osvita: teoriya i praktyka : naukovo-metodychnyy zhurnal*. Vyp.4 (8). P. 99–110. [in Ukrainian].
12. Carver, C. S., Scheier, M. F. & Weintraub, J. K. (1989). Assessing coping strategies: a theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology*. V. 56. P. 207–227.
13. Zimmer-Gembeck, M. J., & Skinner, E. A. (2008). Adolescents' coping with stress: development and diversity. *Prevention Researcher*, 15, p. 3–7.

ОБ'ЄКТИВНІ І СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ УЧНІВ ДО СКЛАДАННЯ ЗНО

Штомпель Л. М.

аспірантка факультету психології

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

вул. Пирогова, 9, Київ, Україна

orcid.org/0000-0003-3144-159X

shtonpel_L@ukr.net

Ключові слова: *адаптація, психологічна адаптація учнів, адаптивна поведінка, стресогенна ситуація, адаптаційний потенціал, особистість.*

У статті здійснено аналіз об'єктивних і суб'єктивних чинників психологічної адаптації учнів до складання ЗНО. Процедуру проходження учнями ЗНО визначено як стресогенну ситуацію в житті учнів-випускників, оскільки проходження ними тестування супроводжується такими виявами: емоційна збіднілість, самодепривація, дезорганізованість, відчуття зупинки або нестачі часу, самозаглибленість. Обґрунтовано, що це пов'язано із динамічністю подій, необхідністю швидкого прийняття правильних рішень, внутрішнім дисонансом у свідомості учнів між «хочу» і «можу».

Доведено, що суперечність між бажаним, наявним і належним спричиняє появу стійких негативних емоцій, зокрема почуття безпорадності, безсилля і розпачу. Успішність же адаптаційного процесу підтверджується конструктивними психічними змінами, переходом випускників на вищий рівень особистісного розвитку, набуттям впевненості і віри у себе, власні можливості, підвищенням самооцінки молодого людини.

Адаптацію учнів до складання ЗНО визначено як процес пристосування психічної, фізичної і функціональної організації особистості учня до нових умов і методів визначення рівня навчальних досягнень. Адаптацію як процес і адаптивність як здатність (вроджену і набуту) особистості до адаптації розглянуто як надзвичайно важливі передумови проходження тестування без негативних відчуттів дискомфорту, тривожності, напруженості і стресу. Обґрунтовано, що формування відповідної адаптивної поведінки учнів залежить від низки чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Основним завданням психологічної адаптації учнів до складання ЗНО визначено формування у них стійкої психологічної і фізичної готовності застосувати усі свої ресурси й продемонструвати за короткий термін часу максимально високий рівень відповідних знань, умінь і навичок у нових незвичних умовах.

Під час емпіричного дослідження було встановлено, що статистично значимими суб'єктивними чинниками процесу психологічної адаптації школярів до складання ЗНО є емоційний компонент – рівень ситуативної тривожності, рефлексивний – показник самооцінки досліджуваних і поведінковий компонент – копінг-стратегія, спрямована на пошук соціальної підтримки у стресогенних ситуаціях.

OBJECTIVE AND SUBJECTIVE FACTORS OF STUDENTS' PSYCHOLOGICAL ADAPTATION TO TAKING ZNO

Shtompel L. M.

Postgraduate Student at the Faculty of Psychology

National Pedagogical Dragomanov University

Pyrohova str., 9, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0003-3144-159X

shtonpel_L@ukr.net

Key words: *adaptation, psychological adaptation of students, adaptive behavior, emotionally stressful situation, adaptation potential, personality.*

The article has analyzed objective and subjective factors of students' psychological adaptation to taking ZNO (External Independent Testing). The procedure of taking ZNO by students has been defined as an emotionally stressful situation in life of seniors since the process of doing a test is accompanied by such manifestations as burnout, self-deprivation, disorganization, a sense of block or a lack of time, self-centration etc. The above has been explained by liveliness of events, a need to take correct decisions promptly, internal dissonance between "I want" and "I can" taking place in students' consciousness.

It has been proved that contradiction between a desire, available and due causes the origin of persistent negative emotions, including a sense of helplessness, debility and desperation. Indeed, success of the adaptive process is supported by mental changes, a switch of seniors to a higher level of personal development, acquisition of confidence and believe in oneself, own capabilities, ego boost of a young person.

The students' adaptation to taking ZNO has been regarded as a process of adjusting the mental, physical and functional organization of student personality to new conditions and methods of determining a level of educational achievements. The author has considered adaptation as a process and adaptability as an ability (innate and learned) of a person to adapt as critically important prerequisites for taking the test without such negative feelings as discomfort, anxiety, tension and stress. It has been justified the formation of relevant adaptive behavior depends on a set of factors both of objective and subjective nature. The key tasks of students' psychological adaptation to taking ZNO are to form their persistent psychological and physical readiness to use their all resources to demonstrate the highest possible level of a particular kind of knowledge, skills and expertise in new and unfamiliar conditions over a short period of time.

In the course of the empirical research, it has been established that statistically significant subjective factors of the process of psychological adaptation of students to taking ZNO are an emotional component – a level of state anxiety, reflexive – an indicator of self-esteem of participants, and behavioral component – coping aimed at searching for the social support in emotionally stressful situations.

Постановка проблеми. XXI століття характеризується інтенсивним перебігом трансформаційних процесів у різних сферах суспільного буття. Сучасна людина постає перед низкою цивілізаційних викликів, до яких її раніше не готували ні сім'я, ні школа, ні навчальні заклади вищої освіти, ні суспільство загалом. За таких умов проблема адаптації людини до особливостей цивілізаційного поступу стає дуже актуальною, оскільки суперечності і невдачі, з якими нині зіштовхується людина, породжують у неї

почуття безпорадності, розчарування, розгубленості і стресу.

Емоційний складник адаптивної поведінки індивіда набуває все більшого значення. Особливо це стосується молоді, зокрема юнацтва, для яких будь-які емоційні потрясіння у цей період життя виявляються найбільш відчутними. Саме у цьому віці молода людина починає активно «приміряти» доросле життя, з'являється перше кохання, формуються уявлення щодо майбутньої професії, відбувається пошук свого місця і ролі у суспільстві,

що супроводжується співставленням реального і бажаного, оцінкою себе, своїх можливостей і об'єктивних умов буття, кризою і переоцінкою цінностей.

Сьогодні вимагає від молоді усвідомлення важливості ініціативності, підприємливості, гнучкості, критичності, відповідальності, креативності як невід'ємних рис сучасної особистості. Такий запит суспільство ставить перед усією системою освіти, зокрема перед сучасною школою. Одним із відгуків на такі цивілізаційні запити можна вважати комплекс нововведень, здійснених нашою державою в межах реформи Міністерства освіти і науки України під назвою «Нова українська школа».

Здійснення державою комплексу заходів із реалізації вказаної реформи у цьому році було ускладнено необхідністю введення низки карантинних обмежень у зв'язку з пандемією коронавірусу Covid-19. Заручниками такої ситуації стали всі учасники навчального процесу, а особливо учні 11-х класів, які мали складати ЗНО. По суті навчальний процес у школі був перерваний, різні навчальні курси з підготовки учнів до складання ЗНО також змушені були переформатовати свою роботу в режим онлайн-занять. Усе це негативно позначилося на психологічному здоров'ї молоді особистості.

З огляду на те, що з 2008 року в Україні проходження зовнішнього незалежного оцінювання є обов'язковою умовою для вступу до закладів вищої освіти, кожного року для випускників це досить серйозне психологічне випробування через його стресогенний характер. У зв'язку із, так би мовити, «екстремальними» цьогорічними умовами підготовки до ЗНО психологічне напруження у випускників було надзвичайно великим. Саме тому питання психологічного супроводу учнів випускних класів у процесі підготовки до складання ЗНО є актуальним. Професійна психологічна допомога випускнику сприятиме зниженню емоційної напруги, тривоги під час тестування, підвищить рівень його впевненості у власних силах, допоможе виробити необхідні навички, які допоможуть впоратися зі стресом під час іспиту.

Варто зазначити, що це питання є складним і потребує системного підходу у вирішенні. Насамперед необхідно обґрунтувати, що складання ЗНО для учнів є стресогенною ситуацією у житті. Також необхідно виокремити ті чинники, які впливають на адаптацію учнів у процесі підготовки до складання ЗНО.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема психологічної адаптації особистості до складних стресогенних ситуацій є досить розробленою в межах психологічної науки. У цьому

контексті можна згадати як зарубіжних, так і вітчизняних учених, які вивчали загальні питання адаптації особистості, її соціальні і психологічні аспекти: Б. Ананьєв, Н. Бамбурак, Г. Балл, І. Булах, І. Ващенко, Л. Виготський, Н. Водоп'янова, Р. Даймонд, А. Дьомін, Б. Іваненко, Г. Ложкін, О. Максим, Ю. Попов, І. Попова, К. Роджерс та інші. Окремо варто згадати роботи, у яких досліджуються закономірності адаптаційного процесу, його структура і механізми. Насамперед це праці Ф. Березіна, М. Дяченка, Н. Завацької, О. Зотової.

Не дивлячись на те, що психологічна адаптація людини є досить розробленою науковою проблемою, питання визначення й обґрунтування об'єктивних і суб'єктивних чинників адаптації учнів до складання ЗНО є не досить вивченим серед вітчизняних учених як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Метою статті є визначення й обґрунтування об'єктивних і суб'єктивних чинників адаптації учнів до складання ЗНО.

Виклад основного матеріалу. Адаптація – це процес вироблення стійких поведінкових стереотипів, а також функціональних реакцій, за допомогою яких здійснюється ефективне забезпечення життєдіяльності особистості. У науковому дискурсі вказане поняття має таку дефініцію: «адаптація – це пристосування будови і функцій організму, його органів і клітин до умов середовища» [1, с. 9].

Вчені виокремлюють кілька стадій вказаного процесу:

1) деструктивна реактивність (на цій стадії відбувається неузгодженість функцій і процесів за рахунок гіпер- і гіпоефектів фізіологічних, когнітивних і регуляторних параметрів особистості);

2) стабілізація (стадія формування стійкої структури пов'язаних показників, які забезпечують успішність психічної діяльності у стані напруженості);

3) функціональна регресія (на цьому етапі відбувається надмірна реактивність окремих психофізіологічних функцій і процесів, зниження рівня продуктивності інтелектуальної діяльності, звуження діапазону форм прилаштування поведінки);

4) перебудова структури особистості за рахунок формування нових властивостей або корекції уже сформованих рис [2].

Адаптацію учнів до складання ЗНО ми визначили як «процес пристосування психічної, фізичної і функціональної організації особистості учня до нових умов і методів визначення рівня навчальних досягнень» [3, с. 372]. У процесі підготовки і проходження учнями ЗНО ми виокремили три стадії: підготовка до складання ЗНО; проходження основного етапу тестування; оцінка отриманих результатів.

Під час підготовки і тестування учень проходить кілька етапів психологічної адаптації. Перший етап – підготовчий, коли людина усвідомлює, переосмислює зміни, які відбуваються у її житті. Другий етап характеризується появою стартового психічного напруження. Під час третього етапу адаптації відбуваються гострі психічні реакції входження організму в ситуацію. Четвертий етап пов'язаний із нестійкою психічною діяльністю (деадаптація). П'ятий етап характеризується глибинними психічними змінами. На шостому етапі відбуваються гострі психічні реакції виходу із стресової ситуації. Сьомий етап – це завершальне психічне напруження. Восьмий етап пов'язаний із реадаптацією.

Потрібно зауважити, що проходження учнем ЗНО ми охарактеризували як стресогенну ситуацію у житті юнацтва. Оскільки у процесі проходження тестування самовідчуття учнів змінюється у такому порядку: «суб'єктивне відчуття себе у системі існуючих відносин (емоційна збіднілість, самодепривація); організація життєдіяльності перетворюється на дезорганізованість; суб'єктивне відчуття плину часу (відчуття зупинки часу або його нестача); фізичний стан (відчуття постійного напруження, зростання тривоги); самозаглибленість (постійне занурення у світ власних переживань – емоційно забарвлене уявне програвання ситуацій, які відбулися, або тих, що можуть трапитися)» [4, с. 38]. Це пов'язано з динамічністю подій, необхідністю швидкого прийняття правильних рішень, внутрішнім дисонансом у свідомості учнів між «хочу» і «можу».

Вказана суперечність між бажаним, наявним і належним спричиняє появу стійких негативних емоцій, зокрема почуття безпорадності, безсилля і розпачу. Успішність же адаптаційного процесу підтверджується конструктивними психічними змінами, переходом випускників на вищий рівень особистісного розвитку, набуттям впевненості і віри у себе, власні можливості, підвищенням самооцінки молодшої людини. У цьому контексті адаптація як процес і адаптивність як здатність (вроджена і набута) особистості до адаптації – це надзвичайно важливі передумови проходження тестування без негативних відчуттів дискомфорту, тривожності, напруженості та стресу. Тому основним завданням психологічної адаптації учнів до складання ЗНО є формування у них стійкої психологічної і фізичної готовності застосувати усі свої ресурси й продемонструвати за короткий проміжок часу максимально високий рівень відповідних знань, умінь і навичок в нових незвичних умовах. Важливості цьому етапові у житті учнів надає і те, що це свого роду тест на готовність і вміння мобілізувати усі свої можливості для успішної адаптації до складних ситуацій.

Процес психологічної адаптації учнів до складання ЗНО включає такі механізми: когнітивний, пов'язаний із процесом пізнання (відчуття, сприйняття, уявлення, мислення, пам'ять, знання); емоційний, який включає різні моральні відчуття і емоційні стани (стурбованість, заклопотаність, співчуття, тривожність, сором, відповідальність); практичний / поведінковий, який передбачає відповідну цілераціональну і ціннісно-раціональну діяльність. Усі ці механізми тісно пов'язані між собою і характеризуються використанням різних інструментів, які сприяють психологічній стійкості особистості у стресогенних ситуаціях. На думку Н. Водоп'янової, такими інструментами є «емоційні, мотиваційно-вольові, когнітивні та поведінкові конструкти, які людина актуалізує для адаптації до стресогенних і складних життєвих ситуацій; це інструменти, які використовуються для трансформації взаємодії зі стресогенною ситуацією» [5, с. 290].

Адаптивну поведінку як процес і результат адаптації учнів до стресогенної ситуації складання ЗНО можна визначити як таке ставлення особистості до відповідної ситуації і поведінки у ній, яке допомагає суб'єкту виконати необхідні вимоги ситуації або змінити її з метою відновлення втраченого балансу інтересів. Адаптивна поведінка випускників загальноосвітніх навчальних закладів передбачає здатність молодшої людини застосовувати раніше набуті знання і досвід, взяти себе у руки, зібратися і побудувати таку модель поведінки, за якої можна виконати вимоги ситуації і максимально успішно вийти з неї, а в нашому випадку – максимально успішно скласти іспити.

Психологічна адаптація учнів до складання ЗНО є складним і багатогранним процесом пристосування юної особистості до нових вимог соціального середовища, що є результатом активності індивіда і включає концентрування і використання його власних регулятивних можливостей. Успішність адаптації залежить від низки чинників як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Комплекс таких значущих для людини чинників адаптації науковці розподіляють на кілька груп: матеріальні об'єкти (дохід, забезпеченість, матеріальні блага), нематеріальні (бажання і цілі); зовнішні, об'єктивні (соціальна підтримка, сім'я, друзі, соціальний статус) і внутрішні, суб'єктивні (самоповага, знання, вміння, навички, здібності, риси характеру, оптимізм, самоконтроль, життєві цінності, система вірувань); психічні та фізичні стани: вольові й емоційні характеристики, високий рівень енергії [4].

Зупинимося на аналізі деяких зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) чинників. На думку деяких вчених, успішність адаптації особистості до нових умов буття або певної стре-

согеної ситуації насамперед залежить від стратегії адаптивної поведінки, яку обирає людина при взаємодії з відповідним соціальним середовищем, а також від того, як ці стратегії взаємодіють між собою у процесі адаптивної поведінки. За твердженням дослідників, найбільший адаптивний ефект має поєднання стратегій, орієнтованих на активні одночасні зміни себе і оточуючого середовища [6].

Не дивлячись на те, що учні старших класів ніби вже й дорослі, порівняно із дітьми молодшої і середньої школи, вони також дуже потребують підтримки з боку батьків, друзів, вчителів, оскільки саме на цьому етапі вони роблять важливий вибір стратегії власного життя. У цей період для учнів важливою є організація мікросоціальної взаємодії, адже за наявності певних конфліктів у сім'ї, з однолітками, друзями з'являється негативне психологічне навантаження. Саме мікросоціальне оточення, зокрема батьки, вчителі, допомагають сформуванню необхідних мотивацій, стійкі установки на успішне проходження тестування, вступ в омріяний заклад вищої освіти.

Виховання в учнів почуття відповідальності є важливим чинником, який сприяє усвідомленню і прийняттю особистістю своєї участі в конструюванні власної долі. Актуалізація почуття відповідальності у певній життєвій ситуації украй необхідна, оскільки це сприяє позитивному сприйняттю себе, формуванню самоповаги, винайденню внутрішніх особистісних ресурсів для подолання стресогенності ситуації.

Надмірне ж почуття відповідальності перед батьками, педагогами інколи може мати негативні наслідки. Так, це може стати однією з причин самозвинувачення, нанесення собі фізичної шкоди, самодепривації, соціального самоізолювання, схильності будувати співзалежні стосунки і виступати в ролі жертви обставин, тенденцій до суїцидальної поведінки [4, с. 38]. На жаль, вітчизняний досвід проведення ЗНО має приклади такої крайньої форми деструкції, коли через незадовільні результати тестування у 2019 році у Сумах юнак скоїв самогубство.

До зовнішніх чинників адаптації вчені відносять відповідні складники освітньої галузі. Насамперед це велика кількість компонентів навчального процесу, до яких учень повинен прилаштуватися; орієнтація в нових умовах; налагодження відповідного стилю поведінки у новому колективі; узгодження уявлень про школу із реальною ситуацією; вимоги до успішності з боку батьків, учителів [7].

Необхідно зауважити, що кожна особистість по-своєму реагує на різні зовнішні чинники і має власний рівень адаптації до них, а учні старших класів, на нашу думку, є особливо вразливими,

оскільки сьогодення вимагає від них опрацювання значних обсягів інформації, засвоєння великого обсягу знань. Часто це супроводжується відчуттям втоми, нервового перенавантаження. Тому у випускний рік відбувається значне збільшення навантаження на психіку юної особистості через навчання, очікування батьків і педагогів, що породжує психічну нестабільність і тривожність. Саме у цей період учні потребують кваліфікованої психологічної допомоги фахівця.

Об'єктивні чинники суттєво впливають на адаптивну поведінку учнів, однак не менш важливими у цьому процесі є суб'єктивні чинники. До останніх, на нашу думку, належать психофізіологічні властивості особистості, які безпосередньо впливають на ефективність інтелектуальної переробки інформації і саморегуляції поведінки.

На нашу думку, важливими суб'єктивними чинниками адаптації учнів до ЗНО є особливості характеру і темпераменту. Коротко проаналізуємо такі складники характеру особистості: переконання, потреби, інтереси, почуття, інтелект і воля. На основі синтезу здобутих знань і сформованої системи цінностей особистості формуються її переконання. Останнє як прийняте вірування або встановлена думка має важливе значення для адаптивної поведінки учнів, адже віра у свої можливості, адекватна оцінка ситуації, переконаність у необхідності навчання, важливості відповідних знань, умінь і навичок у житті сучасної особистості сприяють конструктивному керуванню емоціями, оцінці певних ризиків, прийняттю ефективних рішень.

Необхідно зазначити, що переконання можуть бути різними (як деструктивними, так і конструктивними). Для будь-якої особистості, а особливо для учнів, важливо, щоб переконання надихали і заряджали енергією, формували конструктивні психологічні установки на успіх. Тому у навчально-виховному процесі важливо сформуванню саме ресурсні конструктивні переконання.

Важливим суб'єктивним чинником є потреби й інстинкти особистості. Існує твердження, що ефективність навчання здебільшого визначається суб'єктивним ставленням учнів до навчання. Таке ставлення залежить від відповідної мотивації як сукупності рушійних сил, які стимулюють людину до виконання певних дій. Мотивація залежить від усвідомлення і задоволення особистістю відповідних потреб та інтересів.

Потреби – це «стан об'єктивної нестачі організму в чомусь, що лежить поза ним і становить необхідну умову його нормального функціонування» [8, с. 114]. Потреби – це фізіологічна, соціальна або психологічна нестача чогось, що необхідне для забезпечення комфортних умов життя людини. Важлива роль потреб в адаптації

йному процесі учнів полягає у тому, що вони сти- мулюють особистість до певних дій.

Важливим завданням для учасників навчально-виховного процесу є усвідомлення того, що відповідні знання, вміння і навички є не лише суспільними вимогами, а й особистісними потре- бами для життєдіяльності в сучасному суспіль- стві. У цьому сенсі особисті потреби мають актив- ний характер, слугують мотивом, спонуканням до навчання і діяльності.

Прагнення особистості повніше задовольнити свої потреби, усвідомлення і емоційний вияв піз- навальних потреб людини формують у неї відпо- відні інтереси. У психології вирізняють пасивні (споглядальні) й активні (спонукальні) інтереси. Саме останні відіграють важливу роль у розвитку особистості учня, адже при наявності їх людина не обмежується виконанням певних обов'язків, а активно діє, засвоює новий матеріал, здобуває нове знання, удосконалює себе. Отже, потреби й інтереси характеризують суб'єктивну зумовле- ність адаптивної поведінки учнів через ланцюг взаємозв'язків таких складників: потреби – інте- реси – цілі – рішення – дії – результат.

Важливими складниками суб'єктивних чин- ників адаптації учнів до складних ситуацій є почуття, інтелект і воля. Почуття – це форми без- посереднього переживання людиною взаємодії з дійсністю. Вони можуть цілеспрямовано фор- муватися у процесі виховання, а також змінюва- тися протягом життя. Так, учні можуть виявити пристрасне або спокійне, розсудливе ставлення до своїх обов'язків, навчання, підготовки до тес- тування. Стикаючись із різного роду проблемами, людина починає пізнавати себе і самозмінюва- тися. Таким зняряддям зміни чуттєво-предметної діяльності людини і самої себе у цьому процесі є здатність до інтелектуальної діяльності. Саме завдяки інтелекту як здатності мислити кожна особистість може цілеспрямовано змінити свою діяльність, щоб її результати були усвідомленими і передбачуваними.

У процесі психологічної адаптації учнів до складання ЗНО цілеспрямоване мислення доз- воляє створити ідеальну модель нового способу досягнення поставлених цілей у навчанні або вне- сти зміни в існуючі уявлення про можливі дії та їх наслідки. Саме завдяки інтелектуальній діяль- ності особистість може усвідомити, що потреби у знаннях – це душевна потреба особистості самоз- мінитися. У цьому процесі важливу роль відіграє воля як здатність індивіда керувати своїми почут- тями і розумом. Важливість волі у процесі адапта- ції учнів до складних ситуацій полягає у тому, що завдяки їй особистість здатна спрямовувати свою діяльність незалежно від фізіологічних потреб організму.

Ще одним важливим складником характеру є темперамент як сукупність вроджених інди- відуально-психічних особливостей людини, які виявляються в її поведінці і діяльності. Для психологічної адаптації учнів він є важливим суб'єктивним чинником, який визначає врівно- важеність / невірноваженість поведінки, рухли- вість / інертність, легкість / складність входження і виходу зі стресогенної ситуації та інші харак- терні риси учнів.

У процесі емпіричного дослідження ми виявили важливі причинно-наслідкові зв'язки між рівнем адаптації школярів та їх індивідуаль- но-психологічними особливостями. Репрезента- тивна вибірка складалася із 80 учнів 11-х класів київських шкіл, які відвідують спеціалізовані навчальні курси для підготовки до складання ЗНО. Ці діти демонстрували високий рівень вмо- тивованості та усвідомленості під час підготовки до тестування. Емпірична модель дослідження ґрунтувалася на розумінні процесу психологічної адаптації учнів як мультикомпонентної здатності, яка є ресурсом для їх гармонійної підготовки до складання ЗНО (рис. 1).

Методологічну основу дослідження склали такі стандартизовані психодіагностичні мето- дики: «Методика діагностики соціально-психо- логічної адаптації» К. Роджерса та Р. Даймонда, «Шкала реактивної та особистісної тривожності» Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна, опитувальник «Інди- катор копінг-стратегій» Д. Амірхана в адаптації Н. Сироти, В. Ялтонського та дослідження само- оцінки за методикою Т. Дембо, С. Рубінштейна в модифікації А. Прихожан.

Обрані опитувальники належать до суб'єктив- ного психодіагностичного підходу, вони дають змогу визначити емоційний, рефлексивний і поведінковий компоненти у процесі психологіч- ної адаптації школярів. З їх допомогою можна виокремити ті індивідуально-психологічні особи- стісні властивості, які детермінують рівень психо- логічної адаптації дітей до стресогенної ситуації перевірки знань.

З метою встановлення рівня впливу вказаних вище чинників на адаптацію учнів до ЗНО ми використали множинний регресійний аналіз. На відміну від кореляційного аналізу, який визначає тільки наявність зв'язку між змінними та його спрямованість, регресійний аналіз дає змогу вста- новити детермінаційний зв'язок між змінними та пояснити, як предиктори впливають на досліджу- ване явище чи феномен. За його допомогою можна виявити наявність та інтенсивність впливу неза- лежних змінних (предикторів) на залежні (від- гук). Залежною змінною може бути рівень адапта- ції досліджуваних, незалежні змінні – самооцінка учнів, тривожність і поведінкові копінг-стратегії.

Рисунок 1. Емпірична модель суб'єктивних чинників психологічної адаптації учнів до складання ЗНО

У процесі обрахунку було використано метод «Forward» (прямий), який вводить у регресійну модель тільки ті незалежні змінні, що мають значиму кореляцію із залежною змінною. Включення відбувається по мірі зростання причинно-наслідкового зв'язку між предикторами та відгуком. Результати регресійного аналізу наведено у табл. 1, де представлено коефіцієнти множинної кореляції та детермінації, а також стандартизовані показники регресії для кожної незалежної змінної.

До регресійної моделі було включено три предиктори: загальний рівень самооцінки, показник ситуативної тривожності та копінг-стратегію «Пошук соціальної підтримки», тобто саме ці особистісні властивості є визначальними суб'єктивними чинниками адаптації учнів. Коефіцієнт множинної детермінації ($R^2 = 0,463$) є значимим. Отримана регресійна модель пояснює майже 47% дисперсії залежної змінної, тому її результати можуть бути прийняті до уваги. Загалом обрані нами незалежні змінні детермінують процес психологічної адаптації досліджуваних на 47%.

Отримана регресійна модель є достовірною та чітко відображає причинно-наслідкові зв'язки між змінними, на що вказує рівень статистичної надійності отриманих результатів – $\text{Sig} = 0,00$ (є меншим за прийнятну норму $-0,05$). Стандарти коефіцієнти регресії (β) відображають відносну міру впливу кожного із предикторів: для змінної «ситуативна тривожність» $\beta = 0,378$, «самооцінка» $\beta = 0,342$, при копінг-стратегії «Пошук соціальної підтримки» $\beta = 0,251$.

Найбільш інтенсивний вплив на процес психологічної адаптації досліджуваних чинить ситуативна тривожність ($\beta = 0,378$). Стан ситуативної (реактивної) тривожності виникає у стресових ситуаціях і характеризується суб'єктивним дискомфортом, напруженістю, занепокоєнням і вегетативним збудженням. Він вирізняється нетривалістю у часі та різною інтенсивністю залежно від сили впливу стресової ситуації. Ситуативна тривожність – це типовий стан емоційної напруги, зумовлений конкретною ситуацією.

Для учнів саме ЗНО є таким стресогенним чинником, оскільки від успішності його результатів буде залежати подальше майбутнє. Процес підготовки до тестування у випускних класах перетворюється на провідну діяльність, яка постійно тригерує ситуативну тривожність і може викликати невротичні переживання та психосоматичні розлади. Особливої уваги з боку психолога вимагають діти з вираженою ситуативною тривожністю. З часом такі ситуативні реакції на стрес можуть перетворитися на стійку властивість особистості, що призводить до негативних змін як в емоційній, так і у когнітивній та особистісній сферах.

Важливим суб'єктивним чинником психологічної адаптації є самооцінка учнів ($\beta = 0,342$). Самооцінка є комплексною характеристикою, яка формується на основі самосвідомості людини через самоспостереження та порівняння власних якостей, вмінь і досягнень з іншими. Самооцінка у підлітковому віці характеризується мінливістю і ситуативністю, схильністю до екстернальних впливів оточуючих (батьків, однолітків, вчителів).

лів). Рівень самооцінки та її адекватність визначають соціальну та психологічну адаптацію особистості, є регулятором її поведінки і навчальної діяльності.

Від стійкості самооцінки залежить і реагування на інтенсивні стресові подразники. Учні, впевнені у собі та власних силах, мають нижчий рівень тривожності, швидше адаптуються до стресових ситуацій, краще мобілізуються в мінливих умовах. У школярів із неадекватно зниженою самооцінкою спостерігається низький рівень стресостійкості, вони не рішучі, обережні у прийнятті рішень, намагаються уникати відповідальності, але вимогливі та критичні до себе, надміру чутливі до змін, що часто призводить до стану хронічного стресу та дизадаптації у процесі підготовки до іспитів.

Третім чинником, який було включено до регресійної моделі дослідження, – є копінг-стратегія «Пошук соціальної підтримки» ($\beta = 0,251$). Це активна поведінкова стратегія, при якій людина у стресовій ситуації звертається за допомогою до важливих осіб. У підлітковому віці джерелом такої підтримки часто є референта група однолітків, з якими легше поділитися проблемами та складнощами у навчанні. Перебуваючи в колективі однодумців, учні відчують, що вони не самі і їхні проблеми не є чимось нездоланим та унікальним. Тому найефективнішим способом роботи зі школярами вважаються саме тренінгові заняття у групах, засновані на гуманістичному принципі «рівний рівному», коли психолог виступає другом і наставником. Однак саме сім'я та вчителі повинні особливо уважно ставитися до дитини у період підготовки до відповідальних іспитів: мотивувати та позитивно підкріплювати навчальний інтерес, даючи право на помилку, час на відпочинок і дозвілля з друзями.

Висновки. Таким чином, на процес адаптації учнів до складання ЗНО впливає комплекс чинників. Чинниками, які сприяють психологічній стійкості особистості у стресогенних ситуаціях, науковці називають «емоційні мотиваційно-вольові, когнітивні та поведінкові конструкти, які

людина актуалізує для адаптації до стресогенних і складних життєвих ситуацій; це інструменти, які використовуються для трансформації взаємодії зі стресогенною ситуацією» [5, с. 290]. Комплекс таких чинників у науковій літературі називається особистісним адаптаційним потенціалом – «системою психологічних особливостей людини, здатністю до подолання особистістю несприятливих умов її розвитку. Він включає такі характеристики: нервово-психічну стійкість (толерантність до стресу); самооцінку особистості (адекватність сприйняття умов діяльності та своїх можливостей); відчуття соціальної підтримки (зумовлене почуття власної значущості); соціальне спілкування» [4, с. 42].

У процесі емпіричного дослідження було встановлено, що статистично значимими суб'єктивними чинниками процесу психологічної адаптації школярів до складання ЗНО є емоційний компонент – рівень ситуативної тривожності, рефлексивний – показник самооцінки досліджуваних, поведінковий компонент – копінг-стратегія, спрямована на пошук соціальної підтримки у стресогенних ситуаціях.

Результатом успішної психологічної адаптації учнів-випускників до складання ЗНО можна вважати стійкий особистісний адаптаційний потенціал. Для цього важливо надати узагальнені орієнтири психологічно адаптованої особистості до стресогенних ситуацій, допомогти учням повірити у себе, у власні сили і можливості, сформувані прогресивні життєві установки. Це є важливим завданням для батьків, педагогів і фахівців-психологів. Саме комплекс заходів із фахової психологічної підготовки учнів до стресогенних ситуацій є важливою передумовою як успішного проходження тестування, так і психічного й фізіологічного здоров'я особистості.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні адаптивної поведінки учнів під час підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання, розробці комплексної програми психологічного супроводу учнів випускних класів у процесі підготовки та під час проходження ЗНО.

Таблиця 1

Дослідження причинно-наслідкового зв'язку між рівнем адаптації учнів та їх індивідуально-психологічними властивостями

Залежна змінна	Незалежні змінні	Рівень психологічної адаптації
Ситуативна тривожність		$\beta = 0,378$
Самооцінка		$\beta = 0,342$
Копінг-стратегія «Пошук соціальної підтримки»		$\beta = 0,251$
Показники регресійної моделі	– коефіцієнт детермінації	$R^2 = 0,463$
	– коефіцієнт множинної кореляції	$R = 0,571$

ЛІТЕРАТУРА

1. Шапар В.Б. Адаптація. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2007. 640 с.
2. Шафранская К.Д. Адаптивные реакции при психических состояниях человека. М. : Академ. книга, 1994. 174 с.
3. Штомпель Л.М. Особливості психологічної адаптації учнівської молоді до складання ЗНО. *Проектування розвитку та психолого-педагогічного супроводу обдарованої особистості* : матеріали XII Всеукраїнської науково-практичної онлайн конференції. (Київ, 20-21 травня 2020 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2020. С. 371–374.
4. Ващенко І.В., Іваненко Б.В. Психологічні ресурси особистості в подоланні складних життєвих ситуацій. *Проблеми сучасної психології*, 2018. Випуск 40. С. 33–49.
5. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 330 с.
6. Авдеенко А.С. Психологическая адаптация студентов вуза. *Вестник Совета молодых ученых и специалистов Челябинской области*, 2016. Т. 4. № 2(13). С. 4–8.
7. Семаго Н.Я. Как миновать кризис первой четверти. *Школьный психолог*. 2006. № 9. С. 33–35.
8. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию : курс лекций. М. : «ЧеРо» при участии издательства «Юрайт», 2002. 336 с.

REFERENCES

1. Shapar V.B. (2007) Adaptacija [Adaptation]. Suchasnyj tлумachnyj psykologichnyj slovnyk [Modern explanatory psychological dictionary]. H. : Prapor, 640 s. [in Russian].
2. Shafranskaja K.D. (1994) Adaptivnye reakcyi pry psyhicheskych sostojanyjah cheloveka [Adaptive reactions in human mental states]. M. : Akadem. knyga. 174 s. [in Russian].
3. Shtompel' L.M. (2020) Osoblyvosti psyhologichnoi adaptacii uchnivskoi molodi do skladannja ZNO. [Features of psychological adaptation of student's youth to drawing up ZNO]. *Projektuvannja rozvytku ta psyhologo-pedagogichnogo suprovodu obdarovanoi osobystosti : materialy XII Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi onlajn konferencii*. Kyiv : Instytut obdarovanoi dytyny NAPN Ukrainy. S. 371–374 [in Ukrainian].
4. Vashhenko I.V., Ivanenko B.V. (2018) Psyhologichni resursy osobystosti v podolanni skladnyh zhyttjevyh situacij. *Problemy suchasnoi psyhologii*. Vypusk 40. S. 33–49 [in Ukrainian].
5. Vodopjanova N.E. (2009) Psyhodyagnostyka stressa [Psychodiagnostics of stress]. Sankt-Peterburg : Pyter. 330 s. [in Russian].
6. Avdeenko A.S. (2016) Psyhologicheseskaja adaptacyja studentov vuza. [Psychological adaptation of university students]. *Vestnyk Soveta molodih uchenih y specyalystov Cheljabynskoj oblasti*. T. 4. № 2(13). S. 4–8 [in Russian].
7. Semago N.Ja. (2006) Kak minovat' krizis pervoj chetverti [How to avoid a first quarter crisis]. *Shkol'nyj psiholog*. № 9. S. 33–35 [in Russian].
8. Gippenrejter Ju.B. (2002) Vvedenie v obshhuju psihologiju : kurs lekcij. [Introduction to general psychology : a course of lectures]. M. : "CheRo" pri uchastii izdatel'stva "Jurajt". 336 s. [in Russian].

УДК 159.9.072.5
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-8>

МЕТОДОЛОГІЯ ГЛИБИННОГО ПІЗНАННЯ ПСИХІКИ В ЇЇ ПРАЛОГІЧНІЙ СУТНОСТІ

Яценко Т. С.

*доктор психологічних наук, професор,
академік Національної академії педагогічних наук України,
завідувач кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
вул. О. Дашкевича, 24, Черкаси, Україна
orcid.org/0000-0002-1996-661X
yacenkots@gmail.com*

Галушко Л. Я.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної психології
Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка
вул. Шевченка, 1, Кропивницький, Україна
orcid.org/0000-0001-6323-5307
halushkolyubov@gmail.com*

Манжара С. О.

*аспірант кафедри психології, глибинної корекції та реабілітації
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
вул. О. Дашкевича, 24, Черкаси, Україна
orcid.org/0000-0003-1003-0900
oleshko1008@gmail.com*

Ключові слова: *активне соціально-психологічне пізнання (АСПП), архаїзми, глибинне пізнання, дуалізм, закон співпричетності, імпліцитний порядок, пралогічне мислення.*

Проблема глибинно-корекційного пізнання в його пралогічності розглядається в контексті цілісного, холистичного підходу до розуміння психіки. Стаття вперше підіймає проблему ролі пралогічності мислення суб'єкта, що має вплив на організацію груп АСПП. Акцентується увага на засадничих принципах функціонування групи АСПП, які створюють передумови безконфліктності взаємин, що каталізує виявлення пралогічних параметрів психіки. Останньому сприяє як візуалізована самопрезентація учасників АСПП, так і діалогічна взаємодія психолога із респондентом. У роботі стверджується про можливість невидимого поєднання логічного мислення із пралогічним. У дослідженні представлено характеристики пралогічного мислення в їхній нейтральності до суперечностей, обґрунтовується пралогічна сутність імпліцитного порядку. Розкрито проблеми глибинного пізнання та шляхи їхнього подолання, зокрема ті, які пов'язані з пралогічним мисленням та архаїчною заданістю «імпліцитного порядку» психіки, які полягають у суперечливій сутності його складників, підвладних закону «співпричетності», відкритому Л. Леві-Брюлем. Стаття розкриває передумови результативності діагностико-корекційного процесу АСПП, який підпорядкований закону про «позитивну дезінтеграцію психіки та вторинну інтеграцію на більш високому рівні її розвитку».

У роботі доведено, що основні проблеми глибинного пізнання психіки передбачають урахування мотиваційного потенціалу архаїзмів, зокрема позадосвідних утворень у їхній інтегрованості з індивідуалізованими характеристиками суб'єкта. Розкриваються особливості введення допоміжних (опредметнених) засобів у процес глибинного пізнання, що посилює його об'єктивність.

Зміст статті торкається проблеми дуалізму психіки, який притаманний не лише функціонуванню сфер свідомого і несвідомого, але й відповідному латентному впорядкуванню візуалізованих виявів психіки, що відображає «Модель внутрішньої динаміки психіки», зокрема символ «Інь-Ян».

METHODOLOGY OF IN-DEPTH COGNITION OF THE PSYCHE IN ITS PRALOGICAL ESSENCE

Yatsenko T. S.

*Doctor of Psychological Sciences, Professor;
Academician at the National Academy of the Pedagogical Sciences of Ukraine,
Head of the Department of Psychology, Depth Correction and Rehabilitation
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
O. Dashkevicha str., 24, Cherkasy, Ukraine
orcid.org/0000-0002-1996-661X
yacenkots@gmail.com*

Halushko L. Ya.

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Practical Psychology
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University
Shevchenko str., 1, Kropyvnytskyi, Ukraine
orcid.org/0000-0001-6323-5307
halushkolyubov@gmail.com*

Manzhara S. O.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology, Depth Correction and Rehabilitation
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
O. Dashkevicha str., 24, Cherkasy, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1003-0900
oleshko1008@gmail.com*

Key words: *active social-psychological cognition (ASPC), archaisms, in-depth cognition, dualism, the law of involvement, implicit order, pralogical thinking.*

The problem of in-depth correctional cognition of the psyche is its pralogical essence is analyzed in the context of a comprehensive, holistic approach to understanding of the psyche. The article for the first time raises the issue of the role of the pralogical essence of the subject's thinking that influences the organization of ASPC groups. The attention is focused on the fundamental principles of the functioning of ASPC group that set the prerequisites of conflict-free relations that catalyze detection of the pralogical parameters of the psyche. The latter is stipulated by both visualized self-presentation of the ASPC participants and dialogue interaction of a psychologist with a respondent.

The works states the possibility of unseen combination of logical thinking with pralogical one. The study presents the characteristics of the pralogical thinking in their neutrality to the controversies, justifies the pralogical nature of the implicit

order, etc. The problems of in-depth cognition and ways of overcoming them are described, particularly those associated with prelogical thinking and archaic predominance of the “implicit order” of the psyche, the contradictory nature of its components, which preserves the subordination to the law “involvement”, discovered by L. Levy-Bruhl.

The article reveals the prerequisites for the effectiveness of the ASPC diagnostic and corrective process, subject to the law “positive disintegration of the psyche and secondary integration at a higher level of its development”. The work asserts that the main problems of the in-depth cognition of the psyche envisage taking into account the motivational potential of archaisms, including non-experience entities in their integration with the individualized characteristics of the subject.

The peculiarities of introduction of auxiliary (subjectified) means into the in-depth cognition process that enhances its objectivity are disclosed. Besides, the article describes the problem of the psyche dualism that is inherent not only to the functioning of the conscious and the unconscious spheres, but also to a corresponding latent arrangement of the visualized manifestations of the psyche that reflects the “Model of the psyche internal dynamics”, including the “Yin and Yang” symbol.

Вступ. Формування методу активного соціально-психологічного пізнання (далі – АСПП) пов’язане з уточненням універсально-динамічних (як і архаїчно-пралогічних) тенденцій психіки суб’єкта, що сприяло розширенню меж як практичної, так і суто науково-дослідної спроможності вказаного методу. Деструкції психіки створюють бар’єри на шляху до самореалізації в будь-якій професії, особливо у тих галузях, які побудовані на взаємоперцепції у системі «людина ↔ людина». Особистісна психокорекція необхідна практичному психологу як передумова професійної самореалізації з огляду на необхідність безпосередньої взаємодії з іншою людиною.

Оригінальність науково-практичних пошуків, презентованих у статті, полягає в тому, що ми не лише забезпечуємо групову психокорекцію, але й невпинно уточнюємо її методологічні передумови, що сприяє оптимізації інструментарію діагностико-корекційного процесу. АСПП вирішує подвійне завдання: 1) практичну доцільність і результативність методу; 2) розширення перспектив релевантності наукових досліджень психіки у її цілісності (свідоме / несвідоме).

Результати АСПП узагальнено у 42 кандидатських і 3 докторських дисертаціях. Прагнучи вдосконалити методи діагностико-корекційної допомоги людині, ми пам’ятали мудрий вислів: «Немає нічого більш практичного, ніж хороша теорія».

Перші кроки до розробки методу АСПП були пов’язані з проходженням Т. Яценко (у 1980-х роках) відповідних стажувань: тренінг інтерперсональний (Варшава); групова психотерапія (Гданськ, Ленінград); соціотренінг (Москва); авторитарна психотерапія (Вільнюс, Новосибірськ). Під час такої практики «ведучий групи»

мав велику і часто методологічно не обґрунтовану свободу впливу на людину; інколи спостерігалася не виправдана пріоритетність «технік» над їхньою доцільністю для конкретної людини. Техніки роботи здебільшого були запозичені з інших систем, де вони мали суто авторську апробацію.

Так, інструментарій практичної роботи психолога в системі «людина ↔ людина» має слідувати за методологією розуміння психіки в її цілісності – «свідоме / несвідоме». Загострилася увага й до того факту, що в системі академічної психології не забезпечується пізнання **індивідуальної неповторності психіки**. Останнє потребує ймовірного прогнозування (яке відрізняється від «формалізованого» неоднозначністю), розвитку інтуїції, вміння не лише «чути й бачити», але й прочитувати невидимі смисли. Розвиток психодинамічної теорії (з 1978 року) протягом десятиліття дав змогу виявити важливість методології, яка єднає теорію й практику, відкриває перспективи в кожному конкретному випадку виходити на індивідуальну неповторність психіки особи.

Найперше, на чому була зосереджена увага, це **розкриття психодинамічних і структурних аспектів психіки в її цілісності**, які презентує «Модель внутрішньої динаміки психіки» (далі – «Модель») (рис. 1). У пошуках адекватного методу ми пішли іншим шляхом, ніж практика соціально-психологічного тренінгу (далі – СПТ), і зосередилися на формуванні методу активного соціально-психологічного пізнання (далі – АСПП), який сприяв глибинному розумінню психіки в її цілісності та виявленню тенденцій поведінки, заданих позадосвідними утвореннями в їхній інтегрованості з архаїзмами [28].

З огляду на існування двох сфер психіки (свідоме / несвідоме) ми поставили завдання досягти

адекватності методів і засобів пізнання психіки в її цілісності, тобто в єдності сфер свідомого й несвідомого. Останнє потребувало врахування специфіки їхнього мовного самовираження: поєднання вербальних і невербальних засобів у процесі глибинного пізнання. Візуалізація власної самопрезентації учасниками діагностико-корекційного процесу є невід'ємним атрибутом методу АСПП. Він базується на здатності психіки до перекодування ідеальної реальності в опроектовану зі збереженням інформаційних еквівалентів [2; 10; 14]. Психодинамічна система АСПП враховує як універсальність психічного, так й індивідуалізовану неповторність кожної особи, пізнання якої і належить до основних завдань.

Мета статті – розкрити особливості організації та діагностико-корекційних характеристик методу глибинного пізнання психіки, які сприяють виявленню як логічних, так і пралогічних утворень психіки.

Постановка проблеми. Метод АСПП передбачає введення прогуманістичних принципів групової взаємодії [8; 13], які знімають необхідність дотримання соціально-дисциплінарних обмежень поведінки, «сплєтених із павутини» численних канонізованих чорно-білих категорій «добре» – «погано», «правильно» – «неправильно» тощо. У соціумі подібна аксіоматичність «регуляторів» поведінки є необхідною, тоді як у групі АСПП вона може бути лише перешкодою на шляху до глибинного пізнання.

Специфічність принципів організації групової взаємодії вже отримала належну оцінку в гуманістичній психології. Переконавшись у продуктивності такої специфічної організації взаємодії учасників АСПП, ми до кінця не могли зрозуміти, чому діагностико-корекційний процес так органічно поєднується з опроектованістю психіки. Лише роки практики дали змогу збагнути, що такі передумови відкривають простір для вияву *пралогічного потенціалу психіки, який незмінно стримується «логічним мисленням»* (завдяки «дисциплінарним» циркулярам). Можна згадати, скільки разів за день дитина чує: «Так не можна» або «Що люди скажуть» (будуть сміятися). У групі АСПП (на перших заняттях) проходить етап «розморожування», який дає змогу людині повернутися обличчям до самої себе в ситуації «тут і зараз» і дати волю внутрішнім побудженням, що є передумовою до спонтанності поведінки. Такий підхід дозволяє виявити вектор енергетичного потенціалу позадосвідних, пралогічних утворень, які недоступні для академічно-стандартизованих «технік» пізнання.

Для АСПП характерна зорієнтованість на ймовірніше прогнозування невидимих чинників спонтанної поведінки в системі «людина ↔ людина», «обличчя до обличчя», «очі в очі». Доцільність

такого організаційного забезпечення в групах АСПП спирається на латентну підпорядкованість психіки певному внутрішньому непорушному закону латентної (прихованої) детермінації поведінки за умови збереження її індивідуалізованості. До того ж введення безоцінності суджень створює необхідні передумови для вільного вияву пралогічного мислення, яке органічно пов'язане із мотиваційним потенціалом архаїчного спадку людства («Едіп», вина, жертвопринесення, володарювання).

Досвід глибинного пізнання психіки дає змогу перефразувати проблему, поставлену І. Кантом: **«Чи можливе пізнання?»** на: **«Як забезпечити можливість адекватного, оптимального пізнання психіки?»**.

Наш шлях – це незмінне збереження зорієнтованості на забезпечення релевантності розкриття глибинних витоків особистісних проблем суб'єкта (внутрішня стабілізована суперечність), властивих його психіці. Фактаж аудіо- і відеоматеріалів групової практики АСПП дає змогу проводити (спіралеподібно) теоретичні узагальнення, які мають продовження у практичних нововведеннях, яким передують динаміка від практики ↔ до теорії (і навпаки). У цій статті ми маємо намір представити окремі важливі результати практичної реалізації розробленої нами психодинамічної теорії глибинного пізнання за умов вияву пралогічних утворень психіки.

Метод пізнання. Активне соціально-психологічне пізнання має назву й «глибинне пізнання», основою якого є введення принципів групової взаємодії. Це сприяє зосередженню людини на емоційному самоприйнятті й прийнятті іншої людини такою, якою вона є (безоцінно й безосудно), свободі рефлексії емоційних станів (поза критеріями оцінки «добре» чи «погано»), відсутності критики чи рекомендацій. Усе це зумовлює актуалізацію пошуково-дослідницької уваги до власних емоційних станів і реакцій на поведінку інших людей з подальшим їхнім аналізом.

Ослаблення на час роботи групи АСПП соціально-оцінних критеріїв пробуджує у суб'єкта резерви мотивації рефлексії і спонукає до самопізнання при актуалізації пралогічного потенціалу. У такий спосіб весь блок прогуманістичних принципів **функціонування групи АСПП каталізує поведінку учасників процесу завдяки можливостям вивільнення резервів самосприйняття (на засадах безоцінності), мотивованого блокованою раніше енергією.** Останнє є запорукою розвитку в особі здібностей безоцінного особистісного прийняття як себе, так і іншої людини. Саме це каталізує внутрішньо-мотивовані енергетичні ініціативи, які сприяють виникненню передумов для дослідного процесу самопізнання.

Рефлексивне самовідображення відкриває *перспективи для виявлення архаїчно-мотиваційного потенціалу психіки, що синтезується у пралогічному мисленні*. Провідні характеристики пралогічності психіки виявляються в нейтральності до суперечностей, що доведено у праці Л. Леві-Брюля, яка узагальнює 30-річні дослідження «первісного мислення» [6]. Вчений розкрив основний закон пралогічності психіки – **підпорядкованість закону співпричетності**.

Вказані вище принципи організації функціонування групи АСПП сприяють нейтралізації суперечності між груповою поведінкою учасників діагностико-корекційного процесу і соціальними вимогами до поведінки дорослої людини. Крім того, атмосфера безоцінності у груповій взаємодії та прийняття себе та іншої особи такою, якою вона є, призводить до зняття внутрішніх суперечностей, заданих Супер-Его з Его. Глибине самопізнання сприяє актуалізації архаїчних мотивів пралогічності поведінки учасників АСПП, що каталізується фактом візуалізованої самопрезентації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Управління діагностико-корекційним процесом АСПП за формалізовано-академічними критеріями ніби відсутнє, хоча воно здійснюється за допомогою постановки питань, які ґрунтуються на розумінні психологом **смислів** не лише з актуальної відповіді респондента, але й з урахуванням сукупного вербально-невербального матеріалу (від початку сеансу). Особливого значення набувають інтерпретаційні узагальнення, які періодично здійснює психолог.

Весь процес глибинного пізнання підкорений провідним механізмам, які були відкриті та науково-методологічно обґрунтовані Т. Яценко ще у 1980-х роках: **«Позитивна дезінтеграція і вторинна інтеграція на більш високому рівні психічного розвитку суб'єкта»** [21]. Дотримання вказаного закону поширюється на всі методики та процедури в межах функціонування груп АСПП. Діагностичні й корекційні процеси є невіддільними один від одного та протікають порційно й непомітно для учасників групової взаємодії.

Управління процесом глибинного пізнання передбачає особистісну відкоригованість психолога (ведучого) та його професійно-методологічну грамотність. У здійсненні «позитивної дезінтеграції» важливу роль відіграє не лише ослаблення активності захисно-автоматизованих блоків психіки, але й інструментальне забезпечення порційності й багаторівневості процесуальної діагностики в їхній нерозривній єдності із корекцією. Останнє зумовлює інтеграцію психіки на більш високому рівні її розвитку, що передба-

чає тримання в оптимумі емотивних навантажень учасників пізнання. Процес індивідуалізованої роботи відбувається у діаді «Психолог ↔ Респондент» («П ↔ Р») за спогляданням усієї групи (із подальшим обговоренням). Усе це каталізує оживлення в кожного учасника власних активних осередків (слідів пережитого), які індивідуалізують саморефлексію та каталізують емотивно значущі аспекти власного досвіду.

Відправною позицією є те, що **«психіка кожної людини знає все»**, що й зумовило як спрямованість процесу глибинного пізнання на спонтанність і невимушеність поведінки учасників АСПП, так і **«слідування психолога за ...»** (ініціативою респондента). Професійна зорієнтованість психолога зумовлюється розумінням ним структурно-динамічних аспектів психіки, у чому допомагає розроблена нами «Модель внутрішньої динаміки психіки» (рис. 1). Розуміння векторності динаміки психіки (горизонталь і вертикаль) презентує провідні тенденції спонтанної активності суб'єкта, які знаходяться в енергетичному протистоянні (стрілки 2 і 5). Це і прагнення до соціальних успіхів («ідеал – Я», стрілка 2), і «завершення нереалізованих справ дитинства», яке зумовлюється глибинними цінностями (стрілка 5). Отже, різновекторність психіки, яку ілюструє «Модель», вказує на можливість формування в суб'єкта внутрішньої суперечливості психіки.

Науково-дослідна й практична результативність процесу глибинного пізнання залежить від розуміння професіоналом функціональних підсистем психіки в їхній енергетичній різноспрямованості [1; 24]. **Психологічний захист** є центральною ланкою в розумінні цілісності психіки, яка еліпсоподібно охоплює як свідому, так і несвідому сфери.

Ми встановили дві форми захистів, які важливо розуміти та враховувати у процесі ведення АСПП: **базальні захисти й ситуативні (периферійні) захисти**, реалізація яких передбачає **перетин «вертикалі» й «горизонталі»**. Базальна форма захисту (горизонталь) синтезує як онтогенетичні, позадосвідні утворення психіки, так і архаїзми. У точці перетину відбувається синтез активності як позачасових (архаїчних) детермінант, так і онтогенетичних, наближених до потреб «Я». Наявність вертикалі й горизонталі сприяє «осучасненню» архаїчних мотивів «досвідом» конкретного індивіда. Тому архаїзми, енергетично синтезовані зі сферою несвідомого, не заявляють про себе виокремлено та відкрито.

Вказані дві форми психологічних захистів є несхожими: якщо базальні «зайняті» травмами минулого, то периферійні – потребами «Я» в контексті чутливості до його іміджу. Захисну актив-

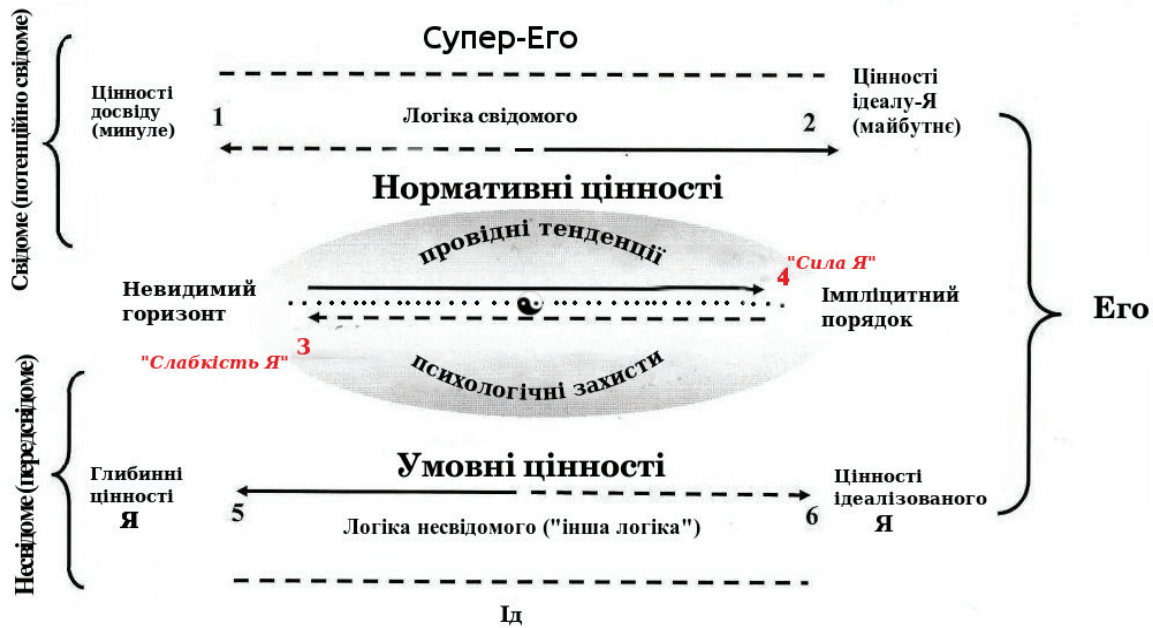

Рис. 1. Модель внутрішньої динаміки психіки

ність актуалізує прагнення наближення до «Ідеалу Я». Тому відступи від реальності незмінно зберігають орієнтир на підтримку «високості Я». Чи «відпочивають» у цей час базальні захисти? – Ні. «Точка перетину» забезпечує нероздільність обох захисних форм активності за неможливості їхнього злиття. Базальний захист є провідним за енергетичною потентністю, тому невидимо й незмінно прагне вклинити власні інтереси в усе, що відбувається «тут і зараз». Проте саме така активність і відкриває перспективу їхнього пізнання.

Спільним мотивом для обох різновидів захистів є тенденція «до сили». Хоча «відчуття сили» для вказаних вище форм захистів є різним. Різниця в тому, що базальний захист «набуває силу» через *оживлення* депривованих, витіснених і заблокованих (механізмами опорів) потягів особи (здебільшого едіпального порядку). Периферійні ж захисти прагнуть до досягнення *престижу Я* («ідеалу»), який підтверджується соціумом, що й зумовлює відступи від реальності (із залученням механізмів витіснення). Важливо розуміти, що усе це маскується від самого суб'єкта найчастіше механізмами раціоналізації. *Діалог* в АСПП виявляється не просто головним помічником психолога, але й *засобом інтеграції двох сфер психіки* – свідомого та несвідомого.

Здійснення глибинного пізнання потребує розуміння сутності «імплицитного порядку», який об'єднує обидві сфери психіки та функціонує в межах «невидимого горизонту» (С. Хокінг також назвав це «горизонтом подій») [18]. Дійсно, порядок виявляється лише через дію (спонтанну

і невимушену), яка інтегрує силові поля взаємовпливу обох сфер (свідоме й несвідоме). Нам вдалося констатувати **пралогічну сутність «імплицитного порядку», яка виражається як у його нейтральності до суперечливості власних складників, так і у візуалізованості самопрезентантів учасників АСПП.** Особливо чітко «порядок» виявляється за умов використання психомалюнків (репродукцій картин). Порядок не можна безпосередньо побачити або ж окремо дослідити, проте ним можна скористатися у процесі психоаналізу малюнків (самопрезентантів) завдяки здібностям «руки» людини до впорядкування («сліпа навичка»)¹.

«Імплицитний порядок» об'єднує обидві сфери психіки, що відображається на «Моделі» (рис. 1): точки (видиме, свідоме), проміжок між точками (невидиме, несвідоме). Саме ця категорія (порядок) дає відповідь на питання: «Де ж (і в чому) виявляється цілісність психіки»? Адже сфери психіки «свідомість / несвідоме» не лише автономні, але й функціонально асиметричні. Ми вважаємо «Інь-Ян» (який ми ввели у «Модель») адекватним символом сказаного. Порядок – це не пряма лінія, а хвиля, яка узгоджується із проміжною (хвилеподібною) ланкою у вказаному символі. Діалог у системі «Психолог ↔ Респондент» (далі – «П ↔ Р») теж символізується хвилеподібно зі збереженням «лінії порядку». Сказане подібне до руху електрона, який умовно можна порівняти з хвилею на воді (рис. 2).

¹ Термін введено Л. Леві-Брюлем як невід'ємний атрибут пралогічного мислення.

Рис. 2 «Хвиля на воді»²

Якщо звернути увагу на спін руху (стрілочки) на кружечках (рис. 2), то вони прямують (з обох боків) назустріч одна одній. Тобто пізнання електрона передбачає проходження двох кіл, що в сумі становить 720°, а не 360°. Стає зрозумілим, що обмеження даними академічної психології дає нам артефактні уявлення про психіку. Подібну думку ми знаходимо й у гештальтистів. Так, М. Вертгеймер зазначає: «Є психологічні теорії та підручники з психології, які, хоча і пишуть постійно лише про елементи свідомості, насправді є більш бездуховними, ніж живе дерево, яке не має в собі нічого від свідомості. Не про те повинно йтися, з чого складаються елементи подій. Необхідно говорити про ціле, про сенс цілого» [19, с. 84–97]. Холістичний підхід до розуміння психіки в її цілісності передбачає врахування її дуалістичної природи, що й символізує Ін-Ян на «Моделі».

Дуалізм психіки пояснюється ще і **різноспрямованістю мотиваційно-енергетичних потоків**, заданих архаїчними й онтогенетичними надбаннями психіки, що зумовлює зорієнтованість інтересів «Я». Такого типу «органічний дуалізм» вказує на пралогічну сутність психіки, на присутність у ній позадосвідних утворень, які апіорі невідомі «Я» (свідомості). Отже, **психіці властивий дуалізм** і не лише через функціональну асиметричність сфер (свідоме / несвідоме), але й завдяки архаїчно-успадкованій універсальності різноспрямованості мотиваційних тенденцій у їхній неповторній індивідуалізованості в кожній особі.

Відкриттю категорії «імплицитний порядок» сприяла самоплинна ініціатива (здатність) **учасників АСПП ранжувати (розташовувати) підібрані ними (чи ними ж намальовані) малюнки в певній послідовності, керуючись внутрішньою спонукою, яка усвідомлюється як «емотивна значущість»**. Емпіричний фактаж переконує, що «психіка знає все, не знає лише «Я» (свідомості). Завдяки цьому ми з кожним презентантом довго працюємо в діалогічній взаємодії, що сприяє його індивідуалізованому «оживленню». Останнє полягає в його емотивному наповненні малюнку, що можна констатувати як факт архаїчної здатності психіки до **анімізації (духовно-психологічного оживлення) предметного світу** [28], яка є колективним надбанням психіки.

Л. Леві-Брюль пише: «Як би далеко ми не заходили, якими «первісними» не були б суспільства

(які ми спостерігали), ми скрізь зустрічали лише соціологізовану свідомість, яка уже заповнена численністю колективних уявлень, походження яких губиться в мороку» [19, с. 239–240]. Л. Леві-Брюль [6; 19] для поглиблення розуміння проблеми бере за основу порівняння пралогічного мислення з нашим:

- для первісних немає суто фізичного факту;
- весь психофізіологічний процес сприйняття відбувається так само, як і в нас, проте він миттєво загортається в колективні уявлення.

Л. Леві-Брюль вказує, що «... первісні люди дивляться тими самими очима, що й ми, але сприймають вони не тією свідомістю, що й ми, ... їхні перцепції складаються із ядра, оточеного більш чи менш товстим прошарком уявлень соціального походження» [19, с. 240]. У практиці глибинного пізнання ми виявили подібне. Однак це «огортання» відбувається під впливом тиску батьків (родичів), які чомусь хочуть передати своє бачення й свої цінності дитині. Вказаний факт нерідко передається в малюнках.

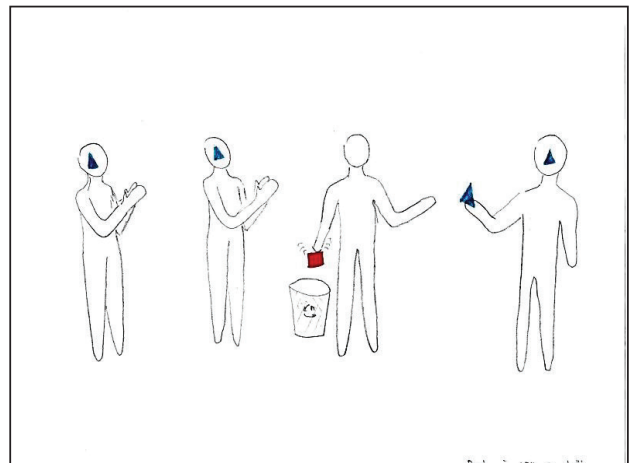

Рисунок 3. Радісний день у сім'ї

Наведемо один із них, на якому студентка психологічного факультету, виконуючи комплекс тематичних малюнків, зобразила, як батьки ініціюють підміну її потреб і цінностей власними, а родичі це заохочують оплесками (рис. 3). Поряд із нею люди (батьки, родичі) з вищою освітою. Хіба це не змушує замислитися над силою пралогічних тенденцій? Саме вони й потрапляють в актив діагностико-корекційного процесу. Що ж стосується первісних людей, то вони не потребували корекції, оскільки в них уявлення були ще недиференційованими.

Саме діалогічна взаємодія психолога з респондентом сприяє розкладанню цілого на елементи, що відкриває перспективу пізнання сутності осо-

² Див. підрозділ «Універсальні закони психіки у [31].

бистісної проблеми. Останньому сприяє підкореність АСПП провідному закону: «Позитивна дезінтеграція і вторинна її інтеграція відбуваються на більш високому рівні психічного розвитку суб'єкта». Усе це сприяє реалізації бажаних для кожного учасника АСПП перспектив індивідуалізації своєї психіки на засадах актуалізації власного потенціалу й можливостей його просоціальної реалізації.

Багаторічний (емпіричний) фактаж **архаїчно-сміслового** навантаження візуалізованих засобів спонукав нас до введення прийому «Тату»³. Учасникам АСПП пропонують виконати **тематичні психомалюнки «Тату» – «Тату вини» і «Власне тату»**. Потім необхідно підібрати до визначених зображень Тату (до кожного окремо) репродукції художніх картин (які ми заздалегідь підготували у великій кількості). Робота з малюнками значно посилює об'єктивний складник процесу глибинного пізнання. Підбір же репродукцій (до власноруч виконаних психомалюнків) послаблює периферійні форми захистів і каталізує об'єктивування неусвідомлюваних чинників у площину спостереження.

Вивчення проблеми позадосвідних утворень психіки відкриває перспективу уточнення й наукового обґрунтування присутності архаїчного складника у **мотивації спонтанної поведінки**. Опредметнені засоби самопрезентації учасників АСПП мають бути індивідуальними, тобто семантично нейтральними (камені, іграшки, психомалюнки, репродукції художніх полотен). Саме індивідуальність допоміжних засобів сприяє виявленню персоналізованих глибинних детермінант у їхній індивідуалізації в кожній конкретній особі.

Психодинамічна методологія пізнання сприяє розумінню того факту, що категорія «цілісність психіки» складніша, ніж здається на перший погляд. Насамперед це зумовлено **функціональною асиметрією сфер свідомості та несвідомого** за їхньої невід'ємності. Останнє підтверджується підпорядкованістю психіки **імпліцитному порядку**, який завдяки своїй інтегративній природі передбачає **нейтральність до суперечностей**, адже він **об'єднує обидві функціонально асиметричні сфери «свідоме / несвідоме»**. Інакше кажучи, «порядок» не слугує інтересам

³ Відомо, що феномен татуювань сягає в глибину століть. У Великій Радянській Енциклопедії вказується, що це слово полінезійського походження і означає: «та» – картинка, «ату» – дух, разом «картинка – дух».

Татуювання зустрічається в усіх первісних народів. У кожного клану був свій родовий предмет культу, який татуювався на тілі. Водночас помітним є подвійність ставлення людей до татуювання, адже воно пов'язане з функцією стигматизації, тобто таврування. Воно не обмежалося лише давниною. Так, фашисти таврували в'язнів концтаборів.

Пропозиція виконання психомалюнку «Тату» враховує окреслену вище «подвійність», що зумовило виконання двох малюнків.

тієї чи тієї сфери психіки («свідомого» чи «несвідомого»). Він ілюструє (за умов візуалізованої самопрезентації) упорядкованість (слідкування за ...), яка продукується психікою в її індивідуальній неповторності.

Факт імпліцитного порядку є украй значущим як теоретично, так і практично. Емпіричний фактаж засвідчує цілісність психіки, якій властива заданість пралогічної нейтральності до функціональної суперечливості складників «порядку». Це фактично й оберігає самосприйняття від відчуття розщепленості психіки чи різноспрямованості базальних (які переслідують інтереси минулого) і ситуативних захистів. Тому поза візуалізацією психіки, яка здатна непомітно (через образ) поєднувати суперечливі тенденції, важко було б забезпечити повноцінне глибинне пізнання. У З. Фрейда під час використання вільних «словесних асоціацій» на це нерідко потрібні були роки [17]. Можливо, тому З. Фрейд так високо цінував сновидіння, а К. Юнг навіть запровадив прийом малюнкового зображення особою власних сновидінь.

Пралогічність психіки (в її нейтральності до суперечностей) вбачається ще й у тому, що люди не відчувають внутрішнього базального конфлікту «життя – смерть», до того ж протягом життя зберігається ілюзія вічності або ж вони «оживлюють» померлих своєю поведінкою. Останнє часто виявляється у тому, що люди знецінюють життя або ж психологічно себе «омертвляють» через пережиту травму, що засвідчує пралогічний характер психіки.

Для первісної свідомості немає суто фізичного факту. Емпіричний матеріал груп АСПП⁴ дає змогу констатувати **присутність пралогічних характеристик у рефлексивному мисленні сучасної людини**, що й пояснює **нейтральність психіки до суперечливості змісту візуалізованих самопрезентантів**. Традиційно (академічно) наукове пізнання психіки орієнтоване на одну сферу – свідомість. Були спроби проникнути в несвідоме «проективними методами», але підсумковий етап дослідження був пов'язаний із тестовими опрацюваннями результатів, що ігнорує функціональну цілісність психіки.

Цілісний підхід до пізнання психіки притаманний дослідженням З. Фрейда, проте на контингенті невротиків з орієнтованістю на терапевтичну допомогу, центрованість на симптоматиці виявів хвороби. З. Фрейд вказував на власний біологізаторський підхід до розуміння процесу аналізу, а психологічний, за його твердженням,

⁴ Див.: Електронні додатки до книги Т. Яценко «Архаїчний спадок психіки: психоаналіз феноменології проблеми» [укладач С. Манжара]. Режим доступу: <http://yacenkots.com.ua/uk/електронні-додатки-до-книги-т-яценко>, пароль: dodatok

«ще очікує на своє вирішення». Наш досвід глибинного пізнання психіки незмінно рухається у фарватері контингенту психічно здорових людей, тобто соціально адаптованих до звичного життя, праці чи навчання.

Останніми роками ми здебільшого зосереджені на вдосконаленні підготовки майбутніх психологів. Володіння майбутнім психологом методологією глибинного пізнання – це передумова досягнення справжнього професіоналізму у практичній сфері надання допомоги людині (і самому собі).

Категорія *імплицитного порядку*, яка синтезує енергетично-функціональний імператив взаємовпливу обох сфер психіки (в їхній інтегративній єдності з архаїчним спадком), відкриває нові горизонти для науково-дослідного осягнення феномену психічного. Ми встановили, що порядок, не будучи представленим свідомості, без труднощів виявляється у мимовільній активності суб'єкта. Вражає той факт, що людина апріорі «знає» послідовність *оптимального аналізу* підбраного нею візуалізованого матеріалу (завдяки ієрархізації за їхньою емотивною значущістю).

Багаторічний досвід дає підстави стверджувати, що процес глибинного пізнання дійсно здатний об'єктивувати підпорядкованість психіки **закону співпричетності**⁵, хоча не прямо, а контекстно. Тому можна зробити висновок, що сучасна людина не позбавлена пралогічності характеристик мислення, а це впливає на специфіку саморефлексії власного досвіду. Водночас психолог у діалого-аналітичному процесі орієнтується не лише на «**бачене**» й «**почуте**», а й на прочитування **смислів**, які передбачають абстрагованість від конкретики баченого й почутого. Виявленню смислових параметрів психіки сприяє залучення до аналітичного процесу як вербальних, так і невербальних засобів. Це означає, що **смысл єднає дієвість обох сфер, однак він не піддається візуалізації**.

Розуміння смислів є найважчим моментом в опануванні майбутніми психологами методом АСПП. Лише за умови, що детермінація основного блоку запитань психолога буде зумовлена смислами, можна сподіватися на те, що вербальне висловлювання психолога стимулюватиме імпульс активності респондента, який об'єктивує енергію несвідомого. Це і є шлях невидимої допомоги психолога респонденту, який сприяє об'єктивуванню неусвідомлюваних детермінант у сферу сприйняття з метою подальшого впізнання їхньої дієвості у реальному житті.

Діалого-аналітичне пізнання переконує, що латентність (прихованість, невидимість чинників) існує лише на описовому рівні, а не на динамічному, який енергетично задає мотива-

цію активності суб'єкта, відкриває перспективи результативності глибинного пізнання. АСПП є когнітивною системою, яка потребує підтримання **емотивних навантажень в оптимумі** для свободи раціо в осягненні деструкції психіки. Для людини, яка проходить АСПП, важливо зберігати «тверезість» мислення, необхідну для реконструювання (ослаблення) деструкції психіки, породжених захистами.

Важливо враховувати й те, що емоційні навантаження здебільшого задаються архаїчно. Йдеться не лише комплекс про Едіпа, але й наслідкові феномени (вина, жертвоприношення, рабопідкорення (рабоволодарювання), мазохізм) [28]. Вказані *архаїчні тенденції мотиваційно синтезуються із пралогічним мисленням*. За цих обставин ниткою Аріадни в АСПП є використання опредметнених, візуалізованих засобів, підпорядкованих законам природи, тому всі *відступи психіки від реальності* латентно містять сутнісну інформацію (подібно до «фрейдівських» описок, обмовок). Відступи від реальності (на зразок «так не буває») можна побачити в малюнках, які обираються для самопрезентації (рис. 6-8). Такі малюнки сприймаються індивідуалізовано, що виявляється у процесі взаємодії в системі «П ↔ Р».

Кожний малюнок дає об'єктивний фактаж, тому використання в психоаналітичній процедурі візуалізованих (опредметнених) засобів стало *невід'ємним складником глибинного пізнання*, яке вже 40 років рухається в напрямі оптимізації процесу глибинного пізнання – найкоротшим і найефективнішим шляхом досягнення позитивно-корекційного результату з мінімізацією **емотивних витрат** (завдяки посиленню раціональності в опрацюванні суб'єктом отриманого поведінкового матеріалу). Водночас успіх залежить від провідного закону глибинного пізнання, на який ми вже вказували: **«Позитивна дезінтеграція психіки і вторинна інтеграція засновуються на вищому рівні її розвитку»**. Йому підкорені всі процедури АСПП.

Вкажемо основні вимоги, які узгоджуються із цим законом:

- створення умов для вияву психіки як у її цілісності («свідоме / несвідоме»), так і в пралогічних і логічних характеристиках;
- нероздільність діагностики і психокорекції;
- порційність і багаторівневість діагностико-корекційного процесу;
- опосередкованість глибинного пізнання опредметненими засобами;
- діалогічна взаємодія психолога з респондентом;
- емотивне «оживлення» опредметнених презентантів шляхом наповнення їх індивідуалізованим змістом;

⁵ Введено Л. Леві-Брюлем [6]

Рис. 6. В. Брегада
Любителі свічки

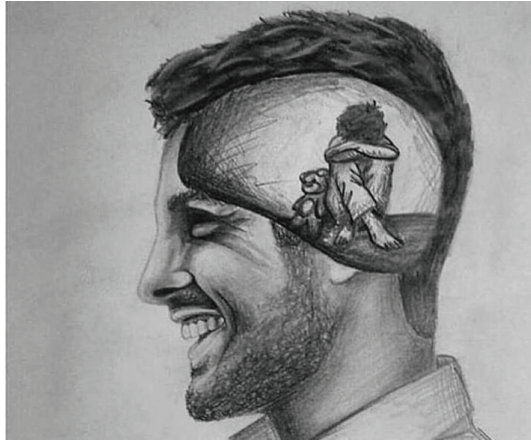

Рис. 7. Автор і назва невідомі

Рис. 8. Г.Д. Ексіюглу,
назва невідома

– розширення самоусвідомлення респондента завдяки діалого-аналітичному процесу в системі «П ↔ Р»;

– актуалізація процесів самоаналізу, за якого присутність пралогічних аспектів у самопрезентації й самоприйнятті сприяє розширенню самоусвідомлення та пробудженню логічності мислення як в осмисленні особистісних проблем (внутрішньої суперечності), так і шляхів їхнього розв'язання.

Узагальнюючи пізнання психіки людини в системі АСПП, підкреслимо, що воно є невід'ємним від використання репродукцій художніх творів [27] чи психомалюнків. Аналітична робота з опредметненими презентантами (окрім малюнків, можуть використовуватися моделі із каменів, ліпка) сприяє високій результативності під час поєднання з власними тематичними психомалюнками із залученням «Тату» («Тату вини», «Власне тату»). Художня віртуозність авторів класичних творів у передачі драматизму душі здебільшого перевершує можливості звичайної людини. Водночас архаїчність символіки здатна пробуджувати процес мимовільної активності кожної людини (незалежно від фаху) завдяки її універсальності. Чуттєво-емоційний відгук вибору репродукції (малюнка) суб'єктом є початком *«оживлення»*, який *продукує його особистісну індивідуалізованість*.

АСПП проводиться і у великих аудиторіях (100 і більше осіб), що супроводжується екранізацією візуалізованої частини роботи психолога з респондентом. Ми переконані, що причетність великої аудиторії до індивідуалізованої роботи в системі «П ↔ Р» відбувається завдяки пралогічним⁶ характеристикам мислення сучасної людини

⁶ Філософсько-енциклопедичний словник подає назву первісного мислення як *архаїчне*, яке Л. Леві-Брюль назвав *пралогічним, первісним мисленням*, а Л. Леві-Строс – *міфологічним* [16, с. 535]

в аспекті його соціально-перцептивної рефлексії. Остання є продуктом як емотивного чуття, інтуїції, так і успадкованої навички впорядкування візуалізованого матеріалу. Л. Леві-Брюль пише: «Розум первісних не є іншим, ніж у нас» або «Пралогічне мислення є особливою структурою, яка функціонує спільно зі структурою логічної думки» [19, с. 236].

Пралогічне мислення побудоване на колективній узагальненості уявлень, які універсалізуються завдяки використанню опредметнених засобів самопрезентації, що актуалізують активність учасників глибинного пізнання у великих аудиторіях (за збереження самостійно-індивідуалізованого переживання кожним присутнім у процесі опрацювання емотивно значущого матеріалу). Останнє є можливим із деяких причин: 1) анімізація (психологізація) опредметненого світу, яка є провідною особливістю пралогічних утворень; 2) архаїчна заданість неусвідомлених аспектів психіки; 3) спонтанність поведінки, що забезпечує дослідницьку платформу завдяки універсальності позадосвідних енергетичних осередків, які утворилися поза контролем свідомості на основі слідів пережитого емотивно значущого досвіду (заданого витісненнями і фіксаціями).

Важливо підкреслити й той факт, для психіки характерне **«неусвідомлене знання»**, яке єднає нас із нижче розвинутими істотами. Енциклопедичний словник у розділі «Мислення» це підтверджує: «Тварини здатні до розумових актів, проте оперують лише невербальними внутрішніми репрезентаціями» [16, с. 533]. У людей превалює вербальна комунікація **знаково-символічного мислення**, для формування якої були необхідні тисячоліття. Усе це не оминуло й **архаїчного мислення**, яке «несе незрівнянно більший обсяг прихованої когнітивної інформації» [16, с. 533].

Згідно з Аристотелем, здатність мислити – це компетенція розуму, **безсмертної «мислячої частини» душі**. Висунутий ним принцип асоціанізму узгоджується з пралогічним мисленням – «предсоціалізмами», тобто апіорною заданістю «психічної» інформації, яка об'єктивується й конкретизується в групах АСПП завдяки діалогічній взаємодії («П ↔ Р»).

Енциклопедичний словник, розкриваючи сутність когнітивного підходу до розуміння пізнання, вказує на здатність психіки до *подвійного кодування* («вербум і образ») [16, с. 536]. Р. Декарт вважав, що свідомість («душа») є сутністю, яку Бог з'єднав із матеріальним тілом, а мислення – це властивість «розумної душі» [16, с. 534]. Останнє підтверджується ефективністю діалогічного аналізу в глибинному пізнанні, що доводить існування **«двох систем кодування, переробки та зберігання когнітивної інформації – образної і вербальної»**. Когнітивні механізми архаїчного мислення «спираються на сигнали органів чуття й породжують магію образу» [16, с. 536–537].

Надприродні можливості релевантного сприйняття образів малюнків учасниками АСПП формуються у них із дитинства, що задано архаїчно. Малюнок розслабляє учасників глибинного пізнання, знімає напругу, а когнітивні аспекти самопізнання реалізуються на більш сприятливому психологічному тлі відповідно до вимог закону «позитивної дезінтеграції психіки і вторинної інтеграції на більш високому рівні її розвитку». Це відбувається завдяки діалогічному аналізу та розширенню самоусвідомлення суб'єктом самого себе із залученням архаїчно заданого чинника «вини». Сказане вище підтверджує можливість **інтеграції в діагностико-корекційному процесі АСПП психологічної й логічної концепції мислення в характерній динаміці «образ / слово»**.

Просторово-образне мислення (до якого належить і його пралогічна форма) **оперує прототипами, прообразами** (архетипами), виявляючи байдужість до логічних суперечностей. Цей процес відбувається за рахунок зрівнювання «можливого» із «неможливим», «земного» зі «всесвітнім», «реального» із «надприродним». Усе це організується підкореністю пралогічного мислення закону **співпричетності**.

Архаїчне (пралогічне) мислення використовує невербальні й довербальні («внутрішньоутробні») енграмні **засоби передачі** значущої для людини інформації. Смысл візуалізується й транслюється за допомогою варіативних символів, які мають приховану причетність один до одного. Л. Леві-Брюль довів, що це властиво не лише древнім популяціям, але й розвине-

ним цивілізаціям. Тому правомірно говорити про **еволюцію архаїчного (пралогічного) мислення і його латентну інтегрованість у рефлексивну форму мислення сучасної людини**. Архаїчні здатності психіки до візуалізації складних психологічних переживань суб'єкта **відкривають нові переконливі горизонти доказовості та аргументованості діагностико-корекційного процесу АСПП**. Наша практика АСПП дає змогу **вийти на провідні тенденції поведінки, які відводять людину від життєствердних позицій до імпотування психіки та до самодепривації з виявами тенденції «до психологічної смерті»** [25; 29].

Практичний психолог у своїй професійній реалізації не може залишити поза увагою справжню сутність феномену психічного в його когнітивній організації, яка єднає людство з Вищим Раціо. Це сприяє осмисленню майбутнім психологом спонтанно-поведінкового базису, який зберігає орієнтованість на сакральні образи архаїзмів, що задають емотивний потенціал психіки. Тому **глибинне пізнання не може існувати у фарватері академічного погляду на природу психіки, в якому явно не враховуються функціональна асиметрія двох сфер (свідоме / несвідоме), активність мотиваційно-енергетичного потенціалу архаїчного спадку людства, а також імпліцитний порядок, який вказує на можливий синтез пралогічного мислення з логічним мисленням сучасної людини**.

Логічне мислення бореться із пралогічним у його відступах від реальності, які здійснюються завдяки нейтральності до суперечностей. У такій боротьбі логічне мислення може допускати відступи від реальності (у параметрах саморефлексивності) на угоду «Ідеалізованому Я», що й зумовлює *сприйняття бажаного за реальне, дійсне*. Останнє забезпечується системою психологічних захистів, які охороняє («захищає») соціальний статус «Я». Емпіричний досвід вказує на дотичність до цього процесу доархаїчних, тобто позадосвідних утворень, які інтегровані в систему пралогічного мислення.

Може виникнути запитання: «Хіба це може бути за контролю логічного мислення, яке намагається знівельовати будь-яку упередженість, витримує орієнтованість на концептуально-аксіоматичні постулати істини?». Останнє властиве **академічно-формалізованому мисленню**. Але це не є реальністю для **рефлексивного мислення сучасної людини, яке дає збій у повсякденному житті як феномен «хибного кола» чи тенденція до «вимушеного повторення»** пережитої драми.

«Логіко-академічне», «формалізоване» мислення є безсилим у наданні практичної допомоги

людині в вирішенні вказаних вище особистісних проблем, оповитих певними ілюзіями, за їхньої замаскованості від свідомості. Саме тому важливим є метод глибинного пізнання психіки, який спроможний розікнуту «хибне коло» й упередити «вимушене повторення», яке не підлягає самоусвідомленню й може слідувати за людиною протягом її життя.

Логічне мислення настільки відмінне від пралогічного, що «прогрес» одного посилює «регрес» іншого. Чим більш сильною стає сувора логічність мислення суб'єкта, тим більше людина прагне знівелювати (приборкати або проігнорувати) будь-яку пралогічну суперечність. Наприклад, дівчина пояснює, що не зустрічається із хлопцями «через власну гуманність». Аргументація: «Бо кожного з них я буду перетворювати «на попіл» (оце так «гуманістка»?). Пояснення: фіксований негатив до чоловіків, який вона інтроєктувала від матері у її ставленні до батька. Наша гіпотеза щодо того, чому людина самостійно не може розв'язати особистісну проблему, така: «Тому що особа не бачить викривлень реальності, вона оперує пралогічними постулатами, які їй здаються логічно правильними». Обидві сфери психіки (свідома / несвідома) сходяться в єдиному гешталті викривлень, який у процесі АСПП ми намагалися диференціювати.

Логічне мислення в його рефлексивних (і само-рефлексивних) формах (у спілкуванні) подібне до пралогічного у тому, що воно «не проти бути ошуканим». Психологічні захисти базуються на бажаних для «Я» ілюзіях (хибах) і готують для людини пастку невдач, хоча і «під девізом» **досягнення «неперевіршеної сили»!** Як не згадати слова У. Шекспіра із п'єси «Макбет»:

На этом основанье

Ты мог бы о короне возмечтать.

Но духи лжи, готовя нашу гибель,

Сперва подобьем правды нас манят,

Чтоб уничтожить тяжестью последствий.

Науково-методологічне розуміння сутності психічного майбутнім психологом повинно торкатися його пралогічної орієнтованості на сакральні образи архаїзмів, які виявляються в архетипній символіці. Глибинне пізнання знаходиться поза фарватером класичного погляду на природу психіки, у якому шукають ключик її розгадки (куди потрапляє промінь світла). Розуміння психічного потребує врахування як функціональної асиметрії двох сфер психіки (свідоме / несвідоме), так і їхнього мотиваційно-енергетичного потенціалу, заданого архаїчним спадком. Тому важливо орієнтуватися у таких провідних характеристиках пралогічного мислення:

– підпорядкованість закону співпричетності;

– активність передасоціацій, які переходять межі досвіду суб'єкта;

– байдужість (нейтральність) до суперечностей;

– провідна роль інтуїції, а не формалізованих понять;

– невід'ємність емоційності у сприйманні;

– схильність до сприйняття надприродного як реальності;

– неусвідомленість природних причин (явищ) завдяки вмінню враховувати їх у практичній діяльності;

– сприйняття світу у його видимих і невидимих аспектах (світ нероздільний із пріоритетом сил надприродного);

– підпорядкованість таємним, невидимим силам, що часто не узгоджується з намірами й конкретними бажаннями;

– інтерес до причин того, що відбувається, за домінування співвіднесеності їх із надприродним, що й нейтралізує можливі суперечності;

– вплив на виникнення передасоціацій колективних архаїчних уявлень;

– нівелювання випадковості з плинної реальності;

– нерозуміння причинного зв'язку двосуміжних площин;

– ігнорування причинних зв'язків, завдяки чому нівелюються суперечності;

– схильність пралогічного мислення до ігнорування логічного фактажу ситуації та підміна його емотивними самовідчуттями, що передбачає залежність процесів мислення як від «видимого» (відчутного), так і від «невидимого»;

– наближення пралогічного мислення до містичного, хоча це не знімає притаманну йому логічність, тобто підкореність «іншій логіці», на протигагу логіці свідомого;

– пралогічне мислення нейтральне до логіки суперечностей (не помічає їх), водночас воно здатне констатувати логіку природи: практичні дії відбуваються в унісон із нею (наприклад, під час добування їжі);

– пралогічне мислення завдяки ігноруванню суперечностей підвладне впорядкуванню, хоча і «по-іншому»: подвійність сприйняття реальностей світу, зрівняння надприродного і природного, видимого й невидимого;

– для пралогічного мислення немає суто фізичного факту, воно завжди здатне до анімізації (оживлення предмету). Наявна співпричетність із невидимим духовним, що зумовлює готовність до емотивного наповнення предметів (малюнків) поза усвідомленням смислу.

Природно, що такі візуалізовані форми вираження прихованого смислу не можливо пізнати, спираючись на закони «логіко-академічного» мис-

лення. Водночас введення у текст суперечності є прийнятним у художньо-поетичній формі (для покращення вираження смислу) і всі розуміють, «про що йдеться». Наведемо для прикладу окремі рядки з поезії В. Висоцького⁷:

В Аду решили черти строить рай

*Давно уже в Раю не рай, а ад,
Но рай чертей в Аду зато построен!*

Часто «логіко-академічне» мислення не лише безсиле в упередженні суперечностей, воно ж їх і задає. Останнє може позначатися на житті людини і навіть зумовлювати загрозу та шкоду для екології і для самозбереження.

Наведемо рядки поетеси-сучасниці Ліни Костенко (2018 рік):

*Дерева вже тримаються за стіни,
вони ідуть із міста ледь живі.
Невже колись і їх уже не стане,
ні коника в реліктовій траві?*

Смисл, закладений у наведених вище рядках, акцентує увагу на важливості внутрішньої психологічної гармонії в душі людини, яка є передумовою її життєвості. Вказаний контекст є важливим для глибинного пізнання психіки, яке підіймає проблему взаємозв'язків пралогічного й логічного «складників» мислення (на які чомусь ніхто не звертає увагу), яке здатне упередити фатум урбанізації, за якої може «залишитися єдиний лист кленовий – бетонний лист – розв'язкою доріг» (Ліна Костенко, 2018 рік). Сказане вище доводить значимість проходження людиною глибинної корекції для власної психологічної відкорегованості та самозбереженості, що важливо як для особи, так і для тих, хто поряд із нею. Глибинне пізнання сприяє екологічній валідності психіки, яка **посилює погодження власних дій з інстинктом самозбереження, що узгоджується із пралогічним спадком людства.**

Висновки, які узагальнюють динамічну сутність діагностико-корекційного процесу глибинного пізнання психіки, такі:

- від латентного незнання → до усвідомленого знання;
- від семантично недиференційованих реальностей психіки → до індивідуально-конкретизованого розширення самоусвідомлення;
- від дифузної тривоги і відчуття безсилля → до відчуття сили через розуміння сутності власної особистісної проблеми (внутрішньої суперечності психіки), що відкриває перспективи її розв'язання;
- від академічних знань → до рефлексивних візуалізованих об'єктивованих і семантично (сми-

слово) конкретизованих у процесі діалогічної взаємодії «Психолог ↔ Респондент».

Індивідуалізованість психокорекційних результатів учасників АСПП зумовлена **динамічною розв'язкою групового процесу:**

- від багатозначності → до однозначності;
- від невидимого → до видимого, впізнаваного в реальному житті;
- від недоступного свідомості → до прогностично передбачуваного;
- від інтуїтивно-емоційного → до логічного, осмисленого, що спрямовує розвиток процесів психіки в наближенні до гомеостазису.

Наведені вище узагальнення переконливо доводять, що система АСПП насамперед базується на емотивній саморефлексії, яка охоплює пралогічні аспекти психіки. Це відповідає холистичному підходу, який реалізується у нашій практиці АСПП. Глибинна корекція сприяє зміцненню об'єктивності та раціональності погляду як на самого себе, так і на інших людей, призводить до поглибленого розуміння впливу «дитинства» на формування психіки в її внутрішній суперечливості. Результати виявляються в посиленні логічності вчинків (їхньому розумінні та прогностичності результатів) завдяки зміцненню адекватності самоприйняття та нівелювання соціально-перцептивних викривлень.

Висновки. Глибинне пізнання каталізує розвиток логічності рефлексивних форм мислення, які є необхідною передумовою професіоналізму в практичній роботі майбутнього психолога з іншою людиною. Цьому сприяє динаміка розвитку мисленнєвих характеристик психіки в процесі глибинного пізнання **від пралогічності до логічності.** Проходження групи АСПП каталізує розвиток «рефлексивно-логічного мислення», завдяки чому воно набуває статусу «господаря у власному домі». У такому випадку ніхто ніколи й нікому не скаже: «Розумна голова, та дурневі дана».

Проблеми та перспективи дослідження. Говорячи про перспективи дослідження, ми приєднуємося до думки фахівця в галузі «мислення» О. Тихомирова [15], який зазначає, що основним завданням психологічного дослідження ХХ століття залишається пізнання тих компонентів мисленнєвої діяльності, які не піддаються формалізації, зокрема **мотиваційної сфери особистості**, яка потребує розшифровки тієї складної реальності, що стоїть за узагальненими термінами «інтуїція», «творчість», «продуктивне мислення» [15, с. 5]. Сказане конкретизується в перспективах наших **досліджень динаміки виявів співвіднесеності логічного й пралогічного мислення у діагностико-корекційному процесі АСПП.**

⁷ В. Висоцький «Переворот в мозгах из края в край...», 1970 рік

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В.П., Яценко Т.С. Философско-психологические проблемы методологии познания психики. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологія* : зб. наукових праць. Київ, 2012. № 36(60). С. 7–20.
2. Анохин П.К. Избранные труды. Кибернетика функциональных систем. Москва, 1998. 290 с.
3. Галузевий стандарт вищої освіти (розроблений під керівництвом Т. Яценко). Напрямок підготовки: 0101 – Педагогічна освіта. Спеціальність: 6.010100 – Практична психологія. Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр. Київ, 2005. 325 с.
4. Гроф С. Космическая игра. Москва, 2000. 256 с.
5. Кляйн М. Психоаналитические труды. В 7 т. Т. 2. Любовь, вина и репарации и другие работы. 1929-1942 гг. Ижевск, 2007. 386 с.
6. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. 1930. 344 с.
7. Левин К. Динамическая психология : избранные труды. Москва, 2001. 572 с.
8. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб : Евразия, 1999. 400 с.
9. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ, 2006. 382 с.
10. Прибрам К. Языки мозга. Москва, 1975. 463 с.
11. Психодинамічна парадигма. Наукова школа академіка НАПН України Тамари Яценко : колективна монографія. Дніпро, 2019. 350 с.
12. Ранк О. Бессознательное и формы его проявления. Психоанализ и русская мысль. Москва, 1994. 384 с.
13. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва, 1994. 480 с.
14. Судаков К.В. Динамические стереотипы или информационные отпечатки действительности. Москва, 2002. 127 с.
15. Тихомиров О.К. Психология мышления. Москва, 1984. 269 с.
16. Философия. Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина. Москва, 2006. 1072 с.
17. Фрейд З. «Я и Оно» : сборник. Санкт-Петербург, 2011. 288 с.
18. Хокінг С. Вселенная. Три книги о пространстве и времени. Санкт-Петербург, 2014. 366 с.
19. Хрестоматія по історії психології / Ред. П.Я. Гальперин, А.Н. Ждан. Москва, 1980. 296 с.
20. Юнг К.Г. и современный психоанализ. Хрестоматія по глибинній психології. Випуск 1. Москва, 1996. 248 с.
21. Яценко Т.С. Психологические основы активной подготовки будущего педагога к общению с учащимися : дис. докт. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология». Киев, 1989. 432 с.
22. Яценко Т.С. Символіка сновидінь і психомалюнків. У кн. Психологічні основи групової психокорекції. Київ, 1996. 263 с.
23. Яценко Т.С. Психоаналитическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубинно-психологический аспект) / Т.С. Яценко, Я.М. Кмит, Л.В. Мошенская. Москва, 2000. 193 с.
24. Яценко Т.С., Глузман А.В. Методология глубинно-коррекционной подготовки психолога. Днепропетровск, 2015. 396 с.
25. Яценко Т.С. Самодепривація психіки та дезадаптація суб'єкта. Київ, 2015. 280 с.
26. Яценко Т.С. Категорії «принцип додатковості» та «імпліцитний порядок» у глибинному пізнанні психіки. *Психологія особистості*. Івано-Франківськ, 2017. № 1(8). С. 15–23.
27. Яценко Т.С. Психоаналіз репродукцій художніх творів у підготовці психологів : навчальний посібник. / Яценко Т., Бондар В., Галушко Л., Камінська А., Педченко О. Дніпро-Київ, 2018. 300 с.
28. Яценко Т.С. Архаїчний спадок психіки: психоаналіз феноменології проблеми. Дніпро, 2019. 283 с.
29. Яценко Т.С. Глибинна психологія: діагностика та корекція тенденції до психологічної смерті. Навч. посіб. / Яценко Т.С., Глузман О.В., Калашник І.В. Ялта, 2008. 204 с.
30. Yatsenko T. Implicit order and functional efficiency in the deep knowledge of the psyche. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Kyiv, 2018. № 25(1). С. 23–37.
31. Yatsenko T. The laws of the psyche in their universal functionality: professional training of a practical psychologist. *Technologies of intellect development*. Vol 3. № 1. 2019. Режим доступу: http://www.psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/issue/current.

REFERENCES

1. Andrushchenko V.P., Yatsenko T.S. (2012) Filosofsko-psihologicheskie problemy metodologii poznaniya psikhiki [Philosophical and psychological problems of the mental cognition methodology]. *Scientific Journal of National Pedagogical Dragomanov University*, vol. 12, № 36 (60), p. 7–20.

2. Anokhin P.K. (1998) Izbrannye trudy. Kibernetika funktsional'nykh sistem [Selected Works. Cybernetics of functional systems]. Moscow : Meditsina. (in Russian).
3. Industrial standard of the higher education (developed under guidance of T. Yatsenko). Field of education: 0101 – Pedagogical education. Speciality: 6.010100 – Practical psychology. Educational and qualification degree: bachelor (2005) Kyiv (in Ukrainian).
4. Grof S. (2000) Kosmicheskaya igra [The Cosmic Game]. Moscow : Ganga (in Russian).
5. Klein M. (2007) Psikhoanaliticheskie trudy. V 7 tomakh. Tom 2. “Lyubov, vina i reparatsiya” i drugie raboty 1929-1942 godov [Psychoanalytical Works]. Izhevsk : ERGO (in Russian).
6. Levy-Bruhl L. (1930) Pervobytnoe myshlenie [Primitive Mentality]. Moscow : MGU (in Russian).
7. Lewin K. (2001) Dinamicheskaya psikhologiya : izbrannye trudy [Dynamic psychology : Selected works]. Moscow : Smysl (in Russian).
8. Maslow A. (1999) Motivatsiya i lichnost' [Motivation and personality]. St. Petersburg : Evraziya (in Russian).
9. Yatsenko T.S. (2006) Osnovy ghlybynnoji psikhokorekciji: fenomenologhija, teorija i praktyka [Basics of the in-depth psycho-correction: phenomenology, theory and practice]. Kyiv : Vyshha shkola (in Ukrainian).
10. Pribram K. (1975) Yazyki mozga [Languages of the Brain]. Moscow : Progress (in Russian).
11. Yatsenko T.S. (2019) Psykhodynamichna paradyghma. Naukova shkola akademika NAPN Ukrajiny Tamary Jacenko [Psychodynamic paradigm. Scientific school of the academician of NAPS of Ukraine Tamara Yatsenko : joint monograph]. Dnipro : Innovacija (in Ukrainian).
12. Rank O., Zaks G. (1994) Bessoznatel'noe i formy ego proyavleniya. Zigmund Freyd, psikhoanaliz i russkaya mysl'. [The unconscious and forms of its manifestation. Psychoanalysis and Russian thought]. Moscow : Respublika (in Russian).
13. Rogers K. (1994) Vzglyad na psikhoterapiyu. Stanovlenie cheloveka [Look at psychotherapy. Evolvement of person]. Moscow : Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy (in Russian).
14. Sudakov K.V. (2002) Dinamicheskie stereotipy ili informatsionnye otpechatki deystvitel'nosti [Dynamic stereotypes or information imprints of reality]. Moscow : PerSe (in Russian).
15. Tikhomirov O.K. (1984) Psikhologiya myshleniya [Psychology of thinking]. Moscow : Akademiya (in Russian).
16. Ivin A.A. (2006) Filosofiya. Entsiklopedicheskiy slovar' [Philosophy. Encyclopedic dictionary]. Moscow (in Russian).
17. Freud Z. (2011) “Ya i Ono” [Ego and the Id]. St. Petersburg (in Russian).
18. Hawking S. (2014) Vselennaya. Tri knigi o prostranstve i vremeni [Universe. Three books about space and time]. St. Petersburg : Amfora (in Russian).
19. Galperin P.Ya, Zhdan A.N. (1980) Khrestomatiya po istorii psikhologii [Readings on the history of psychology]. Moscow (in Russian).
20. Jung K.G. (1996) Khrestomatiya po glubinnoy psikhologii i sovremennyy psikhoanaliz. Vypusk 1. [Readings on in-depth psychology and modern psychoanalysis]. Moscow (in Russian).
21. Yatsenko T.S. (1989) Psikhologicheskie osnovy aktivnoy podgotovki budushchego pedagoga k obshcheniyu s uchashchimisya [Psychological basics of active preparation of future teachers to communicate with students]. Kyiv : National Pedagogical Dragomanov University (in Russian).
22. Yatsenko T.S. (1996) Symvolika snovydin' i psyxomalyunkiv (5.6) [Symbolism of dreams and psychological drawings (5.6)]. Psixologichni osnovy grupovoyi psyxokorekciji. [Psychological basics of group psycho-correction]. Kyiv : LYBID.
23. Yatsenko T.S., Kmit Ya.M., Moshenskaya L.V. (2000) Psikhoanaliticheskaya interpretatsiya kompleksa tematicheskikh psikhorisunkov (glubinno-psikhologicheskii aspekt). [Psychoanalytical interpretation of the set of topical psychological drawings (in-depth psychological aspect)]. Moscow (in Russian).
24. Yatsenko T.S., Gluzman A.V. (2015) Metodologiya glubinno-korreksionnoy podgotovki psikhologa [Methodology of the preparation of in-depth correctional psychologist]. Dnepropetrovsk : Innovatsiya (in Russian).
25. Yatsenko T.S. (2015) Samodepryvacija psikhiky ta dezadaptacija subjekta [Self-depreivation of the psyche and misadaptation of the subject]. Kyiv : NPU imeni M. Dragomanova (in Ukrainian).
26. Yatsenko T.S. (2017) Kategoriji “pryncyp dodatkovosti” ta “implicitnyj porjadok” v ghlybynnomu piznanni psikhiky [Categories “complementarity principle” and “implicit order” in in-depth psyche cognition]. *Scientific Journal of Psykhologhija osobystosti*. Vol. 1. № 8. P. 15–23.
27. Yatsenko T.S., Bondar V., Galushko L., Kainska A., Pedchenko O. (2018) Psikhoanaliz reprodukcij khudozhnykh tvoriv u pidghotovci psikhologhiv [Psychoanalysis of the art reproductions in the training of psychologists]. Dnipro-Kyiv : Inovacija (in Ukrainian).

28. Yatsenko T.S. (2019) Arkhajichnyj spadok psykhyky: psykhoanaliz fenomenologhiji problemy [Archaic legacy of the psyche: psychoanalysis of the problem phenomenology]. Dnipro : Inovacija (in Ukrainian).
29. Yatsenko T.S., Gluzman O.V., Kalashnik I.V. (2008) Ghlybynna psykhologhija: diaghnostyka ta korekcija tendenciji do psykhologhichnoji smerti [In-depth psychology: diagnostics and correction of the tendency towards psychological death]. Yalta : RVV KGhU (in Ukrainian).
30. Yatsenko T. (2018) Implitsitnyy poryadok i funktsionalnaya effektivnost' v glubinnom poznanii psikhiki [Implicit order and functional efficiency in the deep knowledge of the psyche]. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. Vol. 25 (1). P. 23–37.
31. Yatsenko T. (2019) Universalnost' zakonov psikhicheskogo – osnova professional'noy podgotovki psikhologa [The laws of the psyche in their universal functionality: professional training of a practical psychologist]. *Technologies of intellect development*. Vol. 3. № 1.

РОЗДІЛ II. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.96

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-9>

АНАЛІЗ ВПРОВАДЖЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ ПСИХОКОРЕКЦІЙНОЇ ПРОГРАМИ РОЗВИТКУ ЗДАТНОСТІ ДО САМОРЕГУЛЯЦІЇ ЕМОЦІЙНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ У ПІДЛІТКІВ ІЗ ПСИХОСОМАТИЧНИМИ СЕРЦЕВО-СУДИННИМИ ЗАХВОРЮВАННЯМИ

Компанович М. С.

*кандидат психологічних наук,
викладач кафедри психології та психотерапії
Український католицький університет
вул. Іларіона Свенціцького, 17, Львів, Україна
orcid.org/0000-0002-7670-1714
mari.kompanovuch@gmail.com*

Ключові слова: *психокорекційна програма, саморегуляція, емоційні переживання, підлітки, психосоматичні серцево-судинні захворювання.*

На підставі проведеного комплексного емпіричного дослідження емоційних переживань у підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями окреслено ключове завдання психологічної корекції, а саме розвиток здатності до саморегуляції. Застосовано інтроспекцію та рефлексію в контексті наративів досліджуваних. Простежено динаміку розвитку здатності до саморегуляції емоційних переживань підлітками із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями. Виявлено способи відреагування емоційних переживань у груповій динаміці через ідентифікаційний, регуляційний, аналітичний та інтеграційні блоки. Використано методичні підходи, які допомагають поглибити самопізнання особистості, виявити її внутрішні відреагування, пізнати та коригувати патогенні емоційні переживання.

Застосовано такі методи дослідження: теоретичні: аналіз, синтез та узагальнення теоретичних та емпіричних досліджень емоційних переживань як клініко-психологічного феномена в психосоматичному підході та їхній взаємозв'язок із серцево-судинною нозологією; емпіричні: анкетування, напівструктуроване клінічне інтерв'ю, анамнестична бесіда, спостереження, аналіз наративів з використанням інтроспекції та рефлексії.

Окреслено особливості сімейної ситуації та нозологічну обтяженість як детермінацію негативних емоційних переживань у підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями. Підтверджено, що сприятливість сімейної ситуації та контейнуюча функція батьків стає прототипом розвитку здатності особистості до саморегуляції своїх емоційних переживань. Застосовано інтроспекцію та рефлексію в контексті власних наративів досліджуваних для формування здатності до саморегуляції емоційних переживань. У межах психокорекційної програми розроблено та апробовано щоденник інтроспекції та рефлексії емоційних переживань у підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями.

ANALYSIS OF INTRODUCTION OF A COMPLEX PSYCHO-CORRECTIONAL PROGRAM FOR THE DEVELOPMENT OF ABILITY TO SELF-REGULATION OF EMOTIONAL EXPERIENCES IN ADOLESCENTS WITH PSYCHOSOMATIC CARDIOVASCULAR DISEASE

Kompanovich M. S.

Candidate of Psychological Sciences,

Lecturer at the Department of Psychology and Psychotherapy

Ukrainian Catholic University

Ilariona Svetsitskoho str., 17, Lviv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-7670-1714

kompanovuch@ucu.edu.ua

Key words: *psycho-correction program, self-regulation, emotional experiences, adolescents, psychosomatic cardiovascular diseases.*

Based on a comprehensive empirical study of emotional experiences in adolescents with psychosomatic cardiovascular disease, the key task of psychological correction is outlined, namely the development of the ability to self-regulation. Introspection and reflection in the context of the narratives of the subjects were used. The dynamics of the development of the ability to self-regulate emotional experiences in adolescents with psychosomatic cardiovascular diseases is traced. Ways of reacting emotional experiences in group dynamics through identification, regulatory, analytical and integration blocks are revealed. Methodical approaches are used, which help to deepen the self-knowledge of a person, to reveal his internal reactions, to know and to correct pathogenic emotional experiences.

The following research methods were used: theoretical: analysis, synthesis and generalization of theoretical and empirical studies of emotional experiences as a clinical and psychological phenomenon in the psychosomatic approach and their relationship with cardiovascular nosology; empirical: questionnaires, semi-structured clinical interviews, anamnestic interview, observations, narrative analysis using introspection and reflection.

The peculiarities of the family situation and nosological burden as a determination of negative emotional experiences in adolescents with psychosomatic cardiovascular diseases are outlined. It is confirmed that the favourable family situation and the container function of parents becomes a prototype of the development of the individual's ability to self-regulate their emotional experiences. Introspection and reflection in the context of the subjects' own narratives were used to form the ability to self-regulate emotional experiences. As part of the psycho-correction program, a diary of introspection and reflection of emotional experiences in adolescents with psychosomatic cardiovascular diseases was developed and tested.

Постановка проблеми. Для ефективності психологічної допомоги підліткам із психоматичними серцево-судинними захворюваннями дуже важливо орієнтуватись на комплексний підхід, залучаючи в роботу не лише пацієнтів-підлітків та сімейне середовище, а також і медиків, які на час госпіталізації надають підліткам багатоаспектну допомогу, яка значно виходить за межі медикаментозного лікування. Через це в нашому дослідженні зроблено основний акцент на комплексність, послідовність та поетапність упровадження всіх елементів психокорекційного впливу.

Метою статті є опис та аналіз результатів апробації комплексної психокорекційної програми розвитку здатності до саморегуляції емоційних переживань у підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями, які перебували на госпіталізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. У філософсько-методичне підґрунтя психокорекційної програми покладено:

– *психодинамічний підхід* (Ф. Александер, Дж. Боубі, К. Бріш, Г. Католик, З. Фройд, Е. Фромм, К. Хорні, М. Кляйн) як філософський підхід у баченні проблеми саморегуляції емоційних пере-

живань, яка має континуальну природу різних психологічних симптомокомплексів (особистісні особливості, стосунки у сімейній системі та нозологічна обтяженість), а також розуміння того, що інтенсивні емоційні переживання відреагують досліджуваними через несвідоме опрацювання – симптоматику або сновидіння, що вкладаємо в основу психокорекційної роботи;

– дослідження психологічних особливостей підліткового віку (Ж. Піаже, Л. Виготський, І. Бех, Г. Католик), де наголошується на тому, що формування особистості відбувається через рефлексію досвідів у стосунках із найближчим середовищем, сім'єю, у часі навчання та спілкування з однолітками. Через це конструктивний виховний процес безпосередньо пов'язаний із формуванням емоційно стабільного та усвідомлюваного Я-образу особистості, що відбувається у процесі рефлексії власних емоційних переживань та станів. Тому групову психокорекцію з успіхом застосовують для роботи з підлітками із психосоматичними захворюваннями. Це пояснюється психологічними особливостями віку: прагненням групуватися; потребою в інтимності і кооперації; тривогою, викликану пізнанням суб'єктивного світу і формуванням Я-образу [2; 3]; потребою у розширенні діапазону рольової поведінки; емоційною безпосередністю, що збереглася з дитинства [1].

– генетико-модельний підхід (Л. Виготський, С. Максименко), у контексті якого розглядаємо мультимодальність розвитку особистості та формуємо засоби для створення сприятливого простору з метою розвитку позитивних природних якостей та схильностей особистості [5; 6].

Структура психокорекційної програми:

1. Створення простору для впровадження психокорекційної програми, а також профілактика синдрому госпіталізму серед досліджуваних підлітків: а) психоедукація та психологічне консультування медиків; б) психоедукація та психологічне консультування батьків госпіталізованих підлітків; в) психоедукація та психологічне консультування підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями; г) супортивний супровід на час госпіталізації підлітків (виявлення та розвиток здатності до саморегуляції емоційних переживань підлітками із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями з елементами психокорекційного впливу).

2. Короткофокусна психокорекція у системі сімейної взаємодії.

3. Групову психокорекційну роботу над розвитком здатності до саморегуляції емоційних переживань підлітками із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями. Структуру психокорекційної програми розвитку здатності до

саморегуляції емоційних переживань подаємо у формі таблиці 1.

Дослідження проводилося на базі Комунального некомерційного підприємства «Львівська 1-ша міська клінічна лікарня ім. Князя Лева», Центру «Підліток і сім'я» та Львівського некомерційного підприємства «Міська дитяча клінічна лікарня» м. Львова, тривало з 2015 по 2018 рр. Всього в ньому взяли участь 180 досліджуваних підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями. Вік досліджуваних – 14 та 15 років.

Психокорекційна робота з підлітками із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями включила три етапи роботи (психоедукація, корекція сімейної взаємодії та групову психокорекцію розвитку здатності до саморегуляції емоційних переживань) та напрямки роботи за впливами на середовища (медичне, сімейне та однолітків), в яких перебуває підліток і які чинять на його особистість різні впливи, як такі, що допомагають подолати захворювання, так і такі, що, навпаки, сприяють загостренню його симптоматики. До них відносимо медичне середовище, яке на час госпіталізації є для підлітків основним та таким, що значною мірою віддзеркалює різні набуті до того поведінкові та стосункові патерни, що, як правило, входять у симптомокомплекси захворювання. На час госпіталізації підлітків медичне середовище виконує важливі функції за сприятливого розвитку подій, є контейнуючим для психічних та фізичних станів пацієнтів або ж, навпаки, тригуючим та стресогенним, як наслідок, провокуючим загострення симптоматики та виникнення синдрому госпіталізму (Католик, Компанович 2016). Тому дуже важливо, щоб медичний простір був адекватним та абстинентним віддзеркаленням цих симптомокомплексів, таким чином надаючи пацієнтам-підліткам конструктивну підтримку. Сімейна система підлітків є для досліджуваних дуже амбівалентним простором, до якого підлітки залежно від нозології мають різні ставлення та способи взаємодії. Тож час перебування підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями в клініці є формою взаємодій у системі, яку схематично унаочнюємо нижче (рис. 1).

Аналізуючи механізми психокорекційних впливів та спираючись на дослідження С.Ю. Лебедевої [4], А.А. Осипової [7], Н.А. Степанової [9], І.Д. Ялома [10], Т.С. Яценко, Я.М. Кміт [11], можемо підсумувати такі особливості змішаного підходу в психокорекції. Цей підхід включає повідомлення психоедукційної інформації за час взаємодії; аспект групової підтримки, як правило, однолітків або осіб зі схожими життєвими ситуаціями, що дає розуміння підліткам із психосо-

Структура комплексної психокорекційної програми розвитку здатності до саморегуляції емоційних переживань у підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями

Етап роботи	Напрямок роботи	Форма впливу та психокорекційні техніки	Результат
Підготовчий	Психоедукація та психологічне консультування медиків.	1. Мінілекція в режимі відкритої групи-обговорення для медичного персоналу. 2. Обговорення проблемних запитів та назагал тенденцій у лікуванні підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями. 3. Психологічне консультування медиків з приводу їхніх запитів, які виникають у взаємодії з підлітками, а також щодо особливостей емоційних відреагувань пацієнтів-підлітків.	Переосмислення медиками взаємодії з пацієнтами-підлітками. Отримання психологічної інформації щодо емоційної компоненти психосоматичних серцево-судинних захворювань, а також превенції госпіталізму у пацієнтів-підлітків.
	Психоедукація та психологічне консультування батьків госпіталізованих підлітків.	Післядіагностична зустріч-обговорення з батьками. Групова психоедукаційна зустріч присвячена особливостям взаємодії з підлітками. Індивідуальне консультування батьків за їхніми запитамі в контексті виховання підлітків та переживання часу госпіталізації.	Переосмислення батьками ставлення до підлітка та своїх стратегій виховання, аналіз стосунків між сиблінгами.
	Психоедукація та психологічне консультування підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями.	Перегляд з підлітками в присутності лікаря-кардіолога мультфільму «Як працює наше серце», обговорення в режимі групи з поясненнями та відповідями лікаря-кардіолога на запитання підлітків щодо особливостей функціонування серцево-судинної системи у їхньому віці (1 год.). Індивідуальна робота з підлітками, консультативний супровід під час госпіталізації в контексті ведення підлітками щоденників інтроспекції та рефлексії емоційних переживань (детальніша робота з його елементами – сновидіннями, малюнками та запитаннями до психолога). За час госпіталізації зустрічі з підлітками відбувались 1 раз на тиждень для роботи із щоденниками тривалістю від 20 до 40 хв. з огляду на самопочуття та інтерес до роботи підлітків. Зустріч-знайомство підлітків між собою – підготовка довірливої атмосфери в групі та бажання відкрито взаємодіяти (30 хв.). Перегляд та обговорення мультфільму «Думки навиворіт» у формі групи (1 год. 30 хв.), перерва (20 хв.) та обговорення (30 хв.).	Підготовка підлітків до подальшої групової психокорекційної роботи.
Короткофокусна психокорекція у системі сімейної взаємодії.	Психокорекційна робота над гармонізацією сімейної взаємодії, відновлення рольової ідентичності.	Пошук ресурсу та підтримки у сім'ї. Підготовка психологічного простору для конструктивних психологічних змін. Психокорекційна робота з госпіталізованими підлітками та їхніми сім'ями, що складалась з п'яти зустрічей у клініках, де перебували підлітки, із сесійним одним раз на тиждень тривалістю 60 хв.	На рівні пацієнтів--підлітків – розуміння, що сім'я підтримує та готова надати дієву допомогу.--На рівні сиблінгів – прийняття того, що хворі підлітки потребують підтримуючого контакту з ними.--На рівні батьків --гармонізація стосунків між сиблінгами через рольову взаємодію; прийняття батьками того, що підлітки потребують трансформації у стосунках із батьками з огляду на їхній вік та захворювання.
Робота над розвитком здатності до саморегуляції емоційних переживань	Психокорекційна група для підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями.	Групова психокорекційна робота з підлітками включала 12 зустрічей із сесійним одним раз на тиждень з тривалістю одного групового заняття 1 год. Блоки психокорекційних груп: ідентифікаційний, аналітичний, регуляційний, інтеграційний.	Ідентифікація та розуміння емоційних переживань, підтримка однолітків.

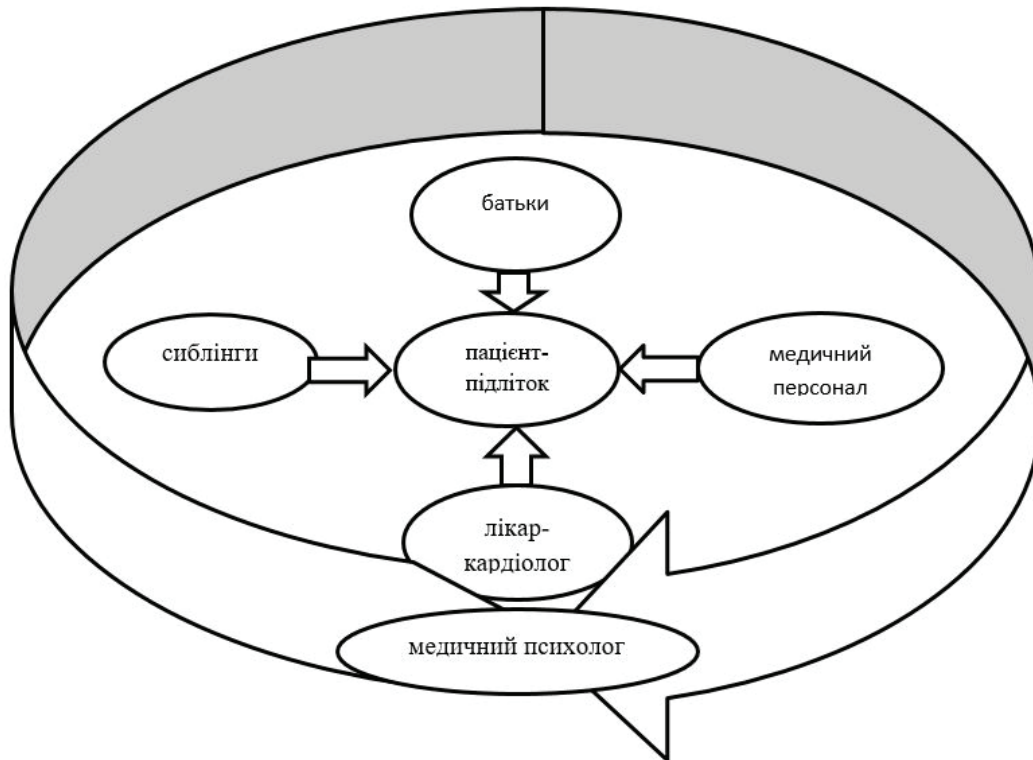

Рис. 1. Схема взаємодії підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями в терапевтичній системі

матичними серцево-судинними захворюваннями, що вони не є самотніми у своїх переживаннях, а також залучає елементи індивідуального супортивного супроводу.

Етапи впровадження психокорекційної програми

Етап I (підготовчий) – психоедукація та психологічне консультування медиків. Психоедукація медиків включила такі форми роботи, як: мінілекція в режимі відкритої групи-обговорення для лікарів та медичного персоналу щодо особливостей взаємодії з підлітками та їхніми батьками, а також щодо психоемоційного стану підлітків та шляхів конструктивного вибудовування комунікації з госпіталізованими підлітками. До психокорекційного впливу належить обговорення проблемних запитів назагал та тенденцій у допомозі підліткам із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями. Психологічне консультування як групове, так і індивідуальне з приводу проблемних питань у взаємодії з підлітками.

Аналіз протоколювання динаміки груп психоедукації медиків. У лікарів та медичного персоналу у взаємодії з підлітками із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями виникали такі проблеми. Медики характеризують підлітків як таких, що часто бувають некеро-

ваними у своїх діях, вибуховими, цей стан може швидко проходити у протилежний – замкнутості, який супроводжується страхом комунікувати з медиками. Тому медикам часто важко контактувати з підлітками, у яких за день настрій може змінюватись дуже стрімко або ж, навпаки, хворі підлітки можуть весь день перебувати в одній тональності, як правило, негативних емоційних переживаннях, що провокується суб'єктивними подразниками, які мають властивість залишатись незмінними під впливом об'єктивних чинників та подій.

У медиків виникали такі запитання: «Як конструктивно контактувати з підлітками?», «Як подавати інформацію підліткам про стан їхнього здоров'я?», «Як реагувати на стрімкі перепади або ж навпаки застрягання підлітків в одному емоційному стані?». У поведінці це часто має провокативний характер, який є образливим або ж протестно-викличним щодо авторитетності медичних працівників. Підлітки також можуть відмовлятися виконувати приписи, проходити проміжні обстеження та процедури.

З отриманої інформації спостерігаємо такі тенденції. Лікарі часто стикаються із проблемою амбівалентності батьків у стосунках з підлітками, що виявляється в поінформованості підлітків про їхній стан здоров'я. Коаліція

між батьками та лікуючим лікарем фактично є неможливою, оскільки у домовленості між лікарем та батьками є певне погодження, якого батьки не можуть дотриматись, адже вони розповідають підлітку, діляться з ним наданою їм від лікаря інформацією, таким чином, створюючи опозицію, батьки – пацієнт-підліток / проти лікаря та медичного персоналу, що часто має приховану форму. Назовні батьки декларують довіру та співпрацю з медиками, позаочі з підлітками-пацієнтами критично обговорюються «некомпетентність» лікарів та медичного персоналу, що постійно розхитує довіру до медичної допомоги та руйнує установку на одужання.

Відповідно, така позиція батьків не дає підліткам відчуття безпеки у сімейній системі загалом (через незрілу поведінку батьків, їхню нездатність бути у стосунку з підлітками в позиції дорослих, що переходить у рольову інверсію). У контексті процесу лікування така поведінка батьків породжує багато хаосу, невпевненості щодо коректності лікування (значною мірою через психосоматичну компоненту), недовіру до медичних працівників, до себе та потенціалу свого організму. Як наслідок, така стратегія стосунків батьків з підлітками призводить до розчарування та розвитку у госпіталізованих підлітків депресивних тенденцій.

Психоедукація та психологічне консультування батьків

Психоедукаційна робота з батьками підлітків відбувалась у такій послідовності. Вибудовування інформаційного альянсу з батьками госпіталізованих підлітків шляхом післядіагностичної бесіди, групової роботи та індивідуального консультування за запитом батьків.

З проведеної роботи можемо дійти висновку, що батьки у стосунках із підлітками часто поводяться амбівалентно, спершу є надмірно опікуючими, а коли виснажуються такою моделлю поведінки різко змінюють її на протилежну, за якої довіряють підлітку самостійно вирішувати важливі питання, що стосуються також і подальшої стратегії лікування. У такий спосіб підліткам спонтанно делегуються дорослі функції та прийняття рішень за батьків.

Аналіз протоколювання психоедукації та психологічного консультування батьків підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями. У батьків виникали такі запити: «Як будувати взаємодію з підлітками в часі госпіталізації?», «Як вибудовувати стосунки між дітьми в часі лікування підлітка?», «Чи потрібно мати більшу дистанцію у взаємодії з підлітками?», а також про щирість та відвертість у стосунках з підлітками та те, наскільки

вони є дорослими, щоб розуміти, підтримувати та допомагати батькам.

У результаті проведеної роботи батьки довели висновку, що хворі підлітки майже не вибудовують дружніх стосунків з однолітками, як правило, можуть обмежуватись одним або двома друзями, з якими ситуативно зручно контактувати за принципом: «друг по сусідству»; чи «друг тому, що сидимо за однією партою» тощо. Також госпіталізовані підлітки залишаються осторонь романтичних стосунків, які швидше зводяться до спостереження за однолітками, у яких динаміка цих стосунків розвивається в швидкозмінних колізіях. Батьки пояснюють для себе цю відстороненість надто симбіотичним стосунком з підлітками, тому підлітку важко сепаруватись. Усі соціальні контакти підлітків зводяться до збереження комфортного сімейного гомеостазу, який передбачає підтримку та допомогу батькам, розуміння їхніх труднощів та проблем, а із сиблінгами стосунки також носять опікуючий характер, що інтерпретується як заміщення або доповнення батьківської ролі.

Психоедукація пацієнтів-підлітків

Налагодження довірливого контакту з пацієнтами-підлітками відбувалося шляхом індивідуальних зустрічей та психологічного консультування, які перейшли у групову психоедукацію. Оскільки у госпіталізованих підлітків виникає багато страхів щодо функціонування їхньої серцево-судинної системи, для того щоб пояснити підліткам, що не всі прояви функціонування їхнього серця несуть безпосередню загрозу для їхнього здоров'я, було переглянуто та обговорено пізнавальний мультфільм «Як функціонує наше серце», у якому у доступній формі розповідається, як реагує серце на різні природні подразники. Після перегляду мультфільму підлітки могли поспілкуватись у режимі групового обговорення та дискусії з лікарем-кардіологом та медичним психологом, отримати відповіді на запитання, що у них виникали.

Для того щоб проілюструвати та узагальнити взаємозв'язок емоційних переживань та проявів серцево-судинної симптоматики, підліткам було запропоновано послухати мінілекцію з обговоренням на тему «Емоції та емоційні переживання», а також переглянути ще один пізнавальний мультфільм «Думки навиворіт» про емоції та їхній вплив на функціонування організму в підлітковому віці у формі групи 1 год. 30 хв. з перервою у 20 хв. та обговоренням-дискусією 30 хв. Після перегляду мультфільму підлітки могли поспілкуватись у режимі групового обговорення та дискусії з медичним психологом, а також один з одним та отримати відповіді на запитання, що

у них виникали, поділитись своїми досвідами та спостереженнями.

Супортивний супровід та психологічне консультування

Індивідуальна робота з метою підготовки підлітків до участі у психокорекційній групі шляхом ведення щоденників інтроспекції та рефлексії та в консультативній формі роботи над його складниками. Пацієнтам-підліткам був запропонований такий сетінг: двічі на тиждень за час госпіталізації підлітків (становило 4–5 зустрічей) за попереднім узгодженням (заохочувалось дотримання психоаналітичної рамки в роботі, вибираючи один і той же день тижня та годину зустрічей). Підлітки разом з психологом працювали з матеріалами щоденника інтроспекції та рефлексії та його елементами (сновидіннями, малюнками, адресованими до психолога запитаннями). Час консультативної зустрічі становив від 20 до 40 хв. з огляду на самопочуття та інтерес до роботи підлітків.

Етап II. Короткофокусна психокорекція у системі сімейної взаємодії. Виявлення в підлітка проблем із здоров'ям викликає в сім'ї кризу та впливає на всіх її членів, особливо сиблінгів, які часто обділені інформацією про те, що відбувається з братом чи сестрою, схильні також відреагувати на цю ситуацію у дуже різних формах: звинувачувати себе в тому, сердитись на госпіталізованих підлітків та в агресивній формі знецінювати їхнє захворювання та перебування на госпіталізації, звинувачуючи у симулюванні, щоб отримати увагу дорослих, тощо. Такі непорозуміння та звинувачення зі сторони братів та сестер деструктивно впливають на стан здоров'я підлітків, через загострення негативних емоційних переживань провокуються істеричні форми відреагування та, як наслідок, підлітки несвідомо маніфестують загостренням соматичної симптоматики, підтверджуючи тим те, що справді хворі та в такий спосіб символічно карають недовірливих сиблінгів. Безпосередніми реакціями батьків є стрес, розчарування, тривога, яка може переходити в зтяжні депресивні форми відреагування. Тому успішна психокорекційна робота з підлітками потребує орієнтації на системний підхід, щоб забезпечити вплив не лише на пацієнта-підлітка, а також підготувати сприятливий сімейний простір для повернення підлітків додому після завершення лікування. Через що не можна залишити без психокорекційної уваги членів сім'ї госпіталізованих підлітків, без якої психокорекційний вплив не матиме конструктивного результату, а швидше навпаки, поставить підлітка в конфронтаційну позицію до сім'ї, що може призвести до загострення

патогенної ситуації. Тому нами було проведено короткофокусну психокорекційну роботу у системі сімейної взаємодії пацієнтів-підлітків.

Психокорекційні зустрічі із членами сімей госпіталізованих підлітків відбувались у часі госпіталізації за таким сетінгом. Психолог зустрічався один раз на тиждень з госпіталізованим підлітком та його сім'єю, тривалість зустрічі 60 хв. (загальна тривалість 5 год.), у форматі п'яти зустрічей, спрямованих на гармонізацію сімейної взаємодії між госпіталізованим підлітком, батьками та сиблінгами. Робота зводилась до використання таких вправ, також за бажанням члени сім'ї могли отримати індивідуальне консультування чи за потреби індивідуальне резюмування зустрічі.

Для виявлення посткорекційних змін у підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями *здійснено порівняння за нозологіями та проведено парний t-критерій Стьюдента*. У пацієнтів-підлітків із *есенціальною гіпертонією* знизилась показники за такими шкалами, як: «нереалістичний рівень домагань», «інтропунітивна реакція», «фіксація на самозахисті», «дуже високий рівень нейротизму», «тривожність у сім'ї», «конфліктність у сім'ї», «ворожість у сім'ї», «емоційна напруженість», «тривожність та ознаки депресивності», «ригідність», «негативізм», «асоціативність», «аутистичність», «імпульсивність та конфліктність», «страх», «уникнення сексуальної тематики», «алекситимічний тип особистості», «тривожно-сенситивний тип ставлення до хвороби» та «негативне самопочуття». Натомість зросли показники за такими шкалами, як: «середній рівень самооцінки» та «високий рівень самооцінки», «оптимальний рівень домагань», «ектропунітивна реакція», «імпунітивна реакція», «фіксація на перешкоді», «фіксація на задоволенні потреби», «середній рівень нейротизму», «сприятливість сімейної ситуації», «гармонійний тип ставлення до хвороби» та «позитивне самопочуття» (див. табл. 2).

У підлітків із *гіпотонією* знизилась показники за такими шкалами, як: «імпунітивна реакція», «фіксація на перешкоді», «дуже високий рівень нейротизму», «тривожність», «відчуття неповноцінності у сім'ї», «ворожість у сім'ї», «емоційна напруженість», «тривожність та ознаки депресивності», «ригідність», «негативізм», «асоціативність», «аутистичність», «страх», «уникнення сексуальної тематики», «алекситимічний тип особистості», «іпохондричний тип ставлення до хвороби», «негативне самопочуття», а також підвищились показники за шкалами «неалекситимічний тип особистості» та «позитивне самопочуття». Зросли показ-

ники за такими шкалами, як: «середній рівень самооцінки», «високий рівень самооцінки», «інтропунітивна реакція», «фіксація на самозахисті» та «сприятливість сімейної ситуації» (див. табл. 3).

У пацієнтів-підлітків із *вегето-судинною дистонією* знизилась показники за такими шкалами, як: «ворожість у сім'ї», «емоційна напруженість», «тривожність та ознаки депресивності», «ригідність», «страх», «уникнення сексуальної тематики», «алекситимічний тип особистості», «меланхолійний тип ставлення до хвороби» та «негативне самопочуття». Також зросли показники за такими шкалами, як: «сприятливість сімейної ситуації» та «позитивне самопочуття» (див. табл. 4).

У підлітків з *аритмією* знизилась показники за такими шкалами, як: «нереалістичний рівень домагань», «інтропунітивна реакція», тип реакції «фіксація на перешкоді», «дуже високий рівень нейротизму», «тривожність у сім'ї», «конфліктність у сім'ї», «ворожість у сім'ї», «емоційна напруженість», «тривожність та ознаки депресивності», «негативізм», «аутистичність», «страх», «уникнення сексуальної тематики», «алекситимічний тип особистості», «тривожно-сенситивний тип ставлення до хвороби», «іпохондричний тип ставлення до хвороби», «неврастенічний тип ставлення до хвороби» та «негативне самопочуття». Також зросли показники за такими шкалами, як: «оптимальний рівень домагань», «сприятливість сімейної ситуації» та «позитивне самопочуття» (див. табл. 5).

Для досліджуваних підлітків із *тахікардією* встановлено, що знизилась показники за такими шкалами, як: «імунітивна реакції», тип реакції «фіксація на задоволенні потреб», «дуже високий рівень нейротизму», «тривожність», «конфліктність у сім'ї», «відчуття неповноцінності у сім'ї», «тривожність та ознаки депресивності», «негативізм», «асоціативність», «аутистичність», «страх», «уникнення сексуальної тематики», «алекситимічний тип особистості», «тривожно-сенситивний тип ставлення до хвороби», «обсесивно-фобічний тип ставлення до хвороби» й «негативне самопочуття». Також зросли показники за такими шкалами, як: «сприятливість сімейної ситуації» та «позитивне самопочуття» (див. табл. 6).

У пацієнтів-підлітків із *кардіоневрозом* знизилась показники за такими шкалами, як: «екстрапунітивна реакція», тип реакції «фіксація на перешкоді», «дуже високий рівень нейротизму», «емоційна напруженість», «тривожність у сім'ї», «ворожість у сім'ї», «конфліктність у сім'ї» та «відчуття неповноцінності у сім'ї», «тривожність та ознаки депресивності»,

«негативізм», «аутистичність», «імпульсивність та конфліктність», «страх», «уникнення сексуальної тематики», «алекситимічний тип особистості», «тривожно-сенситивний тип ставлення до хвороби», «обсесивно-фобічний тип ставлення до хвороби», «неврастенічний тип ставлення до хвороби» та «негативне самопочуття». Також зросли показники за шкалою «позитивне самопочуття» (див. табл. 7).

З повторно проведеного кластерного аналізу після проходження підлітками психокорекції можемо дійти висновку, що в результаті психокорекційного впливу виникло шість типів пацієнтів-підлітків, а саме «фантазуючий», «амбівалентний», «нарцистичний», «гармонійний», «тривожний», «раціоналізуючий».

Отримані результати підтвердили гіпотезу нашого дослідження та довели функціональну єдність та взаємозв'язок компонентів емоційних переживань, а саме особистісних особливостей, особливостей сімейної ситуації, нозологічної обтяженості та способів їхнього опрацювання – симптомів та сновидінь. Доведено, що комплексна психокорекційна програма розвитку здатності до саморегуляції емоційних переживань є ефективною в опрацюванні та трансформації всіх складників пропонованої нами теоретичної моделі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розроблена та впроваджена комплексна програма розвитку здатності до саморегуляції емоційних переживань у підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями підтвердила свою ефективність. У пацієнтів-підлітків зросли показники за такими шкалами, як: «середній та високий рівень самооцінки», «оптимальний рівень домагань», «сприятливість сімейної ситуації», «гармонійний тип ставлення до хвороби» та «позитивне самопочуття». Відбулися якісні особистісні зміни типів досліджуваних, що підтверджено кластерним аналізом. У результаті психокорекційного впливу виникло шість типів підлітків із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями, а саме «фантазуючий», «амбівалентний», «нарцистичний», «гармонійний», «тривожний», «раціоналізуючий». Це є свідченням того, що в процесі психокорекційних впливів були опрацьовані невротичні захисні стратегії, натомість сформувались більш зрілі та менш невротичні стратегії психологічних захистів, що дає можливість пацієнтам-підліткам більш зріло і менш соматизовано відреагувати власні емоційні переживання. Всі ці стратегії є в межах норми розвитку в підлітковому віці. Так, ми отримали цікаві результати про захисні стратегії, що буде предметом наших подальших досліджень.

Таблиця 2

**Результати порівняльного аналізу до та після корекційного впливу
у групі підлітків із есенціальною гіпертонією**

Показник	Mean до	Mean після	SD до	SD після	t	p
Середній і високий рівень самооцінки	43,63	54,50	14,99	13,66	-3,686	0,0009
Оптимальний рівень домагань	8,40	41,10	25,71	42,08	-4,372	0,0001
Нереалістичний рівень домагань	75,10	30,63	38,31	44,08	5,280	0,0000
Екстрапунітивна реакція	30,93	32,77	7,45	3,82	-2,182	0,0373
Інтропунітивна реакція	43,17	36,47	4,39	3,83	7,092	0,0000
Імпунітивна реакція	25,63	30,90	6,81	4,44	-4,785	0,0000
Фіксація на перешкоді	26,87	33,37	4,31	3,11	-6,965	0,0000
Фіксація на самозахисті	48,13	34,97	12,22	4,60	7,218	0,0000
Фіксація на задоволенні потреби	23,37	26,93	8,01	7,91	-2,850	0,0007
Дуже високий рівень нейротизму	10,53	2,10	10,73	6,41	4,39	0,0001
Середній рівень нейротизму	2,43	5,80	4,98	6,35	-2,77	0,0009
Сприятливість сімейної ситуації	3,77	5,43	1,36	1,85	-4,67	0,0000
Тривожність у сім'ї	6,80	5,73	2,48	2,05	3,67	0,0000
Конфліктність у сім'ї	6,13	5,10	2,57	2,04	2,59	0,0150
Ворожість у сім'ї	5,33	3,47	3,06	1,48	4,00	0,0004
Емоційна напруженість	7,37	4,37	2,19	1,87	6,08	0,0000
Тривожність та ознаки депресивності	7,23	5,57	2,30	2,14	3,74	0,0008
Ригідність	7,70	4,20	2,31	1,69	8,44	0,0000
Негативізм	6,23	4,53	2,05	1,46	4,36	0,0001
Асоціативність	4,77	3,30	2,65	1,70	3,66	0,0009
Аутистичність	8,33	4,43	1,45	1,83	10,06	0,0000
Імпульсивність та конфліктність	4,83	3,13	3,33	1,48	4,09	0,0003
Страх	7,33	4,70	2,17	1,56	7,00	0,0000
Уникнення сексуальної тематики	8,27	5,37	1,41	1,90	5,89	0,0000
Алекситимічний тип	16,40	13,50	37,38	30,84	2,28	0,0302
Тривожно-сенситивний тип ставлення до хвороби	6,63	0,67	5,77	2,55	5,52	0,0001
Гармонійний тип ставлення до хвороби	0,00	4,37	0,00	5,53	-4,32	0,0001
Негативне самопочуття	0,93	0,53	0,25	0,51	4,50	0,0001
Позитивне самопочуття	0,07	0,47	0,25	0,51	-4,50	0,0001

Таблиця 3

**Результати порівняльного аналізу до та після корекційного впливу
у групі підлітків із гіпотонією**

Показник	Mean до	Mean після	SD до	SD після	t	p
Середній та високий рівень самооцінки	45,50	47,40	20,71	20,99	-3,18	0,0030
Інтропунітивна реакція	23,90	27,83	6,75	4,94	-5,58	0,0000
Імпунітивна реакція	43,47	38,73	4,88	3,97	4,68	0,0000
Фіксація на перешкоді	47,60	36,27	10,79	5,58	7,16	0,0000
Фіксація на самозахисті	20,90	30,01	7,08	3,54	-8,18	0,0000
Дуже високий рівень нейротизму	5,03	1,33	9,29	5,07	2,46	0,0201
Сприятливість сімейної ситуації	3,83	5,50	1,29	2,70	-4,17	0,0002
Тривожність у сім'ї	5,77	4,50	2,99	2,57	2,99	0,0056
Відчуття неповноцінності в сім'ї	5,87	4,40	3,20	2,91	2,55	0,0162
Ворожість у сім'ї	5,30	3,57	2,78	2,01	3,51	0,0014
Емоційна напруженість	5,80	4,10	2,66	1,97	3,40	0,0002
Тривожність та ознаки депресивності	7,93	5,10	2,03	2,34	4,99	0,0002
Ригідність	5,33	3,83	3,12	2,01	3,40	0,0013
Негативізм	6,13	3,23	3,99	2,01	5,56	0,0001
Асоціативність	4,10	3,07	2,57	1,64	3,47	0,0016
Аутистичність	8,43	3,80	1,45	1,75	1,24	0,0000
Страх	6,57	5,17	2,57	1,91	3,69	0,0009
Уникнення сексуальної тематики	8,30	5,43	1,44	2,14	6,35	0,0000
Алекситимічний тип	54,97	45,83	49,44	41,07	4,05	0,0003
Іпохондричний тип ставлення до хвороби	0,83	0,00	2,18	0,00	2,09	0,0453
Негативне самопочуття	0,87	0,40	0,35	0,50	5,04	0,0000
Позитивне самопочуття	0,13	0,60	0,35	0,50	-5,37	0,0000

Таблиця 4

**Результати порівняльного аналізу до та після корекційного впливу
у групі підлітків із вегето-судинною дистонією**

Показник	Mean до	Mean після	SD до	SD після	t	p
Екстропунітивна реакція	45,37	38,27	7,33	4,39	5,45	0,0000
Інтропунітивна реакція	22,07	28,00	8,02	5,18	-5,45	0,0000
Фіксація на перешкоді	46,83	38,33	10,60	6,78	4,54	0,0000
Фіксація на самозахисті	23,53	28,77	9,94	5,68	-3,35	0,0022
Дуже високий рівень нейротизму	3,60	0,67	7,76	3,65	2,31	0,0270
Сприятливість сімейної ситуації	3,67	5,17	1,44	2,22	-3,48	0,0016
Ворожість у сім'ї	4,87	4,07	2,46	1,93	2,94	0,0310
Емоційна напруженість	7,40	3,90	2,44	1,94	6,11	0,0000
Тривожність та ознаки депресивності	7,47	5,83	2,09	2,41	3,17	0,0035
Ригідність	6,77	5,50	2,78	2,29	3,21	0,0003
Страх	6,97	6,07	2,24	1,84	2,62	0,0130
Уникнення сексуальної тематики	7,70	5,30	1,97	1,93	5,09	0,0000
Алекситимічний тип	73,60	65,23	42,76	37,56	3,87	0,0005
Меланхолійний тип ставлення до хвороби	3,17	1,50	4,43	3,20	2,31	0,0230
Негативне самопочуття	0,73	0,37	0,45	0,49	4,10	0,0003
Позитивне самопочуття	0,27	0,63	0,45	0,49	-4,10	0,0003

Таблиця 5

Результати порівняльного аналізу до та після корекційного впливу у групі підлітків з аритмією

Показник	Mean до	Mean після	SD до	SD після	t	p
Оптимальний рівень домагань	11,62	23,79	29,64	39,30	-2,11	0,0430
Нереалістичний рівень домагань	58,17	44,38	46,36	46,78	2,17	0,0380
Екстропунітивна реакція	26,24	29,38	6,37	3,84	-4,00	0,0004
Інтропунітивна реакція	43,66	39,72	4,06	3,66	5,47	0,0000
Фіксація на перешкоді	47,87	41,31	12,10	7,98	3,11	0,0004
Фіксація на самозахисті	26,62	29,52	4,29	5,57	-2,88	0,0075
Фіксація на задоволенні потреб	23,34	25,69	7,96	8,07	-2,22	0,0345
Дуже високий рівень нейротизму	11,10	4,17	10,93	8,31	3,75	0,0008
Сприятливість сімейної ситуації	3,55	5,00	1,43	2,38	-3,50	0,0015
Тривожність у сім'ї	6,38	5,17	2,69	2,15	2,56	0,0162
Конфліктність у сім'ї	4,55	3,55	2,68	2,01	2,19	0,0373
Ворожість у сім'ї	3,97	3,10	2,89	2,11	2,54	0,0162
Емоційна напруженість	7,66	4,97	2,36	2,46	4,51	0,0001
Тривожність та ознаки депресивності	7,38	5,52	2,08	2,31	3,21	0,0033
Негативізм	6,31	4,69	1,89	1,77	3,45	0,0017
Аутистичність	8,69	4,34	1,07	2,04	9,96	0,0000
Страх	6,90	5,76	2,16	1,80	2,99	0,0057
Уникнення сексуальної тематики	8,03	6,62	1,78	1,86	3,42	0,0019
Алекситимічний тип	29,93	26,83	45,87	40,97	21,19	0,0360
Неалекситимічний тип	42,14	37,00	28,78	26,99	2,75	0,0103
Тривожно-сенситивний тип ставлення до хвороби	5,48	1,38	5,98	3,56	4,36	0,0001
Іпохондричний тип ставлення до хвороби	1,83	0,72	3,32	2,17	2,10	0,0440
Неврастенічний тип ставлення до хвороби	2,41	0,48	5,38	2,60	2,12	0,0433
Негативне самопочуття	0,72	0,38	0,45	0,49	3,84	0,0006
Позитивне самопочуття	0,28	0,62	0,45	-0,41	-3,84	0,0006

Таблиця 6

Результати порівняльного аналізу до та після корекційного впливу у групі підлітків із тахікардією

Показник	Mean до	Mean після	SD до	SD після	t	p
Інтропунітивна реакція	25,93	29,55	6,79	4,46	-4,40	0,0001
Імпунітивна реакція	43,28	38,21	3,73	3,05	7,57	0,0000
Фіксація на перешкоді	26,97	30,03	4,35	5,18	-3,20	0,0003
Фіксація на самозахисті	23,17	30,86	8,09	5,99	-4,55	0,0000
Фіксація на задоволенні потреб	47,97	38,45	12,41	5,87	4,04	0,0003
Дуже високий рівень нейротизму	11,66	3,45	10,74	7,69	4,39	0,0001
Сприятливість сімейної ситуації	3,69	4,52	1,29	2,13	-2,21	0,035
Тривожність у сім'ї	7,38	5,83	2,37	2,09	3,38	0,0021
Конфліктність у сім'ї	6,55	4,93	2,72	1,94	3,42	0,0013
Відчуття неповноцінності у сім'ї	5,97	3,97	3,51	2,37	3,41	0,0020
Емоційна напруженість	7,72	6,34	1,94	2,22	2,92	0,0067
Тривожність та ознаки депресивності	7,52	5,69	1,92	2,39	3,44	0,0001
Негативізм	6,62	4,86	2,02	1,96	3,68	0,0009
Асоціативність	4,17	3,48	2,66	2,13	2,19	0,0366
Аутистичність	8,34	4,17	1,37	1,87	11,32	0,0000
Страх	7,00	5,90	2,42	1,97	2,91	0,0069
Уникнення сексуальної тематики	8,24	6,10	1,43	2,26	5,27	0,0000
Алекситимічний тип	48,28	45,55	48,29	45,05	2,06	0,0486
Тривожно-сенситивний тип ставлення до хвороби	4,38	0,62	5,82	2,38	3,69	0,0009
Обсесивно-фобічний тип ставлення до хвороби	2,48	0,00	4,95	0,00	2,70	0,0115
Негативне самопочуття	0,62	0,48	0,49	0,51	2,12	0,0433
Позитивне самопочуття	0,38	0,52	0,49	0,51	-2,12	0,0433

**Результати порівняльного аналізу до та після корекційного впливу
у групі підлітків із кардіоневрозом**

Показник	Mean до	Mean після	SD до	SD після	t	p
Екстрапунітивна реакція	42,93	37,00	4,33	4,73	6,94	0,0000
Інтропунітивна реакція	25,93	28,93	6,60	5,77	-3,70	0,0008
Імпунітивна реакція	24,53	28,33	6,48	5,09	-4,06	0,0003
Фіксація на перешкоді	41,30	35,90	11,25	6,91	3,23	0,0030
Фіксація на задоволенні потреб	27,73	31,07	8,57	5,34	-2,76	0,0100
Дуже високий рівень нейротизму	10,67	2,07	10,86	6,31	4,45	0,0001
Тривожність у сім'ї	6,67	5,43	2,42	1,87	2,83	0,0083
Конфліктність у сім'ї	6,63	5,17	2,58	1,76	3,18	0,0035
Відчуття неповноцінності у сім'ї	7,27	4,10	2,94	2,38	5,33	0,0000
Ворожість у сім'ї	7,40	3,03	3,70	1,56	8,83	0,0000
Емоційна напруженість	8,87	5,60	1,25	1,63	6,96	0,0000
Тривожність та ознаки депресивності	7,57	5,23	2,22	2,24	4,51	0,0000
Ригідність	8,33	4,47	2,01	1,87	8,81	0,0000
Негативізм	5,77	4,77	2,33	2,31	2,67	0,0122
Аутистичність	2,57	2,17	2,33	1,98	2,18	0,0370
Імпульсивність та конфліктність	7,83	5,83	1,98	1,80	4,78	0,0000
Страх	8,70	4,57	1,15	2,18	8,63	0,0000
Уникнення сексуальної тематики	7,43	6,70	1,87	1,62	2,59	0,0141
Алекситимічний тип	51,80	47,23	47,15	42,42	2,58	0,0150
Тривожно-сенситивний тип ставлення до хвороби	4,13	0,60	5,98	2,28	3,57	0,0012
Обсесивно-фобічний тип ставлення до хвороби	2,80	0,00	5,16	0,00	2,97	0,0059
Неврастенічний тип ставлення до хвороби	2,17	0,00	4,94	0,00	2,40	0,0229
Негативне самопочуття	0,60	0,43	0,50	0,50	2,41	0,0226
Позитивне самопочуття	0,40	0,57	0,50	0,50	-2,41	0,0226

ЛІТЕРАТУРА

1. Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения. Москва : Педагогика, 1990. 144 с.
2. Католик Г.В. Професійне становлення психолога в контексті психологічної допомоги дітям та молоді. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2012. № 6. С. 204–214.
3. Католик Г.В., Компанович М.С. Особливості професійної Я-концепції психолога у роботі з підлітками із психосоматичними серцево-судинними захворюваннями. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Психологія»*. 2016. Вип. 2. С. 178–189.
4. Лебедева С.Ю. Коррекция неблагоприятных эмоциональных состояний функционирования комнаты психологической разгрузки. Харьков : АССА, 2002. 92 с.
5. Максименко С.Д. Переживання як психологічний механізм саморозвитку особистості. *Педагогічний процес: теорія і практика*. Київ : ЕЗКМО, 2005. Вип. 3. С. 343–361.
6. Максименко С.Д., Соловенко В.О. Загальна психологія. Київ : МАУП, 2000. 256 с.
7. Осипова А.А. Общая психокоррекция. Москва : ТЦ Сфера, 2005. 512 с.
8. Психология эмоций / В.К. Виллюнас и Ю.Б. Гиппенрейтер. Москва : МГУ, 1984. 288 с.
9. Степанова Н.М. Психокоррекційні заходи в комплексному лікуванні пацієнтів з артеріальною гіпертензією та ішемічною хворобою серця. *Медицинская психология*. 2010. Т. 5, № 4 (20). С. 28–35.
10. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. Москва : Независимая фирма «Класс», 2005. 576 с.
11. Яценко Т.С., Кмит Я.М., Мошенская Л.В. Психологическая интерпретация комплекса тематических психорисунков (глубинно-психологический аспект). Москва : СИП РИА, 2000. 194 с.

REFERENCES

1. Breslav, G.M. (1990). Jemocional'nye osobennosti formirovaniya lichnosti v detstve: norma i otkloneniya [Emotional features of personality formation in childhood: norm and deviations]. Moskva: Pedagogika [in Russian].
2. Katolyk, H.V. (2012). Profesiine stanovlennia psykholoha v konteksti psykholohichnoi dopomohy ditiam ta molodi [Professional development of a psychologist in the context of psychological assistance to children and youth]. Sotsiohumanitarni problemy liudyny – Socio-humanitarian problems of man, 6, 204–214 [in Ukrainian].
3. Katolyk, H.V., Kompanovych, M.S. (2016). Osoblyvosti profesiinoi Ya-kontseptsii psykholoha u roboti z pidlitkamy iz psykosomatychnymy sertsevo-sudynnymy zakhvoriuvanniamy [Features of the professional self-concept of a psychologist in working with adolescents with psychosomatic cardiovascular diseases]. Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia “Psykhologia” – Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. Psychology Series, 2, 178–189 [in Ukrainian].
4. Lebedeva, S.J. (2002). Korrekciya neblagoprijatnyh jemocional'nyh sostojanij funkcionirovaniya komnaty psihologicheskoy razgruzki [Correction of adverse emotional states of functioning of the psychological discharge room]. Har'kov: ASSA [in Russian].
5. Maksymenko, S.D. (2005). Perezhyvannia yak psykholohichniy mekhanizm samorozvytku osobystosti [Experience as a psychological mechanism of personal self-development.] Pedagogichniy protses: teoriia i praktyka – Pedagogical process: theory and practice, 3. 343–361 [in Ukrainian].
6. Maksymenko, S.D., Solovienko, V.O. (2000). Zahalna psykholohiia [General Psychology]. Kyiv : MAUP [in Ukrainian].
7. Osipova, A.A. (2005). Obshhaja psihokorrekcija [General psychocorrection]. Moskva: TC Sfera [in Russian].
8. Psihologija jemocij [Psychology of emotions]. / V.K. Viljunas i J.B. Gippenrejter. Moskva: MGU, 1984 [in Russian].
9. Stepanova, N.M. (2010). Psykhokorektsiini zakhody v kompleksnomu likuvanni patsiientiv z arterialnoiuy hipertenziieiu ta ishemichnoiu khvoroboiou sertsia [Psychocorrective measures in the complex treatment of patients with hypertension and coronary heart disease]. Medytsynskaya psykholohiia – Medical psychology, Vol. 5, 4, 28–35 [in Ukrainian].
10. Jalom, I. (2005). Jekzistencial'naja psihoterapija [Existential psychotherapy]. Moskva: Nezavisimaja firma “Klass” [in Russian].
11. Jacenko, T.S., Kmit, Ja.M., Moshenskaja, L.V. (2000). Psihologicheskaja interpretacija kompleksa tematicheskikh psihorisunkov (glubinno-psihologicheskij aspekt) [Psychological interpretation of a complex of thematic psycho-pictures (deep psychological aspect)]. Moskva: SIP RIA [in Russian].

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОДДЕРЖКИ ПАЦИЕНТОВ ТРАВМАТОЛОГИЧЕСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ С РАЗНЫМ УРОВНЕМ ПРОЯВЛЕНИЯ СИМПТОМАТИКИ ДЕПРЕССИИ И ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА

Крутолевич А. Н.

*кандидат психологических наук, доцент,
доцент кафедры психологии*

Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины

ул. Советская, 102, Гомель, Республика Беларусь

orcid.org/0000-0003-1934-2281

krutolew@yahoo.de

Ключевые слова: *депрессия, посттравматическое стрессовое расстройство, спинальная травма, социальная поддержка.*

В статье определены уровни распространенности симптоматики посттравматического стрессового расстройства, депрессивной симптоматики пациентов травматологического отделения. В ходе исследования было установлено, что 53% пациентов со спинальной травмой и травмой нижних конечностей показали депрессивную симптоматику и 55% – симптоматику посттравматического стрессового расстройства.

Исследование показало обратную пропорциональную взаимосвязь депрессивной симптоматики и всех видов социальной поддержки. Наиболее выраженной и статистически значимой была поддержка со стороны друзей и членов семьи ($r_s = -0,45$ и $r_s = -0,47$ при $p = 0,001$ соответственно).

В отношении симптоматики посттравматического стрессового расстройства (ПТСР) наиболее выраженной была корреляция с параметром «поддержка со стороны семьи» ($r_s = -0,35$ при $p = 0,008$); остальные виды поддержки имели также статистически значимые взаимосвязи с симптоматикой ПТСР.

Также был проведен сравнительный анализ групп пациентов травматологического отделения с выраженной психопатологической симптоматикой (депрессии и посттравматического стрессового расстройства). Группа пациентов с выраженной депрессивной симптоматикой статистически значимо отличалась от группы пациентов без выраженной симптоматики относительно поддержки со стороны близких и со стороны друзей. А группа пациентов с выраженной симптоматикой ПТСР статистически значимо отличалась от группы пациентов без выраженной симптоматики ПТСР относительно всех видов поддержки.

В очередной раз исследование подчеркнуло, насколько важна социальная поддержка всем, кто пережил спинальную травму или травму нижних конечностей. Насколько субъективна оценка поддержки со стороны родных и друзей, какие факторы влияют на ее снижение предстоит выяснить в последующих исследованиях.

Однозначно можно сделать вывод, что в психологической консультации пациентов травматологического отделения необходимо уделять внимание работе с членами семьи и близкими.

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ПАЦІЄНТІВ ТРАВМАТОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛЕННЯ З РІЗНИМ ПРОЯВОМ СИМПТОМАТИКИ ДЕПРЕСІЇ ТА ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ

Крутолевич А. М.

кандидат психологічних наук, доцент,

доцент кафедри психології

Гомельський державний університет імені Франциска Скорини

вул. Советська, 102, Гомель, Республіка Білорусь

orcid.org/0000-0003-1934-2281

krutolew@yahoo.de

Ключові слова: депресія,
посттравматичний розлад,
спинальна травма, соціальна
підтримка.

Психологічний стан пацієнтів травматологічного відділення пов'язаний не тільки з обсягом оперативного втручання, видом травми, але і з ризиком можливих післяопераційних ускладнень.

У статті визначені рівні поширеності симптоматики посттравматичного стресового розладу, депресивної симптоматики пацієнтів травматологічного відділення.

Під час дослідження було виявлено, що 53% пацієнтів зі спинальною травмою і травмою нижніх кінцівок виявили депресивну симптоматику та 55% – симптоматику посттравматичного стресового розладу.

Дослідження показало зворотно пропорційний зв'язок депресивної симптоматики та всіх видів соціальної підтримки. Найбільш яскраво вираженою і статистично значимою була підтримка з боку друзів та членів сім'ї ($r_s = -0,45$ та $r_s = -0,47$ при $p = 0,001$ відповідно).

У відношенні симптоматики посттравматичного стресового розладу (ПТСР) найбільш вираженою була кореляція з параметром «підтримка з боку сім'ї» ($r_s = -0,35$ при $p = 0,008$); інші види підтримки також мали статистично значимі взаємозв'язки із симптоматикою ПТСР.

Також проведено порівняльний аналіз груп пацієнтів травматологічного відділення з вираженою психопатологічною симптоматикою (депресії та посттравматичні стресові розлади). Група пацієнтів із вираженою депресивною симптоматикою статистично значимо відрізнялась від групи пацієнтів без вираженої симптоматики стосовно підтримки з боку близьких і з боку друзів. Водночас група пацієнтів з вираженою симптоматикою ПТСР статистично значимо відрізнялась від групи пацієнтів без вираженої симптоматики ПТСР стосовно всіх видів підтримки.

У черговий раз дослідження підкреслило, наскільки важлива соціальна підтримка всім, хто пережив спинальну травму чи травму нижніх кінцівок. Наскільки суб'єктивна оцінка підтримки з боку рідних та друзів та які фактори впливають на її зниження ще необхідно буде вивчити в наступних дослідженнях.

Однозначно можна зробити висновок, що в психологічній консультації пацієнтів травматологічного відділення необхідно приділяти особливу увагу роботі з членами сім'ї та близькими.

FEATURES OF PERCEIVED SOCIAL SUPPORT OF TRAUMA DEPARTMENT PATIENTS WITH DIFFERENT LEVELS OF DEPRESSION AND POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER SYMPTOMS

Krutolevich H. N.

*PhD (Candidate of Psychological Science), Associate Professor,
Associate Professor at the Department for Psychology
Franzisk Skorina Gomel State University
Sovetskaya str., 102, Gomel, Republic of Belarus
orcid.org/0000-0003-1934-2281
krutolew@yahoo.de*

Key words: *social support, posttraumatic stress disorder, spinal trauma.*

The recovery and rehabilitation of trauma survivors may be long and challenging. Patients may be prone to psychiatric disorders, cognitive impairments, and decreased quality of life. The psychological state of trauma department patients is associated not only with extent of surgery, type of injury, but also with the risk of possible postoperative complications.

In the article was evaluated the levels of post-traumatic stress disorder and depressive symptoms of trauma department patients. The study found that 53% of patients with spinal trauma have depressive symptoms and 55% symptoms of post-traumatic stress disorder.

The study showed an inverse relationship between depressive symptoms and all types of social support. The most overt and statistically significant was support from friends and family members ($r_s = -0.45$ and $r_s = -0.47$, $p = 0.001$, accordingly).

Concerning to post-traumatic stress disorder (PTSD) symptoms the most overt and statistically significant was support from family members ($r_s = -0.35$, $p = 0.008$); other types of perceived social support also have a statistically significant relationship with PTSD symptoms.

We also carried out a comparative analysis of patients groups in the trauma department with severe psychopathological symptoms (depression and post-traumatic stress disorder). The group of patients with severe depressive symptoms was statistically significantly different from the group of patients without severe symptoms in terms of support from closest people and friends. And, the group of patients with severe PTSD symptoms was statistically significantly different from the group of patients without severe PTSD symptoms with relative to all types of support.

Once again, the study accentuated how important a social support to anyone who has experienced a spinal or limb injury. How subjective the assessment of support from family and friends is, and what factors influence its reduction, to be in the offering in following studies.

It can be unambiguously concluded that in the psychological counseling of the trauma department patients, it is necessary to place high emphasis on working with family members.

Постановка проблемы. Ситуации, связанные с травматизмом, характеризуются значительной нагрузкой на психику пострадавшего и могут приводить к стойким психическим нарушениям. К таким нарушениям относятся депрессивные и тревожные расстройства, трудности межличностных отношений и усугубление семейных проблем. Многие из поступивших в травматологическое отделение пациентов пережили травматическое

событие, соответствующее критерию А посттравматического стрессового расстройства в Международном классификаторе болезней в десятой редакции (далее – МКБ-10).

Посттравматическое стрессовое расстройство (далее – ПТСР) рассматривается как состояние, которое развивается у человека вследствие события, несущего угрозу жизни индивиду. Симптомы ПТСР, такие как вторжение, избегание и гипер-

возбуждение, проявляются в течение нескольких месяцев с момента травмы.

После спинальной травмы и травмы нижних конечностей ощущается особенно сильно собственная беспомощность и зависимость от других людей. Одним из частых последствий спинальной травмы и травмы нижних конечностей считается депрессия [1]. Наряду со сниженным настроением и ангедонией у этих пациентов выражены убеждение в собственной неполноценности и пессимистичное отношение к лечению и восстановлению трудоспособности [2]. Уровень распространенности депрессии у пациентов со спинальными травмами варьируется от 25–30% до 50–60%; так, уровень распространенности у больных в период поступления и лечения на стационаре составляет 20–30%, а после выписки из стационара уровень распространенности уже составляет 50–60% [3].

В литературе указывается на то, что риск развития депрессии возрастает после выписки из стационара. Это объясняется тем, что после выписки из стационара пациенты остаются одни наедине со своими опасениями относительно своего будущего и ограниченными возможностями. Депрессивная симптоматика усугубляется хронической болью. Более того, депрессия может приводить к ухудшению качества жизни, более долгому сроку госпитализации, к повышенному риску суицида.

В период выздоровления у пациентов растет психологическая необходимость в поддержке со стороны близких, друзей, членов семьи. Недостаток социальной поддержки связан с повышенным уровнем посттравматического стрессового расстройства и с депрессивной симптоматикой [4; 5]. Риск ПТСР возрастает в случаях изоляции человека на период переживания травмы, утраты семьи и близкого окружения.

Цель исследования. Данное исследование направлено на выявление особенностей социальной поддержки пациентов с выраженной депрессивной симптоматикой и симптоматикой ПТСР. Для определения уровня распространенности симптоматики посттравматического стрессового расстройства и депрессивной симптоматики у пациентов травматологического отделения, а также определения особенностей воспринимаемой социальной поддержки для групп пациентов с разным уровнем проявления депрессивной симптоматики и симптоматики посттравматического стрессового расстройства использовались следующие методики:

Многомерная шкала восприятия социальной поддержки (MSPSS) была разработана Зимтом (в адаптации Сироты и Ялтонского). Шкала MSPSS состоит из трех субшкал «Поддержка друзей», «Поддержка семьи» и «Поддержка близких

других». Шкала MSPSS содержит 12 вопросов и 7 вариантов ответа на каждый вопрос.

Шкала оценки влияния травматического события (далее – ШОВТС) включает в себя 22 вопроса (утверждения) и выявляет симптоматику вторжения (навязчивого воспроизведения) травматического события, избегания стимулов, связанных с травматическим событием, и симптомы физиологической возбудимости. Для данного исследования пороговым критерием при разделении групп пациентов был выбран 41 балл.

Для определения уровня депрессивной симптоматики пациентов травматологического отделения была применена «Шкала депрессии А.Т. Бека». Шкала депрессии Бека (Beck Depression Inventory) предложена А.Т. Беком и его коллегами в 1961 году и разработана на основе клинических наблюдений авторов. Для данного исследования пороговым критерием при разделении групп пациентов были выбраны 16 баллов.

Основные результаты. Исследование проводилось на базе областной клинической больницы. В исследовании добровольно приняли участие 59 мужчин – пациентов со спинальными травмами и травмами костей нижних конечностей в возрасте от 38 до 62 лет.

Пациенты травматологического отделения на основании пороговых критериев были разделены на две группы: пациенты без депрессивной симптоматики и с умеренной и выраженной симптоматикой депрессии, а также пациенты с невыраженной симптоматикой посттравматического стрессового расстройства и выраженной симптоматикой посттравматического стрессового расстройства.

Таким образом, в группу с выраженной симптоматикой посттравматического стрессового расстройства вошли 34 пациента, а в группу без выраженной симптоматики посттравматического стрессового расстройства – 25 пациентов. В группу с выраженной депрессивной симптоматикой вошел 31 пациент, а в группу без явной депрессивной симптоматики – 28 пациентов травматологического отделения.

Для определения уровня взаимосвязи проявлений депрессивной симптоматики, симптоматики ПТСР и воспринимаемой социальной поддержки рассчитывался коэффициент ранговой корреляции Спирмена; для сравнения групп пациентов с разным уровнем проявления депрессивной симптоматики и симптоматики посттравматического стрессового расстройства относительно воспринимаемой социальной поддержки статистический критерий U Манна-Уитни.

В ходе исследования по шкале ШОВТС было установлено, что 43% опрошенных пациентов травматологического отделения не имеют симп-

томатики посттравматического стрессового расстройства, у 1,8% – пониженный уровень, у 19,8% опрошенных пациентов уровень посттравматической симптоматики средний, а у 31,8% – повышенный и у 3,6% – высокий уровень.

Исходя из пороговых критериев, были получены следующие статистические данные: отсутствие депрессивной симптоматики у 38,4%, легкая степень депрессии (субдепрессия) наблюдалась у 8,1% пациентов, перенесших спинальную травму или травму нижних конечностей, 25,3% – пациенты с умеренной депрессией после травмы и 28,2% – с выраженной (средней степенью тяжести) депрессией.

Корреляционный анализ по Спирмену установил статистически достоверную обратную взаимосвязь данных по шкале «Воспринимаемая социальная поддержка» и по шкале симптоматики посттравматического стрессового расстройства пациентов травматологического отделения; коэффициент корреляции $r = -0,43$ при уровне достоверности $p = 0,001$. Коэффициент корреляции данных по шкалам «симптоматика ПТСР» и «поддержка друзей» составил $r = -0,30$ при уровне достоверности $p = 0,023$; коэффициент взаимосвязи данных по шкалам «симптоматика ПТСР» и «поддержка семьи» составил $r = -0,35$ при уровне достоверности $p = 0,008$; для данных «симптоматика ПТСР» и «поддержка близких друзей» составил $r = -0,31$ при уровне достоверности $p = 0,020$. Все вышеуказанные взаимосвязи статистически достоверные и указывают на обратно пропорциональную связь между параметрами.

Полученные результаты подчеркивают значимость такого фактора, как воспринимаемая социальная поддержка, в развитии и проявлении посттравматической симптоматики. Так, низкие значения по шкале «Воспринимаемая социальная поддержка» связаны с более высоким уровнем проявления симптоматики ПТСР. Исследование показало, что наиболее значимым видом поддержки для пациентов травматологического отделения оказалась поддержка со стороны семьи.

Корреляционный анализ данных по шкале депрессии Бека и данных по шкале «Воспринимаемая социальная поддержка» также выявил значимые и статистически достоверные взаимосвязи между изучаемыми параметрами. Так, коэффициент корреляции данных по шкале депрессии Бека и данных по шкале «социальная поддержка» составил $r = -0,55$ при $p = 0,000$. Далее для взаимосвязи данных по шкале депрессии Бека и данных по шкале «поддержка семьи» коэффициент корреляции $r = -0,45$ при $p = 0,001$. Для взаимосвязи данных по шкале депрессии Бека и данных по шкале «поддержка друзей» коэффициент кор-

реляции $r = -0,47$ при $p = 0,001$. Для взаимосвязи данных по шкале депрессии Бека и по шкале «поддержка значимых других» коэффициент корреляции $r = -0,40$ при уровне достоверности $p = 0,003$. В отношении депрессивной симптоматики значимыми оказались все виды социальной поддержки; наиболее выраженным видом социальной поддержки оказалась поддержка со стороны друзей, практически такой же выраженной для пациентов травматологического отделения оказалась поддержка со стороны семьи.

Для выявления статистически значимых различий относительно видов социальной поддержки между пациентами травматологического отделения с психопатологической симптоматикой (симптоматика ПТСР и депрессивная симптоматика) был рассчитан критерий U Манна-Уитни.

Исследование показало, что пациенты травматологического отделения с выраженной симптоматикой ПТСР достоверно воспринимают в целом меньше социальной поддержки (средний ранг данного параметра для пациентов с выраженной симптоматикой ПТСР – 21,47 и с невыраженной симптоматикой ПТСР – 37,22), такое различие средних рангов достоверно, $U = 169,500$ при $p = 0,000$. Пациенты травматологического отделения с выраженной симптоматикой ПТСР показали также менее выраженную поддержку со стороны близких и друзей. Так, средний ранг поддержки со стороны близких пациентов с выраженной симптоматикой ПТСР – 24,11, а у пациентов с менее выраженной симптоматикой ПТСР – 33,94. Средний ранг поддержки со стороны друзей пациентов с выраженной симптоматикой ПТСР составил 23,14, а у пациентов с менее выраженной симптоматикой ПТСР – 35,15. Выраженная разница в средних рангах по этим двум параметрам была достоверна. Для параметра «поддержка со стороны друзей» критерий U Манна-Уитни составил 221,500 при $p = 0,004$ для параметра «поддержка со стороны близких» – 251,500 при $p = 0,015$. Параметром, в отношении которого была выявлена наиболее выраженная разница между группами пациентов с выраженной симптоматикой ПТСР и с менее выраженной симптоматикой ПТСР, является параметр «поддержка со стороны семьи». Средний ранг по данному параметру пациентов с выраженной симптоматикой ПТСР составил 22,90, а пациентов с менее выраженной симптоматикой ПТСР – 35,40. При этом разница средних рангов является статистически значимой, $U = 214,000$ при $p = 0,003$.

Исследование показало, что пациенты травматологического отделения с выраженной депрессивной симптоматикой достоверно воспринимают в целом меньше социальной поддержки

(средний ранг данного параметра для пациентов с выраженной депрессивной симптоматикой – 21,41 и с невыраженной депрессивной симптоматикой – 35,59), такое различие средних рангов достоверно, $U = 193,500$ при $p = 0,001$. Пациенты травматологического отделения с выраженной депрессивной симптоматикой показали менее выраженную поддержку со стороны близких и друзей. Так, средний ранг поддержки со стороны близких пациентов с выраженной депрессивной симптоматикой – 21,75, а у пациентов с менее выраженной депрессивной симптоматикой – 35,25. Средний ранг поддержки со стороны друзей пациентов с выраженной депрессивной симптоматикой составил 22,72, а у пациентов с менее выраженной депрессивной симптоматикой – 34,23. Выраженная разница в средних рангах по этим двум параметрам была достоверна. Для параметра «поддержка со стороны друзей» критерий U Манна-Уитни составил 231,500 при $p = 0,008$, для параметра «поддержка со стороны близких» – 203, 000 при $p = 0,001$. Параметром, в отношении которого не была выявлена разница между группами пациентов с выраженной депрессивной симптоматикой и с менее выраженной депрессивной симптоматикой, является параметр «поддержка со стороны семьи». Средний ранг по данному параметру пациентов с выраженной депрессивной симптоматикой составил 25,13, а пациентов с менее выраженной депрессивной симптоматикой – 31,88, разница средних рангов не является статистически значимой, $U = 297,000$ при $p = 0,108$.

Выводы и перспективы исследования. Сравнительный анализ данных пациентов травматологического отделения с разным уровнем депрессивной симптоматики и симптоматики ПТСР выявил достоверные различия между группами пациентов с выраженной психопатологической симптоматикой и без как в отношении общего уровня социальной поддержки, так в отношении всех ее видов – поддержки со стороны друзей и близких; поддержка со стороны семьи была статистически

значима только в отношении симптоматики ПТСР. Защитное действие социальной поддержки и воспринимаемого социального признания хорошо подтверждено результатами эмпирических исследований. Brewin, Andrews и Valentine (2000) в мета-анализе исследовали факторы риска и установили, что социальная поддержка имеет самую выраженную негативную взаимосвязь с посттравматическим стрессовым расстройством. Среднее значение корреляции составило 0,40 [6]. Защитная функция объясняется тем, что социальная поддержка удовлетворяет человеческую потребность в эмоциональной близости и защищенности, действует как буфер между стрессообразующими событиями и психическим здоровьем.

Данное исследование показало важность воспринимаемой социальной поддержки в совладании с травматическим стрессом пациентов травматологического отделения. В этой связи Haber, Cohen, Lucas et al. подчеркивают, что качество воспринимаемой социальной поддержки намного важнее, чем размер социальной сети и интенсивности оказываемой поддержки [7]. Подтвержденную обратно пропорциональную связь между воспринимаемой социальной поддержкой и параметрами симптоматики посттравматического стрессового расстройства и депрессии следует учитывать для снижения пережитого эмоционального стресса в рамках психологической консультации или психотерапевтической работы с физически травмированными людьми. Перспективным в тематическом поле является исследование факторов, влияющих на снижение уровня оказываемой социальной поддержки в течение времени. На снижение уровня социальной поддержки указывают исследования [8].

Обобщая, можно сделать вывод, что воспринимаемая социальная поддержка во всех ее проявлениях (друзья, близкие и члены семьи) значима как в отношении симптоматики посттравматического стрессового расстройства, так и в отношении депрессивной симптоматики пациентов травматологического отделения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дымова Е.Н., Тарабрина Н.В., Харламенкова Н.Е. Психологическая безопасность и травматический опыт как модуляторы поиска социальной поддержки в трудной жизненной ситуации. *Психологический журнал*. 2015. № 3 (36). С. 15–27.
2. Коротыш А.И., Терещенко Н.Ф. Проблемы маскированной депрессии в современном социуме. *Современные научные исследования и инновации*. 2015. № 4 (5). С. 210–215.
3. Смулевич Б.М. Депрессии в общемедицинской практике. Москва : Медицина, 2000. 192 с.
4. Abresch, K. & Bering, R. PTSD following a terrorist attack – a meta-analysis on possible risk factors. *Poster zur XI European Conference on Traumatic Stress*, Juni 2009, Oslo.
5. Ozer E.J., Best S.R., Lipsey T.L., Weiss D.S. Predictors of posttraumatic stress disorder and symptoms in adults: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*. 2009. No. 1 (129). Pp. 52–73.
6. Brewin C.R., Andrews B., Valentine J.D. Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 2000. No. 5 (68). Pp. 748–766.

7. Haber M.G., Cohen J.L., Lucas T., Baltes B.B. The relationship between self-reported received and perceived support: A meta-analytic review. *American Journal of Community Psychology*. 2007. No. 1–2 (39). Pp. 133–144.
8. Regehr C., Hill J., Knott T. & Sault B. Social support, self-efficacy and trauma in new recruits and experienced firefighters. *Stress and Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*. 2003. No. 19. Pp. 189–193.

REFERENCES

1. Dymova, E.N., Tarabrina, N.V., Harlamenkova, N.E. (2015). Psihologicheskaja bezopasnost' i travmaticheskij opyt kak moduljatory poiska social'noj podderzhki v trudnoj zhiznenoj situacii. *Psihologicheskij zhurnal*. No. 3 (36). S. 15–27.
2. Korotysh, A.I., Tereshhenko, N.F. (2015). Problemy maskirovannoj depressii v sovremennom sociume. *Sovremennye nauchnye issledovanija i innovacii*. No. 4 (5). S. 210–215.
3. Smulevich, B.M. (2000). Depressii v obshchemedicinskoj praktike. Moscva: Medicina. 192 s.
4. Abresch, K. & Bering, R. (2009). PTSD following a terrorist attack – a meta-analysis on possible risk factors. Poster zur XI European Conference on Traumatic Stress, Juni, Oslo.
5. Ozer, E.J., Best, S.R., Lipsey, T.L., Weiss D.S. (2009). Predictors of posttraumatic stress disorder and symptoms in adults: A meta-analysis. *Psychological Bulletin*. No. 1 (129). Pp. 52–73.
6. Brewin, C.R., Andrews, B., Valentine, J.D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. No. 5 (68). Pp. 748–766.
7. Haber, M.G., Cohen, J.L., Lucas, T., Baltes, B.B. (2007). The relationship between self-reported received and perceived support: A meta-analytic review. *American Journal of Community Psychology*. 2007. No. 1–2 (39). Pp. 133–144.
8. Regehr, C., Hill, J., Knott, T. & Sault, B. (2003). Social support, self-efficacy and trauma in new recruits and experienced firefighters. *Stress and Health: Journal of the International Society for the Investigation of Stress*. No. 19. Pp. 189–193.

УДК 159.913+613.97(045)
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-11>

ПРИЧИННО-СИСТЕМНИЙ ХОЛІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМИ ПСИХОСОМАТИЧНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ

Одинець О. А.

*здобувач магістратури психолого-педагогічного факультету
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
пров. Руставелі, 7, Харків, Україна
Громадська спілка «Міжнародна наукова школа універсології»
вул. Люстдорфська дорога, 172, Одеса, Україна
лікар, керівник
«Школа холистичного здоров'я»
вул. Троїцька, 37, Дніпро, Україна
orcid.org/0000-0001-6575-0695
ok.alisa@ukr.net*

Шукалова О. С.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
пров. Руставелі, 7, Харків, Україна
orcid.org/0000-0002-5127-3987
shukalova.o@gmail.com*

Даніліч-Скакун А. А.

*старший викладач кафедри педагогіки, психології,
початкової освіти та освітнього менеджменту
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
пров. Руставелі, 7, Харків, Україна
orcid.org/0000-0003-1167-605X
danilichalla30@gmail.com*

Нежута А. В.

*кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри педагогіки, психології,
початкової освіти та освітнього менеджменту
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради
пров. Руставелі, 7, Харків, Україна
orcid.org/0000-0001-7528-0252
alinanezhuta26@gmail.com*

Хижняк М. В.*кандидат біологічних наук, доцент,**викладач кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту**Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»**Харківської обласної ради**пров. Руставелі, 7, Харків, Україна**orcid.org/0000-0002-2650-4210**Khizhnyak.m@gmail.com*

Ключові слова: *психосоматика, семирівнева модель, холізм, причинно-системний холізм, універсологія, вищі мрії, повсякденні мрії, захворювання.*

У статті розглядається сучасний міждисциплінарний холістичний підхід до людини як багатогранної та багаторівневої системи у разі розвитку психосоматичних захворювань. У роботі наведено дослідження причин виникнення психосоматичних захворювань через універсальну семирівневу модель, запропоновану новою міждисциплінарною наукою універсологією. Розглянуто взаємозв'язки психологічної самоактуалізації людини в семи сферах життя з формуванням захворювань опосередковано через вплив енергосистеми людини на ендокринні залози організму та вторинного впливу ендокринних залоз на пов'язані з ними системи та органи.

У статті наведено дослідження взаємозв'язку своєї оцінки семи сфер життя людини з наявністю захворювання, опосередковано пов'язаного зі сферою життя, і доведено статистично достовірний зв'язок між наявністю низької або завищеної оцінки людини в тій чи іншій сфері життя з наявністю захворювання, пов'язаного з цією сферою. У статті розглянуті поняття вищої мрії (як вищої цінності, сенсу життя, стимулюючої до духовного зростання, розкриття творчого потенціалу) і поняття повсякденної мрії – мрії-бажання, нереалізованої потреби людини на поточний момент, стимулюючої людину до реалізації мрії. Розглянуто мрії людини як потребу до реалізації в тій чи іншій сфері, у статті наведені дослідження взаємозв'язку мрії з наявністю захворювання, пов'язаного з тією чи іншою сферою життя, і статистично достовірно підтверджений взаємозв'язок виникнення психосоматичних захворювань від відсутності самореалізації людини у певній сфері життя.

Таким чином, дослідження, наведені у статті, відкривають новий погляд на причини психосоматичних захворювань, їх взаємозв'язок не тільки в цілісній холістичній системі організму і психіці людини, а також зв'язок людини зі своїми внутрішніми відчуттями і відчуттями зовнішнього світу через семирівневу модель життя. Крім того, цілісна система внутрішніх відчуттів та зовнішніх проявів людини має причинну частину у мріях людини, що дозволило сформуванню таке нове поняття у сфері психосоматики, «як причинно-системний холізм».

CAUSAL AND SYSTEM CHOLISTIC APPROACH TO THE PROBLEM OF PSYCHOSOMATIC DISEASES

Odynets O. A.

*Master's degree Student at the Psychological and Pedagogical Faculty
Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy"
of Kharkiv Regional Council
Rustaveli lane, 7, Kharkiv, Ukraine
Public Union "International Scientific School of Universology"
Lustdorfska doroha str., 172, Odessa, Ukraine
Doctor, Head
School of Cholistic Health
Troitska str., 37, Dnipro, Ukraine
orcid.org/0000-0001-6575-0695
ok.alisa@ukr.net*

Shukalova O. S.

*Ph.D., Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Pedagogy, Psychology,
Primary Education and Educational Management
Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy"
of Kharkiv Regional Council
Rustaveli lane, 7, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-5127-3987
shukalova.o@gmail.com*

Danilich-Skakun A. A.

*Senior Lecturer at the Department of Pedagogy, Psychology,
Primary Education and Educational Management
Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy"
of Kharkiv Regional Council
Rustaveli lane, 7, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1167-605X
danilichalla30@gmail.com*

Nezhuta A. V.

*Ph.D.,
Senior Lecturer at the Department of Pedagogy, Psychology,
Primary Education and Educational Management
Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy"
of Kharkiv Regional Council
Rustaveli lane, 7, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7528-0252
alinanezhuta26@gmail.com*

Khyzhniak M. V.

*Ph.D. of Biological Sciences, Associate Professor,
Lecturer at the Department of Pedagogy, Psychology,
Primary Education and Educational Management
Municipal Establishment “Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy”
of Kharkiv Regional Council
Rustaveli lane, 7, Kharkiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2650-4210
Khizhnyak.m@gmail.com*

Key words: *psychosomatics, seven-level model, cholism, causal and system cholism, universology, higher dreams, everyday dreams, diseases.*

The article deals with the modern interdisciplinary holistic approach to the person as multifaceted and multilevel system at development of psychosomatic diseases. The paper presents a study of the psychosomatic diseases' causes through the universal seven-level model proposed by the new interdisciplinary science of universology. The interrelationships of psychological person's self-actualization in seven spheres of life with the formation of diseases, indirectly through the influence of the human energy system on the endocrine glands of the body and the secondary influence of endocrine glands on related systems and organs are considered.

The article presents a study of the relationship between its assessment of human's life seven areas with the presence of the disease. This disease is indirectly related to the sphere of life and proved a statistically significant relationship between the presence of low or inflated human assessment in a particular sphere of life with the presence of a disease associated with this sphere. The article considers the concept of a higher dream (as a higher value, the meaning of life, stimulating spiritual growth, creative disclosure) and the concept of everyday dreams – dreams and desires, unrealized human needs today stimulating a person to realize a dream. Considering human dreams as a need for realization in a particular area, the article presents studies about the relationship of dreams with the presence of a disease associated with a particular area of life, and statistically confirms the relationship of psychosomatic diseases from lack of human self-realization in certain sphere of life.

The researches presented in the article open a new perspective on the causes of psychosomatic diseases, their relationship not only in the holistic system of the human body and psyche, but also the relationship of man with his inner feelings and external world through a seven-level model of life. In addition, a holistic system of internal sensations and external manifestations of man has a causal part in human dreams, which allowed to form a new concept of psychosomatics as causal and system holism.

Сучасна наука (як психологія, так і медицина) в пошуках істини поглибилася у частковості і знайшла безліч важливих деталей для допомоги людині, при цьому втративши важливий момент єднання людини із законами природи. У сучасній психології активно розвивається гуманістичне спрямування, яке бачить розвиток людини через внутрішнє прагнення до вищих цінностей. Одночасно медична наука практично зайшла в глухий кут у пошуках причин хвороби безпосередньо у матеріальності тіла. «Відомо, що офіційна медицина в усіх розвинених країнах уже давно дійшла до тієї межі, за якою стає очевид-

ним: колишні методологічні основи здоров'я не дозволяють ні збільшувати середню тривалість життя, ні знижувати дитячу смертність. Для подальшого прогресу в медицині, психології і в охороні здоров'я загалом потрібні нові принципи, нові ідеї, нова організаційна структура. Адже в основі своєї офіційна медицина, як і раніше, залишається симптоматичною, вона усуває симптоми і сліdstва, а не саму хворобу і її причини» (В. Воронцов, 1995). Саме тому сучасна медицина все більше звертає погляд на зв'язок розвитку соматичних захворювань з психікою людини.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити взаємозв'язок між прагненнями людини в семи сферах життя та наявністю відповідних захворювань.

Згідно з даними експертів ВОЗ, майже 50% стаціонарних лікарняних ліжок у світі займають пацієнти з психосоматичною патологією [2]. Цим питанням займається сучасний напрям медицини – холистична медицина (холізм з грец. ὅλος (holos) – цілий, увесь), яка розглядає людину цілісно, об'єднуючи традиційні і нетрадиційні методи діагностики і лікування, в тому числі такий суміжний напрям медицини і психології, як психосоматика. Холістичний підхід до здоров'я людини бере до уваги всі потреби пацієнта, не тільки фізичні, але і психологічні, соціальні, і розглядає їх як єдине ціле. У дослідженні 2007 року говориться, що холистична концепція знаходить застосування в первинній медичній допомозі в Швеції [12]. Американська асоціація холистичної медицини стверджує, що в оцінці загального стану хворого необхідно брати до уваги так само і духовні аспекти [13].

Холістичний підхід до терапії захворювань не означає застосування лише альтернативних методів лікування, він враховує всі особливості людини, в тому числі її психологічний стан, не виключаючи призначення звичайної терапії. На сучасному етапі холистичний підхід дає принципово нове бачення в можливостях профілактики захворювань як основи нового погляду на медицину в єдності з психологією (En: Integrative medicine) [12].

Концепція, у межах якої психофізіологічна проблема вирішується найбільш повно, базується на теорії функціональних систем П. Анохіна. На погляд цілої низки учених (Б. Ломов, В. Швіркова, К. Платонова, С. Ільїн та інші), підхід до вирішення проблеми співвідношення психології та фізіології став можливим саме на основі теорії функціональних систем, яка пов'язана з вивченням загальних принципів цілісної діяльності організму, де психічне та фізіологічне виступають одне стосовно іншого саме як системні процеси [6].

Незважаючи на зусилля багатьох авторів (Ф. Александер, П. Анохін, Ю. Антропов, А. Венгер, Д. Ісаєв, І. Малкіна-Пих, Н. Маслова, М. Ракітіна, Т. Свиридова, В. Ткачева, Р. Хамер та ін.), не вдається побачити чіткого системного взаємозв'язку між природними законами, психологічним станом і фізичним здоров'ям людини.

Важливим напрямом у наукових дослідженнях холистичного підходу є пошук інтеграційних моделей і причинно-системного аналізу. Сучасний холистичний підхід, поєднуючи частини системи людини в одне ціле, не враховує внутрішньої

мети існування людини на основі причинно-наслідкових зв'язків.

При цьому прояви людини у світі припускають дослідження адекватної установки як причини, орієнтує свідомість на творчість багаторівневого прояву особистості «у життєвому просторі і у часовій перспективі» (за К. Левінім) [3]. Ґрунтуючись на прагненні людини до соціальної актуалізації, Л. Віготський демонструє вищі психічні функції особистості, аргументуючи роль свідомості як творчий початок людини. Л. Віготський писав, що «причинності свідомості приділяється незначна увага сучасною наукою...» [7]. У цьому разі причинно-наслідковий підхід у психологічних дослідженнях може стати основою, що поетапно формує процес моделювання психологічної системи як системи оздоровлення людини.

Особливо цей цілісний підхід та причинно-наслідкові зв'язки глибоко розкриває В. Поляков [8] у створеній ним міждисциплінарній науці універсології (універсум (лат. universum) – філософське поняття, що позначає «світ як ціле» або «все існуюче»). Універсологія – наука, у якій людина розглядається як частина планетарної і вселенської системи, що розвивається за загальними законами світобудови [7; 9].

Синтезуючи досвід світової культури і спираючись на трактати великих мислителів минулого (Платон, Аристотель, К. Юнг, В. Франкл, О. Блаватська, Є. Реріх, А. Бейлі), універсологія показує чіткі взаємозв'язки систем побудови світу з життям людини (в тому числі її здоров'я) як підсистеми світу: вказуючи на космозмі людини, її внутрішнє прагнення до вищих цінностей, духовного розвитку, потреби в розвитку душі.

Згідно з В. Поляковим, хвороба виникає у разі відхилення життя особистості від внутрішнього завдання душі, яка розглядається як глибинна мрія людини, що є причиною її існування і рухає підсвідомістю людини [1; 4].

Таким чином, стає очевидним той факт, що цільова стратегія (мрія людини), як свідоме прагнення до діяльності, є ключовою для особистості, що розвивається. І водночас визначення цільової стратегії є динамічним процесом, в якому відбивається подвійність проявів (за К. Левінім): вольової індивідуальної і польової (колективної) поведінки [3, с. 273]. Факт єдності особистості і навколишнього середовища виражений Левінім у понятті «життєвий простір», що володіє такими властивостями, як рівень реальності і тимчасова перспектива.

Так, введення поняття тимчасової перспективи об'єднало минулий досвід людини та її майбутнє у вигляді цільової установки (мрії, прагнення до основного завдання життя). Прагнення до вищої мрії в період розвитку людини стимулює досяг-

нення нового якісного рівня її життя, що стане основою не тільки психологічного стану, а й основою оздоровлення людини.

Мрія, мета, сенс життя як багаторівневий мотив розвитку досліджувалися в історії давнини ще Аристотелем, Ф. Аквінським, Августином. У сучасну епоху мета як мотив, як інтенція досліджувалася Левінім, Брентано, Гуссерлем та ін., як сенс – Франклом, Роджерсом, Олпортом та ін.

Такі мрії, що включають вищі цінності людини, мрії про реалізацію свого призначення, пов'язані наприкінці з потребою у зміні світу, суспільства, підвищення культурних і моральних цінностей, можна віднести до вищих мрій. Однак є мрії повсякденні, які пов'язані з реалізацією і задоволенням життя індивідуума. Такі мрії більшою мірою говорять про відсутність реалізації людини в тій чи іншій сфері життя, стимулюють її до розвитку і самореалізації. У цьому разі причинно-наслідковий підхід у психологічних дослідженнях може стати основою поетапного формування процесу моделювання психологічної системи як системи оздоровлення людини.

Таким чином, можна стверджувати, що цілісність (холізм) – це не тільки з'єднання частин у ціле (системності людини), а й прагнення до мети буття людини – внутрішньої причини життя, розвитку і реалізації. Таким чином, з'являється нове поняття «причинно-системний холізм» у сфері здоров'я та психології людини.

Універсологія застосовує низку моделей, що показують не тільки вплив системи на людину, а також дають систему причинно-наслідкових зв'язків та відображають взаємодії всередині будь-якої системи, в тому числі вплив багаторівневих психосистемних відношень людини з навколишнім світом через сім сфер життя на її здоров'я.

Вперше про семирічність будови людини і сім енергетичних центрів організму згадується в індійських медичних трактатах, переведених Джоном Вудроффом, більш відомим під ім'ям Артур Авалон. Пізніше зв'язок енергосистеми з ендокринними органами описувався у філософ-

ських трактатах А. Бейлі та сучасних філософів (Н. Віторська, В. Поляков, А.Е. Хан, та ін.) [1; 7; 11].

Синтез семирівневої моделі світобудови, будови та життєдіяльності людини як основи цілеспрямованості життя на гармонію з навколишнім світом провів В. Поляков у створеній ним науці універсології, що розкриває причинно-системну світобудову і практичне застосування знань універсальних закономірностей у всіх галузях людської діяльності і в практиці щоденного життя [8]. В. Поляков описав сутність прояву системи як відносин, що складаються з семи рівнів, де три рівні – це сфера наслідків, наступні три рівні – сфера причин, а 4-й рівень – перехідний між ними (рис. 1).

Охарактеризуємо сім сфер життя людини за Поляковим [7]: 1. Фізична сфера (ресурси життя людини: тіло, здоров'я, простір життя, їжа, побутові умови). 2. Емоційна сфера (гармонійність емоційного стану людини). 3. Ментально-діяльна сфера (розумова активність, професійна діяльність). 4. Соціальна сфера (адаптивність у світі, визнання, потрібність іншим людям). 5. Колективна сфера (сталість і надійність у колективі друзів, родичів, сім'ї, колег, однодумців). 6. Громадська сфера (вплив на життя суспільства, ціннісні орієнтири людини). 7. Світоглядний рівень (цілі і перспективи життя людини, сенс життя, загальнолюдський рівень).

Позаяк фізичною відповідністю сфер життя в організмі людини є сім основних ендокринних залоз організму, що регулюють діяльність внутрішніх органів і стимулюють внутрішньоклітинні процеси [4; 9], ми побачимо пряму психофізичну залежність захворювань людини від її проявів в тій чи іншій сфері життя (табл. 1).

Об'єднуючи сфери життя, ендокринні залози, системи органів у взаємозв'язку з енергоцентром, ми бачимо чіткий алгоритм формування психосоматичної хвороби: спотворення прояву людини в одній зі сфер життя (відхилення від вищої задачі, мрії) формує спотворення в енергоцентрі (чакри), що призводить до зміни

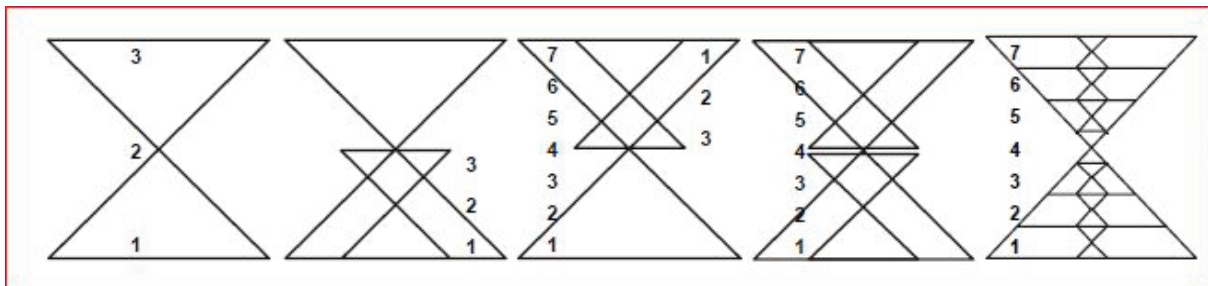

Рис. 1. Сутність семирівневої системи за В. Поляковим

Таблиця 1

Взаємозв'язки сфер життя людини з ендокринними залозами та системами органів [1]

Сфера життя	Зв'язок з ендокринною залозою	Вплив на органи і системи
1. Фізична сфера	наднирники	сечовидільна система, обмін солей
2. Емоційна сфера	гонади	статева система
3. Ментально-діяльна сфера	підшлункова залоза	шлунково-кишковий тракт
4. Соціальна сфера	вилочкова залоза	імунна система, кров, кровотворення, побічно на серцево-судинну систему
5. Колективна сфера	щитовидна залоза	органи внутрішнього і зовнішнього дихання: гортань, бронхи, легені, щитовидна залоза
6. Громадська сфера, сфера цінностей	гіпофіз	периферична нервова система – управління рухом (суглоби, м'язи), органи чуття (очі, вуха, шкіра, язик)
7. Світоглядна сфера, сфера цілей	епіфіз	центральна нервова система, психічний стан людини

функції ендокринної залози і подальшого гормонального впливу на систему органів, пов'язаних з ендокринною залозою і формуванням спочатку функціональної, а потім органічної зміни в органі (захворювання) [7].

У цьому сенсі є актуальним у цій роботі дослідження взаємозв'язку хвороби людини з її психологічним станом через універсальну семирівневу модель взаємин людини зі світом, запропоновану міждисциплінарною наукою універсологією.

Для дослідження ми вибрали респондентів з числа студентів заочного навчання курсів з психосоматики освітнього центру «Школа холистичного здоров'я» і освітнього центру психології «Кристал-Сенс» (м. Дніпро). Група дослідження складалася з 40 осіб (38 жінок і 2 чоловіки) віком від 29 до 57 років (середній вік 41,2 року).

Оскільки методика визначення психосоматичних захворювань, узгоджених зі сферами життя людини, і виявлення впливу самореалізації за рівнями використовується уперше, нами була розроблена авторська модель визначення взаємозв'язку між прагненнями людини у семи сферах життя та наявністю захворювань за кожною із семи сфер.

Згідно з теоретичними роздумами В. Полякова, спотворений прояв людини в тій або іншій сфері життя може сформувати захворювання саме на цьому рівні прояву людини. Для визначення проявів людини у семи сферах життя нами було запропоновано кожному респонденту оцінити свої сфери життя та визначити свої мрії, які ми також розподілили за семи сферами. Надалі ми порівнювали оцінки з наявними захворюваннями на цих сферах. У разі, якщо самооцінка респондента показує незадоволення прояву людини в тій або іншій сфері життя, це означає, що в цій сфері життя людина проявлена дисгармонійно, що, імо-

вірно, може бути причиною формування захворювання на цьому рівні. Якщо ж самооцінка буде ілюзорно підвищеною (ідеальною), це означає, що досліджуваній не бачить шляхів подальшого розвитку в цій сфері життя, що, імовірно, так само може формувати сприятливі умови для розвитку захворювань на цьому рівні.

Для цієї методики ми створили опитувальник, в якому запропонували відзначити наявні захворювання, розподіливши їх за семи рівнями (за Поляковим): по два варіанти на кожний рівень – усього чотирнадцять варіантів. У другому опитувальнику ми запропонували респондентам поставити оцінку свого прояву в кожній із семи сфер життя, по два варіанти на кожний рівень – усього чотирнадцять варіантів.

У третьому опитувальнику ми запропонували вибрати найбільш важливі мрії, які так само розподілили за семи сферами життя, по дві мрії на кожен рівень, усього чотирнадцять варіантів, у балах від 1 до 10, де 1–2 – жахливо (майже ніяк); 3–4 – погано (українською мало); 5–7 – нормально; 8–9 – добре; 10 – ідеально (краще не буває). Для дослідження враховувалися збіги оцінок сфер життя від 1 до 4 (жахливо і погано) з наявністю захворювання на цьому рівні, а також збіг оцінок сфери життя на 10 балів (ідеально) як ілюзорно завищеної самооцінки з наявністю захворювань.

Кількість збігів низької або завищеної оцінок сфери життя та наявності мрії порівнювалася з наявністю захворювань на цьому рівні та аналізувалася в процентному відношенні. У разі наявності статистичної достовірності методика підтверджує припущення про те, що психосоматичні захворювання людини пов'язані з якістю життя людини та наявністю її внутрішніх прагнень у семи сферах життя.

У результаті дослідження ми виявили, що всі 100% досліджуваних мають симптоми захворювань хоча б на одному рівні. Усі 40 респондентів із 7 можливих рівнів у кожного (всього 280 можливих варіантів) відзначили наявність захворювань 158 разів, у середньому на кожного респондента доводиться по 4 захворювання ($X1=3,95$ захворювань). Максимальне число захворювань відзначене на 6 рівні (захворювання суглобів, хребта, органів чуття і периферичної нервової системи) – 37, найрідше зустрічалися симптоми захворювання на 4 рівні (серцево-судинної системи, крові і імунітету) – 14.

Дослідивши оцінку якості свого життя за семи рівнями, ми виявили, що 90% (36 респондентів) поставили низьку або ілюзорно завищену оцінку хоч в одній із семи сфер життя, у середньому така оцінка була в 3 сферах у кожного ($X2=2,97$ сфери).

Зіставляючи наявність захворювань на тому або іншому рівні з наявністю пониженої або завищеної самооцінки на цьому ж рівні, нами визначалося число збігів цих показників за рівнями (табл. 2).

Таким чином, було визначено, що як низька, так і завищена оцінка якості життя (як неможливість подальшого розвитку) має вплив на розвиток захворювання. Кількість низьких оцінок більш впливає на формування захворювання, усього наявність низьких та завищених самооцінок у 69,16% співпадає з наявністю захворювання на цьому рівні (рис. 2).

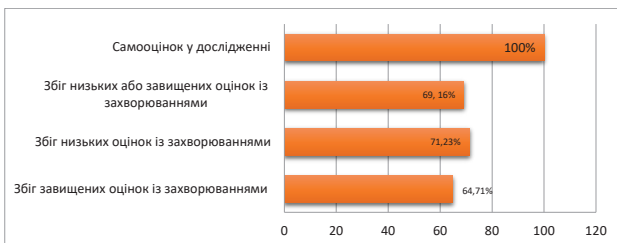

Рис. 2. Відсоток збігів низьких або завищених оцінок із захворюваннями

На цьому етапі нам вдалося визначити статистичну достовірність взаємозв'язку незадоволення та ілюзорного ідеального прояву у сфері життя з

виникненням симптому або захворювання на рівні цієї сфери життя, що підтверджує взаємозв'язок виникнення захворювань від прояву людини в семи сферах життя ($r = 0.217, p=0.000258$).

Другим етапом ми звіряли наявність повсякденної мрії людини з наявністю захворювання на тому рівні, на якому перебувала мрія. Досліджуючи мрії, які відзначили респонденти як найбільш важливі в цей період життя, ми побачили, що максимальне число мріань пов'язане з першою сферою життя – матеріальним благополуччям і фізичним здоров'ям і з третьою сферою – сферою інтересів, професійним розвитком. Але ж у інших сферах життя респонденти також мали потребу в реалізації мрії, хоча менше всього така потреба проявлялася на 4, 5, 6 сферах життя: потреба в реалізації у соціумі, побудова надійних колективних стосунків і вплив на суспільство (рис. 3).

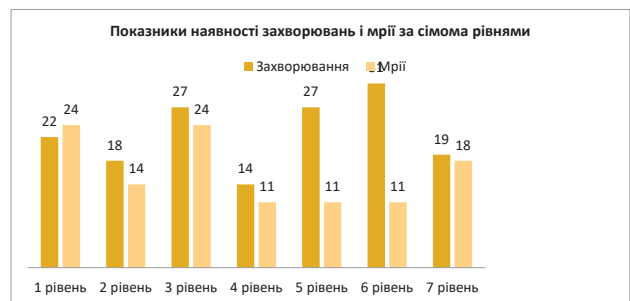

Рис. 3. Показники наявності захворювань і мрії за сімома рівнями

Дивлячись на діаграму, ми бачимо взаємозв'язок між наявністю повсякденної мрії (нереалізованого бажання, потреби) і наявністю захворювання. Такі взаємозв'язки є на 1, 2, 3, 4 та 7 рівнях, але на 5 та 6 рівнях (колективні стосунки – 5 рівень і громадські стосунки – 6 рівень), незважаючи на невелике число мріань, на цих рівнях ми бачимо велике число захворювань. Можна припустити, що захворювання показують неусвідомлені бажання людини в реалізації на цих рівнях.

Порахувавши число збігів мрії з наявністю захворювання на окремих рівнях у кожного з респондентів, ми побачили збіги в 76,11%, що говорить про те, що наявність нереалізованої мрії, яка означає, що в цей період відсутня самореалізація

Таблиця 2

Кількісне відсоткове співвідношення самооцінки з наявністю захворювання

Оцінок в обробці даних	Кількість оцінок	Кількість збігів із захворюваннями	Збігів, %
Низьких	73	52	71,23
Завищених	34	22	64,71
Всього	107	74	69,16

людини в цій сфері життя, майже напевно викликає розвиток захворювання на цьому рівні.

Досліджуючи статистичну достовірність, ми визначили прямий помірний зв'язок ($r = 0,329$). Число ступенів свободи (f) становить 278. t -критерій Стьюдента дорівнює 5,803. Критичне значення t -критерію Стьюдента при цьому числі ступенів свободи становить 1,972. $t_{\text{спост}} > t_{\text{крит}}$, залежність ознак статистично значима ($p=0,000001$).

Таким чином, наша методика показала статистичну достовірність причинно-системного зв'язку належності мрії (як відсутність реалізованої потреби) з виникненням симптому або захворювання на рівні цієї сфери життя, що підтверджує взаємозв'язок виникнення психосоматичних захворювань від відсутності самореалізації людини у певній сфері життя.

Отже, ми статистично достовірно довели зв'язок між некомфортним психологічним станом людини у семи сферах життя та виникненням захворювань, відповідних цим рівням взаємодії людини зі світом; статистично довели залежність наявності захворювання від внутрішнього прагнення до розвитку (повсякденної мрії) людини. Таким чином, ми можемо стверджувати, що тіло через хворобу підсвідомо стимулює людину до розвитку і реалізації внутрішніх потреб, а причина захворювань лежить у сфері реалізації внутрішніх прагнень людини, тому з огляду на причинно-системні зв'язки холистичний підхід до здоров'я можна назвати причинно-системним холізмом. Експериментальна перевірка цих припущень і становить перспективу наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виторская Н.М. Причины болезней и истоки здоровья / сост. И.И. Виторский, М.П. Мороз. 6-е изд. Москва : Амрита-Русь, 2008. 264 с. (Серия «Универсология»).
2. Доклад о состоянии здравоохранения в Европе, 2009 г. Здоровье и системы здравоохранения. *Новости медицины и фармации*. 2009. № 1–2. С. 5–6.
3. Левин К. Динамическая психология: избранные труды. Москва : Смысл, 2001. 572 с.
4. Одинец О.А., Шукалова О.С. Використання семирівневого підходу як природної орієнтації психічного і фізичного здоров'я людини. *Харківський осінній марафон психотехнологій*: матеріали III міжрегіональної наук.-практ. конф., ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Харків : Діса плюс, 2019. 248 с. С. 176–179
5. Одинец О.А. Проблема ідеалу і ціннісних орієнтирів у вихованні та оздоровленні людини. *Універсальні науки та освіти: формування світогляду особистості нової епохи* : матеріали 4-ї Міжнародної наук. конф. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. 144 с. С. 121–124.
6. Перетятко Л.Г. Психосоматичні розлади: сучасний стан проблеми. *Психологія і особистість*. 2017. № 2. С. 137–147.
7. Поляков В.А. Универсология. История. Законы. Практика. Минск : ВЭВЭР, 2013. 200 с. (*Международная научная школа Универсологии*).
8. Поляков В.А. Философия жизни. Путь творения. 2010. 103 с. (*Международная научная школа Универсологии*).
9. Полякова И.Ю., Поляков В.А. Психосистемология. Минск : ВЭВЭР, 2003. 244 с.
10. Психологическая энциклопедия. Москва–Санкт-Петербург, 2003, с. 974–975.
11. Хан Е.Б. Таинственный семеричный закон и человек. *Портал научно-практических публикаций*. 2014. URL: <http://portalnp.ru/2014/08/2185> (дата звернення: 11.09.2020).
12. Dictionary of Metaphysical Healthcare. Glossary. Quackwatch. URL: <https://quackwatch.org/related/dictionary/mdglos/> (дата звернення: 12.07.2020).
13. Holistic Medicine. American Cancer Society. URL: <https://www.cancer.org/treatment/treatments-and-side-effects/complementary-and-alternative-medicine.html> (дата звернення: 12.07.2020).

REFERENCES

1. Vitorskaya, N.M. (2008). *Prichiny bolezney i istoki zdorov'ya* [Causes of disease and origins of health] / sost. I.I. Vitorskiy, M.P. Moroz. Moskva: Amrita-Rus' (Seriya "Universologiya") [in Russian].
2. Doklad o sostoyanii zdravookhraneniya v Yevrope, 2009 g. Zdorov'ye i sistemy zdravookhraneniya. *Novosti meditsiny i farmatsii* [The European health report 2009: Health and health systems]. No1 [in Russian].
3. Levin, K. (2001). *Dinamicheskaya psikhologiya: Izbrannyye trudy*. Moskva: Smysl [in Russian].
4. Odynets, O.A., Shukalova, A.S. (2019). Ispol'zovaniye simirivnovego podkhoda kak yestestvennoy ori-yentatsii psikhicheskogo i fizicheskogo zdorov'ya cheloveka. *Khar'kovskiy osennyi marafon psikhotekh-nologiy: materialy III mezhregional'noy nauchno-prakticheskoy. konf., KHNPUI imeni G.S. Skovorody*. [The use of a seven-level approach as a natural orientation of mental and physical health]. Khar'kov: Disa plus [in Ukrainian].

5. Odynets', O.A. (2019). Problema idealu i tsinnisnykh oriyentyriv u vykhovanni ta ozdorovlenni lyudyny. Universalii nauky ta osvity: formuvannya svitohlyadu osobystosti novoyi epokhy: *materialy 4-yi Mizhnarodnoyi nauk. konf.* [The problem of the ideal and values in the education and rehabilitation of man. Universals of science and education: the formation of the worldview of the individual of the new era]. Chernihiv: Desna Polihraf [in Ukrainian].
6. Peretyat'ko L.H. (2017). *Psykhosomatychny rozlady: suchasnyy stan problemy. Psykholohiya i osobystist'* [Psychosomatic disorders: the current state of the problem. Psychology and personality]. No. 2 [in Ukrainian].
7. Polyakov, V.A. Unyversolohyya. (2013). *Ystoryya. Zakony. Praktyka* [Universology. History. Laws. Practice]. Mynsk: VÉVÉR (*Mezhdunarodnaya nauchnaya shkola Unyversolohyy*) [in Russian].
8. Polyakov, V.A. (2010). *Fylosofiya zhyzny. Put' tvorenyya* [Philosophy of life. The path of creation]. (*Mezhdunarodnaya nauchnaya shkola Unyversolohyy*) [in Russian].
9. Polyakova I.Yu., Polyakov V.A. (2003). *Psikhosistemologiya* [Psychosystemology]. Minsk: VEVER [in Russian].
10. *Psikhologicheskaya entsiklopediya.* (2003). [Psychological encyclopedia]. Moskva–Sankt-Peterburg [in Russian].
11. Khan, Ye.B. (2014). Tainstvennyy semerichnyy zakon i chelovek. Portal nauchno-prakticheskikh publikatsiy [The mysterious sevenfold law and man. *Portal of scientific and practical publications*]. Retrieved from: <http://portalnp.ru/2014/08/2185> [in Russian].
12. Dictionary of Metaphysical Healthcare. Glossary. Quackwatch. Retrieved from: <https://quackwatch.org/related/dictionary/mdglos/> [in English].
13. Holistic Medicine. American Cancer Society. Retrieved from: <https://www.cancer.org/treatment/treatments-and-side-effects/complementary-and-alternative-medicine.html> [in English].

УДК 159.9019.4:001.8(045)
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-12>

БІОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ГОМОСЕКСУАЛЬНОСТІ ІНДИВІДА

Ткалич М. Г.

*доктор психологічних наук,
професор кафедри психології
Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України
вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-4101-9659
mtkalych@gmail.com*

Гречаник М. І.

*аспірантка кафедри психології
Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України
вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-1650-3692
kunjutkazp@gmail.com*

Гречаник Є. О.

*психолог
orcid.org/0000-0001-8413-8848,
grechanyk41@gmail.com*

Ключові слова: *сексуальна орієнтація, гомосексуальність, індивід, статеві поведінка, біологічні чинники, онтогенетичний розвиток, еволюція.*

У статті представлено теоретичний аналіз та обґрунтування біологічних чинників становлення гомосексуальності індивіда. Виділено окремий вплив генетичного, онтогенетичного й етологічного факторів на процес формування сексуальної орієнтації індивіда. Здійснено аналіз гомосексуальності крізь призму еволюційної психології. Визначено фактори онтогенетичного розвитку, які впливають на становлення гомосексуальності. Проаналізовано фактори гормонального впливу, який здійснюється протягом внутрішньоутробного розвитку, на становлення гомосексуальності, відзначено вплив тестостерону на поведінку й статеві відмінності в людини й інших тварин. Особливу увагу приділено статевій диференціації мозку під час внутрішньоутробного розвитку. Також розглядається зв'язок стресу матерів і пренатального періоду зі становленням гомосексуальності. Здійснено аналіз основних еволюційних факторів, які впливають на формування гомосексуальності: адаптивність, родинний відбір, нейтральні ознаки, репродуктивний успіх. Важливу увагу приділено питанню дихотомізації статевої поведінки на розбірливу й нерозбірливу в контексті еволюції. Здійснено огляд етологічних чинників розвитку приматів, встановлено зв'язок периферизації, групового способу виживання серед приматів і становлення гомосексуальності, яке може бути спрямоване не лише на задоволення репродуктивних потреб, але й на розв'язання внутрішньогрупових конфліктів, на підвищення соціального статусу в групі, підвищення шансів на виживання, обмін ресурсами, й у цьому контексті гомосексуальність слід розглядати як механізм об'єднання в спільноти проти небезпеки. Здійснено теоретико-методологічний аналіз впливу біологічних чинників на становлення гомосексуальності в процесі еволюції: визначено, що існує значний біологічний внесок у розвиток гендерної ідентичності й сексуальної орієнтації людини.

BIOLOGICAL FACTORS CONTRIBUTING TO THE DEVELOPMENT OF HOMOSEXUALITY

Tkalych M. H.

*Doctor of Psychological Sciences,
Professor at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-4101-9659
mtkalych@gmail.com*

Hrechanyk M. I.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0003-1650-3692
kunjutkazp@gmail.com*

Hrechanyk E. O.

*Psychologist
orcid.org/0000-0001-8413-8848,
grechanyk41@gmail.com*

Key words: *sexual orientation, homosexuality, individual, sexual behavior, biological factors, ontogenetic development, evolution.*

The article presents a theoretical analysis and justification of biological factors of individual homosexuality. The separate influence of genetic, ontogenetic and ethological factors on the process of formation of sexual orientation of an individual has been highlighted. The analysis of homosexuality through the prism of evolutionary psychology has been carried out. The factors of ontogenetic development that influence the formation of homosexuality have been determined. Also we have analyzed the factors of hormonal influence, which is carried out during fetal development on the formation of homosexuality; the influence of testosterone on the behavior and sex differences in humans and other animals. Particular attention was paid to sexual differentiation of the brain during fetal development. The relationship between maternal stress and the prenatal period and the development of homosexuality has been also considered. The main evolutionary factors influencing the formation of homosexuality are the following: adaptability, family selection, neutral traits, reproductive success. Important attention was paid to the issue of dichotomizing sexual behavior into intelligible and illegible in the context of evolution. The ethological factors of primate development have been reviewed, the connection between peripheralization, group way of survival among primates and the formation of homosexuality was established, which can be aimed not only at satisfying reproductive needs, but also at resolving intragroup conflicts and increasing social status in the group, the chances of survival, exchanging resources and in this context, homosexuality should be seen as a mechanism for uniting in a community against danger. Theoretical and methodological analysis of the influence of biological factors on the formation of homosexuality in the process of evolution was carried out: it was determined that there is a significant biological contribution to the development of gender identity and sexual orientation of an individual.

Постановка проблеми. Нині проблема гомосексуальності особистості в Україні викликає суперечності й значні прояви ксенофобії в різних суспільних прошарках. Відмінності іншого, так звана «інакшість» людини викликають страх, відразу, розділення за принципом «свій-чужий», наслідком цього часто є намагання здійснення насильства щодо гомосексуальних людей. Гомосексуальні люди щодня зазнають дискримінації на робочих місцях, порушення власних прав і загалом почувають себе в небезпеці. Таке ставлення, на наш погляд, викликане стереотипами, міфами й забобонами, якими оповита тема гомосексуальності. Низьким лишається рівень обізнаності щодо впливу біологічних чинників становлення гомосексуальності особистості, що породжує стереотипи, упередження, транслювання помилкових суджень у суспільстві й формування негативного ставлення до представників ЛГБТКІ. Важливо також підвищувати рівень психоедукації суспільства, формувати толерантне ставлення до гомосексуальних людей. Необхідно зазначити, що використання коректної лексики, знання не лише соціально-психологічних особливостей, а й механізмів дії біологічних чинників становлення гомосексуальності допоможе психологам-практикам надавати психологічні послуги якісніше й запобігати упередженому ставленню до людини на підставі сексуальної орієнтації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки проблематика дослідження має міждисциплінарний характер, насамперед треба виділити ті роботи, які загалом присвячені вивченню гомосексуальності особистості. Значний внесок у вивчення чинників, які спонукають становлення гомосексуальності, належить працям З. Фрейда, Е. Еріксона, С. Бем, І. Кона, У. Мастерса, В. Джонсона, А. Кінсі, Г. Теджфела й низці інших авторів. Серед сучасних вітчизняних дослідників варто відзначити роботи М. Ткалич, П. Горностая, М. Яромовіц, О. Кікінежди, Т. Говорун. Серед вчених, які досліджували онтогенетичний аспект проблеми, можна згадати J. Weauwer, С.Е. Roselli, С. Лерман. У своїх роботах вони розкривають вплив гормонів під час внутрішньоутробного розвитку на статеву диференціацію мозку, вплив серотоніну на статеві вподобання ссавців під час формування сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

Важливо також виокремити роботи, метою яких є вивчення впливу стресу, якого зазнавала особистість під час внутрішньоутробного розвитку. Це В. Ward, S. Ridd, O. Vynn та E. Bilansky. Серед досліджень, які викладають еволюційний і генетичний аспекти біологічних чинників гомосексуальності, можна виділити роботи О. Маркова, В. Гранта М. Лемберта, Л. Палмер, Дж.

Палмер, Р. Сапольскі. Останні дослідження за темою гомосексуальності з боку еволюції присвячені вибірковості статевої поведінки, першочерговості нерозбірливої статевої поведінки в древі еволюції, співвідношенню затрачених ресурсів і репродуктивного успіху, функції гомосексуальної поведінки – альтруїзму, родинному відбору, гомосексуальності як нейтральній ознаці, яка передається в спадок. Серед робіт, які досліджували етологічний компонент гомосексуальності, важливими є дослідження F. Muscarella, який приділив увагу вивченню гомоеротичної поведінки в гомінідів, також важливе вивчення поведінки шимпанзе й феномену гомосексуальності як способу розв'язання конфлікту в групі й збереження соціального статусу, розкриті в дослідженнях В. Hare, V. Woods, що відбиває соціо-біологічний аспект вивчення проблеми.

Метою дослідження є теоретичний аналіз та обґрунтування біологічних чинників, які лежать в основі становлення гомосексуальності індивіда.

Серед основних **завдань** дослідження виокремимо такі:

- 1) обґрунтування ролі еволюційних факторів у процесі становлення гомосексуальності індивіда;
- 2) аналіз і систематизацію основних біологічних чинників становлення гомосексуальності;
- 3) визначення особливостей онтогенетичного розвитку, які є ключовими для становлення гомосексуальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Людина розумна належить до виду, якому притаманний статевий тип розмноження, людина має ідентифікувати особу протилежної статі й ця особа має привертати до себе увагу (з метою розмноження) [11, с. 31]. На перший погляд, сексуальна орієнтація не має містити інших варіантів, але дослідження поведінкової генетики свідчать про 95 % людей, які мають гетеросексуальну орієнтацію, і як мінімум половина варіантів орієнтації має генетичну зумовленість.

У роботах І.С. Кона біомедичні дослідження гомосексуальності групувалися за 4 розділами:

- 1) порівняльна й еволюційна біологія та соціо-біологія;
- 2) генетика й молекулярна біологія;
- 3) ендокринологія та нейроендокринологія;
- 3) нейроанатомія та нейрофізіологія [4].

Додатковими джерелами даних слугує клініка зміни статі й сексуальної орієнтації.

У дослідженні аналіз феномену гомосексуальності передбачає вивчення таких аспектів: онтогенетичного, генетичного й аспекту впливу еволюційних факторів.

Онтогенетичний аспект представлений у дослідженнях J. Weauwer, С.Е. Roselli, С. Лерман і в цілому визначає, що всі особини починають

свій розвиток з однакових вихідних даних, однакової побудови тіла, включно з репродуктивною системою. Вважається, що до певного часу ембріональна гонада зародка є недеференційованою, тобто вона може переростати в чоловічі чи жіночі статеві органи. Чоловічі статеві органи розвиваються з ембріональної гонади дією експресії гену, що визначає стать, SRY на Y-хромосомі. Експресія гену – це процес, під час якого інформація, яку містить ген, використовується для синтезу функціонального продукту, білків чи рибонуклеїнової кислоти (інакше кажучи, це процес запуску розвитку) [5]. Аналогічно, в зародку є 2 системи проток, пов'язаних з урогенітальною диференціацією, Вольфівська й Мюллерова протоки, які здатні переростати в чоловічі й жіночі трубчасті репродуктивні шляхи відповідно. Як тільки відбувається диференціація за розвитком чоловічих статевих органів, починається синтез 2 гормонів – тестостерону й антимюллерівського гормону (далі – АМГ). У щурів це відбувається приблизно на 16–17 день гестації, тоді як у людей це відбувається приблизно на 7–8 тижнях гестації, а на 5 тижні гестації починається статеві диференціація ембріональної гонади [17].

Тестостерон і дигідротестостерон (похідна сполука від тестостерону), індукують диференціацію інших органів у репродуктивній системі самців, тоді як АМГ спричиняє дегенерацію мюллерових проток (два канали, з яких у жіночих ембріонів наприкінці третього місяця починають утворюватися маткові труби). Жіночий репродуктивний тракт в ембріона розвивається за відсутності андрогенів і згодом дозріває під впливом гормонів, що виробляються яєчником, зокрема естрадіолу. Подібні процеси відбуваються під час внутрішньоутробного розвитку й статевої диференціації мозку ссавців. Типовий для жінок (фемінізація) та чоловіків (маскулінізація) розвиток відбувається під впливом дії тестостерону: для жінок – за умовної його відсутності [11]. Маскулінізація викликає зміни, що індукуються дією стероїдних гормонів. У щурів утворення естрадіолу в мозку шляхом ароматизації циркулюючого тестостерону є найважливішим механізмом маскулінізації мозку; відповідно, тестостерон, ймовірно, діє безпосередньо без перетворення в естрадіол, впливаючи на гендерну ідентичність людини й сексуальну орієнтацію. Періоди, коли тестостерон викликає статеву диференціацію мозку в різних видів, відповідають періодам, коли тестостерон найбільше підвищений у чоловіків у порівнянні з жінками. У гризунів та інших тварин це відбувається протягом перших 5 днів після народження, в людей підвищення тестостерону відбувається між 2 та 6 місяцями вагітності, після пологів від 1 до 3 місяців. Слід зауважити, що рівень тестосте-

рону в чоловіків вищий, ніж у жінок, приблизно до п'ятого тижня (з моменту зачаття та утворення зиготи), чоловіки й жінки мають однакові фенотипічні ознаки [10]. Лише після диференціації статевих залоз і продукування ними відповідних гормонів ми можемо спостерігати розподіл ембріонів на чоловічі й жіночі. У цьому моменті вагомими є аспекти диференціації репродуктивної системи, й особливо диференціація мозку.

У дослідженнях С.Е. Roselly [17], Д. Свааба [9] зазначається, що первинною моделлю виступає жіночий мозок, і тут є парадоксальним моментом те, що жіночий гормон естрадіол маскулінізує мозок. Пренатальна схема розвитку мозку визначає багато аспектів поведінки чоловіків і жінок включно з сексуальною орієнтацією. Правдивішим є наслідування не специфічних генів, які відповідають за гомосексуальність, а, скоріше, генів, які роблять людину менш стійкою до впливу в період пренатального розвитку мозку.

Існують дослідження, які доводять вплив гормонів на статеву диференціацію мозку під час внутрішньоутробного розвитку. Зокрема, це дослідження, які стверджують про вплив материнського стресу на внутрішньоутробний розвиток мозку. О.В. Ward et al. викликали стрес у вагітних пацюків, внаслідок чого частина ендорфіну проникала крізь плаценту й досягала відповідних структур мозку в гипоталамусі зародку, ендорфіни як материнські гормони стресу блокують синтез і вивільнення тестостерону. Дитинчата, народжені в цьому випадку, показували варіант поведінки, яка може ідентифікуватись як гомосексуальна [18]. Дані, що свідчать про подібну модель сексуальної орієнтації людини, були також зібрані Е.Л. Peckham et al: вчені обстежили 283 матерів чоловіків із гомо- й гетеросексуальною орієнтацією. Жінок методом інтерв'ю обстежували щодо соматичних захворювань, стресів, які вони переживали протягом вагітності. З'ясувалося, що матері, які мали хоча б один серйозний епізод протягом другого триместру вагітності, мали вищу вірогідність народження сина з гомосексуальною орієнтацією [20]. Детальніше дослідження L. Willerman et al не виявило високої кореляції допологового стресу й гомосексуальної орієнтації в дитини, однак за результатами цього дослідження в хлопців, чії матері мали високий стрес під час вагітності, частіше спостерігалась поведінка, притаманна дівчатам [21].

Важливими є особливості гормонального впливу в період внутрішньоутробного розвитку для формування сексуальної орієнтації жінок. Відомо, що наприкінці 50-х – початку 60-х років багато жінок вживали синтетичний естроген, діетілstilбестрол (далі – DES), для попередження викиднів. DES створює маскулінізуючий вплив

на кшталт впливу тестостерону. А. Марков цитує дослідження М. Ehrnhardt et al, в якому вчені виявили, що з тридцяти обстежених ними дорослих жінок, чії матері під час вагітності приймали DES, сім мали гомосексуальну чи бісексуальну орієнтацію. Якщо порівняти тридцять жінок, які не мали внутрішньоуробного впливу DES, у жодної не було виявлено гомо- чи бісексуальності. Також у жінок, які зазнавали під час внутрішньоуробного розвитку дію високого рівня тестостерону, через синдром вродженої гіперплазії набагато частіше спостерігається бісексуальна або гомосексуальна орієнтація [8].

Важливими у визначенні біологічного підґрунтя гомосексуальності також є *відмінності в будові мозку*. Наприклад, передня комісура (commissura anterior) – пучок нервових волокон, який забезпечує зв'язок між обома півкулями, – в середньому більше у жінок, ніж у гетеросексуальних чоловіків. У гомосексуальних чоловіків вона не відрізняється за розмірами й навіть перевершує таку в жінок (Alien & Gorski, 1992). Структура, яка перебуває в передньому гіпоталамусі, відома як інтерстиціальне ядро-3, зазвичай удвічі більше в гетеросексуальних чоловіків, ніж у жінок. У гомосексуальних чоловіків це утворення має приблизно такий же об'єм, як і в жінок [10]. В інших частинах гіпоталамуса (щодо яких відомо, що вони відрізняються в осіб різної статі) гомосексуальні чоловіки схожі з гетеросексуальними чоловіками й несхожі з гетеросексуальними жінками. Це означає, що сексуальна орієнтація не є суворо дихотомічною, а має певні ступені чи градації.

Отже, можна стверджувати, що гомосексуальна орієнтація є продуктом онтогенетичного континууму, подібно статевій анатомії та фізіології. Важливим аспектом є статева диференціація мозку, формування сексуальної орієнтації відбувається під час внутрішньоуробного розвитку: в цей період вагомим є вплив гормонів, зокрема тестостерону й естрадіолу. Таким чином, гомосексуальна орієнтація, яка є складною інтегративною характеристикою, базується на біологічних чинниках.

Проаналізуємо *генетичний аспект формування* гомосексуальності, який представлений у роботах J.M. Bailey та R.C. Pillard [22], Р. Докінза [3], Р. Сапольскі [9]. Слід зазначити, що генетичний аспект є тісно переплетеним з еволюційним, оскільки сучасна синтетична теорія еволюції використовує генетику як метод, який доводить і розкриває еволюцію [7, с. 44]. Дослідження поведінкової генетики в області сексуальної орієнтації людини (J.M. Bailey, R.C. Pillard, 1992) свідчать, що різноманіття сексуальної орієнтації зумовлене генетично [22]. Є певною загадкою, чому інфор-

мація про абсолютно неефективну з боку виживання та забезпечення репродуктивного успіху поведінку закодована в генах і передається поколінням?

Р. Сапольскі стверджує, що доречнішою в цьому контексті виглядає теза «гени впливають на те, як ми реагуємо на середовище»: це означає, що існує, по-перше, генетичне різноманіття індивідів, по-друге, це свідчить про те, що існують фактори середовища, які можуть активізувати експресію (запуск) гена [9, с. 34].

Р. Докінз розглядає гомосексуальність як фенотипічний прояв генів у впливі певного середовища. «Фенотипічний «ефект» гена – поняття, що має сенс тільки в певному контексті впливів навколишнього середовища, причому довкілля містить і всі інші гени генома. «Ген ознаки А» в оточенні Х може запросто виявитися геном ознаки В в оточенні Y». Р. Докінз стверджує, що якби існував ген гомосексуальності, він існував би й раніше, в іншому історичному періоді активував би іншу функцію. Р. Докінз розглядає аспект гомосексуальності крізь призму «ефекту запізнювання в часі», коли фенотип, який потребує аналізу, міг і не існувати в інших умовах середовища, й це не дивлячись на те, що відповідний ген тоді вже щосили існував. Тобто, «ефект запізнювання» стосується не лише змін навколишнього середовища, які проявлялися в зміні тиску відбору, а й зміни навколишнього середовища можуть змінювати саму природу фенотипічної ознаки, яка потребує аналізу. Це означає, що, умовно, ген, який зараз відповідає за гомосексуальність, раніше міг відповідати за інші функції або йти поряд з важливими функціями й передаватись у спадок. Важливо відзначити феномен «відставання в часі», коли фенотипічна ознака може проявлятися, а може й не проявлятися в певному середовищі, тобто цілком можливо, що ген, який нині відповідає за гомосексуальність, в інші періоди активував інші фенотипічні ознаки. Таким чином, можна зробити висновок, що гомосексуальна орієнтація як фенотипічна ознака зумовлена генетично, але важливою є взаємодія генів із середовищем. Оскільки онтогенетичний, еволюційний і генетичний аспекти тісно пов'язані, варто навести приклад про вплив материнського стресу під час вагітності, який був описаний вище. Це є наочним прикладом впливу середовища й запуском для експресії відповідних генів.

Дослідження *еволюційного аспекту гомосексуальності* представлено в роботах Ф. де Вааля, О. Маркова, В. Гранта, Дж. Палмера й Л. Палмер, F. Muscarella. Якщо аналізувати гомосексуальність із боку поведінки, можна побачити велику кількість тварин, які мають одностатеву поведінку, це більше ніж півтори тисячі видів тварин.

Велика представленість у тваринному світі одностатевої сексуальної поведінки постійно розглядається як еволюційний парадокс. Існує дві думки, які пояснюють факт існування одностатевої поведінки: 1) одностатевий секс має негативний вплив на адаптивність (звідси – важливість прямих або непрямих переваг, які переважають шкоду); 2) різностатевий секс – еволюційно раніший механізм для тварин, а одностатевий – більш пізня «надбудова» [6].

Дослідження D.J. Monk et al має принципово інший погляд на ці тези [16]. Як стверджують вчені, першочерговою могла бути нерозбірлива статевая поведінка, спрямована на представників обох статей свого виду й та, що не потребує вміння визначати стать партнера, а негативний вплив епізодичного одностатевого сексу на репродуктивний успіх часто був невеликим або навіть зовсім відсутнім. У такому контексті аналізу вимагає не одностатева, а різностатева сексуальна поведінка, яка потребує розвитку складних систем виокремлення представників протилежної статі й корелює з ризиком втрачених репродуктивних можливостей [16]. Дослідження пропонує докорінно переглянути усталені підходи до вивчення еволюційного розуміння гомосексуальної поведінки. Автори дослідження використовують поняття «одностатевої статевої поведінки» (same-sex sexual behaviours, SSB). Одностатева статевая поведінка (далі – ОСП) трактується як поведінка, налаштована на представника своєї статі, яка через те, що спрямована на особину протилежної статі, може сприяти успішному розмноженню. Відповідно, замість «гетеросексуальності» автори говорять про «різностатеву статеву поведінку (далі – РСП)» (different sex sexual behaviours, DSB) [16].

У класичному еволюційному розумінні статевая поведінка є засобом посилення репродуктивного успіху, у зв'язку із чим широка поширеність варіантів статевої поведінки виглядає парадоксально (роботи Ч. Дарвіна, М. Хейла, Т. Моргана). Також слід зауважити, що статевая поведінка тварин часто спрямована не лише на представників протилежної статі, але й на самих себе (аутоstimуляція), на представників своєї статі, на представників інших видів, на мертвих особин і неживі предмети [15]. J.D. Monk et al наголошують на тому, що нерозбірлива статевая поведінка має бути первинною з боку еволюції та еволюція статевої поведінки відбувалася в бік різностатевої поведінки незалежно на різних гілках (коли вибір точнішого партнера переважував пов'язані із цим витрати) [16]. Однак вчені поки що мають не досить даних: відомості про народження SSB у різних видів вкрай фрагментарні. Дослідники часто ігнорують випадки SSB, які спостерігаються або не класифікують їх

як статеву поведінку, а відносять до інших категорій соціальної взаємодії. У багатьох тварин статевая приналежність не так просто визначається, і тому спостерігачі можуть прийняти SSB за DSB. Нарешті, в лабораторних дослідженнях статевої вибірковості тваринам рідко дають можливість вибирати між представниками своєї та протилежної статі.

Нині найрозробленішою системою уявлень про процеси еволюції є синтетична теорія еволюції (далі – СТЕ) Дж. Хакслі. Основою СТЕ є динаміка генетичної структури популяції. СТЕ є синтезом різних дисциплін зокрема генетики й дарвінізму, й поєднує різні компоненти для цілісного бачення процесів. Одним з основних положень синтетичної теорії еволюції є адаптивність. Еволюційна психологія завжди задається питанням, чому існує поведінка, які завдання вона виконує. Одним із ключових факторів є адаптивність поведінки, тобто це фактор, що сприяє репродуктивному успіху, прямо чи опосередковано (Buss et al, 1998; Tooby & Cosmides, 1992). Загалом, консенсус у галузі еволюційної психології полягає в тому, що гомосексуальна поведінка не має адаптивного значення, а отже, не має розвиватись (тобто передаватись далі) [6, с. 243]. F. Muscarella стверджує, що людська сексуальність помилково пояснюється принципом дихотомізації, коли гетеросексуальність розглядається як виключно репродуктивна, а гомосексуальність – нерепродуктивна [14]. Автор пропонує розглядати одностатеву сексуальну поведінку незалежно від сексуальної орієнтації та пропонує таку назву для неї: «гомоеротична поведінка». Водночас дуже часто гомоеротична поведінка розглядається як статевий контакт, за такої умови не включається мотивація поведінки. F. Muscarella стверджує, що сексуальність людини не є дихотомічною. Відповідно, в ході еволюції індивіди мали б виявляти як гетероеротичну, так і гомоеротичну поведінку. Будь-яка ознака, яка закріплюється в процесі відбору, має пристосувальне значення. Припускається, що гомініди пережили період соціально-фізичної периферії, поділу статі. Автор вказує, що достеменно неможливо стверджувати, якою була поведінка гомінідів, але є можливість проаналізувати соціальну поведінку інших приматів – шимпанзе, шимпанзе-бонобо [14].

Існує припущення, що пращури ранніх гомінів жили в слабо пов'язаних групах із 50–60 особин, що містили чоловіків, жінок та їх потомство (Кемпбелл, 1985; Вілсон, 1975). Предки гомінідів жили в загрозовому й небезпечному світі, вони, ймовірно, частіше були здобиччю, ніж мисливцями й стикались із фатальною міжгруповою агресією. Контекст існування є дуже важливим саме для підліткового віку, оскільки примати-під-

літки мають тенденцію до соціальної та фізичної периферії: цей аспект змушує їх до перебування у вразливому становищі з підвищеним шансом смертності й обмеженими репродуктивними можливостями [13].

Як стверджує F. Muscarella, статевозрілі гомініди підлітків і молодих дорослих повинні були стикатися з двома потужними селективними тисками: основним фізичним виживанням та успішним розмноженням. Ізольовані й вразливі гомініди для підлітків з обмеженим доступом до протилежної статі могли б отримати користь від здатності приєднуватися до одностатевих груп. Одностатеві партнери як підлітків-чоловіків, так і жінок-гомінідів, можливо, допомогли їм вижити, забезпечуючи доступ до їжі й захист від агресії. Крім того, соціальні альянси, сформовані й зміцнені за допомогою гомоеротичної поведінки, можуть запропонувати переваги для особливих та унікальних репродуктивних потреб кожної статі. Союзи чоловіків, можливо, допомогли їм просунути в соціальній ієрархії чоловіків і врешті-решт отримати товаришів. Жінки, можливо, отримали вступ до середини соціальної групи, де відносна стабільність і допомога друзів-жінок збільшили б шанси виживання їхніх дітей [14]. Про це ж йдеться і в дослідженні В. Наре, V. Woods про шимпанзе-бонобо: подібна поведінка забезпечує взаємодію, яка підвищує шанси на виживання між самками-бонобо [13]. Прояви гомоеротичної поведінки могли бути ознакою приналежності, що могли зміцнювати стосунки між одностатевими гомінідами, які перебували на периферії. Таким чином, можна стверджувати, що гомоеротична поведінка може розглядатися як така, що сприяє виживанню та опосередковано впливає на репродуктивний успіх і несе в собі адаптивну функцію.

Важливим аспектом у розгляді питання гомосексуальності є також *теорія родинного відбору*, завданням якої є пояснення парадоксальних сценаріїв поведінки тварин із боку еволюції. Термін ввів Дж.М. Сміт, розробляли теорію Дж. Холдейн, В. Гамільтон [2]. Головна ідея теорії полягає в такому: рідні особини мають певний набір загальних генів, у представників одного посліду (братів і сестер) половина генів успадкована від одного з батьків, половина – від іншого. Для синтетичної теорії еволюції одиницею виступає популяція – важливо не виживання окремих індивідуумів, а передача генів наступному поколінню. З боку статистики можна сказати, що в цій ситуації особина, яка пожертвувала собою, може передати наступному поколінню більше генів, ніж та, яка залишилася живою.

Родинний відбір також пояснює гомосексуальність, котра трапляється в багатьох видів тварин, включаючи людину. Оскільки, за визначенням,

гомосексуальна поведінка виключає передачу генів наступним поколінням, можна було б очікувати його зникнення ще в незапам'ятні часи. Одне із запропонованих пояснень збереження гомосексуальності було названо теорією «помічника в гнізді» [3]. Відповідно до цієї теорії, якщо особина не продовжує себе в потомстві, але її дії сприяють виживанню родинних особин, вона зможе передати більше генів наступному поколінню. Явище родинного відбору деякою мірою спростовує уявлення про еволюцію, оскільки на перший план виступає не пристосованість індивідуума, а пристосованість генів. Така думка приводить до концепції «егоїстичного гена». Суть цієї концепції в тому, як зазначає Р. Докінз, що для еволюції має значення передача генів наступним поколінням і виживають ті, чия поведінка забезпечує перевагу генам, хоча для самого індивідуума така поведінка може бути дуже шкідливою [3].

Існує твердження, що сексуальна поведінка людей була спрямована на репродуктивний успіх. Р. Даймонд стверджував, що в жодного виду, крім людини, мета копуляції не настільки пов'язана із зачаттям [6, с. 78]. Виявилось, що високоорганізована статева поведінка сприяла міцним зв'язкам: у період вагітності наявність пов'язаної батьківської пари збільшувала ймовірність виживання потомства й успішне розповсюдження власних генів батьків. Оскільки складна гетеросексуальна поведінка врешті-решт привела до репродуктивного успіху, вона виявилась адаптивною.

Ф. де Вааль стверджує, що в ході еволюції людини складна високоорганізована поведінка між представниками чоловічої та жіночої статі може збільшити репродуктивний успіх для обох, а гомосексуальна поведінка є результатом надбудови вже над наявною гетеросексуальною поведінкою [1]. Отже, враховуючи проаналізовані біологічні аспекти формування гомосексуальності, зазначимо, що статева поведінка людини є складним, високорозвиненим комплексом у порівнянні зі статевою поведінкою інших тварин.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Теоретичний аналіз проблеми дозволив визначити, що серед біологічних чинників важливими є онтогенетичний, генетичний та еволюційний аспекти формування гомосексуальної орієнтації.

Характеристика онтогенетичного аспекту містить етап внутрішньоутробного розвитку, під час якого відбувається становлення сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, коли в процесі розвитку зародку відбувається статева диференціація мозку. Під час внутрішньоутробного розвитку важливий вплив гормонів, зокрема естрадіолу й тестостерону. Збій у гормональній регуляторній функції може чинити

вплив на статеву диференціацію мозку індивіда й приводити до становлення гомосексуальної орієнтації. Важливий також вплив материнського стресу на формування сексуальної орієнтації: сильний і тривалий стрес викликає викид гормонів, гормони своєю чергою впливають на формування мозку.

Генетичний аспект тісно пов'язаний із онтогенетичним та еволюційним аспектами, але важливо виділити, що гомосексуальність є фенотипічною ознакою, яка є генетично зумовленою характеристикою. Гомосексуальність як фенотипічна ознака має підвищувати адаптивну поведінку й приводити до репродуктивного успіху, щоб передати свої гени. Згідно з останніми дослідженнями, гомосексуальність слід ідентифікувати як нерозбірливу статеву поведінку, яка не вимагає особливих ресурсів, на відміну від розбірливої статевої поведінки й, відповідно, гомосексуальність виникла раніше, тож існує новий погляд на дихотомізацію статевої поведінки. Серед інших важливих чинників слід виділити гомосексуальність як нейтральну ознаку, яка передається та не несе за собою суто позитивних або негативних наслідків. З боку еволюції та генетики, гомосексуальність, на перший погляд, є парадоксом. Слід сказати, що не існує окремо виділеного гену, який відповідав би лише за гомосексуальність, оскільки сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність є складними інтегративними характеристиками. Але вчені пояснюють збереження інформації про гомосексуальність такими принципами: «егоїстичність генів», коли насправді природа керується не інтересами одного індивіда, а інтересами попу-

ляції. Також важливо відзначити феномен «відставання в часі», коли фенотипічна ознака може проявлятися, а може й не проявлятися в певному середовищі, тобто цілком можливо, що ген, який нині відповідає за гомосексуальність, в інші періоди активував інші фенотипічні ознаки.

Еволюційний аспект розглядає гомосексуальність із боку принципів еволюції. Також важливо відзначити важливість гомосексуальності з боку теорії родинного відбору, згідно з якою, якщо особина або індивід не продовжує себе в потомстві, але її дії сприяють виживанню родинних особин, вона зможе передати більше генів наступному поколінню. Якщо аналізувати гомосексуальність із боку адаптивної поведінки, слід виокремити такі твердження: гомосексуальність є одним із видів статевої поведінки, яка поширена в півтори тисячі видів тварин і може бути спрямована не лише на задоволення репродуктивних потреб, але й на розв'язання внутрішньогрупових конфліктів (як у випадку з шимпанзе-бонобо), на підвищення соціального статусу в групі, шансів на виживання, обмін ресурсами, виживання на периферії підлітків приматів, тобто гомосексуальність слід розглядати як механізм об'єднання в спільноти проти небезпеки. Феномен гомосексуальності згідно з теорією родинного відбору розглядається як «функція помічника в гнізді», коли особина / індивід передає не свої гени, а допомагає передати гени рідним або особинам своєї групи. *Перспективи подальших досліджень* автори вбачають у вивченні соціобіологічних чинників і поясненні формування гомосексуальності, виокремленні психологічних складових частин гомосексуальної ідентичності людини та їх емпіричному обґрунтуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вааль де Ф. Истоки морали: в поисках человеческого у приматов. Москва : Альпина Пабlishер, 2018. 376 с.
2. Грант В. Эволюционный процесс. Критический обзор эволюционной теории. Москва : Мир. 1991. 488 с.
3. Докінз Р. Егоїстичний ген. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2017. 544 с.
4. Кон И.С. Гены, гормоны и мозг. *Лунный свет на заре. Лику и маски однополой любви*. Москва : АСТ. 1998. С. 51–74.
5. Лерман С. Х, Y... что дальше? В мире науки. 2007. № 9. С. 18–19.
6. Марков А.В. Рождение сложности. Эволюционная биология сегодня. Москва : Corpus, Астрель, 2010. 527 с.
7. Марков А.В. Эволюция человека. Москва : Corpus, Астрель, 2011. 436 с.
8. Марков А.В. Предложен новый взгляд на эволюцию однополого секса. 02.12.2019. Элементы : веб-сайт. URL: https://elementy.ru/novosti_nauki/433574/Predlozhen_novyy_vzglyad_na_evolyutsiyu_odnopologo_sekxa.
9. Сапольски Р. Кто мы такие? Гены, наше тело, общество. Москва : Альпина нон-фикшн, 2018. 290 с.
10. Свааб Д. Ми – це наш мозок. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 530 с.
11. Палмер Дж., Палмер Л. Эволюционная психология. Секреты поведения Homo sapiens. 2-е изд. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2003. 384 с. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=227681>.
12. Diamond M. Homosexuality and bisexuality in different populations. *Archives of Sexual Behavior*. 1993. No. 22 (4). P. 291–310.

13. Hare B., Woods V. Being Gay Is Natural: Just Ask Bonobos (Op-Ed). March 28 2014. URL: <https://www.livescience.com/44464-bonobo-homosexuality-natural.html>.
14. Muscarella F. Evolution of homoerotic behavior in humans. *Homosexuality Journal*. 2000. Vol. 40 (1). P. 51–77.
15. Smith J.M. Group Selection and Kin Selection. *Nature*. 1964. No. 201 (4924). P. 1145–1147.
16. Monk J.D. Giglio E., Kamath A. et al. An alternative hypothesis for the evolution of same-sex sexual behaviour in animals. *Nature Ecology & Evolution*. 2019. V. 3. P. 1622–1631.
17. Roselli C.E. Neurobiology of gender identity and sexual orientation. *Journal of Neuroendocrinology*. 2018 Jul. No. 30 (7). e12562.
18. Ward O.B., Ward I.L., Denning J.H. et al. Postparturitional Testosterone Surge in Male Offspring of Rats Stressed and/or Fed Ethanol during Late Pregnancy. *Hormones and Behavior* 2002. No. 41. P. 229–235.
19. Weaver J. Is Homosexuality Based on a Brain Chemical? March 25 2011. URL: <https://www.livescience.com/13408-brain-chemical-serotonin-sexual-orientation.html>.
20. Peckham E.L., Ashley W., Ames M., Burke. D. Sexual orientation of human offspring may be altered by severe maternal stress during pregnancy. *The Journal of Sex Research*. 1988. Vol. 25. P. 152–157.
21. Willerman L., Bailey J.M., Parks C.W. (1991) A test of the maternal stress theory of human male homosexuality. *Archives of Sexual Behavior*. 1991. No. 20 (3 June). P. 277–293.
22. Bailey J.M., Pillard R.C.A. Genetic Study of Male Sexual Orientation. *Archives of General Psychiatry* 1992. No. 48 (12). P. 1089–1096.
23. Fisher-Sewall R.A. The Founders of Evolutionary Genetics. *Part of the Boston Studies in the Philosophy of Science book series*. 1992. (BSPS, vol. 142). P. 201–229.

REFERENCES

1. Vaal' de F. Istoki morali: v poiskah chelovecheskogo u primatov [The origins of morality: in search of the human in primates]. M.: Al'pina Publisher, 2018. 376 s.
2. Grant V. Jevoljucionnyj process. Kriticheskij obzor jevoljucionnoj teorii [Evolutionary process. A critical review of evolutionary theory]. M.: Mir. 1991. 488 s.
3. Dokinz R. Egoi'stychnyj gen [The Selfish Gene]. H.: Klub simejnogo dozvillja, 2017. 544 s.
4. Kon I.S. Geny, gormony i mozg [Genes, hormones and the brain]. Lunnyj svet na zare. Liki i maski odnopoloj ljubvi. M.: AST. 1998. S. 51–74.
5. Lerman S. H, Y... chto dal'she? [H, Y... What next?] V mire nauki. 2007. № 9.
6. Markov A.V. Rozhdenie slozhnosti. Jevoljucionnaja biologija segodnja [The birth of complexity. Evolutionary biology today]. M.: Corpus, Astrel', 2010. 527 s.
7. Markov A.V. Jevoljucija cheloveka. [Human evolution]. M.: Corpus, Astrel', 2011. 436 s.
8. Markov A. Predlozhen novyj vzgljad na jevoljuciju odnopologo seksa [A new look at the evolution of same-sex sex is offered] 02.12.2019 URL: <https://shhshhshh.elementy.ru>
9. Sapol'ski R. Kto my takie? Geny, nashe telo, obshhestvo [Who are we? Genes, our body, society]. M.: Al'pina non-fikshn, 2018. 290 s.
10. Svaab D. My – ce nash mozok [We are our brain]. H.: Klub simejnogo dozvillja, 2016. 530 s.
11. Palmer Dzh., Palmer L. Jevoljucionnaja psihologija. Sekrety povedenija Homo sapiens. [Evolutionary psychology. Secrets of Homo sapiens behavior]. URL: <https://www.litmir.me/>.
12. Diamond M. (1993) Homosexuality and bisexuality in different populations. *Archives of Sexual Behavior*, 22(4), 291–310.
13. Hare, B., Woods, V. (2014) Being Gay Is Natural: Just Ask Bonobos (Op-Ed) March 28. URL: <https://www.livescience.com/44464-bonobo-homosexuality-natural.html>
14. Muscarella, F. (2000) Evolution of homoerotic behavior in humans. *Homosexuality Journal*. Vol. 40 (1).
15. Smith, J.M. (1964) Group Selection and Kin Selection. *Nature*. 201 (4924): 1145–1147.
16. Monk, J.D. Giglio, E., Kamath, A. et al. (2019) An alternative hypothesis for the evolution of same-sex sexual behaviour in animals. *Nature Ecology & Evolution*. V. 3. P. 1622–1631.
17. Roselli, C.E. (2018) Neurobiology of gender identity and sexual orientation. *Journal of Neuroendocrinology*. Jul. 30 (7).
18. Ward, O.B., Ward, I.L. Denning, J.H. et al. (2002) Postparturitional Testosterone Surge in Male Offspring of Rats Stressed and/or Fed Ethanol during Late Pregnancy. *Hormones and Behavior* 41. P. 229–235.
19. Weaver J. (2011) Is Homosexuality Based on a Brain Chemical? March 25, URL: <https://www.livescience.com/13408-brain-chemical-serotonin-sexual-orientation.html>.
20. Peckham E.L., Ashley W., Ames M., Burke. D. (1988) Sexual orientation of human offspring may be altered by severe maternal stress during pregnancy. *The Journal of Sex Research*. Vol. 25.

21. Willerman, L., Bailey, J.M., Parks, C.W. (1991) A test of the maternal stress theory of human male homosexuality. *Archives of Sexual Behavior* 20 (3 June) : 277–293.
22. Bailey, J.M., Pillard. R.C. A (1992) Genetic Study of Male Sexual Orientation. *Archives of General Psychiatry* 48(12): 1089–96.
23. Fisher-Sewall R.A. (1992) The Founders of Evolutionary Genetics. Part of the Boston Studies in the Philosophy of Science book series (BSPS, vol. 142) P. 201–229.

РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.922.272

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-13>

МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Баранова А. М.

аспірантка кафедри психології

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-7195-5803

kishka_83@meta.ua

Ключові слова: *лідер, лідерство, лідерські якості, лідерський потенціал, юнацький вік, соціально-психологічні чинники лідерського потенціалу, теоретична модель.*

Стаття присвячена вивченню особливостей розвитку лідерського потенціалу в юнацькому віці. У результаті проведеного теоретичного аналізу проблеми з'ясовано, що процес формування ефективного лідера значною мірою залежить від створених для цього відповідних умов. Так, вивчення соціально-психологічної вітчизняної і зарубіжної літератури з проблем лідерства засвідчило, що наявні різні підходи до вивчення феномена лідерства, у структурі яких простежуються чинники формування лідерського потенціалу особистості в юнацькому віці.

У статті на основі проведеного теоретичного аналізу першоджерел із проблем лідерства були виділені чинники розглянуті соціально-психологічні чинники формування лідерського потенціалу в юнацькому віці як комплексний феномен, що об'єднує індивідуальні та групові характеристики спільної діяльності, які у своїй сукупності забезпечують успішне досягнення загальногрупової мети. Метою статті було виділення соціально-психологічних чинників формування лідерського потенціалу в юнацькому віці та побудова моделі соціально-психологічних чинників формування лідерського потенціалу в юнацькому віці. Детально вивчивши всі відомі теорії і підходи стосовно питань лідерства, була виділена низка соціально-психологічних чинників формування лідерського потенціалу, що дало змогу нам побудувати модель, яка розкриває всі залежності формування лідерського потенціалу від конкретних чинників. Відповідно до розгляду сукупності соціально-психологічних чинників формування лідерського потенціалу в юнацькому віці була розроблена та проаналізована модель, яка може розглядатися як методологічна основа дослідження та вдосконалення лідерського потенціалу особистості юнацького віку. Відповідно до цього було визначено мету та завдання, на вирішення яких спрямована така модель. Моделюючи процес формування лідерського потенціалу в юнацькому віці під впливом виділених соціально-психологічних чинників, було враховано такі підходи, як: суб'єктно-діяльнісний, особистісно орієнтований, суб'єкт-суб'єктний, системний, акмеологічний.

Під час побудови моделі було виділено соціально-психологічні чинники формування лідерського потенціалу в юнацькому віці. Виділені чинники розподілено на дві загальні групи: зовнішні (об'єктивно-ситуаційні) та внутрішні (суб'єктивно-особистісні).

THE MODEL OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS THAT AFFECT THE FORMATION OF LEADERSHIP POTENTIAL IN ADOLESCENCE

Baranova A. M.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7195-5803
kishka_83@meta.ua*

Key words: *leader, leadership, leadership qualities, leadership potential, adolescence, socio-psychological factors of leadership potential, theoretical model.*

The article is devoted to the study of the peculiarities of the development of leadership potential in adolescence. As a result of the theoretical analysis of the problem, it was found that the process of forming an effective leader largely depends on the appropriate conditions created for this. Thus, the study of socio-psychological domestic and foreign literature on leadership has shown that there are different approaches to the study of the phenomenon of leadership, in the structure of which can be traced the factors of formation of leadership potential of the individual in adolescence.

In the article on the basis of the theoretical analysis of primary sources on leadership problems were identified and considered socio-psychological factors of leadership development in adolescence as a complex phenomenon that combines individual and group characteristics of joint activities, which together ensure the successful achievement of group goals.

The aim of the article was to highlight the socio-psychological factors of leadership potential formation in adolescence and to build a model of socio-psychological factors of leadership potential formation in adolescence. Having studied in detail all known theories and approaches to leadership, we have identified a number of socio-psychological factors of leadership development, which allowed us to build a model that reveals all the dependencies of leadership development on specific factors.

In accordance with the consideration of a set of socio-psychological factors of leadership development in adolescence, a model was developed and analyzed which can be considered as a methodological basis for research and improvement of leadership potential of adolescents. Accordingly, the purpose and tasks to be solved by this model were determined. Modelling the process of formation of leadership potential in adolescence under the influence of selected socio-psychological factors took into account such approaches as: subject-activity, personality oriented, subject-subject, systemic, acmeological.

During the construction of the model, the socio-psychological factors of the formation of leadership potential in adolescence were identified. The selected factors are divided into two general groups: external (objective-situational) and internal (subjective-personal).

Постановка проблеми. Головною метою формування цілісної особистості є створення умов для повної реалізації людиною свого «Я», своїх здатностей і можливостей, самовираження і само-реалізації у соціумі та культурі свого народу. Саме тому науковці зазначають, що процес формування ефективного лідера значною мірою залежить від створених для цього умов. Кожна особистість по суті своїй – лідер, але не кожному вдається розвинути у собі лідерські якості, які становлять таке поняття, як «лідерський потенціал».

Проблему лідерства, розвитку лідерських якостей особистості висвітлено в дослідженнях вітчизняних науковців (В. Веснін, Д. Виханський, М. Гаврилюк, Т. Гура, Є. Дубовська, О. Євтихов, Н. Жеребова, Л. Карамушка, Р. Кричевський, Є. Кузьмін, В. Лозниця, А. Лутошкін, Н. Мароховська, В. Москаленко, Б. Паригін, А. Петровський, О. Пономарьова, Л. Уманський, О. Уманський, О. Чернишов, Ф. Хміль та інші), але більш досконало ця тема розвинена та розроблена зарубіжними фахівцями (К. Бланшард, Р. Блейк,

Е. Богардус, М. Вебер, І. Вешлер, В. Врум, Р. Ділтс, П. Друкер, Джек У. Дункан, Ф. Йеттон, Б. Карлофф, Д. Крюгер, К. Левін, Р. Лайкерт, Ф. Массарик, Д. Мак Грегор, М. Маскон, С. Сміт, А. Сосланд, Р. Танненбаум, Ф. Фідлер, Д. Френсис, П. Херсі та багато інших).

Мета статті – виділення соціально-психологічних чинників формування лідерського потенціалу в юнацькому віці та побудова моделі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчаючи особистість лідера, науковці неоднозначно ставилися до проблеми розвитку лідерського потенціалу. Тому для формування більш повного уявлення про особливості розвитку лідерського потенціалу було виділено та розглянуто соціально-психологічні чинники впливу на процес розвитку лідерського потенціалу як комплексний феномен, що об'єднує індивідуальні та групові характеристики спільної діяльності, які у своїй сукупності забезпечують успішне досягнення загальногрупової мети.

Отже, з метою визначення впливу виділених соціально-психологічних чинників на формування лідерського потенціалу у юнацькому віці була розроблена модель (рис. 1), яка охоплює всі складники цього процесу, а також розкриває всі залежності виділених чинників.

Мета моделі – визначення впливу соціально-психологічних чинників на формування лідерського потенціалу в юнацькому віці.

Модель спрямована на вирішення таких завдань:

- створення необхідних умов для мотивації прояву лідерських якостей та формування лідерського потенціалу в юнацькому віці;
- формування комунікативних, організаційних, управлінських умінь і навичок осіб юнацького віку;
- спонукання юнаків до саморегуляції їхніх організаторських якостей;
- розвиток навичок рефлексії, самовиховання, самовдосконалення.

Розроблена модель виконує такі функції:

- організаційно-виховну – створення необхідних умов для формування та розвитку лідерського потенціалу;
- пізнавальну – задоволення інформаційних та інтелектуальних потреб особистості;
- прогностичну – виявлення особливостей формування лідерського потенціалу в юнацькому віці;
- оцінно-діагностичну – вивчення сформованості у юнаків лідерського потенціалу на різних етапах дослідної роботи.

Моделюючи процес формування лідерського потенціалу в юнацькому віці під впливом виділених соціально-психологічних чинників, ми спиралися на такі підходи, як: суб'єктно-діяльнісний,

особистісно орієнтований, суб'єкт-суб'єктний, системний, акмеологічний.

Модель соціально-психологічних чинників формування лідерського потенціалу в юнацькому віці представлена на рис 1.

Під час побудови моделі було виділено соціально-психологічні чинники формування лідерського потенціалу в юнацькому віці. Виділені чинники розподілено на дві загальні групи: зовнішні (об'єктивно-ситуаційні) та внутрішні (суб'єктивно-особистісні). Так, особливості вираженості внутрішніх компонентів формування лідерського потенціалу напряму залежать від впливу на особистість зовнішніх чинників. *Зовнішніми (об'єктивно-ситуаційними) чинниками*, які здійснюють вплив на формування лідерського потенціалу, можуть бути:

1. *Умови життєдіяльності навчального закладу та колективу.* Цей чинник можна розглядати з двох позицій. З позиції навчального закладу як закритої установи (наприклад, школи інтернатного типу або приватної школи, умови життя якої значно відрізняються від звичайної загальноосвітньої школи). Якщо говорити про школу-інтернат, то це навчальний заклад закритого типу з умовами проживання у стінах такого закладу, з обмеженою свободою виходу, що призводить до більш вираженої внутрішньогрупової взаємодії в навчальних класах. Говорячи про приватну школу, маємо брати до уваги умови навчального середовища такої школи. Маленькі за своєю чисельністю класи дають змогу юнакам активніше взаємодіяти один з одним. Тому внутрішньогруповою взаємодією перебуває у постійній динаміці, що збуджує юнаків до активних процесів міжособистісних стосунків. Та з позицій напівзакритого типу навчального закладу, у якому частина осіб проживає та отримує навчання, а частина – приходить тільки отримати навчання. Таким прикладом є коледжі та вищі професійні училища. У таких групах міжособистісні стосунки не мають стрімкої динаміки, як у навчальних закладах закритого типу, їм дуже важко сконцентрувати свою увагу на одному лідері, зазвичай у таких групах є декілька лідерів або один лідер і декілька його найактивніших послідовників.

2. *Умови організації спільної діяльності.* Умови організації спільної діяльності в низці випадків визначають рівень розвитку лідерського потенціалу. Аналіз соціально-психологічної джерельної бази дає змогу стверджувати, що найефективнішими умовами розвитку лідерського потенціалу у ситуації невизначеності є труднощі, що виникають в організації спільної діяльності за спільно-творчим типом [1, с. 25–41].

3. *Вплив ситуації, в якій реалізується лідерство.* Прибичники ситуаційного підходу відзнача-

ють, що кожна нова ситуація вимагає від лідера прояву нових якостей, оскільки часто якості, необхідні в одній ситуації, можуть бути не витребувані в іншій, а іноді навіть заважатимуть [17].

4. *Вплив групи (рівень організації групи, її соціально-психологічний клімат)*. Науковці наголошують, що на процес формування лідерського потенціалу юнаків здійснює вплив соціально-психологічний клімат, морально-психологічний стан, традиції, що склалися, стереотипи поведінки і їх відповідність вимогам навчальних закладів. У зв'язку з цим процес формування лідерського потенціалу не має перспективи поза межами реальної групи та специфіки її діяльності [7].

5. *Гендерні особливості групи*. Що стосується цього чинника (гендерні особливості), простіше говорити про перешкоди, які система виставляє перед жінками на шляху до лідерства. Метафора про «скляну стелю» (“glass ceiling”), за визначенням А. Іглі, С. Каран, Г. Пауелл, К. Шнаер: невидима, але реальна перешкода, на яку натрапляє жінка, коли намагається досягти вершин успіху, бути лідером; для чоловіків такої перешкоди не існує [15, с. 21].

6. *Критичні ситуації*. Потреба у впливовому лідері особливо гостро відчувається групою в тих випадках, коли на шляху до досягнення групової мети виникає яка-небудь перешкода або щось загрожує групі ззовні, тобто коли складається складна, критична ситуація. Це можуть бути конфлікти із вчителями або конфлікти зі старшокласниками з інших класів, коли юнаки не хочуть привертати до себе увагу дорослих і намагаються вирішити все самостійно. Якщо при цьому який-небудь індивід зможе забезпечити досягнення цілей або безпеку групи завдяки своїм особистісним якостям (хоробрості, умінням, знанням, упевненості в собі і т. п.), тоді він, найімовірніше, стане лідером цієї групи [10, с. 93–102].

7. *Чинник потреб лідера*. Як і всі члени групи, потенційний лідер прагне досягнення загальної групової мети і водночас має якісь власні додаткові потреби. Майбутнього лідера відрізняє те, що ці додаткові потреби можуть бути найкращим чином задоволені шляхом прийняття ролі керівника (або неформального лідера). Залежно від ступеня усвідомленості своїх потреб, ціннісних орієнтацій майбутній лідер може цілеспрямовано добиватися ведучої ролі або цей процес може відбуватися стихійно, точніше, його висуненням займаються послідовники, які переконалися в тому, що він володіє необхідними якостями. Серед цих потреб можуть бути прагнення до влади, підвищення свого соціального статусу та інші складники ціннісних орієнтацій особистості [11, с. 32–33].

8. *Комплекс педагогічних умов організації освітнього процесу у навчальних закладах*. Фактори, які сприяють формуванню та управлінню процесом становлення лідерського потенціалу, становлять умови спеціальної організації процесу навчання юнаків в єдності з цілеспрямованим вихованням і педагогічним стимулюванням, мотивації саморозвитку адекватних способів прояву лідерства [5].

До внутрішніх чинників (суб'єктивно-особистісних) формування лідерських якостей можемо віднести:

1. *Особистісний адаптаційний потенціал*. Залежно від того, наскільки розвинений особистісний потенціал адаптації, можна прогнозувати успішність адаптації до різних умов середовища та діяльності. Визначити ступінь розвитку цієї властивості можна через оцінку рівня соціально-психологічних характеристик особистості, однією з яких є здатність до лідерства [19, с. 106].

2. *Суб'єктивний контроль як показник готовності до лідерства*, тобто аспект самосприйняття індивіда або як активного суб'єкта діяльності, або як пасивного і веденого іншими людьми чи випадком (Дж. Роттер, Де Чармс, В. Столін). Чинники суб'єктивного контролю здійснюють вплив на параметри та компоненти структури лідерської діяльності [9].

3. *Вікові особливості (сензитивність зазначеного вікового періоду)*. У соціально-психологічному плані для формування лідерських якостей особливо продуктивний період (від 15 до 22 років), який важливий для становлення особистості, оскільки на такому етапі у людині відбуваються глибокі психологічні зміни [18, с. 55]. Саме на цьому віковому етапі оформлюється потяг до лідерства як особливого виду діяльності, який є прагненням до реалізації власних можливостей і здібностей, умінням взяти на себе відповідальність, бути активним суб'єктом діяльності. В юнацтві деяка частина молоді прагне лідерства як майбутньої діяльності [9].

4. *Внутрішня мотивація лідерської діяльності (потреби в досягненні, домінуванні, саморозвитку, самостверженні, самовдосконаленні)*. Розвиток світоглядних, ділових, колективістських мотивів сприяє розвитку лідерського потенціалу. Отже, психологічна готовність до лідерської діяльності – стан мобілізації лідерського потенціалу, що забезпечує ефективне виконання певних дій. Лідерський потенціал передбачає наявність відповідних потреб і мотивів, а також певний рівень прийняття відповідальності за свої дії та вчинки.

5. *Особистісні характеристики юнаків (лідерство як прояв особистісних рис)*. Основною ідеєю такого підходу є переконання, що індивід

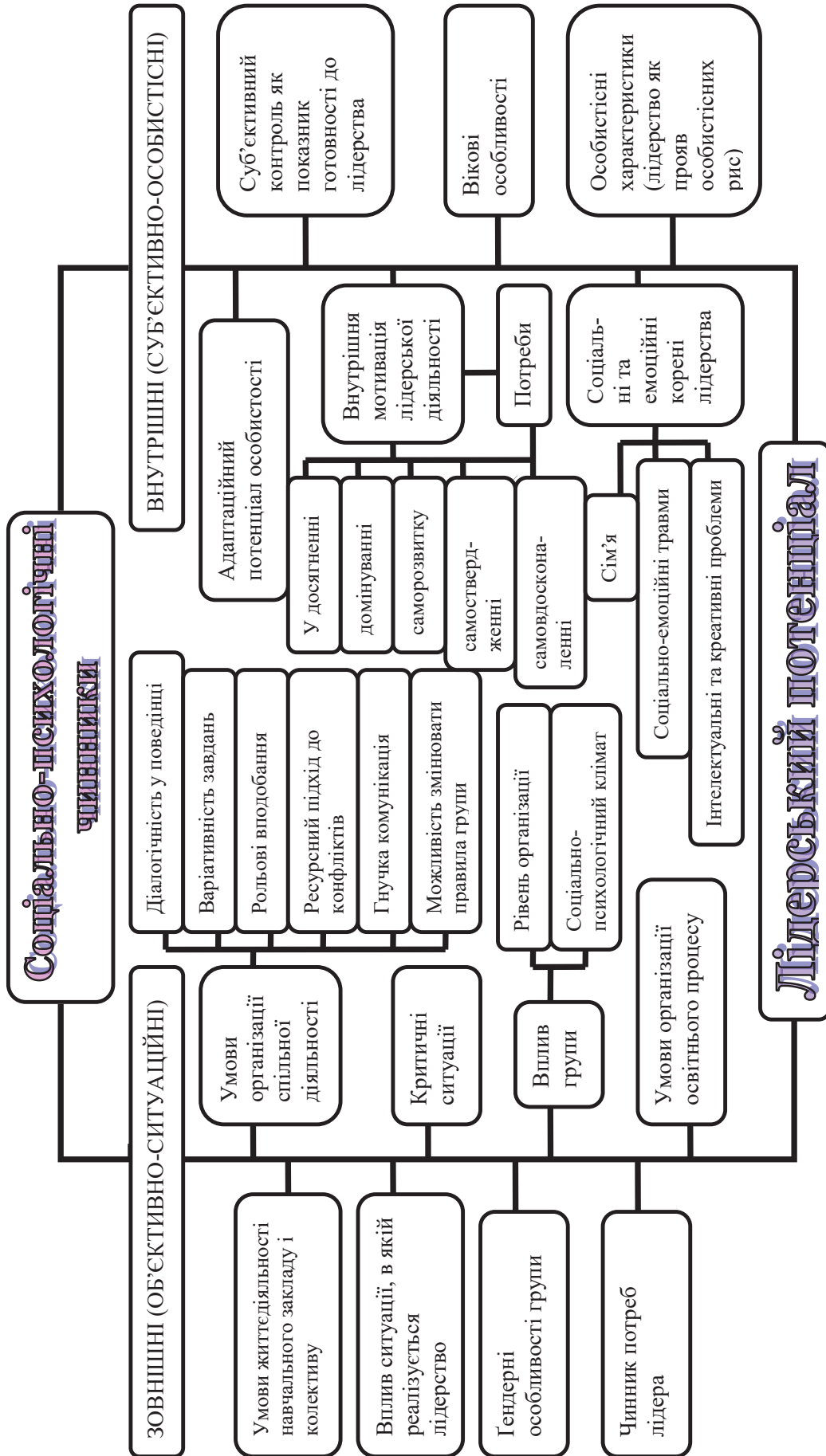

Рис. 1. Модель соціально-психологічних чинників формування лідерського потенціалу

володіє певними якостями, які відрізняють його від інших, що й дозволяє йому успішно займати та утримувати лідерські позиції. Прихильники персоналістичного підходу дотримуються ідеї про індивідуальну здатність людини до лідерства, вважаючи, що діапазон розвитку окремих якостей індивіда закладений генетично [3, с. 62] Отже, згідно з цим підходом, неможливо з «будь-якого індивіда» сформувати лідера [2].

б. Соціальні та емоційні корені лідерства (сім'я як найближче соціальне оточення, соціально-емоційні травми, інтелектуальні та креативні проблеми). Як указує світовий досвід, тільки невелика частина лідерів зростала у сім'ях із високим соціальним статусом, благополучним економічним та емоційним станом. Значна ж частина лідерів у дитинстві мали сімейні травми (асоціальні прояви батьків, неповна сім'я, низький матеріальний статус), що свідчить про можливі внутрішні суперечності та негативні переживання у цей період. Такі діти надалі намагаються певним чином компенсувати негативні фактори мікросередовища через мотивацію досягнення високого соціального та матеріального статусу, досягнення соціальної справедливості.

Соціально-емоційні травми (міжособистісні конфлікти з однолітками, покарання в школі, політична та економічна ситуація в країні тощо) значно впливають на розвиток лідерського потенціалу починаючи із середнього шкільного віку, коли підлітки починають усвідомлювати політичні події, коли виражене прагнення до самовдосконалення, до створення кращих умов для навчання та життя, а також прагнення виокремитися із середовища однолітків.

Прагнення бути першим, бути лідером закладене в інтелектуально-креативних особливостях особистості, якій притаманні емоційний інтелект (емоційна компетентність, самомотивація, емоційний самоконтроль, емпатія, вміння розпізнавати емоції інших людей), соціальний інтелект (уміння передбачати наслідки поведінки інших людей, розуміння невербальної експресії, вміння прогнозувати, яке ґрунтується на розумінні почуттів, думок, намірів учасників комунікації, вміння знайти правильний тон спілкування,

вміння аналізувати складні ситуації у стосунках людей, вміння розпізнавати структуру міжособистісної ситуації в динаміці), креативність (уміння розв'язувати складні соціальні проблеми, вміння знайти нові, нестандартні способи дій, уміння планувати (окреслення шляху досягнення кінцевої мети), вміння знаходити нові методи для втілення плану чи рішення, вміння знайти оригінальне рішення в буденній ситуації, вміння швидко переключатися з одного способу виконання завдання на інший) [8].

Звичайно, виділені нами чинники не ізольовані один від одного. Вони входять до єдиного за своєю суттю процесу становлення особистості юнацького віку як майбутнього лідера.

Відповідно до цього запропонована модель має враховуватися у процесі формування лідерського потенціалу в юнацькому віці. Важливо, щоб у процесі формування лідерського потенціалу було враховано вплив виділених соціально-психологічних чинників.

Висновки. Таким чином, детально вивчивши всі відомі теорії і підходи стосовно питань лідерства, нами була виділена низка соціально-психологічних чинників, які впливають на формування лідерського потенціалу, що дало змогу нам побудувати модель, яка розкриває всі залежності формування лідерського потенціалу від конкретних чинників.

Аналізуючи побудовану модель рис. 1, можемо з упевненістю сказати, що на формування лідерського потенціалу в юнацькому віці однаковою мірою впливають як зовнішні (об'єктивно-ситуаційні), так і внутрішні (суб'єктивно-особистісні) чинники. Саме тому, щоб сформувати лідерський потенціал в юнацькому віці мають бути не тільки гарні умови організації спільної діяльності та позитивний вплив групи або вплив ситуації, в якій реалізується лідерство, але й внутрішня мотивація до лідерської діяльності та особистісні характеристики (тобто прояв особистісних рис до лідерства), окрім цього, юнак повинен мати потреби до здійснення лідерської діяльності. Розроблена модель може розглядатися як методологічна основа дослідження та вдосконалення лідерського потенціалу особистості юнацького віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базарова К.Т. Лидерские качества руководителя как социально-психологический феномен. *Современный кадровый менеджмент*. Вып. 6. Москва : ИПК госслужбы, 2007. С. 25–41.
2. Буряк Т.П. Сучасні підходи до лідерства. Київ : Наук. думка, 2009. 200 с.
3. Вержибок Г.В. Лидерство в социальном и образовательном пространстве : учебно-методическое пособие. Минск : РИВШ, 2012. 362 с.
4. Головешко Б.Р. Про деякі проблеми розвитку лідерських якостей у студентів вищих навчальних закладів. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. пр. 2012. № 32–33 (36–37). С. 89–96.

5. Зорина А.В. Педагогические условия формирования лидерских качеств у студентов вузов : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Нижний Новгород : РекПол, 2009. 25 с.
6. Кричевский Р.Л. Психология лидерства. Москва : Статут, 2007. 542 с.
7. Махина Т.В. Особенности использования социально-психологического тренинга в целях развития лидерских качеств студентов – будущих менеджеров : дисерт. ... кандидат психологических наук : спец. 19.00.05. Москва, 2003. 204 с.
8. Мітлош А.В. Психологічний аналіз лідерської обдарованості членів молодіжних громадських об'єднань : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2007. 20 с.
9. Первितская А.М. Формирование лидерской деятельности в юношеском возрасте : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Москва, 2008. 20 с.
10. Пономарьев О.С. Феномен лидерства у просторі соціальних цінностей. *Теорія і практика управління соціальними системами* : щоквартальний науково-практичний журнал. Харків : НТУ «ХП», 2015. № 3. С. 93–102.
11. Психология лидерства : хрестоматия / Сост. К.В. Сельченко. Минск : Харвест, 2004. – 368 с.
12. Румянцева В.И. Лидер. Санкт-Петербург : СПбГУ, 2016. 256 с.
13. Bartol K.M. Women and men in task groups / Bartol K.M., Martin D.C., Ashmore R.D., Delboca F.K. (eds). *The social psychology of female – male relations*. New York : Acad. Press, 1986. Pp. 259–310.
14. Bennis W. *Leaders: the Strategies for Taking Charge* / W. Bennis, B. Nanus. New York : Harper and Row, 2010. 235 p.
15. Cook A. Women and Top Leadership Positions: Towards an Institutional Analysis / Alison Cook and Christy Glass. *Gender, Work and Organization*. Vol. 21. No. 1. January, 2014.
16. Eagly A.H. Sex differences in social behavior: A social-role interpretation. Hillsdale, New Jersey : Erlbaum, 1987. 305 p.
17. Fiedler F.E. *Leader Attitudes and Group Effectiveness*, Westport, CT : Greenwood Publishing Group., 2011.
18. Steinberg L. *Age of Opportunity. Lessons from the New Science of Adolescence*. Boston, New York : An Eamon Dolan Book, 2014. 255 p.
19. Stogdill R. *Personal Factor Associated with Psychology of Groups*. Willey. New York. 2009. P. 106.

REFERENCES

1. Bazarova, K.T. (2007). *Liderskiye kachestva rukovoditelya kak sotsial'no-psikhologicheskiiy fenomen* [Leadership qualities of the head as a social and psychological phenomenon]. *Modern personnel management*, Vol. 6, No. 1(2), pp. 25–41 [in Russian].
2. Buryak, T.P. (2009). *Suchasni pidkhody do liderstva* [Modern approaches to leadership]. Kyiv: Science opinion [in Ukrainian].
3. Verzhibok, G.V. (2012). *Liderstvo v sotsial'nom i obrazovatel'nom prostranstve: ucheb.-metod. posobiye* [Leadership in social and educational space: teaching method. manual]. Minsk: PIVSH [in Russian].
4. Goloveshko, B.R. (2012). *Pro deyaki problemy rozvytku liders'kykh yakostey u studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv* [On some problems of leadership development in students of higher educational institutions]. *Problems and prospects of formation of the national humanitarian and technical elite: Coll. Science*. No. 32–33 (36–37). Pp. 89–96 [in Ukrainian].
5. Zorina, A.V. (2009). *Pedagogicheskiye usloviya formirovaniya liderskikh kachestv u studentov vuzov* [Pedagogical conditions of formation of leadership qualities at students of high schools]. (PhD Thesis). Nizhny Novgorod: RecPol [in Russian].
6. Krichevsky, R.L. (2007). *Psikhologiya liderstva* [Psychology of leadership]. Moscow: Statyt [in Russian].
7. Makhina, T.V. (2003). *Osobennosti ispol'zovaniya sotsial'no-psikhologicheskogo treninga v tselyakh razvitiya liderskikh kachestv studentov – budushchikh menedzherov* [Features of the use of socio-psychological training in order to develop leadership qualities of students – future managers]. (PhD Thesis). Moscow: Science [in Russian].
8. Mitlosh, A.V. (2007). *Psykhologichnyy analiz liders'koyi obdarovanosti chleniv molodizhnykh hromads'kykh ob'yednan'* [Psychological analysis of leadership talent of members of youth public associations]. (PhD Thesis). Kyiv: Inst. of Psychology. G.S. Kostyuk Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
9. Pervitskaya, A.M. (2008). *Formirovaniye liderskoy deyatelnosti v yunosheskom vozraste* [Formation of leadership in adolescence]. (PhD Thesis). Moscow: Statys [in Russian].
10. Ponomarev, O.S. (2015). *Fenomen liderstva u prostori sotsial'nykh tsinnostey* [The phenomenon of leadership in the space of social values]. *Theory and practice of social systems management. Quarterly scientific and practical journal*. No. 3. Pp. 93–102 [in Ukrainian].

11. Selchenok, K.V. (2004). Psikhologiya liderstva: Khrestomatiya [Psychology of leadership]. Minsk: Harvest [in Russian].
12. Rumyantseva, V.I. (2016). Lider [Leader]. Sankt-Peterburg: StPbGY publisher [in Russian].
13. Bartol, K.M. (1986). Women and men in task groups / Bartol K.M., Martin D.C., Ashmore R.D., Delboca F.K. (eds). The social psychology of female – male relations. New York: Acad. Press.
14. Bennis, W. (2010). Leaders: the Strategies for Taking Charge / W. Bennis, B. Nanus. New York: Harper and Row.
15. Cook, A. (2014). Women and Top Leadership Positions: Towards an Institutional Analysis / Alison Cook and Christy Glass. Gender, Work and Organization. Vol. 21. No. 1. January, 2014.
16. Eagly A.H. (1987). Sex differences in social behavior: A social-role interpretation. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
17. Fiedler, F.E. (2011). Leader Attitudes and Group Effectiveness, Westport, CT: Greenwood Publishing Group.
18. Steinberg L. (2014). Age of Opportunity. Lessons from the New Science of Adolescence. Boston, New York: An Eamon Dolan Book.
19. Stogdill, R. (2009). Personal Factor Associated with Psychology of Groups. Willey. New York.

УДК 159.923:305:316.6
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-14>

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ КОМПЛЕКСНОЇ СИСТЕМИ СІМЕЙНОГО КОНСУЛЬТУВАННЯ ПОРУШЕНЬ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ РОДИНИ В РАЗІ АДЮЛЬТЕРУ

Бондар С. С.

аспірантка кафедри психології

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-9842-0470

sveta12004@ukr.net, bondar.svetlana30@gmail.com

Ключові слова: *адюльтер, подружжя взаємодія, життєдіяльність та функціонування родини, сімейна криза та конфлікт.*

Стаття присвячена оцінюванню ефективності комплексної системи сімейного консультування (психокорекції) порушень життєдіяльності родини в разі адюльтеру. Досліджено 90 пар у «кризовому віці браку» з наявністю адюльтеру. У респондентів виявлено слабку та помірну тривожність без ознак стомлюваності, слабкості, зниження працездатності. Власний стан критичний без заперечення психологічного конфлікту ($p < 0,05$). Встановлено зменшення насиченості емоційних переживань щодо адюльтеру, бажання розмовляти на тему адюльтеру, зменшення явищ адинамії та вегетативно-соматичних порушень ($p < 0,05$).

Клінічним опитувальником оцінки невротичних станів виявлено зміни астеничних проявів, серед яких слід назвати нівелювання дратівливості та «втоми, що не шукає спокою», проте пасивність та порушення сну (поверхневий, тривожний, труднощі засинання й прокидання) збереглися у слабкому ступені вираження ($p < 0,05$). Наявне істеричне коло реагування змінилося у бік відповідальних поведінкових паттернів без обвинувачень навколишніх, акцентування уваги на себе, отримання користі від кризи (первинна вигода) та зменшення нарцисових задоволень (вторинна вигода). Поведінка та соматичний стан характеризувалися як такі, що спрямовані на збереження душевного конфлікту без витіснення у соматичну сферу ($p < 0,05$). Вищевикладене підтверджується факторним аналізом, яким виявлено зниження соматогенного психологічного реагування, за такими трьома факторами: тривоги та астенії; власне істеричне реагування; депресивно-фобічний реєстр (вегетативні прояви) ($p < 0,05$).

Методикою «Визначення наявності та вираження комплексу меншовартості» у респондентів виявлено відновлену здатність самостійно вирішувати проблеми, кількість яких суб'єктивно значно зменшилась ($p < 0,05$). Методикою «Спілкування в сім'ї» встановлено поліпшення відносин та спілкування у родині особливо у тих парах, які мали менший стаж браку. Проте пари, які мали більший стаж сімейного життя, у сукупності з адюльтером мали уповільнення відновлення стосунків та меншу динаміку відновлення родинної взаємодії ($p < 0,05$).

EVALUATION OF THE EFFICIENCY OF THE COMPLEX SYSTEM OF FAMILY COUNSELING OF DYSFUNCTION OF FAMILY LIFE DUE TO ADULTERY

Bondar S. S.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9842-0470
sveta12004@ukr.net, bondar.svetlana30@gmail.com*

Key words: *adultery, family interaction, family life and functioning, family crisis and conflict.*

The article is devoted to the evaluation of the efficiency of the complex system of family counseling (psycho-correction) of dysfunction of family life due to adultery. The study was conducted among 90 couples in the “crisis age of marriage with adultery in the family history. The respondents were found “light” or “moderate” anxiety without symptoms of fatigability, weakness, decreased functioning. The own state is critical without objection to conflict ($p < 0.05$). It was found the relaxation of emotional experiences intensity due to adultery, wish to “speak” about adultery, decrease of adynamia symptoms and vegetative-somatic disorders ($p < 0.05$).

According to clinical form in assessment of neurotic states, it was found changes of asthenic manifestations, including leveling of irritability and “restless fatigue”, but passivity and disturbance of sleep (superficial, anxious, difficulties falling asleep and awaking) are remained in light form of intensity ($p < 0.05$). Therefore, the present hysterical reactions were changed towards crucial behavioral patterns without “accusations” of others, focusing on themselves, getting “gains” from the crisis (primary gain) and decrease of narcissistic pleasures (secondary gain). Behavior and somatic state were described as directed to “maintenance of mental conflict” not exclusion to somatic sphere” ($p < 0.05$). The above is verified by factor analysis which found out weakness of somatogenic psychological response under three factors: a) anxieties and asthenias; b) actually hysterical response; c) depressive-phobic records (vegetative manifestations) ($p < 0.05$).

The method “Determining the presence and intensity of the inferiority complex” the respondents were found a restored ability to solve problems independently, number of which significantly decreased ($p < 0.05$). The method “Family interaction” determined the improvement of family relations and interaction especially in those couples who has less experience of marriage. However, couples with more family life experience in combination with adultery had a slowdown rebuilding relations and less dynamic to restore family interaction ($p < 0.05$).

Постановка проблеми. Актуальною проблемою сімейного консультування є надання сучасної психологічної та психокорекційної допомоги родинам. Особливо складною є допомога родинам з порушення функціонування внаслідок ситуації адюльтеру, яка створює психотравмуючу ситуацію для сім'ї, призводячи до подружньої дезадаптації. Як алгоритм роботи із сім'єю, яка переживає кризу, Н.І. Оліфірович зі співавторами (2006 рік) пропонує модель консультування з таких етапів [1].

1) Виявлення уявлень членів сім'ї про характер пережитих труднощів.

2) Уточнення фактів сімейного життя та особливостей її динаміки. Аналіз сімейної історії для адекватного розуміння ситуації, що склалася.

3) Зворотній зв'язок від консультанта сім'ї, що включає повідомлення про те, як консультант розуміє проблему, відображення його власних почуттів і переживань, підтримка сім'ї в їх бажанні отримати психологічну допомогу.

4) Визначення проблемного поля родини. На цьому етапі здійснюється ідентифікація проблем цієї сім'ї, висуваються припущення щодо причин виниклих труднощів, механізмів їх виникнення та розвитку, за необхідності збираються додаткові відомості для перевірки висунутих гіпотез. Підсумком цього етапу є узгодження уявлень психолога й членів сім'ї про наявні проблеми, а також постановка реалістичних цілей.

5) Опрацювання почуттів членів сім'ї, пов'язаних з пережитою кризою.

6) Ідентифікація альтернатив. На цій стадії з'ясовуються й відкрито обговорюються можливі альтернативи рішення проблем. Консультант спонукає членів сім'ї проаналізувати всі можливі варіанти, висуває додаткові альтернативи, не нав'язуючи своїх рішень.

7) Планування. На цій стадії здійснюється критичне оцінювання вибраних альтернатив. Консультант допомагає родині розібратися, які альтернативи підходять і є реалістичними з точки зору попереднього досвіду та актуальною готовністю змінитися. Перевірка реалістичності вибраного рішення (рольові ігри, «репетиція» дій тощо).

8) Діяльність. На цьому етапі відбувається послідовна реалізація плану вирішення проблем сім'ї, особливої важливості набуває підтримка консультантом членів сім'ї.

Як правило, робота із сім'єю, яка переживає кризу, здійснюється у форматі короткострокової терапії (від 1 до 20 зустрічей). Пропонована нами модель консультування дає можливість сімейному психологу гнучко використовувати й модифікувати як послідовність, так і зміст етапів з урахуванням специфіки конкретної сім'ї.

З огляду на те, що психосоціальні та особистісні причини адюльтеру багатогранні, вони знижують демонстрування додаткових емпатичних здібностей, співпереживання та співчуття, що виснажує психічний ресурс чоловіка та дружини (Е.Г. Ейдемільер, 2008 рік) [2]. Наукових праць, присвячених вивченню психокорекції подружньої дезадаптації, пов'язаної з позашлюбними зв'язками, налічуються одиниці, й загалом ця проблема є мало вивченою і недостатньо висвітленою в літературі (О.А. Мешковська, 2005 рік) [3]. Н.І. Оліфірович зі співавторами (2006 рік) зазначають, що аналіз феномена зради та надання психологічної допомоги слід здійснювати на трьох рівнях, а саме індивідуальному, що передбачає роботу з одним з подружжя, де увага приділяється опрацюванню внутрішньо особистісних проблем, пов'язаних з його патохарактерологічними особливостями; мікросистемному, що передбачає роботу з подружньою парою, а саме визначення характеру порушень подружніх відносин, що призвели до зради, і корекцію дисфункціональних паттернів взаємодії шлюбних партнерів; макrorівні, на якому досліджуються інші члени сім'ї (діти, прабадьки), рекомендується проводити сімейну терапію [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Огляд джерел свідчить про широку палітру досліджень проблем сім'ї. Так, феномен любові вивчали Ж.-П. Сартр, Л. Бінсвангер, М. Босс, В. Франкл, Е. Фромм, І. Ялом, А. Маслоу, порушення любов-

них взаємин, а саме невротичну потребу в любові, вивчав К. Хорні, стосунки подружньої залежності – Н.Г. Гаранян, А.Б. Холмогорова. Форми залежної (невротичної) любові, зокрема токсичну любов, досліджував П. Меллоді, любов-залежність – В. Сатір, любов-манію – С. Піл, А. Бродські, любов-прихильність – П. Шавер, К. Хейзан, Д. Бредшоу [4]. Вивчаються психоемоційні проблеми сімейного функціонування за різних стилів сімейної взаємодії (Prib, Bondar, 2019) [5]. Хоча різні аспекти подружньої дезадаптації, що зумовлена позашлюбними зв'язками, були предметом досліджень учених, залишається поза увагою та до останнього не з'ясована ефективність заходів консультування сімейних пар в разі адюльтеру.

Не вивчено провідні чинники, що відновлюють родину, внаслідок чого не розроблено ефективні системи психотерапевтичної корекції, психоемоційного супроводу родини в умовах кризи. До не вирішених раніше частин проблеми можна віднести недостатню вивченість ефективності систем допомоги та заходів психокорекції сімейних пар в разі адюльтеру.

Мета статті полягає в дослідженні ефективності впровадження комплексної системи сімейного консультування (психокорекції) порушень життєдіяльності родини в разі адюльтеру. Задачею статті є виявлення особливостей психоемоційного та індивідуально-психологічного реагування й сімейного спілкування під час консультування родини в разі адюльтеру.

Методи та матеріал дослідження. З дотриманням принципів деонтології проведено обстеження 90 подружніх пар. У процесі оцінювання ефективності запропонованої КС-СКА вивчалися кількісні та якісні характеристики, а саме досліджені невротичні стани за допомогою клінічного опитувальника виявлення й оцінювання невротичних станів (К.К. Яхін, В.Д. Менделевич, 2005 рік) [6]; особливості індивідуально-психологічного реагування за допомогою методики «Визначення наявності та вираження комплексу меншовартості» (Н.П. Фетіскін, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов, 2000 рік) [7]; спілкування у родині за допомогою методики «Спілкування в сім'ї» (Ю.Е. Альошина, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубовська, 2007 рік) [8]. Оцінювання ефективності (ОЕ) розробленої КС-СКА здійснено шляхом порівняльного аналізу показників, отриманих під час дослідження 90 подружніх пар трьох підгруп КГА, що представлено на рис. 1.

У групу ОЕ-КГА1, ОЕ-КГА2, ОЕ-КГА3 увійшли пари, які надали інформаційну згоду на участь у заходах психологічного консультування та психокорекції в рамках розробленої комплексної системи. Періодом оцінювання ефективності КС-СКА вибрано 6 місяців від початку психокорекційної роботи. Цей період вибрано з огляду

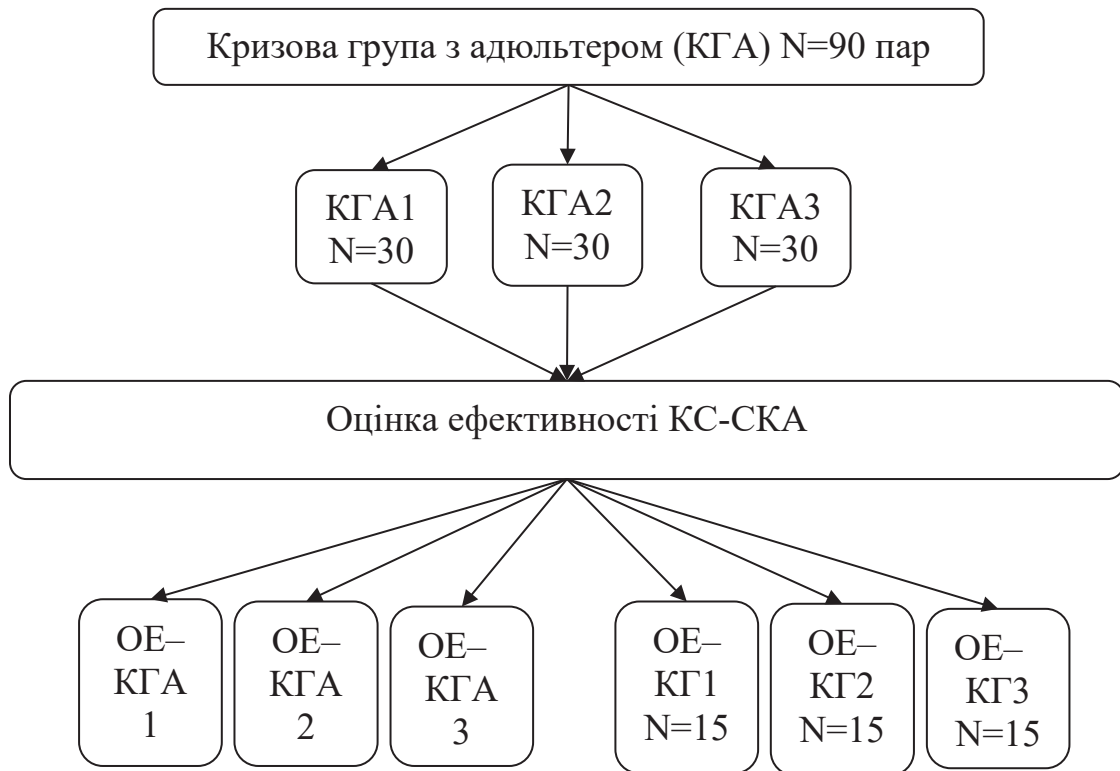

Рис. 1. Розподіл обстежених на групи дослідження на етапі оцінювання ефективності КС-СКА

на те, що через 6 місяців можна оцінити результати заходів з урахуванням «звикання» до заходів та часткової втрати первинного ефекту. У групу ОЕ-КГ1, ОЕ-КГ2, ОЕ-КГ3 увійшли пари, які відмовилися від участі у заходах психологічного консультування та психокорекції в рамках розробленої комплексної системи, проте дали згоду на повторне обстеження стану життєдіяльності родини через 6 місяців. Аналіз, оброблення й підрахунок процентних характеристик і коефіцієнтів кореляції здійснювалися за допомогою програми SPSS 10.0.5 for Windows (А. Бююль, 2002 рік) [9].

Виклад основного матеріалу дослідження.

На першому етапі проводилось оцінювання ефективності невротичних станів (клінічний опитувальник виявлення й оцінки невротичних станів, КК. Яхін, В.Д. Менделевич, 2005 рік) [6]. Невротичні стани у респондентів у групах оцінки ефективності представлено у табл. 1.

З даних, представлених у табл. 1, видно, що за шкалою тривоги виявлено такі показники: у чоловіків ОЕ-КГА1 – 13,3%, ОЕ-КГА2 – 13,3%, ОЕ-КГА3 – 6,7%, у жінок ОЕ-КГА1 – 13,3%, ОЕ-КГА2 – 6,7%, ОЕ-КГА3 – 13,3% ($p < 0,05$). Тривожність у ОЕ-КГА класифікувалась як слабка без внутрішнього неспокою. Не виявлено виражених ознак підвищеної стомлюваності, слабкості, зниження працездатності ($p < 0,05$), також власний стан сприймається усвідомлено без заперечення

психологічного конфлікту ($p < 0,05$). Тривожність у ОЕ-КГ виглядала таким чином: у чоловіків ОЕ-КГ1 – 26,7%, ОЕ-КГ2 – 20,0%, ОЕ-КГ3 – 20,0%, у жінок ОЕ-КГ1 – 20,0%, ОЕ-КГ2 – 33,3%, ОЕ-КГ3 – 33,3% ($p < 0,05$). Тривожність класифікувалась як помірна та характеризувалася схильністю до сприйняття широкого кола ситуацій як загрозливих власної самооцінці, престижу, самоповазі. Респонденти виявляли чутливість до ймовірних невдач, які можуть трапитися, знижений фон настрою, нав'язливі думки або дії, спрямовані на подолання власних страхів.

За шкалою невротичної депресії виявлено такі показники: у чоловіків ОЕ-КГА1 – 6,7%, ОЕ-КГА2 – 13,3%, ОЕ-КГА3 – 6,7%, у жінок ОЕ-КГА1 – 13,3%, ОЕ-КГА2 – 6,7%, ОЕ-КГА3 – 13,3% ($p < 0,05$). Особи ОЕ-КГА з невротичною тривожністю характеризувалися зменшенням насиченості емоційних переживань щодо адюльтеру; бажанням розмовляти на тему адюльтеру. У чоловіків та жінок переважали рівний настрій, зменшення явищ адинамії, зменшення вегетативно-соматичних порушень. Невротична депресія у ОЕ-КГ виглядала таким чином: у чоловіків ОЕ-КГ1 – 20,0%, ОЕ-КГ2 – 26,7%, ОЕ-КГ3 – 26,7%, у жінок ОЕ-КГ1 – 26,7%, ОЕ-КГ2 – 20,0%, ОЕ-КГ3 – 33,3% ($p < 0,05$). У досліджених ОЕ-КГ відзначалося збереження тужливого ставлення до майбутнього та загалом депресивного фону,

Таблиця 1

Невротичні стани у респондентів у групах оцінки ефективності

Шкали	С	ОЕ-КГА1			ОЕ-КГА2			ОЕ-КГА3		
		N	%	±m	N	%	±m	N	%	±m
Шкала тривоги	Ч	2	13,3	3,4	2	13,3	3,4	1	6,7	2,5
	Ж	2	13,3	3,4	1	6,7	2,5	2	13,3	3,4
Шкала невротичної депресії	Ч	1	6,7	2,5	2	13,3	3,4	1	6,7	2,5
	Ж	2	13,3	3,4	1	6,7	2,5	2	13,3	3,4
Шкала астенії	Ч	2	13,3	3,4	2	13,3	3,4	1	6,7	2,5
	Ж	3	20,0	4,0	1	6,7	2,5	2	13,3	3,4
Шкала істеричного типу реагування	Ч	1	6,7	2,5	2	13,3	3,4	1	6,7	2,5
	Ж	2	13,3	3,4	2	13,3	3,4	1	6,7	2,5
Шкала obsесивно-фобічних порушень	Ч	2	13,3	3,4	1	6,7	2,5	2	13,3	3,4
	Ж	1	6,7	2,5	2	13,3	3,4	1	6,7	2,5
Шкала вегетативних порушень	Ч	2	13,3	3,4	3	20,0	4,0	2	13,3	3,4
	Ж	1	6,7	2,5	1	6,7	2,5	3	20,0	4,0
Усього	Ч	15	100,0		15	100,0		15	100,0	
	Ж	15	100,0		15	100,0		15	100,0	
Шкали	С	ОЕ-КГ1			ОЕ-КГ2			ОЕ-КГ3		
Шкала тривоги	Ч	4	26,7	4,4	3	20,0	4,0	3	20,0	4,0
	Ж	3	20,0	4,0	5	33,3	4,7	5	33,3	4,7
Шкала невротичної депресії	Ч	3	20,0	4,0	4	26,7	4,4	4	26,7	4,4
	Ж	4	26,7	4,4	3	20,0	4,0	5	33,3	4,7
Шкала астенії	Ч	4	26,7	4,4	4	26,7	4,4	4	26,7	4,4
	Ж	3	20,0	4,0	2	13,3	3,4	6	40,0	4,9
Шкала істеричного типу реагування	Ч	5	33,3	4,7	3	20,0	4,0	5	33,3	4,7
	Ж	4	26,7	4,4	5	33,3	4,7	4	26,7	4,4
Шкала obsесивно-фобічних порушень	Ч	3	20,0	4,0	4	26,7	4,4	5	33,3	4,7
	Ж	4	26,7	4,4	3	20,0	4,0	4	26,7	4,4
Шкала вегетативних порушень	Ч	3	20,0	4,0	4	26,7	4,4	5	33,3	4,7
	Ж	5	33,3	4,7	4	26,7	4,4	4	26,7	4,4
Усього	Ч	15	100,0		15	100,0		15	100,0	
	Ж	15	100,0		15	100,0		15	100,0	

ймовірність помилки першого роду, рівень статистичної значимості між показниками: $p < 0,05$ (достовірно значущі відмінності); С – стать

що проявлявся в наявності сімейної кризи, що травмує, «втечею в роботу». Перебіг невротичної депресії був нестабільним зі сльозливістю. Загалом невротична симптоматика супроводжувалася скаргами на зниження активності, порушення сну, відсутність радості від життя. Придушення негативних емоцій супроводжувалося вегетативно-соматичними розладами (коливання артеріального тиску, серцебиття, запаморочення, дисфункції шлунково-кишкового тракту).

За шкалою астенії виявлено такі показники: у чоловіків ОЕ-КГА1 – 13,3%, ОЕ-КГА2 – 13,3%, ОЕ-КГА3 – 6,7%, у жінок ОЕ-КГА1 – 20,0%, ОЕ-КГА2 – 6,7%, ОЕ-КГА3 – 13,3% ($p < 0,05$). У ОЕ-КГА такі астеничні прояви, як дратівливість, «втома, що не шукає спокою», не виявлено. У слабкому ступені вираження виявлено пасивність та порушення сну. У деяких респондентів

зберігався поверхневий та тривожний сон, труднощі засинання й прокидання. Астенія у ОЕ-КГ виглядала таким чином: у чоловіків ОЕ-КГ1 – 26,7%, ОЕ-КГ2 – 26,7%, ОЕ-КГ3 – 26,7%, у жінок ОЕ-КГ1 – 20,0%, ОЕ-КГ2 – 13,3%, ОЕ-КГ3 – 40,0% ($p < 0,05$). У ОЕ-КГ збереглися такі астеничні прояви, як підвищена стомлюваність, ослаблення або втрата здатності до тривалої фізичної та розумової напруги. Виявлено прояви астеничного кола, а саме емоційну нестійкість, образливість, вразливість, слабкість, підвищену стомлюваність, труднощі концентрації уваги.

За шкалою істеричного типу реагування виявлено такі показники: у чоловіків ОЕ-КГА1 – 6,7%, ОЕ-КГА2 – 13,3%, ОЕ-КГА3 – 6,7%, у жінок ОЕ-КГА1 – 13,3%, ОЕ-КГА2 – 13,3%, ОЕ-КГА3 – 6,7% ($p < 0,05$). У ОЕ-КГА аналіз істеричного кола реагування виявив зменшення поведінкових пат-

тернів на заклик до навколишнього світу для звернення уваги до себе. У клінічній картині істеричного реагування сімейна криза зменшила прояв як мета й шлях для отримання користі (первинна користь від кризи). Паралельно зменшилися нарцисові задоволення використання кризи (вторинна користь від кризи).

Істеричне реагування у ОЕ–КГ виглядало таким чином: у чоловіків ОЕ–КГ1 – 33,3%, ОЕ–КГ2 – 20,0%, ОЕ–КГ3 – 33,3%, у жінок ОЕ–КГ1 – 26,7%, ОЕ–КГ2 – 33,3%, ОЕ–КГ3 – 26,7% ($p < 0,05$). У досліджених ОЕ–КГ аналіз істеричного кола реагування дав змогу відзначити збереження душевного конфлікту у кризовий період родини та витіснення його у соматичну симптоматику. Збереглися установки на такі символічні заперечення: «від мене нічого більше не можна вимагати», «зі мною трапилося лихо», «тепер нарешті про мене будуть піклуватися».

За шкалою obsесивно-фобічних порушень виявлено такі показники: у чоловіків ОЕ–КГА1 – 13,3%, ОЕ–КГА2 – 6,7%, ОЕ–КГА3 – 13,3%, у жінок ОЕ–КГА1 – 6,7%, ОЕ–КГА2 – 13,3%, ОЕ–КГА3 – 6,7% ($p < 0,05$). У респондентів ОЕ–КГА аналіз obsесивно-фобічного кола реагування виявив відсутність «небажаних уявлень», думок, спонукань.

Obsесивно-фобічні порушення у ОЕ–КГ виглядали таким чином: у чоловіків ОЕ–КГ1 – 20,0%, ОЕ–КГ2 – 26,7%, ОЕ–КГ3 – 33,3%, у жінок ОЕ–КГ1 – 26,7%, ОЕ–КГ2 – 20,0%, ОЕ–КГ3 – 26,7% ($p < 0,05$). Obsесивно-фобічні порушення у ОЕ–КГ зберігали помірну тяжкість, що іноді приводило до порушень сімейного функціонування у рамках недовіри партнеру та очікування повторного адюльтеру.

За шкалою вегетативних порушень виявлено такі показники: у чоловіків ОЕ–КГА1 – 13,3%, ОЕ–КГА2 – 20,0%, ОЕ–КГА3 – 13,3%, у жінок ОЕ–КГА1 – 6,7%, ОЕ–КГА2 – 6,7%, ОЕ–КГА3 – 20,0% ($p < 0,05$). У досліджених ОЕ–КГА прояви вегетативних порушень на тлі психофізичного відновлення проявлялися не вираженими симптомами зниження концентрації уваги та працездатності. Вегетативні порушення у ОЕ–КГ виглядали таким чином: у чоловіків ОЕ–КГ1 – 20,0%, ОЕ–КГ2 – 26,7%, ОЕ–КГ3 – 33,3%, у жінок ОЕ–КГ1 – 33,3%, ОЕ–КГ2 – 26,7%, ОЕ–КГ3 – 26,7% ($p < 0,05$). У досліджених ОЕ–КГ зберігалися зниження активності, боязкість, слабкість, коливання настрою, мушки перед очима, розлади сну, тремтіння пальців, пригніченість, тиск у голові, головні болі, періодичні запаморочення, відсутність апетиту, шлунково-кишкові скарги, порушення потенції або лібідо.

Факторний аналіз показників шкал опитувальника виявлення та оцінки невротичних станів

встановив, що у досліджених ОЕ–КГА загалом є зниження соматогенного психологічного реагування. Таке зниження спостерігалось за трьома факторами, а саме за шкалами тривоги й астенії (симптоми тривоги, стомлюваності, виснаження); істеричного реагування; депресивно-фобічного регістру (вегетативні прояви). Дослідженим ОЕ–КГ притаманне високе соматогенне психологічне реагування з астенічною симптоматикою. За провідними факторами це проявлялося таким чином: вегетативні прояви конверсії (нудота, тахікардія), симптоми виснаження (слабкість, зниження ініціативи), тривожно-фобічні прояви.

Особливості психологічного реагування пари на адюльтер та їх роль у генезі розвитку порушення життєдіяльності сім'ї (методика «Діагностика комплексу меншовартості», Н.П. Фетискін зі співавторами (2000 рік) [7]) представлено у табл. 2.

З представлених у табл. 2 даних видно, що від 0–40 балів у чоловіків ОЕ–КГА1 – 66,7%, ОЕ–КГА2 – 66,7%, ОЕ–КГА3 – 66,7%. Серед жінок: ОЕ–КГА1 – 73,3%, ОЕ–КГА2 – 60,0%, ОЕ–КГА3 – 73,3% ($p < 0,05$). У чоловіків ОЕ–КГ1 – 13,3%, ОЕ–КГ2 – 13,3%, ОЕ–КГ3 – 13,3%, у жінок ОЕ–КГ1 – 13,3%, ОЕ–КГ2 – 13,3%, ОЕ–КГ3 – 14,3% ($p < 0,05$). Респонденти ОЕ–КГ виявляли закомплексованість, оцінювали себе негативно, були зациклені на власних слабостях, недоліках, помилках, у ОЕ–КГА цих проявів не виявлено.

Від 41–80 балів у чоловіків ОЕ–КГА1 – 13,3%, ОЕ–КГА2 – 6,7%, ОЕ–КГА3 – 6,7%. Серед жінок: ОЕ–КГА1 – 6,7%, ОЕ–КГА2 – 6,7%, ОЕ–КГА3 – 13,3% ($p < 0,05$). У чоловіків ОЕ–КГ1 – 6,7%, ОЕ–КГ2 – 20,0%, ОЕ–КГ3 – 20,0%, у жінок ОЕ–КГ1 – 13,3%, ОЕ–КГ2 – 13,3%, ОЕ–КГ3 – 14,3% ($p < 0,05$). Респонденти ОЕ–КГА виявляли здатність справитися з комплексами, у ОЕ–КГ ці здатності слабкі.

Від 81–130 балів у чоловіків ОЕ–КГА1 – 13,3%, ОЕ–КГА2 – 13,3%, ОЕ–КГА3 – 13,3%. Серед жінок: ОЕ–КГА1 – 13,3%, ОЕ–КГА2 – 13,3%, ОЕ–КГА3 – 13,3% ($p < 0,05$). У чоловіків ОЕ–КГ1 – 60,0%, ОЕ–КГ2 – 60,0%, ОЕ–КГ3 – 46,7%, у жінок ОЕ–КГ1 – 60,0%, ОЕ–КГ2 – 60,0%, ОЕ–КГ3 – 50,0% ($p < 0,05$). Респонденти ОЕ–КГА виявляли здатність до самостійного вирішення комплексів, а їх кількість була незначна. У ОЕ–КГ самостійно комплекси не вирішували.

Від 131–150 балів у чоловіків ОЕ–КГА1 – 6,7%, ОЕ–КГА2 – 13,3%, ОЕ–КГА3 – 13,3% ($p < 0,05$), у жінок ОЕ–КГА1 – 6,7%, ОЕ–КГА2 – 13,3%, ОЕ–КГА3 – 6,7% ($p < 0,05$). У чоловіків ОЕ–КГ1 – 20,0%, ОЕ–КГ2 – 6,7%, ОЕ–КГ3 – 20,0%, у жінок ОЕ–КГ1 – 13,3%, ОЕ–КГ2 – 13,3%, ОЕ–КГ3 – 21,4% ($p < 0,05$). Респонденти ОЕ–КГА не мали, на відміну від ОЕ–КГ, помилкових уявлень щодо відсутності комплексів.

Таблиця 2

Структура комплексу меншовартості у респондентів груп оцінювання ефективності

Бали	С	ОЕ-КГА1			ОЕ-КГА2			ОЕ-КГА3		
		N	%	±m	N	%	±m	N	%	±m
0-40	Ч	10,0	66,7	4,7	10,0	66,7	4,7	10,0	66,7	4,7
	Ж	11,0	73,3	4,4	9,0	60,0	4,9	11,0	73,3	4,4
41-80	Ч	2,0	13,3	3,4	1,0	6,7	2,5	1,0	6,7	2,5
	Ж	1,0	6,7	2,5	2,0	13,3	3,4	1,0	6,7	2,5
81-130	Ч	2,0	13,3	3,4	2,0	13,3	3,4	2,0	13,3	3,4
	Ж	2,0	13,3	3,4	2,0	13,3	3,4	2,0	13,3	3,4
131-150	Ч	1,0	6,7	2,5	2,0	13,3	3,4	2,0	13,3	3,4
	Ж	1,0	6,7	2,5	2,0	13,3	3,4	1,0	6,7	2,5
Усього	Ч	15	100,0		15	100,0		15	100,0	
	Ж	15	100,0		15	100,0		15	100,0	
Бали	С	ОЕ-КГА1			ОЕ-КГА2			ОЕ-КГА3		
0-40	Ч	2,0	13,3	3,4	2,0	13,3	3,4	2,0	13,3	3,4
	Ж	2,0	13,3	3,4	2,0	13,3	3,4	2,0	14,3	3,5
41-80	Ч	1,0	6,7	2,5	3,0	20,0	4,0	3,0	20,0	4,0
	Ж	2,0	13,3	3,4	2,0	13,3	3,4	2,0	14,3	3,5
81-130	Ч	9,0	60,0	4,9	9,0	60,0	4,9	7,0	46,7	5,0
	Ж	9,0	60,0	4,9	9,0	60,0	4,9	7,0	50,0	5,0
131-150	Ч	3,0	20,0	4,0	1,0	6,7	2,5	3,0	20,0	4,0
	Ж	2,0	13,3	3,4	2,0	13,3	3,4	3,0	21,4	4,1
Усього	Ч	15	100,0		15	100,0		15	100,0	
	Ж	15	100,0		15	100,0		15	100,0	

ймовірність помилки першого роду, рівень статистичної значимості між показниками: $p < 0,05$ (достовірно значущі відмінності); С – стать

Спілкування у родині проаналізовано за методикою «Спілкування в сім'ї» (Ю.Е. Альошина зі співавторами, 2007 рік) [8]. Результати розподілу респондентів у групах оцінювання ефективності щодо спілкування у сім'ї відображено у табл. 3.

З даних табл. 3 видно, що серед респондентів ОЕ-КГА параметр «Довіра у спілкуванні» мав такий вигляд: у чоловіків ОЕ-КГА1 – 60,0%, ОЕ-КГА2 – 60,0%, ОЕ-КГА3 – 66,7% ($p < 0,05$), у жінок ОЕ-КГА1 – 53,3%, ОЕ-КГА2 – 60,0%, ОЕ-КГА3 – 60,0% ($p < 0,05$). У чоловіків ОЕ-КГ1 – 40,0%, ОЕ-КГ2 – 46,7%, ОЕ-КГ3 – 46,7%, у жінок ОЕ-КГ1 – 46,7%, ОЕ-КГ2 – 53,3%, ОЕ-КГ3 – 46,7% ($p < 0,05$). Параметр «Взаємоповага між подружжям» у чоловіків ОЕ-КГА1 – 46,7%, ОЕ-КГА2 – 66,7%, ОЕ-КГА3 – 53,3% ($p < 0,05$), у жінок ОЕ-КГА1 – 53,3%, ОЕ-КГА2 – 60,0%, ОЕ-КГА3 – 66,7% ($p < 0,05$). У чоловіків ОЕ-КГ1 – 33,3%, ОЕ-КГ2 – 26,7%, ОЕ-КГ3 – 33,3%, у жінок ОЕ-КГ1 – 40,0%, ОЕ-КГ2 – 33,3%, ОЕ-КГ3 – 33,3% ($p < 0,05$).

Параметр «Подібність у поглядах подружжям» у чоловіків ОЕ-КГА1 – 60,0%, ОЕ-КГА2 – 67,7%, ОЕ-КГА3 – 60,0% ($p < 0,05$), у жінок ОЕ-КГА1 – 46,7%, ОЕ-КГА2 – 53,3%, ОЕ-КГА3 – 66,7% ($p < 0,05$). У чоловіків ОЕ-

КГ1 – 33,3%, ОЕ-КГ2 – 40,0%, ОЕ-КГ3 – 40,0%, у жінок ОЕ-КГ1 – 46,7%, ОЕ-КГ2 – 33,3%, ОЕ-КГ3 – 46,7% ($p < 0,05$). Параметр «Загальні символи сім'ї» у чоловіків ОЕ-КГА1 – 53,3%, ОЕ-КГА2 – 46,7%, ОЕ-КГА3 – 60,0% ($p < 0,05$), у жінок ОЕ-КГА1 – 60,0%, ОЕ-КГА2 – 60,0%, ОЕ-КГА3 – 53,3% ($p < 0,05$). У чоловіків ОЕ-КГ1 – 33,3%, ОЕ-КГ2 – 46,7%, ОЕ-КГ3 – 40,0%, у жінок ОЕ-КГ1 – 40,0%, ОЕ-КГ2 – 46,7%, ОЕ-КГ3 – 46,7% ($p < 0,05$).

Параметр «Легкість спілкування» у чоловіків ОЕ-КГА1 – 53,3%, ОЕ-КГА2 – 53,3%, ОЕ-КГА3 – 60,0% ($p < 0,05$), у жінок ОЕ-КГА1 – 60,0%, ОЕ-КГА2 – 46,7%, ОЕ-КГА3 – 66,7% ($p < 0,05$). У чоловіків ОЕ-КГ1 – 46,7%, ОЕ-КГ2 – 46,7%, ОЕ-КГ3 – 53,3%, у жінок ОЕ-КГ1 – 40,0%, ОЕ-КГ2 – 40,0%, ОЕ-КГ3 – 40,0% ($p < 0,05$). Параметр «Психотерапевтичність спілкування» у чоловіків ОЕ-КГА1 – 46,7%, ОЕ-КГА2 – 60,0%, ОЕ-КГА3 – 60,0% ($p < 0,05$), у жінок ОЕ-КГА1 – 53,3%, ОЕ-КГА2 – 60,0%, ОЕ-КГА3 – 60,0% ($p < 0,05$). У чоловіків ОЕ-КГ1 – 40,0%, ОЕ-КГ2 – 40,0%, ОЕ-КГ3 – 46,7%, у жінок ОЕ-КГ1 – 40,0%, ОЕ-КГ2 – 46,7%, ОЕ-КГ3 – 46,7% ($p < 0,05$). Аналіз спілкування у сім'ях ОЕ-КГА порівняно з ОЕ-КГ встановив, що загалом у ОЕ-КГА існує динаміка

Розподіл респондентів у групах оцінювання ефективності щодо спілкування у сім'ї

Шкали	С	ОЕ-КГА1			ОЕ-КГА2			ОЕ-КГА3		
		N	%	±m	N	%	±m	N	%	±m
Довіра у спілкуванні	Ч	9	60,0	4,9	9	60,0	4,9	10	66,7	4,7
	Ж	8	53,3	5,0	9	60,0	4,9	9	60,0	4,9
Взаємоповага між подружжям	Ч	7	46,7	5,0	10	66,7	4,7	8	53,3	5,0
	Ж	8	53,3	5,0	9	60,0	4,9	10	66,7	4,7
Подібність у поглядах подружжя	Ч	9	60,0	4,9	10	66,7	4,7	9	60,0	4,9
	Ж	7	46,7	5,0	8	53,3	5,0	10	66,7	4,7
Загальні символи сім'ї	Ч	8	53,3	5,0	7	46,7	5,0	9	60,0	4,9
	Ж	9	60,0	4,9	9	60,0	4,9	8	53,3	5,0
Легкість спілкування	Ч	8	53,3	5,0	8	53,3	5,0	9	60,0	4,9
	Ж	9	60,0	4,9	7	46,7	5,0	10	66,7	4,7
«Психотерапевтичність» спілкування	Ч	7	46,7	5,0	9	60,0	4,9	9	60,0	4,9
	Ж	8	53,3	5,0	9	60,0	4,9	9	60,0	4,9
Усього	Ч	15	100,0		15	100,0		15	100,0	
	Ж	15	100,0		15	100,0		15	100,0	
Шкали	С	ОЕ-КГА1			ОЕ-КГА2			ОЕ-КГА3		
Довіра у спілкуванні	Ч	6	40,0	4,9	7	46,7	5,0	7	46,7	5,0
	Ж	7	46,7	5,0	8	53,3	5,0	7	46,7	5,0
Взаємоповага між подружжям	Ч	5	33,3	4,7	4	26,7	4,4	5	33,3	4,7
	Ж	6	40,0	4,9	5	33,3	4,7	5	33,3	4,7
Подібність у поглядах подружжя	Ч	5	33,3	4,7	6	40,0	4,9	6	40,0	4,9
	Ж	7	46,7	5,0	5	33,3	4,7	7	46,7	5,0
Загальні символи сім'ї	Ч	5	33,3	4,7	7	46,7	5,0	6	40,0	4,9
	Ж	6	40,0	4,9	6	40,0	4,9	7	46,7	5,0
Легкість спілкування	Ч	7	46,7	5,0	7	46,7	5,0	8	53,3	5,0
	Ж	6	40,0	4,9	6	40,0	4,9	6	40,0	4,9
«Психотерапевтичність» спілкування	Ч	6	40,0	4,9	6	40,0	4,9	7	46,7	5,0
	Ж	6	40,0	4,9	7	46,7	5,0	7	46,7	5,0
Усього	Ч	15	100,0		15	100,0		15	100,0	
	Ж	15	100,0		15	100,0		15	100,0	

ймовірність помилки першого роду, рівень статистичної значимості між показниками: $p < 0,05$ (достовірно значущі відмінності); С – стать

збільшення позитивних відповідей, а пари, які мали більший стаж сімейного життя, у сукупності з адюльтером мали уповільнення відновлення стосунків та нівелювання порушень функціонування родини.

Висновки. Узагальнюючи етап оцінки ефективності комплексної системи сімейного консультування (психокорекції) порушень життєдіяльності родини в разі адюльтеру, зазначаємо, що у респондентів ОЕ-КГА загальна тривожність класифікувалась як слабка або помірна без виражених ознак підвищеної стомлюваності, слабкості, зниження працездатності. Власний стан сприймається критично та усвідомлено без заперечення психологічного конфлікту ($p < 0,05$). У респондентів з виявленою на перших етапах дослідження невротичною тривожністю наявні зменшення насиченості емоційних переживань щодо адюль-

теру, бажання розмовляти на тему адюльтеру, рівний настрій, зменшення явищ адинамії та вегетативно-соматичних порушень ($p < 0,05$).

Виявлено зміну астеничних проявів, серед яких слід назвати нівелювання дратівливості та «втоми, що не шукає спокою», проте пасивність та порушення сну (поверхневий, тривожний, труднощі засинання й прокидання) збереглися у слабкому ступені вираження ($p < 0,05$). Істеричне коло реагування змінилося в бік відповідальних паттернів без обвинувачень навколишніх, акцентування уваги на себе, отримання користі від кризи (первинна вигода) та зменшення нарцисових задоволень (вторинна вигода). Поведінка та соматичний стан характеризувалися як спрямовані на «збереження душевного конфлікту» без витіснення у соматичну сферу ($p < 0,05$). Факторним аналізом виявлено зниження сома-

тогенного психологічного реагування, а саме тривоги й астенії; власне істеричне реагування; депресивно-фобічний реєстр (вегетативні прояви) ($p < 0,05$). Респонденти виявляли здатність визнавати та справлятися з наявними комплексами, самостійно вирішувати проблеми, кількість яких суб'єктивно (зі слів респондентів) значно зменшилася ($p < 0,05$). Респонденти відзначали поліпшення відносин та спілкування у родині, особливо у тих парах, які мали менший

стаж браку. Проте пари, які мали більший стаж сімейного життя, у сукупності з адюльтером мали уповільнення відновлення стосунків та меншу динаміку відновлення родинної взаємодії ($p < 0,05$). Перспективи подальшого дослідження у цьому напрямі передбачають науковий пошук психосоціальних аспектів комунікативних бар'єрів в українських родинях в разі адюльтеру та їх можливого впливу на ефективність програми сімейного консультування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оліфірович Н.І., Зінкевич-Куземкіна Т.А., Велента Т.Ф. Психологія сімейних криз. Санкт-Петербург : Мова, 2006. 360 с.
2. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Психология и психотерапия семьи. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 672 с.
3. Мешковська О.А. Варіанти, форми і психокорекція дезадаптації подружньої пари при позашлюбних зв'язках і венеричних захворюваннях жінок : автореф. дис. ... канд. мед. наук : спец. 19.00.04 «Медична психологія» ; ХМАПО МОЗ України. Харків, 2005. 27 с.
4. Кришталь В.В., Андрух Г.П. Сексуальная гармония супружеской пары. Харьков : Велес, 1996. 160 с.
5. Приб Х., Бондар С. Психологічні та психоемоційні проблеми порушення життєдіяльності сім'ї при різних стилях сімейної взаємодії. *Psychological Prospects Journal*. 2019. № 34. С. 206–218. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2019-34-206-218>.
6. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие / под ред. Д.Я. Райгородского. Самара : Бахрах-М, 2001. 672 с.
7. Фетіскін Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Діагностика комплексу меншовартості. *Соціально-психологічна діагностика розвитку особистості та малих груп*. Москва : Інститут психотерапії, 2002. С. 267.
8. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. 2-е изд. Москва : Независимая фирма «Класс», 1999. 208 с.
9. Бююль А., Цефель П. SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей. Санкт-Петербург : ДиаСофтЮП, 2002. 608 с.

REFERENCES

1. Olifirovich N.I., Zinkevich-Kuzemkina T.A., Velenta T.F. (2006) *Psychology of family crises*. Sankt-Peterburg: Rech (in Russian).
2. Eydemiller E.G., Yustitskiy V.V. (2008). *Psikhologiya i psikhoterapiya sem'i* [Psychology and psychotherapy of the family]. Sankt-Peterburg: Piter (in Russian).
3. Mieshkovska O.A. (2005). *Varianty, formy i psikhokorekcija dezadaptaciji podruzhnoji pary pry pozashljubnykh zvjazkakh i venerychnykh zakhvorjuvannjakh zhynok* [Variants, forms and psychocorrection of maladaptation of a married couple in extramarital affairs and sexually transmitted diseases in women]. (PhD Thesis). Kharkiv: KhMAPO.
4. Krishtal' V.V., Andruk, G.P. (1996) *Seksual'naya harmoniya supruzheskoy pary* [Sexual harmony of a married couple]. Kharkiv: Veles (in Russian).
5. Prib H., Bondar S. (2019). *Psychological and psychoemotional disorders of family functioning* [Psychologichni ta psykhoemocijni problemy porushennja zhyttjedijalnosti sim'ji pry riznykh styljakh simejnoji vzajemodiji]. *Psychological Prospects Journal*, vol. 34, <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2019-34-206-218>.
6. Raygorodskiy D.Ya. (2001). *Prakticheskaya psihodiagnostika. Metodiki i testyi. Uchebnoe posobie* [Practical psychodiagnostics. Techniques and tests]. Samara: Bahrah-M (in Russian).
7. Fetiskin N.P., Kozlov V.V., Manujlov G.M. (2002) *Diagnostyka kompleksu menshovartosti* [Diagnosis of the inferiority complex]. *Socialjno-psikhologichna diagnostyka rozvytku osobystosti ta malykh ghrup* [Socio-psychological diagnosis of personality development and small groups]. Moscow: Institut psihoterapij, p. 267.
8. Aleshina Y.E. (1999) *Individual'noe i semejnoe psikhologicheskoe konsul'tirovanie* [Individual and family psychological counseling]. Moscow: Nezavisimaya firma "Klass" (in Russian).
9. Byuyul A., Tsefel P. (2002). *SPSS: iskusstvo obrabotki informatsii. Analiz statisticheskikh dannyx i voss-tanovlenie skrytykh zakonemernostey* [SPSS: the art of information processing. Analysis of statistical data and restoration of hidden patterns]. Sankt-Peterburg: DiaSoftYuP (in Russian).

ОСОБЛИВОСТІ УЯВЛЕНЬ МОЛОДІ ТА ДОРΟΣЛИХ ПРО ФАХОВУ ПСИХОЛОГІЧНУ ДОПОМОГУ

Сазонова О. В.

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології*

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, Україна

orcid.org/0000-0001-5884-0633

elenasazonova111@gmail.com

Ключові слова: *фахова психологічна допомога, психолог, психологічна служба, психологічна консультація, стереотипи щодо професії психолога, тривожність, толерантність до невизначеності, локус контролю.*

Стаття присвячена аналізу уявлень про фахову психологічну допомогу та стереотипів щодо професії психолога, яка існує в сучасному світі серед молоді і дорослих людей. Останнім часом тема забезпечення фаховою психологічною допомогою набула неабиякої актуальності. Кількість осіб, що отримують психологічну освіту, зростає. Водночас збільшується і кількість звернень від населення до психологічних центрів за консультацією психолога.

Створені психологічні служби – це структуровані заклади, установи і підрозділи, основу яких складають фахівці в галузі практичної психології (консультанти, аналітики, психологи, соціальні працівники), що виконують специфічні завдання з підвищення ефективності життєдіяльності споживачів послуг (клієнтів) засобами прикладної психології і, одночасно, забезпечують захист їхнього психічного здоров'я і соціального благополуччя.

Психологічні служби працюють в декількох напрямках. Один із них – освіта, де відбуваються інтенсивні процеси становлення нової педагогіки, яка неможлива без ґрунтового психологічного забезпечення навчально-виховного процесу. Інший напрям – система соціальних служб для молоді, де виникає необхідність в організації спеціальної роботи з молодими людьми, що мають життєві проблеми.

Емпіричне дослідження відбувалось письмово, у вигляді тестування в період з 20.02.2020 по 20.03.2020. У дослідженні взяли участь 52 особи: 26 осіб складала молодь та 26 осіб віком старше 40 років. Головним критерієм відбору був вік досліджуваних. Даний віковий склад досліджуваних пов'язаний із різними процесами соціалізації особистостей: особи віком старше 40 зростали в умовах СРСР, де відповідно формувалася їх світогляд та певні стереотипи. Методики, використані в дослідженні: авторська анкета, спрямована на виявлення особливостей особистісного ставлення індивідів до фахової психологічної допомоги, методика визначення толерантності до невизначеності С. Баднера, методика локусу контролю Д. Роттера, шкала тривожності Тейлора, 16-факторний опитувальник Р.Б. Кеттелла.

Результати математично-статистичного аналізу емпіричних даних дозволяють зробити висновок, що, незалежно від досвіду отримання психологічної допомоги, майже 85% респондентів вважають її ефективною, що свідчить про позитивне ставлення до психологічної служби. Також варто зазначити, що 65% опитаних виявляють бажання звернутись за психологічною допомогою в майбутньому, що свідчить про зростання потреби у психологічних службах, а також у позитивному ставленні до неї.

За результатами порівняльного аналізу можна зробити висновок, що серед осіб, які виявляли бажання звернутись за психологічною допомогою в минулому та виявляють бажання звернутись в майбутньому, більшу кількість респондентів складає молодь, що свідчить про менш упереджене ставлення молоді до психологічних служб.

FEATURES OF PERCEPTION AMONG YOUNG PEOPLE AND ADULTS ABOUT PROFESSIONAL PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE

Sazonova O. V.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor;

Associate Professor at the Department of Psychology

Ivan Franko National University of Lviv

Universytetska str., 1, Lviv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-5884-0633

elenasazonova111@gmail.com

Key words: *professional psychological assistance, psychologist, psychological service, psychological consultation, stereotypes regarding the profession of a psychologist, anxiety, tolerance to uncertainty, locus control.*

The article is devoted to the analysis of ideas about professional psychological assistance and stereotypes regarding the profession of a psychologist, which exists in the modern world among young people and adults. Recently, the topic of professional psychological assistance has acquired particular relevance. The number of people receiving psychological education is growing. At the same time, the number of appeals from the population to psychological centers for the consultation of a psychologist is also increasing.

The created psychological services are structured institutions, institutions and divisions, which are based on specialists in the field of practical psychology (consultants, analysts, psychologists, social workers), who perform specific tasks to improve the efficiency of the life of service consumers (clients) by means of applied psychology and, at the same time provide protection for their mental health and social well-being.

Psychological services work in several directions. One of them is education, where intensive processes of the formation of a new pedagogy take place, which is impossible without a thorough psychological ensuring of the educational process. Another area is the system of social services for young people, where it becomes necessary to organize special work with young people who have life problems.

The empirical study took place in writing, in the form of testing in the period from 20/02/2020 to 20/03/2020. The study involved 52 people: 26 young people and 26 people – over the age of 40. The main selection criterion was the age of the subjects. This age structure is associated with various processes of personality socialization: persons over the age of 40 grew up in the USSR, in accordance with their worldview and certain stereotypes were formed. The methods used in the study: the author's questionnaire aimed at identifying the characteristics of the personal attitude of individuals to professional psychological assistance, the method for determining tolerance to uncertainty by S. Badner, D. Rotter's locus of control method, Taylor's anxiety scale, 16 factor questionnaire by R.B. Cattell.

The results of mathematical and statistical analysis of empirical data allow us to conclude that, regardless of the experience of receiving psychological help, almost 85% of respondents consider it effective, which indicates a positive attitude towards psychological service. Also, it is worth noting that 65% of respondents express a desire to seek psychological help in the future, which indicates an increase in the need for psychological services, as well as a positive attitude towards it.

Based on the results of a comparative analysis, it can be concluded that among those who have expressed a desire to seek psychological help in the past and express a desire to apply in the future, more respondents are young people, which indicates a less biased attitude of young people towards psychological services.

Постановка проблеми. У сучасному світі професія психолога є затребуваною та актуальною. Протягом останніх років неабиякої актуальності набула тема про психологічне забезпечення в Україні. Це свідчить про попит даної професії, а отже, і про збільшення кількості осіб, що звертаються за психологічною допомогою.

Проте вітчизняний менталітет все ще скептично ставиться до професії психолога та не завжди керується довірою до даної професії [9; 10; 11; 12]. Тому важливим є дослідити особливості уявлень про фахову психологічну допомогу з тим, аби розробити практичні рекомендації щодо розширення спектру уявлень про дану професію в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. *Психологічна служба* – це цілісна структурована сукупність закладів, установ, підрозділів і посад, що входять до єдиної субординаційної системи, основу якої складають фахівці в галузі прикладної (практичної) психології і яка має специфічні завдання і методи роботи та єдині мету. Зазвичай психологічна служба являє собою сукупність методичних і практичних центрів, спеціалізованих консультативних кабінетів, спеціальних закладів соціальнопсихологічної реабілітації, включає посади консультантів, радників, аналітиків, психологів, соціальних працівників. Основною метою діяльності психологічної служби є підвищення ефективності діяльності персоналу та (або) споживачів послуг (клієнтів) засобами прикладної психології і, одночасно, захист їхнього психічного здоров'я і соціального благополуччя. [8, с. 14].

Психологічні служби працюють в декількох напрямках. Першою галуззю, де сформувався суспільний запит на практичне застосування психологічних знань, є *освіта*. Тут відбуваються інтенсивні процеси становлення нової педагогіки, яка неможлива без ґрунтового знання про індивідуальність вихованця, учня, студента та особливості міжособистісної взаємодії в навчально-виховному процесі. Необхідність гуманізації та індивідуалізації навчання, втілення в практику ідей дитиноцентризму (В.Г. Кремень) а, значить, застосування новітніх методів навчання, виховання, стимулювання саморозвитку учнів вимагає психологічного забезпечення навчально-виховного процесу [7].

Потреба у кваліфікованій психологічній допомозі відчувається і в такій сфері суспільного

життя, як *система соціальних служб для молоді*. Іноді виникає необхідність в організації груп психотерапії або психокорекції та проведенні спеціальної роботи з молодими людьми, що мають життєві проблеми. Тож психологи, які працюють у цій службі, іноді практикують як консультанти або керівники тренінгових груп [8].

Проте існує упереджене ставлення до психологів в Україні, на яке впливає чимало факторів, серед них низька обізнаність у даній галузі, особистісні якості, як, наприклад, відсутність довіри, підвищена тривожність, рівень толерантності до невизначеності тощо, а також стереотипи щодо професії психолога.

Мета дослідження полягає в емпіричному дослідженні особливостей уявлень людей про фахову психологічну допомогу в осіб різного віку. *Методи дослідження:* емпіричні (письмове опитування: тестування, анкетування), математико-статистичні (порівняльний, кореляційний аналізи).

Методика та організація дослідження. Дослідження відбувалось письмово, у вигляді тестування. Тестування відбувалось з 20.02.2020 по 20.03.2020. Досліджувані проінформовані про конфіденційність та час, виділений на заповнення методик.

У дослідженні взяли участь 52 особи: 26 осіб складала молодь та 26 осіб віком старше 40 років. Головним критерієм відбору був вік досліджуваних. Даний віковий склад досліджуваних пов'язаний із різними процесами соціалізації особистостей: особи віком старше 40 зростали в умовах СРСР, де, відповідно, формувался їхній світогляд та певні стереотипи. Середній вік респондентів складав 35 років.

Серед досліджуваних 39 осіб – жіночої статі (75%), 13 осіб – чоловічої статі (25%).

Методики використані в дослідженні: авторська анкета Карковської Р.І., методика визначення толерантності до невизначення С. Баднера, методика локусу контролю Д. Роттера, шкала тривожності Тейлора, 16-факторний опитувальник Р.Б. Кеттелла.

Анкета, розроблена Р.І. Карковською, була спрямована на виявлення особливостей особистісного ставлення індивідів до фахової психологічної допомоги. Анкета складалась із 10 питань. Питання були спрямовані на виявлення досвіду отримання фахової психологічної допомоги, оцінку індивідами ефективності фахової психо-

логічної допомоги, виявлення рівня обізнаності у сфері організацій та фахівців, освітнього рівня батьків тощо. [6]

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз та опрацювання результатів відбувався у 4 етапи.

Перший етап становив опрацювання результатів анкети. Досвід отримання фахової психологічної допомоги виявлено у 8 осіб (15,4%), серед них молодь складає 4 особи (15,4%) та дорослих 4 особи (15,4%).

Щодо виду отриманої психологічної допомоги: психологічним консультуванням скористались 7 осіб (87,5%) та 1 особа (12,5%) – психологічним тренінгом, серед молоді консультування отримали 3 особи (75%), тренінг – 1 особа (25%); серед дорослих консультацію отримали 4 особи (100%).

44 респондента (84,6%) не мали досвіду отримання фахової психологічної допомоги, з яких молодь складає 22 особи (84,6%) та 22 особи дорослих опитуваних. Звернутись за фаховою психологічною допомогою вирішили самостійно 6 досліджуваних (75%) серед них молодь складає 3 особи (75%), дорослих – 3 особи (75%), скористались порадою друзів 1 особа (12,5%) серед дорослих, змусили батьки – 1 особа (12,5%) серед молоді.

Серед досліджуваних, що звертались за допомогою, задоволені отриманою психологічною допомогою – 5 осіб (62,5%), з яких молодь складає 3 особи (75%) та дорослі – 2 особи (50%), дуже задоволені – 2 особи (25%), що складають дорослі та незадоволені – 1 особа (12,5%), що складає молодь.

Серед досліджуваних, що не отримували досвід у фаховій психологічній допомозі, виявляли бажання звернутись за нею 21 особа (47,7%), серед яких 8 осіб (36,4%) складає доросла група та 13 осіб (59%) серед молоді. Ніколи не виявляли бажання звертатись за психологічною допомогою 23 особи (52,3%), серед них молодь – 9 опитуваних (41%) та 14 осіб (63,6%) серед дорослих.

Щодо обізнаності в галузі психологічної допомоги, то 22 особи (42,3%) зазначили, що їм відомі організації чи спеціалісти, які надають фахову психологічну допомогу, серед них 11 осіб (42,3%) складають респонденти дорослої групи та 11 досліджуваних (42,3%) із групи молоді. 30 осіб (57,6%) не обізнані у даній сфері, з яких 15 осіб (57,6%) складає молодь та 15 осіб (57,6%) – респонденти із групи дорослих.

Серед джерел отримання інформації про фахову психологічну допомогу було виявлено такі показники. Щодо групи молоді: інтернет як джерело отримання інформації про психологічну допомогу вказали 3 особи (21,5%), знайомих/родичів – 10 осіб (71,4%), та довідник вказала

1 особа (7,1%). Щодо групи дорослих: знайомих/родичів як джерело отримання інформації про психологічну допомогу вказали 13 респондентів (92,8%) та засоби масової інформації як джерело – 1 особа (7,2%).

Незалежно від досвіду отримання фахової психологічної допомоги 44 особи (84,6%) вважають її ефективною, серед яких 23 опитуваних із групи молоді (88,5%) та 21 особа (80,8%) із групи дорослих; 8 осіб (15,3%) зазначають, що її ефективність важко визначити, серед них 5 осіб (19,2%) складає група дорослих та 3 особи (11,5%) – група молоді.

Розглядають можливість звернення за фаховою психологічною допомогою 34 особи (65,4%), серед яких з групи молоді 20 осіб (76,9%) та 14 осіб (53,8%) з групи дорослих. Хотіли б отримати психологічну консультацію 16 осіб (47%), з яких 7 осіб (50%) – респонденти з групи дорослих та 9 осіб (45%) з групи молоді. 15 осіб (44,2%) зацікавлені у психотерапії, з них 8 (40%) осіб – група молоді та 7 (50%) осіб група дорослих. Також 3 особи (15%) цікавляться психологічним тренінгом та складають групу молоді. 18 опитуваних (34,6%) не бажають звертатись за фаховою психологічною допомогою, де 12 осіб (46,2%) складають респонденти із групи дорослих та 6 осіб (23,1%) із групи молоді.

Щодо зазначеної причини відмови звернення за психологічною допомогою, то 6 осіб (33,3%) зазначають, що не люблять ділитись своїми думками та переживаннями з іншими, серед яких 2 особи (33,3%) – молодь та 4 особи (33,3%) – доросла група. 3 особи (16,7%) відповіли, що ніколи не відчували потреби щось в собі змінювати чи розвивати, серед них 1 особа (16,7%) склала молодь та 2 особи (16,7%) – дорослі. 9 осіб (50%) стверджують, що здатні самі вирішити свої проблеми чи розв'язати життєві задачі, з яких 3 особи (50%) – респонденти із групи молоді та 6 осіб (50%) – із групи дорослих.

Другий етап складає опрацювання та аналіз результатів методик. Проаналізувавши методику толерантності до невизначеності С. Баднера, можна зробити такі висновки: у 23 осіб (44,2%) виявлено середній рівень толерантності до невизначеності, серед них 16 осіб (61,5%) склали респонденти групи дорослих та 7 осіб (29,6%) із групи молоді. У 16 осіб (30,8%) – низький рівень толерантності, з яких 13 осіб (50%) складає вибірка молоді та 3 особи (11,6%) – вибірка дорослих. 13 осіб (25%) складають досліджувані з високим рівнем, що свідчить про високу інтолерантність до невизначеності, серед них 6 осіб (23,1%) склала молодь та 7 осіб (29,6%) – група дорослих (рис. 1).

Рис. 1. Діаграма зображує різницю у рівні толерантності до невизначеності респондентів двох груп

Щодо опрацювання результатів методики Дж. Роттера, то з метою діагностики локусу контролю досліджуваних виявлено такі дані: 31 особу (59,6%) складають інтерналі, серед них 17 опитаних (63,4%) складають групу дорослих та 14 осіб (53,8%) складають групу молоді. У 21 особи (40,4%) виявлено екстернальний тип поведінки, з яких 12 осіб (46,2%) – респонденти із групи молоді та 9 осіб (34,6%) опитані із групи дорослих. (рис. 2).

Рис. 2. Діаграма зображує поділ респондентів за локусом контролю за групами

Опрацювавши результати шкали тривожності Тейлора (в адаптації М.М. Пейсахова), можна зазначити такі дані: низький рівень тривожності виявлено у 29 осіб (55,8%), серед них 17 осіб (63,4%) – досліджувані із групи дорослих та 12 осіб (46,1%) – із групи молоді. Середній рівень спостерігається у 9 осіб (17,3%), з них 1 особа (3,8%) складає вибірку дорослих та 8 осіб (30,7%) – вибірку молоді. Високий рівень зазначено у 14 осіб (26,9%), з яких 6 досліджуваних (23,2%) складають групу молоді та 8 осіб (30,8%) – групу дорослих (рис. 3).

Рис. 3. Діаграми зображує рівень тривожності респондентів

Третій етап. Для того аби виявити відмінності між особистісними характеристиками досліджуваних у групі молоді та групі дорослих, був проведений порівняльний аналіз учасників дослідження із застосуванням t-критерію Ст'юдента та χ^2 - Пірсона. Проаналізувавши результати дескриптивного аналізу та статистичного аналізу нормального розподілу даних, можна зазначити такі результати.

У групі дорослих: між підгрупами, що *отримали* психологічну допомогу та *не отримали*, виявлено відмінності за шкалами підпорядкованість/домінантність; боязкість/смівливість; та жорсткість/чутливість. У групі молоді виявлено певні відмінності за шкалами інтелекту та емоційної стабільності, проте вони не є статистично значущими.

Групи дорослих та молоді, що не отримали психологічну допомогу, згідно з порівняльним аналізом відрізняються за такими показниками: інтелект, емоційна стабільність/емоційна нестабільність. У дорослих більш високий інтелект, а в молоді вищі показники емоційної стабільності (рис. 4). Отже, можна зробити висновок, що молоді більше керується емоційною сферою, а дорослі – когнітивною. Можна припустити, що молоді відмовляється від психологічної допомоги через відчуття «не хочу», а дорослі – через думку «мені це не потрібно».

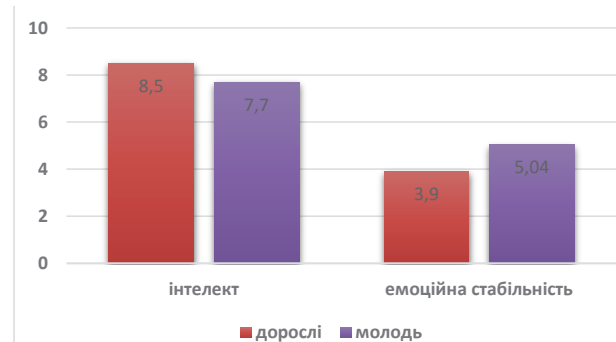

Рис. 4. Відмінності середніх значень осіб, що не отримали психологічну допомогу

Групи дорослих та молоді, що отримали психологічну допомогу, відрізняються за шкалами підпорядкованість/домінантність, боязкість/сміливість, жорсткість/чутливість, довірливість/підозрілість. У дорослих більш виражені домінантність, сміливість, чутливість та підозрілість, ніж у молоді (рис. 5). Тобто дорослі, що звертаються за психологічною допомогою, більш незалежні та обережні у своєму виборі та частіше готові до співпраці з незнайомими людьми, ніж молодь.

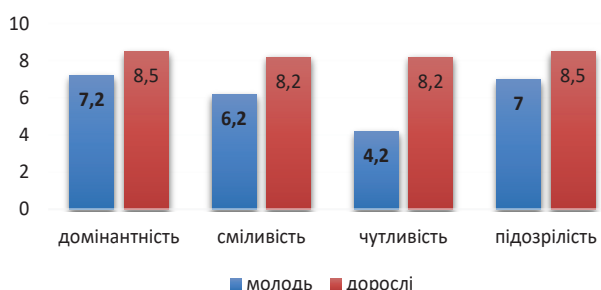

Рис. 5. Відмінності середніх значень осіб, що отримали психологічну допомогу

У групі дорослих, що виявляли бажання звернутись за психологічною допомогою в минулому та *не виявляли*, спостерігаються відмінності за шкалою підпорядкованість/домінантність. У групі молоді виявлено відмінності за шкалою жорсткість/чутливість.

Серед груп молоді та дорослих, що виявляли бажання отримати допомогу, спостерігаються відмінності за шкалами замкнутість/товариськість, інтелекту (рис. 6). Тобто дорослі, які ніколи не отримували психологічну допомогу, проте розглядали можливість звернення, також більше керуються когнітивною сферою та думкою про те, що «це потрібно».

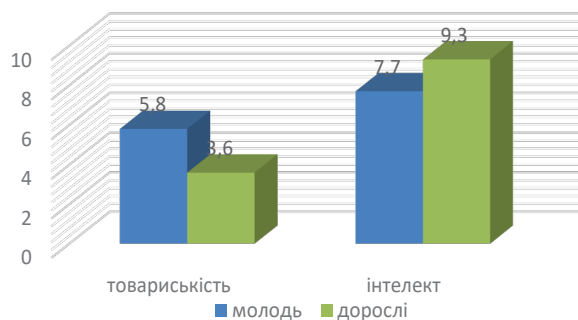

Рис. 6. Відмінності середніх значень осіб, що виявляли бажання звернутись за психологічною допомогою у минулому

Серед груп молоді та дорослих, що не виявляли бажання отримати психологічну допомогу, виявлено відмінності за шкалами тривожності, в молоді виявлено вищий рівень (рис. 7). Тобто можна припустити, що молодь, яка не виявляла бажання звернутись за допомогою, не зробила цього саме через підвищену тривожність.

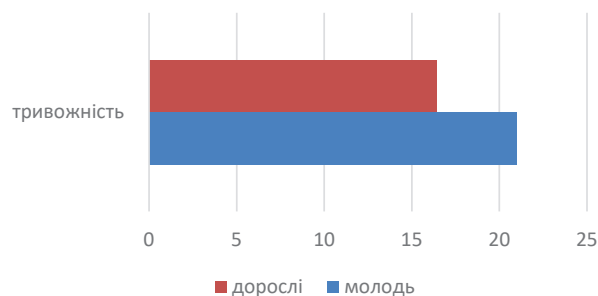

Рис. 7. Відмінності середніх значень осіб, що не виявляли бажання звернутись за психологічною допомогою у минулому

Щодо осіб, які отримали *психологічну консультацію та психологічний тренінг*, виявлено такі відмінності. У групі молоді спостерігаються відмінності за шкалою розслабленості/напруженості. Також можна виділити відмінності за рівнем толерантності до невизначеності, за шкалою консерватизму/радикалізму, емоційної стабільності, конформізму, проте дані відмінності є статистично не значущими. У групі дорослих респондентів, що звертались за тренінгом, не виявлено.

Серед молоді та дорослих, що отримали консультацію, спостерігаються відмінності за шкалами боязкість/сміливість, жорсткість/чутливість та конформності (рис. 8). Отже, в дорослих виявлено вищий рівень сміливості, чутливості, а в молоді – конформності. Можна зробити висновок, що дорослі, які отримали консультацію, були також незалежними у своєму виборі та не керувались думкою інших в порівнянні з молоддю.

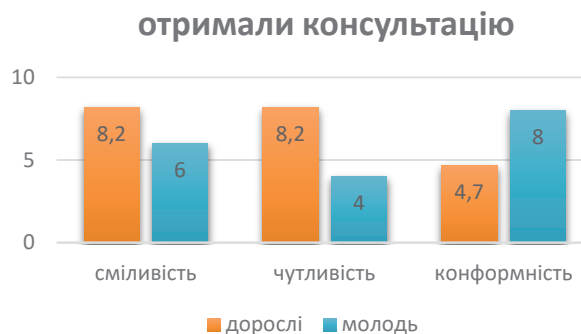

Рис. 8. Відмінності середніх значень осіб, що отримали психологічну консультацію

Серед оцінки респондентами отриманої психологічної допомоги у групі дорослих можна зазначити 2 критерії: задоволені та дуже задоволені. Значущі відмінності спостерігаються за шкалою сміливості, що свідчить про значно вищий рівень сміливості в осіб, що дуже задоволені отриманою допомогою. У групі молоді також можна виокремити 2 критерії: не задоволені та задоволені. Значні відмінності виявлено за шкалою самоконтролю. Тобто в осіб, що не задоволені отриманими психологічними послугами, значно вищий рівень самоконтролю.

Серед молоді та дорослих, що задоволені отриманою допомогою, спостерігаються відмінності за шкалами тривожності та довірливості/підозрілості, що свідчить про вищий рівень тривожності та підозрілості в дорослих (рис. 9). Тож можна припустити, що в наданні оцінки отриманій допомозі дорослі є більш автономними у своєму виборі, ніж молодь, та не керуються соціально прийнятними нормами.

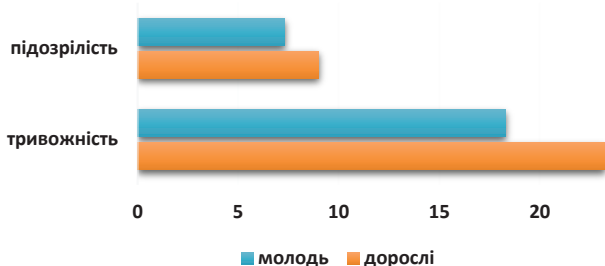

Рис. 9. Відмінності середніх значень осіб, що задоволені отриманою психологічною допомогою

Щодо обізнаності у сфері психологічних організацій та спеціалістів, то у групі дорослих виявлено відмінності за шкалами довірливості/підозрілості та самоконтролю. У групі молоді відмінності спостерігаються за шкалою супер-его.

Серед груп молоді та дорослих, що обізнані в організаціях, виявлено відмінності за шкалою довірливості/підозрілості (рис. 10). Тобто у групі дорослих вищий рівень підозрілості. Можна припустити, що дорослі, що обізнані у сфері організацій, є більш обережними та настороженими у відношенні до невідомості, отже, надають перевагу бути обізнаними у сфері того питання, що їх цікавить, ніж молодь. Серед молоді та дорослих, що не обізнані в організаціях, значних відмінностей не виявлено.

Рис. 10. Відмінності середніх значень осіб, що обізнані у сфері психологічних організацій

У групі дорослих щодо оцінки ефективності психологічної допомоги незалежно від досвіду отримання виявлено значущі відмінності за шкалами підпорядкованість/домінантність, боязкість/сміливість, жорсткість/чутливість. У групі молоді виявлено відмінності за шкалами емоційної стабільності, підпорядкованості/домінантності та розслабленості/напруженості. Тобто дорослі, що оцінюють фахову психологічну допомогу як ефективну, більш сміливі, незалежні та емоційні у своїх твердженнях, ніж дорослі, що надають оцінку як «важко сказати». Молодь, що оцінює психологічну допомогу як ефективну, більш емоційно стабільна та незалежна, ніж молодь, що обрала відповідь «важко сказати», отже, можна припустити, що дана оцінка базувалась на власних переконаннях респондентів.

Серед груп молоді та дорослих, що оцінюють психологічну допомогу як ефективну, значних відмінностей не виявлено. Аналогічно серед молоді та дорослих, що обрала варіант відповіді «важко сказати».

Щодо розгляду звернення за фаховою психологічною допомогою, то у групі дорослих виявлено відмінності за рівнем тривожності. У групі молоді виявлено відмінності за шкалами інтелекту; підпорядкованості/домінантності; жорсткості/чутливості та довірливості/підозрілості. Можна зробити висновок, що в обох групах особи, що зацікавлені у психологічній допомозі в майбутньому, є більш тривожними, проте керуються когнітивною сферою та розуміють, що їм потрібна дана допомога, отже, є незалежні у своєму виборі щодо майбутнього звернення по допомогу.

Серед осіб, що бажають звернутись за психологічною допомогою, в обох групах значних відмінностей не виявлено. Серед досліджуваних, що не бажають отримати психологічну допомогу, виявлено відмінності за шкалою інтелекту. У групі дорослих вищий інтелект, ніж у групі молоді (рис. 11). Тож можна сказати, що дорослі більше керуються когнітивною сферою та розумінням необхідності у психологічній допомозі.

Рис. 11. Відмінності середніх значень осіб, що не бажають отримати психологічну допомогу у майбутньому

Щодо *джерел отримання інформації* про фахову психологічну допомогу, то можна виділити такі критерії, як: отримали інформацію через родичів/знайомих, ЗМІ, Інтернет, з довідника. У групі молоді виявлено 3 критерії: через родичів/знайомих, інтернет, довідник. Статистично значущі відмінності виявлено за шкалою супер-его, довірливість/підозрілість. В осіб, що отримали інформацію, вищий рівень супер-его, а в осіб, що отримали інформацію з Інтернету, – вищий рівень підозрілості. Також відмінності спостерігаються за діагностикою локусу контролю та шкалою інтелекту: в осіб, що отримували інформацію через родичів/знайомих, більше виражена інтернальність та вищий рівень інтелекту. Проте дані відмінності не є статистично значущими.

У групі дорослих виявлено 2 критерії: отримували інформацію через ЗМІ та через знайомих. Відмінності виявлено за рівнем толерантності до невизначеності та рівнем напруги. У групи, що отримувала інформацію від родичів/знайомих, вищий рівень інтолерантності до невизначеності та напруги. Отже, в дорослих, що отримали інформацію через знайомих, високий рівень інтолерантності до невизначеності та рівень напруги.

Проте суттєвих відмінностей між групою дорослих та молоді за різницею у джерелах отримання інформації про фахову психологічну допомогу не виявлено.

У групі дорослих щодо бажаного виду *психологічних послуг* виявлено 2 критерії: особи, що цікавляться консультацією, та особи, що цікавляться психотерапією. Спостерігаються відмінності за шкалами інтелекту, підпорядкованості/домінантності та жорсткість/чутливість. Отже, в осіб, що хочуть звернутись за терапією, вищі показники інтелекту, доміантності та чутливості, тому можна зробити висновок, що вибір даної психологічної послуги є незалежним та обміркованим, оскільки дорослі в даній підгрупі більше керуються когнітивною сферою.

У групі молоді виявлено такі відмінності: за психотерапією здебільшого звернуться інтерналі. В осіб, що хочуть звернутись за консультацією, виявлено вищий рівень інтелекту. Проте дані відмінності не є статистично значущими.

Серед груп молоді та дорослих, що хочуть отримати консультацію, значних відмінностей не виявлено. Серед молоді та дорослих, що хочуть отримати психотерапію, також не виявлено суттєвих відмінностей.

Серед осіб, які *не бажають отримати психологічну допомогу*, в майбутньому виявлено 3 критерії: особи, що ніколи не відчували потреби щось у собі змінювати; особи, що здатні самі вирішити свої проблеми чи розв'язати життєві негаразди; особи, що не люблять ділитись своїми переживаннями з іншими.

У групі дорослих статистично суттєвих відмінностей не виявлено. Аналогічно не виявлено статистично значущих відмінностей у групі молоді.

Серед осіб, що ніколи не відчували потреби у психологічній допомозі, у групі молоді та групі дорослих відмінностей не виявлено. Серед осіб, що здатні самі вирішити свої життєві негаразди, у групі дорослих виявлено вищі показники за шкалами інтелекту, отже, можна сказати, що дорослі керуються когнітивною сферою та під час прийняття рішення є більш раціональними, ніж молоді (рис. 12).

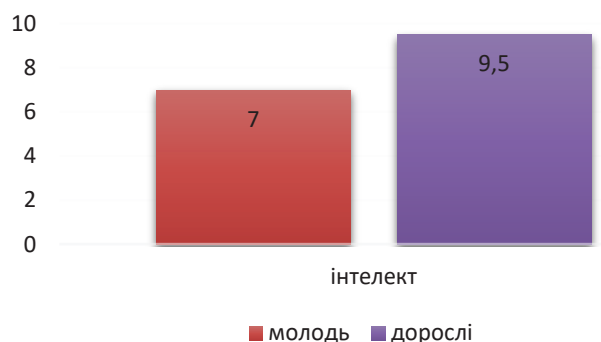

Рис. 12. Відмінності середніх значень осіб, що здатні самі вирішити життєві негаразди

Серед осіб, що не люблять ділитись своїми переживаннями з іншими, у групі дорослих виявлено вищі результати за рівнем інтелекту, ніж у групі молоді. Тож можна сказати, що дорослі в даній підгрупі також керуються когнітивною сферою та є більш раціональні у своєму рішенні чи виборі (рис. 13).

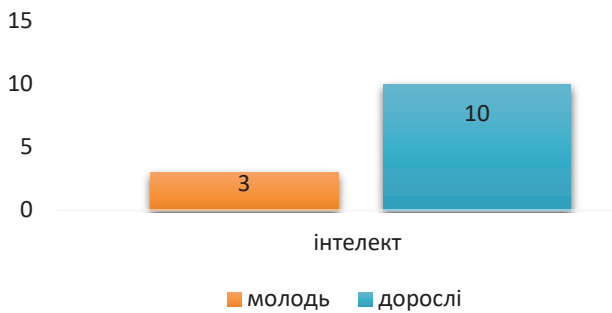

Рис. 13. Відмінності середніх значень осіб, що не люблять ділитись своїми переживаннями

Четвертий етап. Для того щоб виявити взаємозв'язки між емпіричними показниками, був застосований кореляційний аналіз. У досліджуваній *групі дорослих* було проведено два кореляційні аналізи: перший – між особами, що отримали психологічну допомогу, та особами, що не отримували; другий – між особами, що вважають психологічну допомогу ефективною та ставлять до неї нейтрально, незалежно від досвіду її отримання.

Серед дорослих, що отримали психологічну допомогу, виявлено такі кореляційні зв'язки. Пряму кореляцію не виявлено. Обернену кореляцію виявлено між шкалами «тривожності» та «інтелекту» ($r=-0,99$; $p<0,5$), «тривожності» та «підпорядкованості/домінантності» ($r=-0,99$; $p<0,5$), методикою «локусу контролю» та субшкалою «новизни» методики толерантності до невизначеності.

Дані результати свідчать про те, що під час зростання рівня тривожності буде зменшуватись рівень доміантності та інтелект, а також, що під час збільшення рівня інтернальності знижується інтолерантність до невизначеності, яка спричинена страхом перед новизною.

Серед дорослих, що не отримали фахову психологічну допомогу, виявлено такі кореляційні зв'язки. Пряма кореляція спостерігається за шкалами «тривожності» та діагностикою «локусу контролю» ($r=0,42$; $p<0,5$), «тривожності» та «розслабленості/напруженості» ($r=0,49$; $p<0,5$), між субшкалою «нерозв'язності» методики «толерантності до невизначеності» та «консерватизмом/радикалізмом» ($r=0,54$; $p<0,5$). Обернену кореляцію виявлено між методикою діагностики «локусу контролю» та методикою «толерантності до невизначеності» ($r=-0,44$ $p<0,5$), а також шкалою «консерватизму/радикалізму» ($r=-0,45$ $p<0,5$), між методикою «толерантності до невизначеності» та шкалою «довірливості/підозрілості» ($r=-0,47$ $p<0,5$), також між субшкалою «новизни» методики «толерантності до невизначеності» та «довірливості/підозрілості» ($r=-0,51$, $p<0,5$).

Дані результати свідчать про те, що в дорослих, які не отримали психологічну консультацію, зі зростанням тривожності зростає рівень напруженості, також тривожність більше виражена в інтерналів, а чим вищий рівень радикалізму, тим вищий страх перед нерозв'язністю. Також можна сказати, що зі збільшенням рівня інтернальності знижується рівень інтолерантності до невизначеності та рівень радикалізму. Також зі збільшенням рівня інтолерантності, що спричинена страхом перед новизною, зменшується рівень підозрілості.

Серед дорослих, що вважають фахову психологічну допомогу ефективною незалежно від досвіду отримання даної, виявлено такі кореляційні зв'язки. Пряма кореляція спостерігається між шкалою «тривожності» та «розслабленість/напруженість» ($r=0,47$, $p<0,5$), між методикою діагностики «локусу контролю» та шкалою «домінантності» ($r=0,49$, $p<0,5$). Обернена кореляція спостерігається між шкалою «тривожності» та «емоц. нестабільності/ емоц. стабільності» ($r=-0,51$, $p<0,5$). Методика діагностики «локусу контролю» обернено корелює з методикою «толерантності до невизначеності» ($r=-0,59$, $p<0,5$). Також виявлено обернену кореляцію між субшкалами новизни та «довірливості/підозрілості» ($r=-0,46$, $p<0,5$), субшкалою «складності» та «конформності» ($r=-0,46$, $p<0,5$).

Дані результати свідчать про те, що в дорослих, які вважають психологічну допомогу ефективною, під час зростання рівня тривожності зростає рівень напруженості та зменшуватиметься рівень емоційної стабільності, в інтерналів більш виражена доміантність та знижений рівень інтолерантності до невизначеності. Також зі зростанням рівня підозрілості зменшуватиметься страх перед новизною, а зі зростанням рівня конформності зменшуватиметься страх перед складністю.

Серед дорослих, що відносяться до психологічної допомоги нейтрально, прямої кореляції не виявлено. Обернені кореляційні зв'язки спостерігаються між шкалою «тривожності» та «самоконтролю» ($r=-0,90$, $p<0,5$), методикою діагностики «локусу контролю» та «конформністю» ($r=-0,96$, $p<0,5$). Дані результати свідчать про те, що в дорослих, що ставляться до психологічної допомоги нейтрально, зі зростанням рівня тривожності зменшуватиметься рівень самоконтролю, а зі зростанням інтернальності знижуватиметься рівень конформності.

У *групі молоді* також було проведено два аналогічні кореляційні аналізи: перший – між особами, що отримали психологічну допомогу, та особами, що не отримували; другий – між особами, що вважають психологічну допомогу ефективною та ставляться до неї нейтрально незалежно від досвіду її отримання.

Серед молоді, що отримала психологічну допомогу, виявлено такі кореляційні зв'язки. Пряма кореляція спостерігається між методикою «толерантності до невизначеності» та шкалою «емоц. нестабільності/ емоц. стабільності» ($r=0,98$; $p<0,5$), а також між шкалою «боязкість/ сміливість» та субшкалою «новизни» методики «толерантність до невизначеності» ($r=0,98$; $p<0,5$). Обернену кореляцію виявлено між субшкалою «складності» методики «толерантність до невизначеності» та шкалою «розслабленості/ напруженості» ($r=-0,98$ $p<0,5$).

Дані результати свідчать про те, що в молоді, яка отримала психологічну допомогу, зі збільшенням рівня інтолерантності збільшується рівень емоційної стабільності, а також зі збільшенням рівня страху перед новизною збільшується рівень сміливості. Зі зростанням рівня страху перед складністю зменшуватиметься рівень напруженості.

Серед молоді, що не отримала психологічну допомогу, виявлено такі кореляційні зв'язки. Прямі кореляційні зв'язки виявлено між шкалою «тривожності» та «розслабленості/напруженості» ($r=0,53$; $p<0,5$). Обернено корелює шкала «тривожності» із шкалами «емоц. нестабільності/ емоц. стабільності» ($r=-0,51$ $p<0,5$), та «підпорядкованості/ доміантності» ($r=-0,42$ $p<0,5$).

Проаналізувавши отримані результати, можна сказати, що в молоді, яка не отримала психологічну допомогу, зі зростанням рівня тривожності збільшуватиметься рівень напруженості та зменшуватиметься рівень емоційної стабільності та доміантності.

Серед молоді, що вважає фахову психологічну допомогу ефективною, виявлено такі кореляційні зв'язки. Пряма кореляція спостерігається між шкалами «тривожності» та «розслабленості/ напруженості» ($r=0,50$; $p<0,5$). Також пряму кореляцію субшкали «складності» виявлено зі шкалою «жорсткість/чутливість» ($r=0,46$; $p<0,5$), «боязкість/смилівість» ($r=0,48$; $p<0,5$), та «замкнутість/товариськість» ($r=0,48$; $p<0,5$), а також між шкалою «нерозв'язності» та «конформності» ($r=0,42$; $p<0,5$). Обернену кореляцію не виявлено.

Дані результати свідчать про те, що в молоді, яка вважає психологічну допомогу ефективною, зі зростанням рівня тривожності зростатиме рівень напруги, зі зростанням рівня страху перед складністю зростатиме рівень чутливості, сміливості та товариськості, а зі зростанням рівня страху перед нерозв'язністю зростатиме рівень конформності.

Серед молоді, що вважає психологічну допомогу нейтральною, виявлено пряму кореляцію між шкалою «тривожності» та новизни ($r=0,99$; $p<0,5$), методикою толерантності до невизначеності та «самоконтролем» ($r=1,00$; $p<0,5$), методикою діагностики «локусу контролю» та субшкалою «складності» ($r=1,00$; $p<0,5$). Обернену кореляцію можна спостерігати між шкалою «замкнутість/товариськість» та шкалами «тривожність» ($r=-0,99$; $p<0,5$) та «новизна» ($r=-0,99$; $p<0,5$), методика «толерантності до невизначеності» обернено корелює зі шкалою «жорсткість/чутливість» ($r=-1,00$; $p<0,5$) та «інтелекту» ($r=-1,00$; $p<0,5$), а шкала «консерватизм/радикалізм» – із субшкалою «нерозв'язності» ($r=-0,99$; $p<0,5$).

Дані результати свідчать про те, що в молоді, яка вважає психологічну допомогу нейтральною, зі зростанням рівня тривожності зростатиме страх перед новизною та знижуватиметься рівень товариськості, зі зростанням рівня інтолерантності зростатиме рівень самоконтролю та знижуватиметься рівень чутливості та інтелекту, зі зростанням рівня інтернальності зростатиме рівень страху перед складністю, зі зростанням рівня страху перед новизною знижується рівень товариськості, а зі зростанням рівня радикалізму знижуватиметься страх перед нерозв'язністю.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Соціальні уявлення – це складне утворення у структурі свідомості особистості, що базується на пануючих у суспільстві ідеях, цінностях, думках, знаннях та практиках, що формувались та передавались протягом століть.

Соціальні уявлення відіграють важливу роль у процесі становлення та соціалізації особистості. Вони є інструментами пізнання, за допомогою чого здійснюється процес адаптації та опосередкування поведінки особистості. Тобто спочатку новий предмет (об'єкт, явище, ситуація) приваблює увагу індивіда, потім відбувається процес інтерпретації, після чого вибудовується модель поведінки особистості, яка включається в особисту когнітивну структуру відповідно до картини світу [2; 3; 5].

Процес становлення особистості відбувається шляхом соціалізації, тобто поступового засвоєння нею вимог суспільства, надбання соціально значимих характеристик свідомості і поведінки, які регулюють її взаємини із суспільством. Процес соціалізації відбувається завдяки комунікаціям особистості у групах, стихійному впливу на індивіда та «свідомому впливу», якому особистість щоденно піддається у соціумі [1; 4].

Проінтерпретувавши результати емпіричного дослідження особливостей уявлень людей про фахову психологічну допомогу в осіб різного віку, бачимо, що дорослі та молодь, що отримали фахову психологічну допомогу, задоволені нею, проте серед осіб, що не отримували психологічну допомогу, більша кількість опитаних ніколи не думала звертатись по неї. Крім того, незалежно

від досвіду отримання психологічної допомоги майже 85% респондентів вважають її ефективною, що свідчить про позитивне ставлення до психологічної служби. Також варто зазначити, що 65% опитаних виявляють бажання звернутись за психологічною допомогою в майбутньому, що свідчить про зростання потреби у психологічних службах, а також у позитивному ставленні до неї.

За результатами порівняльного аналізу можна зробити висновок, що серед осіб, які виявляли бажання звернутись за психологічною допомогою в минулому та виявляють бажання звернутись у майбутньому, більшу кількість респондентів складає молодь, що свідчить про менш упереджене ставлення молоді до психологічних служб.

Також виявлено, що рівень тривожності, рівень толерантності до невизначеності та локусу контр-

олю не впливає на ставлення до фахової психологічної допомоги. Отже, можна зробити висновок, що у ставленні до психологічної допомоги, за даним дослідженням, має значення тільки віковий діапазон.

Отже, для покращення ставлення до особистості психолога та психологічних служб у цілому необхідно перш за все розвіяти міфи та стереотипи, сформовані раніше. Оскільки ми живемо у час розвитку технологій, важливо запроваджувати більше інформації щодо психологічних служб через засоби масової інформації та телекомунікації, для того, аби люди краще розуміли специфіку професії психолога. Проте, звичайно, все залежить від індивідуальних характеристик особистості та її бажання розвиватись особистісно та збагачувати знання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова К.А. Социальное мышление личности. *Современная психология: состояние и перспективы исследований*. Ч. 3. *Социальные представления и мышление личности*. Москва : Изд-во «Институт психологии РАН», 2002. С. 88–103.
2. Бондаренко Л.О. Феномен соціальних уявлень у сучасній психології. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія*. 2013. Том. X. Вип. 25. С. 55–63.
3. Вербицкий Р.Ю. Социальные представления как предмет социальной психологии. *Вестник Университета*. 2015. № 1. С. 311–314.
4. Галус О.М. Соціалізація особистості: сутність, концептуальні підходи у наукових теоріях, напрямках, школах. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2010. № 2. С. 69–75.
5. Камінська С.В. Теоретичний аналіз наукових підходів до проблеми соціальних уявлень у психологічних дослідженнях. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2014. Вип. 2.2. С. 32–36.
6. Карковська Р. Ставлення студентів до фахової психологічної допомоги. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету. Випуск 8. Відп. за випуск проф. В. Мельник*. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. С. 183–187.
7. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Рад. школа, 1989. 608 с.
8. Панок В.Г. (наук. ред.), Обухівська А.Г., Острова В.Д. та ін. Психологічна служба : підруч. Київ : Ніка-Центр, 2016. 259 с.
9. Страх з СРСП: чому українці бояться психологів. 24 здоров'я. URL : https://24tv.ua/health/strah_z_srsr_chomu_ukrayintsiv_boyatsya_psihologiv_n1093722 (дата звернення: 01.03.2020).
10. Страх психологов и психотерапии. URL : <https://www.b17.ru/article/73131/> (дата звернення: 20.02.2020).
11. Cossun Gr. Why are some people afraid of psychologists? URL : <https://www.quora.com/Why-are-some-people-afraid-of-psychologists-therapists> (дата звернення: 27.03.2020).
12. Hale M. 5 Common Fears That Keep People Out Of Therapy // Mental Health. URL : <https://www.mindbodygreen.com/0-13317/5-common-fears-that-keep-people-out-of-therapy.html> (дата звернення 15.03.2020).

REFERENCES

1. Abulxhanova, K.A. (2002) Soczialnoe myshlenie lichnosti [Social thinking of personality]. *Sovremennaya psikhologiya: sostoyanie i perspektivy issledovanij. Soczialnye predstavleniya i myshlenie lichnosti – Modern psychology: state and research prospects. Social representations and thinking of the individua*, 3, 88–103 [in Russian]
2. Bondarenko, L. O. (2013) Fenomen sotsialnykh uivlen u suchasnyy psikhologii [The phenomenon of social ideas in modern psychology]. *Aktualni problemy psikhologii: Psikhologhiia navchannia. Hene-*

tychna psykholohiia. Medychna psykholohiia – Current problems of psychology: Psychology of learning. Genetic psychology. Medical psychology, (Vols. X), 25, 55-63 [in Ukrainian]

3. Verbiczkiy, R.Y. (2015) Soczialnye predstavleniya kak predmet soczialnoj psikhologii [Social representations as a subject of social psychology]. *Vestnik Universiteta – University Bulletin*, 11, 311-314 [in Russian]
4. Halus, O.M. (2010) Sotsializatsiia osobystosti: sutnist, kontseptualni pidkhody u naukovykh teoriiakh, napriamkakh, shkolakh [Socialization of personality: essence, conceptual approaches in scientific theories, directions, schools]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universtyetu «Ukraina» – Collection of scientific works of the Khmelnytsky Institute of Social Technologies of the University "Ukraine"*, 2, 69-75 [in Ukrainian]
5. Kaminska, S.V. (2014) Teoretychnyi analiz naukovykh pidkhodiv do problemy sotsialnykh uiavlen u psykholohichnykh doslidzhenniakh [Theoretical analysis of scientific approaches to the problem of social ideas in psychological research]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Psykholohichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Psychological sciences*, 2.2, 32-36 [in Ukrainian]
6. Karkovska, R. (2011) Stavlennia studentiv do fakhovoi psykholohichnoi dopomohy [Attitudes of students to professional psychological care]. Proceedings from MIIM '11: Zvitna naukova konferentsiia filosofskoho fakultetu – Reporting scientific-practical conference of the Faculty of Philosophy. (8, pp.183 – 187) – Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian]
7. Kostyuk, G. S. (1989) Navchalno-vikhovnij proces i psikhichnij rozvitok osobistosti [Educational process and mental development of personality]. K. : Rad. shkola [in Ukrainian]
8. Panok, V.G. (2016) Psikhologichna sluzhba [Psychological service]. Kiyiv: Ni`ka-Czentr [in Ukrainian]
9. Strakh z SRSR: chomu ukrayinczi boyatsya psikhologiv [Fear of the USSR: why Ukrainians are afraid of psychologists] *24tv.ua* Retrieved from https://24tv.ua/health/strah_z_srsr_chomu_ukrayintsiv_boyatsya_psihologiv_n1093722 [in Ukrainian]
10. Strakh psikhologov i psikhoterapii [Fear of psychologists and psychotherapy] *www.b17.ru* Retrieved from <https://www.b17.ru/article/73131/a> [in Russian].
11. Cossum, Gr. Why are some people afraid of psychologists? Retrieved from <https://www.quora.com/Why-are-some-people-afraid-of-psychologists-therapists>
12. Hale, M. 5 Common Fears That Keep People Out Of Therapy Retrieved from <https://www.mindbodygreen.com/0-13317/5-common-fears-that-keep-people-out-of-therapy.html>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ АГРЕСИВНОСТІ ПІДЛІТКІВ З АДИКТИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Трофимчук В. В.

аспірант кафедри психології

Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості України

вул. Нововокзальна, 17, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-4773-0866

vika_trofutchuk@ukr.net

Ключові слова: *агресивність, агресивність підлітків з адиктивною поведінкою, критерії, показники, рівні, чинник.*

У статті розглядається проблема впливу соціально-психологічних чинників на агресивність підлітків з адиктивною поведінкою. Представлено сутність і структуру агресивності підлітків з адиктивною поведінкою, яка характеризується як інтегрована сукупність якостей особистості підліткового віку, що проявляється в деструктивних діях під впливом будь-яких речовин, котрі змінюють психічний стан. Визначено й обґрунтовано складові частини дослідження агресивності підлітків з адиктивною поведінкою (когнітивна, мотиваційна, афективна, поведінкова), показники (уявлення про вплив об'єкта адикції, потяг до змін психічного стану, прагнення зашкодити, ставлення до себе, емоційна стійкість, вживання психоактивних речовин, демонстрація асоціальних вчинків), рівні (високий, середній, низький). Подано характеристику діагностичних методик визначення рівнів агресивності підлітків з адиктивною поведінкою. Презентовано результати діагностики рівнів агресивності підлітків з адиктивною поведінкою та її складових частин. Виокремлено й проаналізовано зміст основних соціально-психологічних чинників агресивності підлітків з адиктивною поведінкою. Здійснено кореляційний аналіз залежності рівня агресивності підлітків з адиктивною поведінкою від соціально-психологічних (стать, вік, шкільне середовище); медико-психологічних (хронічні захворювання, вид адикції); особистісних (адаптивність, життєва мотивація) чинників. Установлено, що найбільш значущі зв'язки існують між рівнями агресивності підлітків з адиктивною поведінкою та видом адикції, шкільним середовищем, адаптивністю, життєвою мотивацією. Велику увагу приділено аналізу всієї вибірки, що дозволяє простежити загальні тенденції агресивності підлітків з адиктивною поведінкою. Це сприяє розробці якісної програми корекції досліджуваного явища.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF AGGRESSIVENESS OF ADOLESCENTS WITH ADDICTIVE

Trofymchuk V. V.

*PhD Student at the Department of Psychology
Ukrainian State Employment Service Training Institute
Novovokzalna str., 17, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4773-0866
vika_trofumchuk@ukr.net*

Key words: *aggressiveness, aggressiveness of adolescents with addictive behavior, criteria, indicators, levels, factor.*

The article deals with the problem of the influence of socio-psychological factors on the aggressiveness of adolescents with addictive behavior. The essence and structure of aggressiveness of adolescents with addictive behavior, which is characterized as an integrated set of personality traits of adolescence, which manifests itself in destructive actions with the influence of any substances that change the mental state, are presented. The criteria for the study of aggressiveness of adolescents with addictive behavior (cognitive, motivational, affective, behavioral components), indicators (idea of the influence of the object of addiction, craving for changes in mental state, desire to harm, attitude towards oneself, emotional stability, use of psychoactive substances, demonstration of asocial actions), levels (high, medium, low). The characteristic of diagnostic methods for determining the levels of aggressiveness of adolescents with addictive behavior is given. The results of diagnostics of levels of aggressiveness of adolescents with addictive behavior and its components are presented. Highlighted and analyzed the content of the main socio-psychological factors aggressiveness of adolescents with addictive behavior. Correlation analysis of the dependence of the aggressiveness level of adolescents with addictive behavior on socio-psychological (gender, age, school environment), medical and psychological (chronic diseases, type of addiction) personal (adaptability, life motivation) factors is carried out. It was found that the most significant connections exist between the levels of aggressiveness of adolescents with addictive behavior and the type of addiction, school environment, adaptability, life motivation. Much attention is paid to the analysis of the entire sample, which allows us to trace the general tendencies of aggressiveness in adolescents with addictive behavior. This contributes to the development of a quality program for correcting the phenomenon under study.

Постановка проблеми. У сучасному динамічному світі проблема агресивності особистості не вичерпує своєї актуальності, адже агресивність у структурі особистості є передумовою формування як конструктивних, так і деструктивних форм поведінки, які мають антисоціальний характер. Цей факт підтверджується зростанням деструктивних дій серед людей, збільшенням кількості випадків дитячої злочинності, насилля до дітей у сім'ях, серед однолітків. Особливо гостро ця проблема постає в підлітковому віці, оскільки цей віковий період є сенситивним у розвитку потреб, спрямованості особистості, формування її ідеалів, самооцінки, самосвідомості дитини. Саме в підлітковому віці вразлива особистість, схильна до адиктивної поведінки, особливо гостро відчуває на собі вплив соціально-психологічних чинни-

ків. У дослідженнях І. Гайдамашко виокремлено такі чинники агресивної поведінки підлітків: біологічні (спадковість, ендокринний вибух); психологічні (нервовість, тривожність, емоційність, неадекватна самооцінка); соціальні (недоліки сімейного, шкільного виховання, засоби масової інформації, соціум); ситуативні (фізичне самопочуття, конфлікт тощо) [1]. К. Сергеева визначає такі чинники агресивності підлітків: психофізіологічні (прагнення до самоствердження, емоційна нестабільність, групування з однолітками, недовіра до дорослих); когнітивні (невміння обговорювати проблеми, розв'язувати конфлікти, будувати плани на майбутнє, досягати цілей); соціальні (несприятливі умови виховання в сім'ї, низький рівень життя, наявність стресів внаслідок виховання) [2]. Вважаємо за необхідне акцентувати на

цілісній системі соціально-психологічних чинників агресивності підлітків з адитивною поведінкою, які є взаємозумовленими, взаємопов'язаними й впливають на розвиток, соціалізацію підлітків: соціально-психологічні (стать, вік, шкільне середовище); медико-психологічні (хронічні захворювання, вид адикції); особистісні (адаптивність, життєва мотивація). До того ж негативний вплив деяких чинників зумовлює активізацію психологічного супроводу, підтримки підлітків у складний період життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз наукових досліджень демонструє достатню кількість праць, присвячених проблемі агресивності особистості (А. Бандура, Ю. Качанова, О. Мізерна, К. Сергеева, І. Федух та інші), що дозволило виокремити різні підходи до трактування досліджуваного явища: етологічний (К. Лоренц, З. Фрейд та інші), соціологічний (Г. Андрєєва, А. Бандура й інші), діяльнісний (А. Берковиц, Н. Міллер та інші), поведінковий (Т. Румянцева, В. Франкл та інші), мотиваційний (Ф. Бассін, Є. Гладкова й інші), аксіологічний (А. Адлер, Р. Берон та інші), особистісний (О. Волянська, Є. Ільїн та інші).

Заслужують на увагу праці науковців (Г. Абрамова, Т. Вакуліч, Л. Долинська, І. Кулагіна, В. Мухіна й інші), що досліджували аспекти особистостей підліткового віку. Сутнісні характеристики особистостей з адитивною поведінкою вивчали такі науковці: О. Безпалько, А. Лобанова, Л. Калашнікова, І. Фурманов та інші.

Аналіз праць вищезазначених науковців дозволив з'ясувати, що агресивність підлітків з адитивною поведінкою – це інтегрована сукупність якостей особистості підліткового віку, яка проявляється в деструктивних діях під впливом будь-яких речовин, що змінюють психічний стан.

Проблемою чинників агресивності підлітків переймалися А. Бандура, О. Волянська, О. Качмар, Т. Мицкан, К. Сергеева, Л. Сіроха, З. Хоменко й інші. Чинники адитивної поведінки підлітків досліджували Н. Бончук, І. Денисов, А. Лобанова, Л. Калашнікова, Р. Сірко й інші.

Водночас проблема впливу соціально-психологічних чинників на агресивність підлітків з адитивною поведінкою потребує детальнішого розгляду й аналізу.

Мета статті – емпірично дослідити особливості впливу соціально-психологічних чинників (стать, вік, шкільне середовище, хронічні захворювання, вид адикції, адаптивність, життєва мотивація) на рівень агресивності підлітків з адитивною поведінкою.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Для реалізації поставленої мети було виокремлено складові частини агресивності підлітків

з адитивною поведінкою: когнітивну, мотиваційну, афективну, поведінкову.

Когнітивна складова частина виступає як обізнаність, розуміння, комплекс знань про об'єкт адикції, що досліджується за показником уявлення про вплив об'єкта адикції. Мотиваційна складова частина характеризується як система мотивів, що впливають на спрямованість особистості, досліджується за такими показниками: потяг до зміни психічного стану, прагнення зашкодити. Афективна складова частина, що виступає як сукупність емоційних переживань, ставлень підлітка до себе й інших, досліджується завдяки таким показникам: ставлення до себе, емоційна стійкість. Поведінкова складова частина є комплексом вчинків, які демонструють адитивну поведінку, й містить такі показники: вживання психоактивних речовин, демонстрація асоціальних вчинків.

Для дослідження складників агресивності підлітків з адитивною поведінкою застосовувалися такі методики: вивчення когнітивної складової частини (показник «уявлення про вплив об'єкта адикції») – тест «Психотропні речовини»; визначення мотиваційної складової частини (показники «потяг до змін психічного стану», «прагнення зашкодити») – шкала пошуку вражень (М. Цукерман), методика «Діагностика ворожості» (шкала Кука-Медлей); дослідження афективної складової частини (показники «ставлення до себе», «емоційна стійкість») – методика «Самооцінка особистості», методика «Шкала емоційної стабільності – нестабільності (нейротизму) Г. Айзенка»; вивчення поведінкової складової частини (показники «вживання психоактивних речовин», демонстрація асоціальних вчинків) – анкета «Чи схильний ти до вживання наркотиків?», анкета з виявлення учнів із девіантною поведінкою в класі.

Задля вивчення особливостей визначених соціально-психологічних чинників агресивності підлітків з адитивною поведінкою застосовувалися такі діагностичні методики: соціально-психологічні чинники (вік, стать – методика діагностики схильності до різних видів залежності; шкільне середовище – методика «Вивчення задоволеності учнів шкільним життям»); медико-психологічні чинники (хронічні захворювання – експертний аналіз медичних карток; вид адикції – методика діагностики схильності до різних видів залежності); особистісні чинники (адаптивність – методика дослідження соціально-психологічної адаптації К. Роджерса – Р. Даймонда; життєва мотивація – тест-опитувальник мотивації досягнення А. Мєграбяна).

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що агресивність підлітків з адитивною поведінкою може спричинюватися різними чинниками й мати різноманітні прояви.

В емпіричному дослідженні брало участь 154 підлітки віком від 12 до 14 років, із них 69 підлітків жіночої статі (44,8 %), 85 – чоловічої статі (55,2 %). Базою дослідження стали загальноосвітні школи міста Рівного, комунальний заклад «Рівненський обласний центр психічного здоров'я населення». Дослідження здійснювалося впродовж 2018–2019 рр.

Аналіз отриманих даних здійснювався відповідно до представлених складових частин і показників агресивності підлітків з адитивною поведінкою, зважаючи на особливості рівнів її прояву (високий, середній, низький).

Отримані результати дозволили виявити відсоткове співвідношення рівнів агресивності підлітків з адитивною поведінкою та визначити їх специфіку. Переважна більшість підлітків мають середній (46,1 % від загальної кількості досліджуваних) і високий (40,3 %) рівні агресивності підлітків з адитивною поведінкою. І лише 13,6 % респондентів належать до групи з низьким рівнем агресивності підлітків з адитивною поведінкою (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень агресивності підлітків з адитивною поведінкою

Рівні агресивності підлітків з адитивною поведінкою	Кількість досліджуваних (у %)
Низький рівень	13,6
Середній рівень	46,1
Високий рівень	40,3

Констатовано статистичні відмінності в рівнях агресивності підлітків з адитивною поведінкою різної статі. Зокрема, якщо серед підлітків-дівчат виявлено 36,1 % досліджуваних із високим рівнем агресивності, то серед підлітків-хлопців – 43,5 %. Натомість низьким рівнем агресивності характеризуються 11,8 % хлопців і 15,9 % дівчат ($p < 0,05$) (див. табл. 2).

Результат виявленого зв'язку між рівнями агресивності підлітків з адитивною поведінкою та їх статтю підтверджує думку В. Чигаєвої. Дослідниця зазначає, що 50 % підлітків-дівчаток і 62 % підлітків-хлопчиків схильні до відходу від реальності за допомогою зміни свого психічного стану, воліють розв'язувати особисті проблеми ілюзорно-компенсаторним способом. Крім того, підлітки-хлопчики в адитивному стані більш схильні до агресивності й насильства, ніж підлітки-дівчата (77 % і 35 % відповідно). У 15 % підлітків-хлопців спостерігається агресивна спрямованість у взаєминах з іншими людьми, вони мають намір розв'язувати проблеми за допомо-

гою насильства, використовувати приниження партнера по спілкуванню як засіб стабілізації самооцінки. Своєю чергою не виражені агресивні тенденції, насильство як засіб розв'язання проблем у 65 % підлітків-дівчат і 4 % підлітків-хлопців. Проведений аналіз дозволив з'ясувати, що підлітки-дівчата більш схильні до установки на соціальну бажаність, дружелюбність, вони більш слухняні, неконфліктні, їм притаманний високий самоконтроль. Підліткам-хлопцям більш властиві подолання норм, правил, небажання та нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій, слабовілля, схильність до агресивності й насильства. Вони схильніші до адитивної, саморуйнівної поведінки, ніж підлітки-дівчата. Розбіжності виявляються і у формах агресії. Підлітки-хлопці схильні до фізичної агресії (позитивної, негативної), а підлітки-дівчата – до вербальної, непрямой [3].

Таблиця 2

Рівні агресивності підлітків з адитивною поведінкою залежно від статі

Стать досліджуваних	Рівні агресивності підлітків, кількість досліджуваних у %		
	низький	середній	високий
дівчата	15,9	47,8*	36,1
хлопці	11,8*	44,7	43,5*

Примітка: * – $p < 0,05$

Аналіз отриманих результатів виявив статистично значущі відмінності на рівні ($p < 0,05$) між рівнями агресивності підлітків з адитивною поведінкою та їхнім віком.

Найбільша кількість підлітків 13 років належить до групи середнього рівня агресивності (44,8 %), високий рівень агресивності в підлітків такого віку проявлений таким чином – 41,4 %, однак досліджуваних із низьким рівнем агресивності серед визначеної вікової групи зафіксовано найменше (13,8 %). Серед підлітків віком 12 років виявлено: з високим рівнем агресивності – 43,2 %, із середнім – 43,2 %, низький рівень мають 13,5 % респондентів. Аналіз дослідження також показав, що серед підлітків віком 14 років найбільше досліджуваних із середнім рівнем агресивності (49,2 %), найменше респондентів із низьким рівнем агресивності (13,6 %), високий рівень досліджуваного феномена мають 37,2 % (див. табл. 3).

Отримані результати підтверджують позицію Л. Семенюк, яка стверджує, що в підлітковому віці існують вікові періоди з вищим і більш низьким рівнем прояву агресивності. Автор доводить, що в хлопців є два піки прояву агресивності: 12 і 14 років, у дівчат – 11 і 13 років [4]. За дослі-

дженнями О. Волянської, форми агресивності підлітків трансформуються з віком: чим більше вік, тим все більше зростає внутрішня агресивність, бійки змінюються конфліктами. З віком, на думку дослідника, фізична агресія підлітків зустрічається рідше, однак все частіше поширеною стає вербальна агресія, що перетворюється в негативізм і конфліктність [5].

Таблиця 3

Рівні агресивності підлітків з адиктивною поведінкою залежно від віку

Вік досліджуваних	Рівні агресивності підлітків, кількість досліджуваних у %		
	низький	середній	високий
12 років	13,5*	43,2*	43,2*
13 років	13,8	44,8	41,4
14 років	13,6*	49,2*	37,2*

Примітка: * – $p < 0,05$

Аналіз результатів виявив статистичні відмінності на рівні ($p < 0,01$) між шкільним середовищем, в якому перебуває підліток (задоволеність, незадоволеність шкільним середовищем), і рівнями агресивності підлітків з адиктивною поведінкою. Результати дослідження показали, що найбільша кількість підлітків із високим рівнем агресивності належить до групи дітей, які незадоволені шкільним середовищем (66,7 %), кількість підлітків середнього рівня агресивності – 67,2 %, які задоволені шкільним середовищем, із низьким рівнем агресивності – 32,8 % підлітків, які задоволені шкільним середовищем (табл. 4).

Таблиця 4

Рівні агресивності підлітків із адиктивною поведінкою залежно від задоволеності шкільним середовищем

Задоволеність шкільним середовищем	Рівні агресивності підлітків, кількість досліджуваних у %		
	низький	середній	високий
Задоволені	32,8*	67,2*	0
Незадоволені	1,1	32,2	66,7*

Примітка: * – $p < 0,01$

Отримані результати підтверджують думку О. Ігнатової, яка зазначає, що підліток, потрапляючи в шкільне середовище, занурюється у відповідний простір, який сприяє ефективному розвитку гнучності, адаптивності особистості. Шкільне середовище об'єднує в собі як приміщення, обладнання, так і систему організації навчальної, виховної діяльності, мікроклімат

учнівського колективу, взаємовідносини між різними об'єднаннями, групами, інструменти для реалізації мети освіти відповідної вікової категорії дітей тощо. Крім того, як зауважує автор, перебуваючи в такому просторі, підліток має вести себе відповідно до поставлених вимог, встановлювати контакти не лише з однолітками, але й з учителями, навчитися адекватно сприймати допомогу, підтримку, критику. Від цього залежить його комфортне перебування в шкільному просторі, успішність, задоволеність процесом навчання тощо. Однак не всі підлітки готові до адекватного сприйняття подій, вимог, способів взаємодії, які відбуваються в школі. Тому такі підлітки часто незадоволені шкільним середовищем і водночас на будь-які труднощі в шкільному просторі починають реагувати демонстрацією небажаної поведінки. Застосовуючи різні захисні механізми, підліток стає агресивним відносно до інших дітей, ставиться до інших із ворожістю, неприязню [6].

Між рівнями агресивності підлітків з адиктивною поведінкою та наявністю чи відсутністю хронічних захворювань існують статистичні відмінності ($p < 0,05$). Рівень агресивності підлітків, в яких наявні хронічні захворювання, розподілився таким чином: середній рівень мають 39,3 % досліджуваних, низький рівень – 8,2 % респондентів, високий рівень складають 52,5 % досліджуваних. Аналіз результатів дослідження агресивності підлітків, в яких відсутні хронічні захворювання, показав високий рівень агресивності в 32,3 % досліджуваних, середній рівень – у 50,5 % респондентів, низький рівень – у 17,2 % підлітків (див. табл. 5).

Таблиця 5

Рівні агресивності підлітків з адиктивною поведінкою залежно від наявності хронічних захворювань

Наявність чи відсутність хронічних захворювань	Рівні агресивності підлітків, кількість досліджуваних у %		
	низький	середній	високий
Наявність хронічних захворювань	8,2*	39,3*	52,5*
Відсутність хронічних захворювань	17,2*	50,5*	32,3*

Примітка: * – $p < 0,05$

Результат виявленого зв'язку між рівнями агресивності підлітків з адиктивною поведінкою та наявністю хронічних захворювань підтверджується дослідженнями І. Савенкової. Дослід-

Таблиця 6

Рівні агресивності підлітків з адитивною поведінкою залежно від виду адикції

Вид адикції	Рівні агресивності підлітків, кількість досліджуваних у %		
	низький	середній	високий
алкогольна залежність	0	21,7	78,3*
харчова залежність	56,3*	37,5	6,2
комп'ютерна залежність	10,8	50,0*	39,2
тютюнова залежність	14,3	60,7*	25,0
наркотична залежність	0	46,2	53,8*

Примітка: * – $p < 0,01$

ниця зазначає, що підлітки, які мають хронічні захворювання, агресивніші, ніж ті, що таких захворювань не мають. Крім того, агресивність підлітків із хронічними захворюваннями має прихований характер, така агресивність спрямована на себе. Однак рівень агресивності підлітків, які мають хронічні захворювання, залежить також від виду захворювання. Наприклад, діти із серцево-судинними захворюваннями мають нижчий рівень агресивності, ніж підлітки із захворюваннями шлунково-кишкового тракту [7].

Аналіз отриманих результатів виявив статистично значущі відмінності між рівнями агресивності підлітків з адитивною поведінкою та видом адикції на рівні ($p < 0,01$). Найпоширенішими серед підлітків є такі види адикції: алкогольна, харчова, комп'ютерна, тютюнова, наркотична.

Дослідження показало, що найбільша кількість підлітків високого рівня агресивності притаманна групі дітей, які мають алкогольну (78,3 %) і наркотичну залежність (53,8 %), найбільша кількість підлітків середнього рівня агресивності мають комп'ютерну (50,0 %) і тютюнову залежність (60,7 %), найбільша кількість підлітків низького рівня агресивності мають харчову залежність (56,3 %) (див. табл. 6).

Результати виявленого зв'язку між рівнем агресивності підлітків і видом їхньої адикції підтверджуються дослідженнями О. Мойсєєвої, яка акцентує на комп'ютерній залежності й зазначає, що сучасний ринок комп'ютерної продукції насичений програмами, які вимагають від користувача актуалізації агресивної поведінки. Близько 85 % комп'ютерних ігор відрізняються жорстокістю, де агресія виступає головною сюжетною лінією. Науковець доводить, що комп'ютерна залежність провокує на агресивні дії підлітка, адже віртуальний світ виступає майданчиком для тренування агресивності молоді. Тому комп'ютерна залежність є вкрай небезпечною для особистості, що формується, оскільки навчає розв'язувати проблеми підлітка за допомогою насильства [8]. Питаннями алкогольної, наркотичної залежності переймався А. Габіані, який зазначав, що алкоголь і наркотики підвищують шанси в підлітка бути втягнутим у ворожі взаємини. Автор стверджує, що особистості, які перебувають у стані алкогольного сп'яніння або під дією наркотиків, частіше вчиняють злочини із застосуванням насильства, ніж ті, що ці психоактивні речовини не вживають. Результати дослідження науковця свідчать, що навіть невелика доза алкоголю чи наркотиків веде до підвищення агресивності людини [9].

Аналіз результатів виявив статистично значущі відмінності на рівні ($p < 0,01$) між рівнями адаптивності підлітків і рівнями їх агресивності.

Як зазначено в табл. 7, у підлітків, які мають високий рівень адаптивності, рівень агресивності розподілився таким чином: високим рівнем володіють 36,1 % підлітків, середнім – 11,1 % досліджуваних, низьким – 52,8 % респондентів. Серед підлітків, що мають середній рівень адаптивності, високий рівень агресивності мають 34,8 % досліджуваних, середній – 63,6 %, низький – 1,6 %. У підлітків, яким притаманний низький рівень адаптивності, рівень агресивності розподілився таким чином: високий рівень мають 50,0 % досліджуваних, середній – 48,1 %, низький – 1,9 % респондентів.

Результати дослідження підтверджуються працями Л. Лисенко, яка зазначає, що чим вищими є показники агресивності, тим більша ймовірність потрапляння підлітків у групу неадаптованих. Це пояснюється тим, що агресивний підліток менш пристосований, адаптований, систематично переживає взаємини з іншими як несприятливі. Дезадаптація підлітка призводить до частих сварок, непорозуміння з іншими людьми. З одного боку, підліток прагне до незалежності й самоствердження, з іншого – потребує підтримки, уваги дорослих, розлад з іншими людьми в стосунках сприймається як дезадапційний стан. Це супроводжується підвищеною агресивністю, що проявляється як протест проти встановлених взаємин або як своєрідний крик про допомогу [10].

Аналіз отриманих результатів виявив статистично значущі відмінності між рівнями агресивності підлітків з адитивною поведінкою та життєвою мотивацією (мотив прагнення

до успіху, мотив уникнення невдач) на рівні ($\rho < 0,01$).

Таблиця 7

Рівні агресивності підлітків з адитивною поведінкою залежно від рівня адаптивності

Рівень адаптивності	Рівні агресивності підлітків, кількість досліджуваних у %		
	низький	середній	високий
Високий	52,8*	11,1*	36,1
Середній	1,6*	63,6*	34,8*
Низький	1,9	48,1	50,0*

Примітка: * – $\rho < 0,01$

Результати дослідження показали, що рівень агресивності підлітків, в яких превалює мотив прагнення до успіху, розподілився таким чином: середній рівень мають 54,1 % досліджуваних, низький рівень – 27,9 % респондентів, високий рівень складають 18,0 % досліджуваних. Аналіз результатів дослідження агресивності підлітків, в яких превалює мотив уникнення невдач, показав високий рівень агресивності в 54,8 % досліджуваних, середній рівень – у 40,9 % респондентів, низький рівень – у 4,3 % підлітків (табл. 8).

Таблиця 8

Рівні агресивності підлітків з адитивною поведінкою залежно від життєвої мотивації

Життєва мотивація	Рівні агресивності підлітків, кількість досліджуваних у %		
	низький	середній	високий
Мотив прагнення до успіху	27,9*	54,1*	18,0*
Мотив уникнення невдач	4,3*	40,9*	54,8*

Примітка: * – $\rho < 0,01$

Результати виявленого зв'язку між рівнем агресивності підлітків та життєвою мотивацією підтверджуються дослідженнями Ю. Трофімова, який зауважує, що підлітки з домінівним мотивом прагнення до успіху переживають гордість, задоволення під час досягнення успіху. Підлітки, що мають домінівним мотивом уникнення невдач, прагнуть уникати сорому, пригнічення, неприва-

бливої ситуації. На думку дослідника, завищений рівень домагань породжується суперечностями між зростаючими потребами й реальними можливостями їх задоволення, зростає критичність, максималізм в оцінках, емоційне напруження, агресивність. Знижений рівень домагань виявляється в невпевненості у свої силах, можливостях, що своєю чергою активізує незадоволеність собою, ситуацією, підвищує рівень агресивності. Тому, як зазначає автор, задля успішного досягнення цілей варто звернути увагу на адекватне співвідношення двох тенденцій [11].

Отже, отримані результати аналізу дозволили з'ясувати, що агресивність підлітків з адитивною поведінкою залежить від статевих, вікових особливостей підлітка, від задоволення шкільним середовищем, від наявності хронічних хвороб, виду адикції, рівня адаптивності й життєвої мотивації. Отримані результати дослідження дають підстави до врахування визначених особливостей у розробці програми корекції агресивності підлітків з адитивною поведінкою.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, представлене дослідження дозволило виявити особливості впливу соціально-психологічних, медико-психологічних, особистісних чинників на рівень агресивності підлітків з адитивною поведінкою. Наукова розвідка рівнів агресивності підлітків з адитивною поведінкою виявила, що майже половина досліджуваних мають середній рівень агресивності, більше третини респондентів володіють високим рівнем агресивності, до групи з низьким рівнем агресивності належить незначна кількість підлітків з адитивною поведінкою. Реалізуючи основну мету статті, визначено й проаналізовано зміст основних соціально-психологічних чинників агресивності підлітків з адитивною поведінкою, а саме: соціально-психологічні (стать, вік, шкільне середовище); медико-психологічні (хронічні захворювання, вид адикції); особистісні (адаптивність, життєва мотивація). Найбільш значущі зв'язки встановлено між рівнями агресивності підлітків з адитивною поведінкою та видом адикції, шкільним середовищем, адаптивністю, життєвою мотивацією. Перспективу подальших досліджень убачаємо в розробці ефективної програми корекції агресивності підлітків з адитивною поведінкою, експериментальній перевірці інструментарію для визначення рівня агресивності підлітків з адитивною поведінкою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гайдамашко І.А. Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів до профілактики агресії підлітків : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Тернопіль, 2013. 20 с.
2. Сергєєва К.В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2016. 20 с.

3. Чигаева В.Ю. Исследование склонностей к девиантному поведению у подростков, оставшихся без попечения родителей и проживающих в детском доме (гендерный аспект). *Современные проблемы науки и образования*. 2015. № 2 (2). URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=21665> (дата звернення: 11.11.2020).
4. Семенов Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков в условиях его коррекции. Москва, 1996. 96 с.
5. Волянська О.В. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 3. С. 117–134.
6. Ігнатова О.О. Агресивна поведінка дітей – це крик про допомогу! 2017. URL: <http://7.school-info.te.ua/blog/17-psihologija/199-agresivna-povedinka-ditej-ce-krik-pro-dopomogu> (дата звернення: 11.11.2020).
7. Савенкова І.І. Суб'єктивна виразність болю при розладах типу «Хронічні неінфекційні захворювання». *Вісник Одеського національного університету*. 2004. Т. 9. Вип. 8. С. 55–63.
8. Мойсеєва О.Є. Психологія агресивності підлітків : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2011. 38 с.
9. Габиани А.А. На краю пропасти: наркомания и наркоманы. Москва, 1990. 220 с.
10. Лисенко Л.М. Взаємозв'язок агресивності та соціально-психологічної адаптації у підлітків. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2019. Вип. 3. С. 73–79.
11. Трофімов Ю.Л. *Психологія* : підручник. Київ, 2008. 560 с.

REFERENCES

1. Gajdamashko, I.A. (2013). Profesijna pidgotovka majbutnix social'ny'x pedagogiv do profilakty'ky` agresiiv pidlitkiv [Professional training of future social teachers to prevent aggression of adolescents]. (Doctoral dissertation). Ternopil'. [in Ukrainian].
2. Sergejeva, K.V. (2016). Profilakty`ka agresiv`vnoyi povedinky` pidlitkiv u centrax social'no-psy`xologichnoyi reabilitaciyi [Prevention of aggressive behavior of adolescents in social and psychological rehabilitation centers]. (Doctoral dissertation). Kyiv. [in Ukrainian].
3. Chigaeva, V.J. (2015). Issledovanie sklonnostej k deviantnomu povedeniju u podrostrkov, ostavshihhsja bez popечenija roditel'ej i prozhivajushhih v detskom dome (gendernyj aspekt) [Study of tendencies to deviant behavior in adolescents left without parental care and living in an orphanage (gender aspect)]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovanija*. Retrieved from URL <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=21665> [in Russian].
4. Semenjuk, L.M. (1996). *Psihologicheskie osobennosti agressivnogo povedenija podrostrkov v uslovijah ego korrekcii* [Psychological features of aggressive behavior in adolescents in terms of its correction]. Moskva. [in Russian].
5. Volianska, O.V. (2016). Problema ahresyvnoi povedinky pidlitkiv: faktory ta mekhanizmy sotsializatsii [The problem of aggressive behavior of children: factors and mechanisms of socialization]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*, 3, 17–134. [in Ukrainian].
6. Ihnatova, O. (2017). *Ahresyvna povedinka ditei – tse kryk pro dopomohu!* [Aggressive behavior of children is a cry for help!]. Retrieved from URL <http://7.school-info.te.ua/blog/17-psihologija/199-agresivna-povedinka-ditej-ce-krik-pro-dopomogu> [in Ukrainian].
7. Savenkova, I. I. (2004). Subiektyvna vyraznist boliu pry rozladakh typu “Khronichni neinfektsiini zakhvoriuvannia” [Subiektyvna vyraznist boliu pry rozladakh typu “Khronichni neinfektsiini zakhvoriuvannia”]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu*, 9, 8, 55–63. [in Ukrainian].
8. Moiseieva, O.Y. (2011). *Psykhologhiia ahresyvnosti pidlitkiv* [Psychology of adolescent aggression]. (Doctoral dissertation). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Gabiani, A.A. (1990). *Na kraju propasti: narkomanija i narkomany* [On the edge of the abyss: drug addiction and drug addicts]. Moskva. [in Russian].
10. Lysenko, L.M. (2019). Vzaiemozviazok ahresyvnosti ta sotsialno-psykhologichnoi adaptatsii u pidlitkiv. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu*, 3, 73–79. [in Ukrainian].
11. Trofimov, Y.L. (2008). *Psykhologhiia. Pidruchnyk* [Psychology. Textbook]. Kyiv. [in Ukrainian].

РОЗДІЛ ІV. ПЕДАГОГІЧНА ТА ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.922.8:159.923.2

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-17>

АНАЛІЗ ТРАНСФОРМАЦІЙ У СТРУКТУРІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВИХ НАСТАНОВЛЕНЬ ПІДЛІТКІВ

Горбачова О. Ю.

*кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри практичної психології
Криворізький державний педагогічний університет
пр. Гагаріна, 54, Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна
orcid.org/0000-0001-5135-2258,
HorbachovaOlhaKDPU@gmail.com*

Сошина Ю. М.

*кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри практичної психології
Криворізький державний педагогічний університет
пр. Гагаріна, 54, Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна
orcid.org/0000-0001-7821-7590
sohinajull@gmail.com*

Ключові слова: *цінність, смисл, інтерналізація цінностей, ціннісно-сміслова сфера, підліток, формування ціннісно-сміслових настановлень.*

У статті подано результати емпіричного дослідження ціннісно-сміслових настановлень. Підлітковий вік визначено як один зі складних періодів в онтогенезі людини (відбуваються суттєві зміни у психологічних структурах, виникають нові психічні утворення, формується загальна спрямованість моральних орієнтирів та ціннісно-сміслових настановлень). Ціннісно-сміслову сферу особистості підлітка представлено як надважливе утворення, яке впливає на поведінку в конкретних життєвих обставинах, що визначає загальну спрямованість особистості, а у кризовий підлітковий період зазнає значних трансформацій. Подано визначення ціннісно-сміслових настановлень підлітків як психічне утворення, що є компонентом ціннісно-сміислової сфери особистості, виражаються в передготовності до дії та самовираженні й ґрунтуються на системі цінностей, ціннісних орієнтацій та особистісних смислах підлітка. У статті виділено структуру компонентів ціннісно-сміислової сфери (когнітивний, емотивний, конативний складники) та уточнено змістові характеристики компонентів ціннісно-сміслових настановлень підлітків. Визначено, що свідоме, активне сприйняття та прояв інтеріоризованих цінностей та ціннісних орієнтацій можливі завдяки механізму інтерналізації. Зафіксовано, що психологічні особливості параметру «цінності-знання» полягають у відображенні актуальних потреб підліткового віку у спілкуванні, емансипації. Виявлено психологічні особливості параметру «цінності-смисли», які є відображенням вікових змін в особистості підлітка та пов'язані з розвитком самоаналізу та рефлексії, становленням ідентичності. Встановлено, що параметр «цінності-стимули» характеризується типовими потребами підлітків у

встановленні соціальних контактів, самостійності, а також прагненням переживання гострих відчуттів та насолоди. Проведено порівняння результатів емпіричного дослідження за кожним з параметрів окремо у групах хлопців та дівчат-підлітків. Здійснено розподіл емпіричних даних за рівнями сформованості ціннісно-сміслових настановлень – творчим та репродуктивним.

THE ANALYSIS OF TRANSFORMATIONS IN THE STRUCTURE OF AXIOLOGICAL ORIENTATIONS OF ADOLESCENTS

Horbachova O. Yu.

*Candidate of Psychological Sciences,
Assistant Professor at the Department of Practical Psychology
Kryvyi Rih State Pedagogical University
Gagarin avenue, 54, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine
orcid.org/0000-0001-5135-2258,
HorbachovaOlhaKDFU@gmail.com*

Soshyna Yu. M.

*Candidate of Psychological Sciences,
Assistant Professor at the Department of Practical Psychology
Kryvyi Rih State Pedagogical University
Gagarin avenue, 54, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7821-7590
sohinajull@gmail.com*

Key words: *value, meaning, values' internalization, axiological area, adolescent, formation of axiological orientations.*

The article has rendered the outcome of the empirical study of axiological orientations. The authors have defined adolescence as one of the most critical periods in the human ontogeny (it causes sweeping changes in the psychological structures, creates new mental formations, and develops a general focus of moral compasses and axiological orientations). The axiological set of adolescent personality has been regarded as the most important formation, which influences behavior in particular life circumstances, determines the general focus of a person, and undergoes significant transformations in the crisis period of adolescence. It has been defined the concept of axiological orientations of adolescents as a mental formation which is a component of personal axiological part and manifested in pre-readiness for actions and self-expression and based on the values system, core values and personal meanings of an adolescent. The article has established the structure of components of axiological area (cognitive, emotive, connotative elements) and specified substantial characteristics of the components of an axiological set of adolescents. It has been found that conscious, active perception and expression of internalized values and core values are possible due to the internalization mechanism. The authors have fixed that psychological features of the “values-knowledge” framework involve rendering the current problems of adolescence in communication, emancipation. It has been discovered psychological features of the “values-meanings” framework which are a representation of age changes of adolescent personality and associated with the development of self-analysis and reflection, identity formation. The research has stated that the “values-stimuli” framework is characterized by the basic needs of adolescents for establishing social contacts, independence,

as well as endeavors to experience strong sensations and satisfaction. The findings of the empirical research have been compared in terms of every indicator separately in the groups of adolescent boys and girls. The authors have divided the empirical data according to maturity levels of axiological orientations – creative and reproductive.

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві повсякчас відбуваються соціально-економічні та політичні зміни, які характеризуються трансформацією суспільної свідомості, зміною провідних цінностей та моральних пріоритетів. Для особистості, що перебуває на етапі становлення, такі зміни можуть призвести до формування розмитої системи цінностей, що знайде відображення у ціннісно-сміслових настановленнях особистості.

У контексті розвитку сучасної психологічної науки вивчення ціннісно-сміслових настановлень належить до не досить досліджених напрямів, тоді як ціннісно-сміслова сфера є центральним утворенням особистості, її «ядром» (Б.С. Братусь, Д.О. Леонт'єв) [1; 2], а ціннісно-сміслові настановлення виявляються інтегральним компонентом смислової структури особистості та визначають характер ставлення до себе, інших людей та світу загалом (І.О. Канєєва, А.А. Яковлєва) [3; 4].

Підлітковий вік є одним зі складних періодів в онтогенезі людини. У зазначений період відбуваються не тільки суттєві зміни у психологічних структурах, що були сформовані раніше, а й виникають власне нові утворення, формується загальна спрямованість моральних орієнтирів та ціннісно-сміслових настановлень.

Ціннісна та сміслова сфера особистості є надважливим утворенням, яке впливає на поведінку в конкретних життєвих обставинах, визначає загальну спрямованість особистості, а у кризовий підлітковий період зазнає значних трансформацій. Таким чином, рухливість ціннісно-сміслової сфери та вплив на її становлення актуальної ситуації в Україні та світі, зокрема спричиненої пандемією, ще раз підкреслюють необхідність дослідження та визначення динаміки і трансформацій у ціннісно-смісловій сфері підлітка.

Ціннісно-сміслова проблематика є предметом дослідження багатьох учених і науковців, таких як: А. Адлер, К.О. Абульханова-Славська, М.І. Алексєєва, О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, Ф.Ю. Василюк, О.Г. Дробницький, А.Г. Здравомислов, Н.І. Іванцев, О.М. Леонт'єв, Д.О. Леонт'єв, С.Д. Максименко, О.В. Сірий, В.В. Турбан, В.І. Чудновський, М.С. Яницький та інші.

Водночас невирішеними залишаються питання щодо визначення структури, функцій, рівнів, особливостей формування ціннісно-сміслових

настановлень особистості загалом та у підлітків зокрема, тоді як саме цей віковий етап є сенситивним періодом їх формування (Л.С. Виготський, Л.І. Божович, Д.О. Леонт'єв).

Мета статті – визначити особливості трансформації ціннісно-сміслових настановлень у період підліткового віку, виявити їх актуальні рівні сформованості, здійснити гендерний аналіз ключових ціннісно-сміслових настановлень підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток ціннісно-сміслової сфери особистості у підлітковому віці має певні особливості, які визначаються закономірностями становлення особистості підлітка, особливостями інтимно-особистісного спілкування, рефлексії, становлення образу «Я» та самодетермінації [5, с. 62]. На наш погляд, оптимізувати процес розвитку ціннісно-сміслової сфери та її компонентів можливо за рахунок втілення та реалізації у навчально-виховний процес спеціальної програми задля оптимізації та (у разі необхідності) корекції формування досліджуваної сфери та її компонентів, а саме ціннісно-сміслових настановлень.

Ціннісно-сміслові настановлення підлітків нами було визначено як психічне утворення, що є компонентом ціннісно-сміслової сфери особистості підлітка та які виражаються в передготовності до дії та самовираження і ґрунтуються на системі цінностей, ціннісних орієнтацій та особистісних смислах підлітка.

Ґрунтуючись на підходах О.Г. Селивоненко та М. Сміта, виділено структуру ціннісно-сміслової сфери (когнітивний, емотивний, конативний складники) та уточнено змістові характеристики компонентів ціннісно-сміслових настановлень підлітків [6].

Зміст когнітивного компонента («цінності-знання») містить бачення світу, образ бажаного (смісловий компонент) та знання про цінності (ціннісний компонент).

Змістом емотивного компонента («цінності-смісли») виступають оцінні судження людини, які проявляються у симпатії чи антипатії стосовно значимих об'єктів, посередництвом яких індивід сприймає оточуючу реальність.

Сутнісні особливості конативного компонента («цінності-стимули») проявляються як готовність до дії стосовно об'єкта, що має особистісний сенс та ціннісну значущість для особистості.

Детальний аналіз наукової літератури з досліджуваної проблематики дозволив визначити специфіку загальних особливостей розвитку ціннісно-сислової сфери підлітків, індивідуальні механізми їх трансформації.

Так, Б.П. Бархаєв виділив психологічні фактори, слідуючи яким відбувається засвоєння цінностей, а потім їх реалізація в діяльності у вигляді ціннісно-сислових настановлень. Зазначені фактори включають: механізм інтерналізації цінностей (особливо за наявності певної потреби та ситуації діяльності, в якій ця потреба може бути задоволена); необхідність врахування вікових особливостей особистості; емоційний складник як обов'язкова умова успішності трансформації зовнішніх ідей, цінностей в особистісне настановлення та ціннісну орієнтацію [7, с. 220].

А.В. Сірий та М.С. Яницький зазначали, що свідоме та активне сприйняття оточуючого світу, активний прояв прийнятих (засвоєних, інтеріоризованих) норм та цінностей у власній діяльності можливі завдяки механізму їх (цінностей та орієнтації) інтерналізації [8; 9].

Для визначення особливостей формування ціннісно-сислових настановлень у період підліткового віку проведено ґрунтовне дослідження. Вибірку для емпіричного дослідження становили учні 7–10 класів ($n=268$), з яких 85 досліджуваних віком 12 років, 93 – віком 13–14 років, 90 – віком 15–16 років. Розподіл респондентів на три групи (молодший, середній та старший підлітковий вік) відображає сутнісні особливості підліткового віку.

Проведене емпіричне дослідження спрямоване на досягнення поставлених завдань, а саме:

1) виявити особливості трансформації ціннісно-сислових настановлень підлітка за такими параметрами: «цінності-знання» (когнітивний), «цінності-сисли» (емотивний), «цінності-стимули» (конативний компонент);

2) порівняти отримані результати за кожним із параметрів окремо у групах хлопців і дівчат-підлітків;

3) на основі узагальненого аналізу отриманих результатів дослідження визначити рівні розвитку ціннісно-сислових настановлень.

Перейдемо до аналізу результатів емпіричного дослідження. Так, для діагностики параметру «цінності-знання», що відповідає когнітивному компоненту ціннісно-сислових настановлень, використано тест «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (в модифікації Б.С. Круглова), блок інструментальних цінностей та методика дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптована В.М. Карандашевим), рівень нормативних ідеалів.

Встановлено, що зміст параметру «цінності-знання», який відображає ціннісні уявлення

підлітків та декларовані цінності, характеризуються низкою особливостей: більшість цінностей належать до блоку цінностей спілкування («життєрадісність»: молодша група – 6,73; середня група – 6,01; старша група – 6,66; «вихованість»: молодша група – 5,57; середня група – 5,73; старша група – 5,31; «чесність»: молодша група – 7,17; середня група – 7,73; «добродія»: молодша група – 4,68; середня група – 4,49; старша група – 4,62); містить цінності, що зумовлені віковими особливостями підлітків («самотійність»: середня група – 4,56; старша група – 4,49; «конформність»: молодша група – 4,61; середня група – 4,54; старша група – 4,49); включає цінності, які зумовлені соціально-економічною та політичною нестабільністю («безпека»: молодша група – 4,52).

Задля порівняння отриманих результатів окремо у групах хлопців та дівчат-підлітків ми використали t -критерій Стюдента. Так, для хлопців-підлітків більш значимими є цінності «високі вимоги» ($t = 1,98$; $p = 0,04$), «дисциплінованість» ($t = 2,61$; $p = 0,009$), «відповідальність» ($t = 2,08$; $p = 0,03$) та самоконтроль ($t = 2,42$; $p = 0,01$). Для дівчат вищу рейтингову позицію займає цінність «чесність» ($t = 4,14$; $p = 0,0001$). Таким чином, для хлопців більш важливими є цінності, що належать до груп цінностей самоствердження, цінності справи, етичні та конформістські цінності, а для дівчат більш значима цінність, що належить до блоку цінностей спілкування.

Трансформація системи ціннісно-сислових настановлень проявляється у таких особливостях: значимість цінності «чесність» з віком зменшується; цінність «самотійність» характеризується підвищенням її важливості саме у групі старших підлітків; цінність «безпека» є важливою лише для тих дітей, які тільки вступили у пубертатний період.

Отже, психологічні особливості параметру «цінності-знання» полягають у тому, що вони відображають актуальні потреби підліткового віку у спілкуванні, емансипації тощо, але проявляються на когнітивному рівні. Підлітки усвідомлюють значущість вище зазначених цінностей, але їх репрезентація у поведінці може бути зовсім відсутньою.

Діагностика емотивного компонента ціннісно-сислових настановлень, що відображає результати дослідження параметру «цінності-сисли», відбувалася з використанням тесту «Ціннісні орієнтації» М. Рокіча (в модифікації Б.С. Круглова), блоку термінальних цінностей та методики «Ціннісний спектр» Д.О. Леонтьєва.

Виявлено такі психологічні особливості системи домінуючих цінностей підлітків: переважає група конкретних цінностей («здоров'я»:

молодша група – 3,23; середня група – 4,44; старша група – 4,49; «щасливе сімейне життя»: молодша група – 6,87; середня група – 5,28; «наявність гарних та вірних друзів»: молодша група – 6,87; середня група – 6,09; старша група – 5,39) та група цінностей особистого життя («щасливе сімейне життя», «наявність гарних та вірних друзів», «кохання»: старша група – 6,33).

Стан суб'єктивної смислової реальності включає категорії «добро»: молодша група – 6,13; середня група – 5,6; старша група – 5,54; «смысл»: середня група – 4,32; старша група – 4,67; «справедливість»: молодша група – 4,4; «унікальність»: старша група – 4,39; «цілісність»: середня група – 4,24; «істина»: молодша група – 4,27.

Порівнявши отримані результати у групі хлопців та дівчат-підлітків, ми отримали такі результати. Так, більш значимими для хлопців-підлітків є цінності «матеріально забезпечене життя» ($t = 2,06$; $p = 0,03$), «суспільне визнання» ($t = 2,39$; $p = 0,01$). Зазначені цінності більш орієнтовані на соціальний статус, досягнення, отримання престижних матеріальних благ та є ілюстрацією розподілу у вихованні статево-рольових функцій чоловіка та жінки. На відміну від хлопців, які більш орієнтовані на результат, дівчата більшу увагу приділяють власній зовнішності, яка безпосередньо пов'язана з цінністю «впевненість у собі» ($t = 1,99$; $p = 0,04$) та цінністю «творчість» ($t = 2,64$; $p = 0,009$).

Аналіз трансформацій ціннісно-смилових настановлень підлітків за параметром «цінності-смысли» показав, що цінність «друзі» підвищує свою значущість із віком, цінності «кохання», «унікальність» та «смысл» з'являються у переліку важливих тільки у старших підлітків, «справедливість» є значимою цінністю лише у групі молодших підлітків.

Виявлені психологічні особливості параметру «цінності-смысли» фактично є відображенням вікових змін в особистості підлітка, які пов'язані з розвитком самоаналізу та рефлексії, становленням ідентичності. Тобто виявлені значущі цінності мають емоційне забарвлення й привабливість та можуть проявлятися у поведінці підлітків залежно від ситуації.

Для дослідження параметру «цінності-стимули», що відображає конативний компонент ціннісно-смилових настановлень, використано методику дослідження індивідуальних цінностей Ш. Шварца (адаптована В.М. Карандашевим), рівень індивідуальних пріоритетів та методику «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій» С.С. Бубнової.

Підсумовуючи отримані результати, зазначимо, що для підлітків є значущими такі цінності, що проявляються на рівні поведінки: цінності само-

розвитку («пізнання нового»: молодша група – 3,65; середня група – 4,15; старша група – 4,08); самоствердження («визнання та повага людей»: молодша група – 4,05; середня група – 3,67; «самотійність»: старша група – 2,29); гедоністичні («приємний відпочинок»: молодша група – 4,05; середня група – 3,86; старша група – 4,26; «гедонізм»: середня група – 2,73; старша група – 2,12) та альтруїстичні («допомога та милосердя»: старша група – 4,82); цінності спілкування («універсалізм»: молодша група – 2,47; середня група – 2,43; «доброта»: молодша група – 2,35; старша група – 2,12); пошук нового та отримання гострих відчуттів («стимуляція»: молодша група – 2,42; середня група – 2,69; старша група – 2,39).

Порівняння отриманих результатів за статтю показало, що для дівчат-підлітків більш значимою є цінність «доброта» ($t = 2,01$; $p = 0,04$), яка більшою мірою орієнтована на збереження та підвищення благополуччя близьких людей. На відміну від дівчат, які більш орієнтовані на встановлення та підтримку позитивних контактів з оточуючими людьми, хлопці-підлітки зацікавлені в досягненні соціального статусу, прагненні домінувати, що проявляється значимістю цінності «влада» ($t = 3,77$; $p = 0,0002$).

Аналіз трансформації ціннісно-смилових настановлень за останнім параметром показав, що цінності «допомога та милосердя», «самотійність» з'являються у рейтингу значущих цінностей саме у групі старших підлітків.

Таким чином, виявлені психологічні особливості ціннісно-смилових настановлень за параметром «цінності-стимули» характеризуються типовими потребами підлітків у встановленні соціальних контактів, самотійності, а також прагненням переживання гострих відчуттів та насолоди. Особливістю досліджуваного параметру є те, що виявлені значущі цінності відображаються у схильності до певних дій, поведінки, а отже, реалізуються в діяльності.

Результати дослідження параметрів «цінності-знання», «цінності-смысли» та «цінності-стимули» показали, що в їх структурі, яка відповідає когнітивному, емотивному та конативному компоненту ціннісно-смилових настановлень, включені різні групи цінностей. Отримані дані дозволяють зробити висновок, що загальна структура ціннісно-смилової сфери підлітка характеризується нестабільністю та дисгармонійністю.

Грунтуючись на результатах емпіричного дослідження, нами визначено критерії формування ціннісно-смилових настановлень у підлітковому віці. Критерієм сформованості когнітивного компонента визначено формування індивідуальної системи смислів, тобто поступове засвоєння підлітками в процесі особистісного розвитку сус-

пільно вироблених цінностей та формування на цій основі індивідуальної системи смислів.

Критерієм сформованості емотивного компонента визначено привласнення суспільних цінностей, тобто модифікація суспільно значущих цінностей за рахунок привнесення суб'єктивних особливостей. Для конативного компонента критерієм сформованості визначено осмисленість індивідуального простору діяльності, що виявляється у вибірковості діяльності особистості, формуванні поведінкових патернів, що зумовлені системою цінностей та смислів особистості.

Спираючись на результати емпіричного дослідження, було здійснено розподіл даних за рівнями сформованості ціннісно-смыслових настановлень – творчого та репродуктивного.

Творчий рівень характеризується значущістю вищих духовних та загальнолюдських цінностей (добро, свобода, милосердя та інші); важливістю для підлітків цінностей пізнання, розвиток; характерною є виражена тенденція до самостійності, незалежності, орієнтації на досягнення; здатність до постановки особистісних перспектив; соціальна взаємодія, що базується на принципах взаємоповаги, толерантності, чесності; естетичний розвиток.

Репродуктивний рівень розвитку ціннісно-смыслових настановлень полягає у низькій значимості вищих духовних та загальнолюдських цінностей; відсутності спрямованості на особистісний розвиток, досягнення, самореалізацію; в міжособистісній взаємодії відсутні прояви толерантності, взаємоповаги стосовно оточуючих; низький рівень значущості естетичних цінностей.

На основі емпіричного дослідження нами зроблено висновок про наявність репродуктивного рівня сформованості ціннісно-смыслових настановлень у підлітків за досліджуваними критеріями у 58,35% респондентів, попри досить значну вираженість творчого рівня – 41,65%.

Висновки. Проведене емпіричне дослідження особливостей трансформації ціннісно-смыслових настановлень засвідчило, що для підліткового віку характерною є неузгодженість компонентів настановлень. Різномірність представленості цінностей у емотивному, когнітивному та конативному компонентах є свідченням дисгармонії та дисбалансу у ціннісно-смысловій сфері підлітків загалом. Гендерний аналіз відобразив різну структуру ключових ціннісно-смыслових настановлень у хлопців та дівчат-підлітків.

Аналіз трансформацій ціннісно-смыслових настановлень підлітків показав, що з віком їх система змінюється: цінності, які були важливими у молодшому підлітковому віці («чесність», «безпека», «справедливість» та ін.), втрачають свою актуальність для старших підлітків і, навпаки, цінності, які не були значимими для молодших підлітків («самостійність», «допомога та милосердя», «кохання», «унікальність», «смысл»), стають орієнтирами у житті старших підлітків.

Таким чином, отримані результати підтверджують необхідність розробки та впровадження практико-орієнтованих заходів цілеспрямованого впливу на формування ціннісно-смыслових настановлень у підлітковому віці з урахуванням виявлених в емпіричному дослідженні особливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Братусь Б.С. Смысловая сфера личности. *Психология личности в трудах отечественных психологов* / сост. Л.В. Куликов. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 130–138.
2. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 2003. 487 с.
3. Канеева И.А. Дидактические основы формирования ценностно-смысловых установок школьников в системе дополнительного экологического образования. *Российский психологический журнал*. Москва, 2011. Том 2. № 8. С. 57–60.
4. Яковлева А.А. Ценностно-смысловые установки как фактор социальной интеграции инвалидов по зрению : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.04. Санкт-Петербург, 2009. 176 с.
5. Лавріненко В.А. Психологічні особливості становлення смыслові сфери підлітків. *Психологія і особистість*. Київ, 2013. № 1 (3). С. 59–74.
6. Селивоненко О.Г. Ценностные ориентации как основа формирования мировоззренческой структуры личности. *Образование и общество*. Орел, 1999. № 2. URL: http://www.jeducation.ru/2_1999/59.html.
7. Бархаев Б.П. Педагогическая психология. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 448 с.
8. Серый А.В. Система личностных смыслов: структура, функции, динамика. Кемерово : Кузбассвузиздат, 2004. 272 с.
9. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система. Кемерово : Кузбассвузиздат, 2000. 204 с.

REFERENCES

1. Bratus, B.S. (2000). Smyslovaia sfera lichnosti. In: L.V. Kulikov. *Psikhologiiia lichnosti v trudakh otechestvennykh psikhologov* [Semantic sphere of personality]. Sankt-Petersburg: Piter [in Russian].

2. Leontyev, D.A. (2003). *Psykholohiia smysla: priroda, stroyeniye i dinamika smyslovoi realnosti* [The psychology of meaning: nature, structure and dynamics of meaningful reality]. Moscow: Smysl [in Russian].
3. Kaneyeva, Y.A. (2011). *Didakticheskiye osnovy formirovaniya tsennostno-smyslovykh ustanovok shkolnikov v sisteme dopolnitelnogo ekolohycheskogo obrazovaniya* [Didactic foundations of the formation of value-semantic attitudes of schoolchildren in the system of additional environmental education]. *Rossiyskiy psykholohycheskiy zhurnal – Russian Psychological Journal*, 2 (8), 57–60. Retrieved from: <https://doi.org/10.21702/rpj.2016.4.13> [in Russian].
4. Yakovleva, A.A. (2009). *Tsennostno-smyslovyie ustanovki kak faktor sotsialnoi intehratsii invalidov po zreniyu* [Value-semantic attitudes as a factor of social integration of the visually impaired]. PhD thesis. Department of Psychology. Sankt-Petersburg [in Russian].
5. Lavrinenko, V.A. (2013). *Psykholohichni osoblyvosti stanovlennia smyslovoi sfery pidlitkiv* [Psychological features of the formation of the semantic sphere of adolescents]. *Psychology and Personality*, 1 (3), 59–74 [in Ukrainian].
6. Selyvonenko, O.H. (1999). *Tsennostnyie oriyentatsii kak osnova formirovaniya mirovozrencheskoi struktury lichnosti* [Value orientations as the basis for the formation of a personality's worldview structure]. *Education and society*, 2. Retrieved from: http://www.jeducation.ru/2_1999/59.html [in Russian].
7. Barkhaiev, B.P. (2009). *Pedahohicheskaiya psykholohiya* [Pedagogical psychology]. Sankt-Petersburg: Piter [in Russian].
8. Seryi, A.V. (2004). *Sistema lichnostnykh smyslov: struktura, funktsii, dinamika* [The system of personal meanings: structure, functions, dynamics]. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat [In Russian].
9. Yanitskiy, M.S. (2000). *Tsennostnyie oriyentatsii lichnosti kak dinamicheskaiya sistema* [Personal value orientations as a dynamic system]. Kemerovo: Kuzbassvuzizdat [in Russian].

УДК 159.922.82.
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-18>

СТАГЕВІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА ЙОГО ЧИННИКІВ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Журавльова Л. П.

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології
Поліський національний університет
вул. Старий бульвар, 7, Житомир, Україна
orcid.org/0000-0003-4020-7279
lpz2008@ukr.net*

Лаас М. В.

*аспірантка кафедри соціальної та практичної психології
Житомирський державний університет імені Івана Франка
вул. Велика Бердичівська, 40, Житомир, Україна
orcid.org/0000-0002-8473-4188
maryna.petruchenko@gmail.com*

Ключові слова:

*емоційний інтелект,
внутрішньоособистісний та
міжособистісний емоційний
інтелект, емпатія, рефлексія,
емоційна саморегуляція,
особистісна зрілість.*

Статтю присвячено обґрунтуванню поняття емоційного інтелекту, визначенню його внутрішніх чинників та дослідженню особливостей розвитку феномена в юнацькому віці. Метою статті є дослідження статевої особливості розвитку емоційного інтелекту та його чинників у юнацькому віці. Вибірку досліджуваних склали 25 хлопців та 25 дівчат віком від 15 до 17 років. Використано такі методики: опитувальник «ЕмІн» Д.В. Люсіна, тест на визначення інтегральної емпатії у підлітків та юнаків Л.П. Журавльової, методика діагностики емоційної зрілості особистості (МДЕЗО) О.С. Кочаряна, М.А. Півня.

Результати вказують на те, що не виявлено статевої відмінності між показниками загального емоційного інтелекту, проте знайдено достовірні відмінності між внутрішньоособистісним та міжособистісним емоційним інтелектом. Знайдено статистично значущі відмінності між особливостями функціонування чинників розвитку емоційного інтелекту. У юнок домінує міжособистісний інтелект, дуже високий рівень емпатії, сприяння не на шкоду собі, емоційна експресивність, рефлексія. У юнаків домінує внутрішньоособистісний емоційний інтелект, низький рівень інтегральної емпатії, альтруїстична форма емпатії, прийняття власних емоцій, контроль експресії. У юнацькому віці дівчата більш схильні до сприяння не на шкоду собі, а хлопці – до альтруїстичної поведінки. У більшості дівчат виражена емоційна експресивність, хлопці краще приймають власні емоції. Юнаки та юнки ідентифікують власні емоції, усвідомлюють, розуміють причини їх виникнення, можуть їх вербалізувати, раціонально ставляться до минулого емоційного досвіду, розставляють пріоритети у своєму житті. Визначено специфіку впливу чинників на розвиток емоційного інтелекту у юнаків та юнок. Система чинників у дівчат є більш широкою та амбівалентною порівняно з хлопцями. Домінуючими внутрішніми чинниками емоційного інтелекту у дівчат є як нижчі форми емпатії (індиферентність), так і вищі (сприяння не на шкоду собі, альтруїстична емпатія). Антиемпатія є амбівалентним чинником емоційного інтелекту. У юнаків домінуючим внутрішнім чинником емоційного інтелекту є прийняття власних емоцій.

GENDER FEATURES OF DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ITS FACTORS IN YOUTH AGE

Zhuravleva L. P.

*Doctor of Psychological Sciences, Professor;
Head of the Department of Psychology
Polissya National University
Staryi bulvar str., 7, Zhytomyr, Ukraine
orcid.org/0000-0003-4020-7279
lpz2008@ukr.net*

Laas M. V.

*Graduate Student at the Department of Social and Practical Psychology
Zhytomyr Ivan Franko State University
Velyka Berdychivska str., 40, Zhytomyr, Ukraina
orcid.org/0000-0002-8473-4188
maryna.petruchenko@gmail.com*

Key words: *emotional intelligence, intra-personal and interpersonal emotional intelligence, empathy and its forms of manifestation, components of emotional intelligence, reflection, emotional self-regulation, personal maturity.*

The article is devoted to the substantiation of the concept of emotional intelligence, determination of its internal factors and research of the peculiarities of the phenomenon development in young people. The aim of the article is to investigate the sexual features of the development of emotional intelligence and its factors in young people. The sample was 25 boys and 25 girls, aged 15 to 17 years. Methods used: Emin questionnaire D.V. Lusin, test for determination of integral empathy in young people and young age L.P. Zhuravleva, method of diagnostics of emotional maturity of the person (MDES0) A.S. Kocharyan, M.A. Piven.

The results indicate that no gender differences were found between the indicators of general emotional intelligence, but significant differences were found between intrapersonal and interpersonal emotional intelligence. Statistically significant differences were found between the features of the functioning of the factors of emotional intelligence development. The girls are dominated by interpersonal intelligence, a very high level of empathy, promotion not to the detriment of oneself, emotional expressiveness, and reflection. The boys are dominated by intrapersonal emotional intelligence, low levels of integral empathy, altruistic form of empathy, acceptance of their own emotions, and control of expression. Young men and women identify their own emotions, realize, understand the reasons for their occurrence, can verbalize them, rationally relate to past emotional experiences, and set priorities in their lives. At a young age, girls are more inclined to promote not to the detriment of themselves, and boys – to altruistic behavior. Most girls have expressed emotional expression, boys are better at accepting their own emotions. The specific influence of factors on the development of emotional intelligence in boys and girls is determined. The system of factors in girls is broader and more ambivalent than boys. The dominant internal factors of girls' emotional intelligence are both lower forms of empathy (indifference) and higher (real assistance, altruistic empathy). Antiempathy is an ambivalent factor in emotional intelligence. In boys, the dominant internal factor in emotional intelligence is the acceptance of one's own emotions.

Постановка проблеми. Емоційний інтелект є однією з головних складових частин у досягненні успіху. Для юнацького віку є важливим його розвиток, адже він допомагає активно включатися в різні події життя, правильно будувати стосунки з оточенням, самореалізовувати себе як у професійному (взаємодія з керівництвом та колегами), так і в особистісному (взаємодія з партнером та дітьми) напрямках, приймати правильні рішення для досягнення успіху.

Емоційний інтелект розглядався через поняття «розумність» [10, с. 76]. Тракували емоційний інтелект як складне психічне утворення, що має когнітивну, емоційну та особистісну природу, а одним з основних механізмів його розвитку є емпатія [7]. Також визначали емоційний інтелект як здатність розуміти стосунки між людьми, що проявляються в емоціях, управляти цими емоціями на основі інтелектуального аналізу й синтезу [3, с. 25]. Емоційний інтелект – це «здатність до розуміння власних і чужих емоцій і управління ними», завдяки якій людина ідентифікує емоції, контролює їх, розуміє, що спричинило їх виникнення і як чинити в такому випадку [9, с. 12]. Тракували емоційний інтелект як групу ментальних здібностей, які сприяють усвідомленню й розумінню власних емоцій і емоцій оточуючих [13, с. 31]. Емоційний інтелект розглядався як здатність людини тлумачити власні емоції та емоції оточуючих, щоб використовувати отриману інформацію для реалізації власних цілей [4, с. 51].

Емоційний інтелект досліджувався як складне утворення, тому виокремлюють дві його форми, а саме міжособистісний і внутрішньоособистісний. Під міжособистісним емоційним інтелектом розуміється здатність людини розуміти інших, усвідомлювати мотиви їхньої поведінки та ставлення до роботи, вибирати шляхи ефективної співпраці з оточуючими [2, с. 23]. Під внутрішньоособистісним емоційним інтелектом розуміється власність людини, спрямована на себе, здатність формувати точну, адекватну модель власного «Я» та використовувати її для ефективної життєдіяльності [2, с. 23].

Також виділяють чотири складові частини емоційного інтелекту, такі як точність оцінки й вираження емоцій, використання емоцій у розумовій діяльності, розуміння емоцій, управління емоціями [13, с. 31]; п'ять складових частин, такі як знання власних емоцій, їх самоусвідомлення, управління емоціями, самомотивація, емпатія, підтримання взаємовідносин [4, с. 52].

На розвиток емоційного інтелекту впливають біологічні та соціальні чинники [12], але недостатнім є вивчення внутрішніх чинників емоційного інтелекту.

Мета дослідження полягає у вивченні статевої особливості розвитку емоційного інтелекту та його чинників у юнацькому віці. Завданнями дослідження є здійснення теоретичного аналізу внутрішніх чинників розвитку емоційного інтелекту в юнацькому віці; дослідження статевої особливості функціонування емоційного інтелекту та чинників його розвитку; визначення специфіки впливу чинників на розвиток емоційного інтелекту в юнаків та юнок. Для виконання цих завдань використовувалися такі методики: опитувальник «ЕмІн» [8], тест на визначення інтегральної емпатії у підлітків та юнаків [5, с. 154–161], методика діагностики емоційної зрілості особистості (МДЕЗО) О.С. Кочаряна, М.А. Півня [11].

Опитувальник «ЕмІн» використовується для діагностування інтегрального показника рівня сформованості емоційного інтелекту особистості та його структурних складових частин. Він містить такі шкали: міжособистісний емоційний інтелект, внутрішньоособистісний емоційний інтелект, розуміння емоцій, управління емоціями, загальний емоційний інтелект. Також шкала міжособистісного емоційного інтелекту вміщає такі субшкали, як розуміння чужих емоцій, управління чужими емоціями, а шкала внутрішньоособистісного емоційного інтелекту – розуміння власних емоцій, управління власними емоціями, контроль експресії.

Тест на визначення інтегральної емпатії у підлітків та юнаків використовувався для з'ясування інтегрального показника емпатії та рівня її розвитку, форм прояву (антиемпатія, індиферентність, співпереживання, співчуття, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі та реальне сприяння на шкоду собі або альтруїстична емпатія).

Методика діагностики емоційної зрілості особистості (МДЕЗО) застосовувалася для з'ясування особливостей емоційної сфери та емоційної саморегуляції. Відповідно до предмета дослідження використовувалися такі шкали: рефлексія емоцій; емоційна саморегуляція; емоційна експресивність; прийняття власних емоцій.

Дослідження проводилося на базі Житомирської загальноосвітньої школи № 14. Загальна вибірка складала 50 осіб, зокрема 25 дівчат та 25 хлопців раннього юнацького віку (15–17 років).

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток емоційного інтелекту в період юності можна назвати «серцевиною його розвитку» [1, с. 22]. Він залежить від віку, адже показники збільшуються між раннім підлітковим віком (11–13 років) та ранньою дорослістю (20–40 років), тобто в юнацькому віці можемо спостерігати його інтенсивний розвиток. В 16–17 років також до найвищих форм прояву може розвинути інте-

гральна емпатія, в основі якої лежить психічна соціально-духовна природа людини. На духовному рівні емпатійність проявляється у трансфінитній емпатії, а саме надчуттєвому проникненні в життєвий світ іншої людини, духовній єдності з Іншим [5]. Підвищується емоційна саморегуляція юнаків та дівчат, проте зменшується роль міжособистісної комунікації, поступаючись здібностям, що пов'язані з організацією внутрішньої діяльності особистості. Також у цей період активно розвивається міжособистісна взаємодія, в тому числі з романтичним партнером [6].

Розвиток емоційного інтелекту саме в юнацькому віці зумовлюється біологічними, соціальними та внутрішніми чинниками його розвитку. Детальніше зупинимось на внутрішніх чинниках емоційного інтелекту. Проаналізувавши різні означення феномена, його структури та особливості в юнацькому віці, до внутрішніх чинників емоційного інтелекту ми віднесли емпатію, емоційну саморегуляцію, рефлексію.

Беручи до уваги ці чинники, ми провели дослідження статевих особливостей емоційного інтелекту та його детермінації впродовж юнацького віку. Дослідження мало такі етапи.

1) Вивчення особливостей міжособистісного та внутрішньоособистісного емоційного інтелекту хлопців та дівчат, а також загального рівня розвитку емоційного інтелекту.

2) Дослідження чинників розвитку емоційного інтелекту юнаків та юнок:

- особливості розвитку інтегральної емпатії та форми її прояву;
- діагностика рефлексії та емоційної саморегуляції.

3) Пошук взаємозв'язків між внутрішніми чинниками емоційного інтелекту та його компонентами.

Перший етап дослідження було присвячено вивченню емоційного інтелекту й таких його типів, як міжособистісний і внутрішньоособистісний. Результатом емпіричного дослідження було виявлення специфіки його розвитку у юнацькому віці, зокрема його статевих особливостей (рис. 1).

Не виявлено статевих відмінностей між показниками загального емоційного інтелекту юнаків та юнок, проте знайдено достовірні відмінності між їх міжособистісним емоційним інтелектом та внутрішньоособистісним, а також між їх складовими частинами (рис. 1).

Дослідження міжособистісного інтелекту й таких його складових частин, як розуміння чужих емоцій та управління чужими емоціями, показало, що дівчата мають достовірну перевагу в розумінні чужих емоцій порівняно з хлопцями ($t = 2,82$; $p \leq 0,007$). Виявлено незначущі відмінності щодо статевих відмінностей між загальними показ-

никами міжособистісного емоційного інтелекту ($t = 1,36$; $p \leq 0,2$). Проте не знайдено достовірних статевих відмінностей між дівчатами та хлопцями в уміннях управляти чужими емоціями.

Наступним кроком нашого дослідження є вивчення статевих особливостей внутрішньоособистісного емоційного інтелекту та його складових частин (розуміння власних емоцій, управління власними емоціями та контроль експресії) в ранньому юнацькому віці (рис. 1).

Хлопці виявили вищі показники внутрішньоособистісного емоційного інтелекту порівняно з дівчатами ($t = 1,71$; $p \leq 0,1$). Ці результати підтверджуються знайденими статевими відмінностями між показниками контролю експресії: хлопці мають достовірну перевагу порівняно з дівчатами ($t = 2,85$; $p \leq 0,006$).

У хлопців та дівчат юнацького віку не виявлено статевих відмінностей між показниками управління власними емоціями та розуміння власних емоцій: вони однаковою мірою здатні до емоційної регуляції, що допомагає їм адекватно реагувати в різних ситуаціях.

Доповнюють систему чинників внутрішньоособистісного емоційного інтелекту такі компоненти особистісної зрілості, як емоційна експресивність та прийняття власних емоцій. Знайдено статеві відмінності у проявах емоційної експресивності. У дівчат є перевага порівняно з хлопцями ($t = 1,84$; $p \leq 0,07$).

Виявлено незначущі статеві відмінності між показниками прийняття власних емоцій ($t = 1,35$; $p \leq 0,2$). Хлопці порівняно з дівчатами з легкістю приймають свої позитивні та негативні емоції, завдяки чому краще йдуть на контакт з іншими.

Отже, дівчата глибше розуміють емоції інших, визначають їх емоційний стан за зовнішніми проявами емоцій. Завдяки цьому юнки краще будують конструктивне спілкування, проявляють чуйність, емоційність, співчуття до інших порівняно з хлопцями, які гірше розуміють емоції інших. Дівчата успішно розуміють та контролюють емоції інших. Завдяки цьому вони відкриті, емпатійні, краще йдуть на контакт та взаємодіють з іншими. Юнки більш емоційні у зовнішніх проявах, краще передають свій настрій оточуючим, мають активну жестикуляцію, виражену інтонацію та менше стримують себе, а хлопці характеризуються вмінням контролювати зовнішні прояви власних емоцій, стриманістю у їх прояві емоцій. Юнаки, які здатні добре керувати почуттями, готові приймати інших людей такими, якими вони є, з їхніми «плюсами й мінусами».

Загалом юнаки та меншою мірою дівчата схильні до розуміння власних емоцій, причин їх виникнення, ідентифікації, а також здатні до їх репрезентації. Це свідчить про здатність сучас-

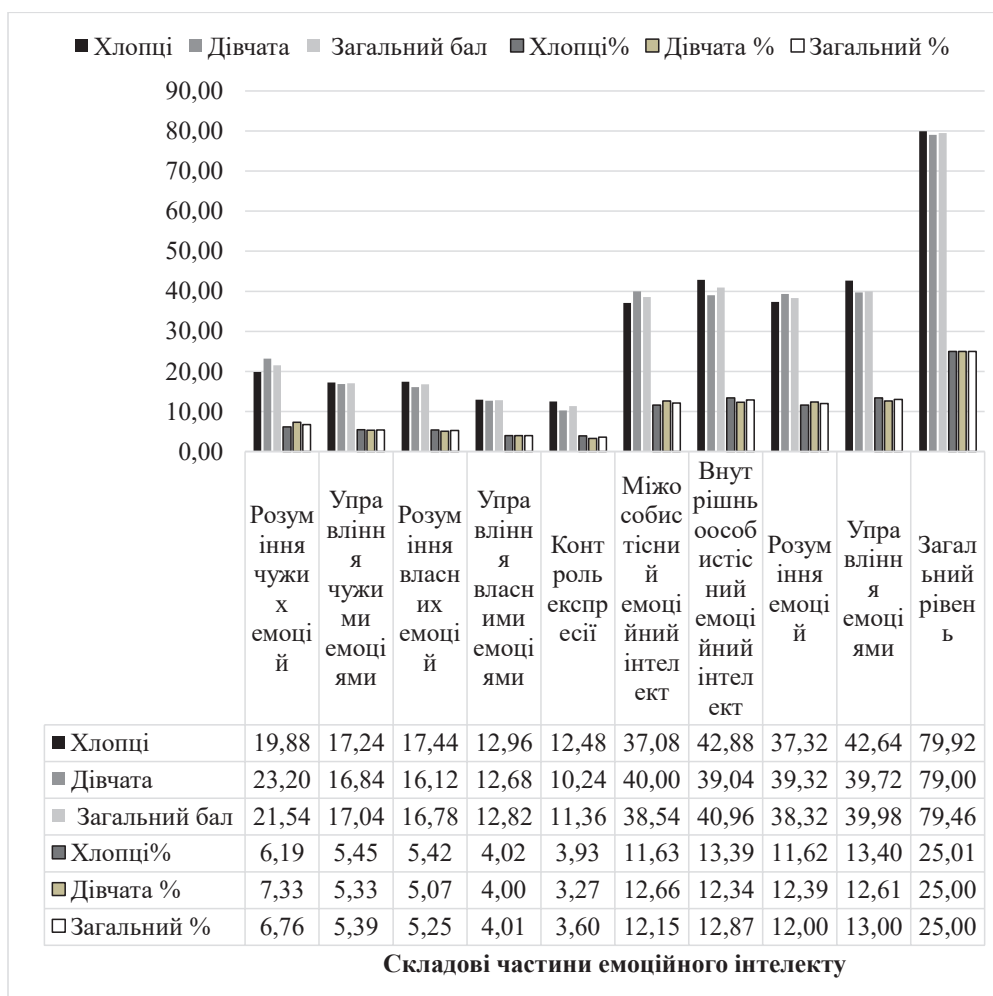

Рис. 1. Статеві особливості розвитку емоційного інтелекту в юнацькому віці

них старшокласників замислюватися над власним емоційним станом, аналізувати власні емоції та особливості їх появи, тобто активно задіювати рефлексію.

Другий етап присвячено дослідженню чинників розвитку емоційного інтелекту, зокрема інтегральної емпатії в юнацькому віці, її статевим відмінностям (рис. 2). Виявлено, що більшість юнаків та юнок проявляють середній рівень розвитку емпатії, а лише частка з них проявляє крайні рівні її розвитку (низький та дуже високий рівні).

Існують достовірні відмінності у кількості хлопців та дівчат, які мають дуже високий рівень емпатії ($t = 1,60$; $p \leq 0,1$), а також високий ($t = 1,60$; $p \leq 0,1$) і низький ($t = 3,12$; $p \leq 0,003$). Зокрема, дівчата достовірно частіше порівняно з хлопцями проявляють дуже високий та високий рівні емпатії. Вони емоційно чутливі, уважні, легко знаходять спільну мову з іншими, здатні зрозуміти думки й почуття більшості людей, здатні до прояву сприяння іншим не на шкоду собі.

Хлопці частіше проявляють низький рівень емпатії порівняно з дівчатами. Очевидно, вони

відчувають труднощі під час контакту з оточуючими. Їм важко співпереживати, відгукуватися на почуття інших людей і розуміти вчинки, що скоєні в душевному пориві, вони здаються байдужими, частіше відстороненими, у них можна спостерігати підвищену агресивність, тривожність, вони схильні до точних висловлювань та раціональних рішень.

Серед форм прояву емпатії виявлено достовірні відмінності у дівчат і хлопців між показниками реального сприяння не на шкоду собі ($t = 2,03$; $p \leq 0,05$), альтруїстичної форми емпатії ($t = 2,32$; $p \leq 0,02$), внутрішнього сприяння ($t = 1,64$; $p \leq 0,1$) та співчуття ($t = 1,67$; $p \leq 0,1$) (рис. 3).

У юнацькому віці кількість дівчат, що проявляє реальне сприяння не на шкоду собі, достовірно більша порівняно з хлопцями. Вони краще емпатують іншим, прагнуть надати їм допомогу й роблять це за умови, що це не нашкодить їхнім інтересам та потребам. Це може свідчити про наявність прагматизму, потреби у власному благополуччі, вміння виокремлювати важливе та менш важливе, розпоряджатися власним життям.

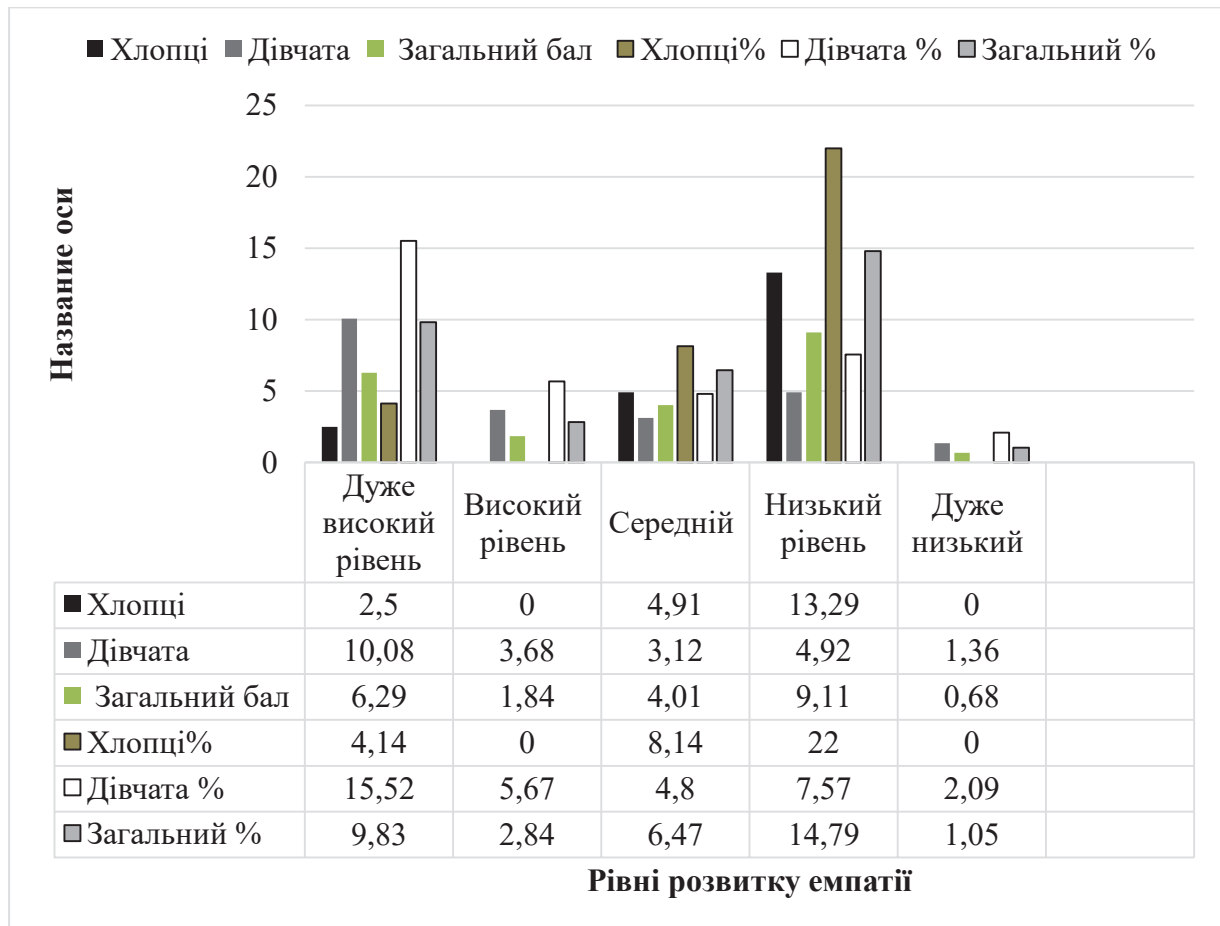

Рис. 2. Статеві особливості розвитку інтегральної емпатії в юнацькому віці

Саме така форма емпатії є її здоровим проявом, оптимальна для розвитку особистості. Внутрішнє сприяння в дівчат також виражене краще, ніж у хлопців. Частина з них прагне допомогти іншим, планує свою поведінку, але не схильна до дії. Дівчата більш співчутливі, краще сприймають негаразди іншого безвідносно до власного стану й почуттів, ніж хлопці.

У хлопців досить високо проявляється реальне сприяння на шкоду собі або альтруїстична форма емпатії, тобто вони спрямовані на іншу людину, миттєво відчують її стан, реалізують можливість їй допомогти навіть на шкоду власним потребам та інтересам [6, с. 61].

Юнаки часто діють імпульсивно, не замислюючись над наслідками, іноді це допомагає їм відчувати себе потрібним, героєм, самоствердитися, бути впевненим у собі.

Співпереживання як переживання індивідом тих самих емоційних станів, почуттів, які відчуває інший, індиферентність як байдуже ставлення у сприйманні якоїсь ситуації, антиемпатія як почуття неприхильності, неприязні, відрази не мають статевих відмінностей на статистично значущому рівні.

На наступному етапі досліджено такі чинники розвитку емоційного інтелекту, як рефлексія емоцій та емоційна саморегуляція.

Знайдено статеві відмінності між показниками емоційної саморегуляції ($t = 1,58$; $p \leq 0,1$). Вона має достовірну перевагу у дівчат порівняно з хлопцями. Вони краще управляють власними емоціями відповідно до ситуації, ніж юнаки. Завдяки цьому вони здатні справлятися зі власними деструктивними емоціями, переживати емоції різного діапазону, глибини та інтенсивності, викликати й підтримувати бажані емоції та тримати під контролем небажані, володіють прийомами стабілізації та тонізації свого емоційного стану.

У хлопців та дівчат юнацького віку не виявлено достовірних відмінностей у показниках рефлексії емоцій. Юнаки та юнки ідентифікують власні емоції, усвідомлюють, розуміють причини їх виникнення, можуть їх вербалізувати, раціонально ставляться до минулого емоційного досвіду та прогнозують ситуацію якнайкраще, розставляють пріоритети у своєму житті.

На третьому етапі дослідження визначилась специфіка впливу чинників емоційного інтелекту на його розвиток (табл. 1).

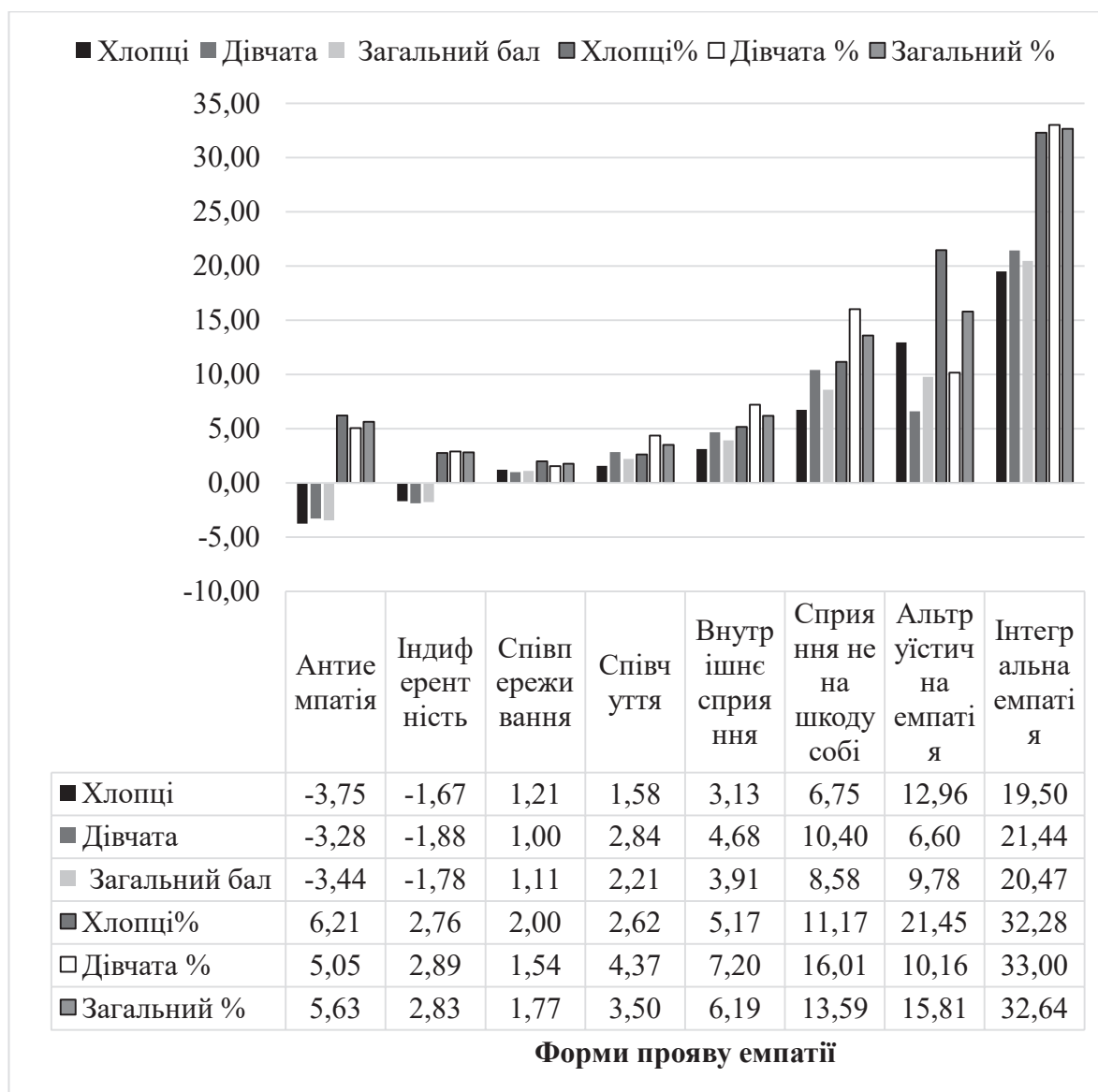

Рис. 3. Статеві особливості між формами прояву емпатії в юнацькому віці

У хлопців знайдено достовірні негативні взаємозв'язки між загальним рівнем емоційного інтелекту та показниками співчуття ($p \leq 0,05$), емоційної саморегуляції ($p \leq 0,05$), а у дівчат – позитивні взаємозв'язки з показниками інтегральної емпатії ($p \leq 0,05$), антиемпатії ($p \leq 0,01$), сприяння не на шкоду собі ($p \leq 0,05$), а негативні – з показником шкали прийняття власних емоцій ($p \leq 0,1$).

Досліджуючи взаємозв'язки емоційного інтелекту та його складових частин (розуміння чужих та власних емоцій, управління чужими та власними емоціями) з їх чинниками, ми виявили статеву диференціацію. Чим більше прояв індиферентності в емпатогенних ситуаціях у хлопців, тим краще вони управляють чужими емоціями ($p \leq 0,1$). Їх нейтральність (байдужість) допомагає адекватно сприймати іншого й таким чином управляти його емоціями. Співпереживання та

співчуття ($p \leq 0,05$) заважають управляти як власними, так і чужими емоціями, що знижує загальний рівень емоційного інтелекту. Також коли юнаки більшою мірою приймають власні емоції ($p \leq 0,05$) і менше їх регулюють ($p \leq 0,05$), то це дає їм змогу проявляти природну поведінку, що сприяє високому рівню емоційного інтелекту.

Дівчата, які проявляють дисонансну емпатію, часто не розуміють власних емоцій, що заважає адекватно управляти ними ($p \leq 0,05$). Загалом юнки демонструють високий рівень розуміння емоцій інших, який використовують для управління ними (маніпуляція). Співпереживання в емпатогенній ситуації заважає юнкам зосередитися на переживаннях іншого ($p \leq 0,1$), вони заціклюються на власних емоціях, у них виникають егоцентричні переживання, що призводять до проявів низького рівня міжособистісного емоцій-

Чинники ЕІ	Емоційний інтелект та його складові частини									
	МЕІ	УЧЕ	РЧЕ	ВЕІ	УВЕ	РВЕ	КЕ	РЕ	УЕ	Зр
Хлопці										
Індиферентність		37 ³								
Співпереживання		-40 ¹			-40 ¹				-46 ¹	
Співчуття				-41 ¹			-38 ¹		-42 ¹	-40 ¹
Сприяння не на шкоду собі								-33 ¹		
Емоційна саморегуляція	-46 ¹	-45 ¹		-33 ³					-47 ¹	-47 ¹
Прийняття власних емоцій			42 ¹					37 ³		
Дівчата										
Інтегральна емпатія							40 ¹		40 ¹	44 ¹
Антиемпатія	49 ²	-38 ¹	-45 ¹	43 ¹		37 ³		46 ¹	46 ¹	50 ²
Індиферентність				38 ¹	36 ³		43 ¹		33 ³	
Співпереживання	-34 ³	-35 ³								
Внутрішнє сприяння						41 ¹				
Сприяння не на шкоду собі	34 ³	41 ¹		42 ¹			40 ¹		50 ²	42 ¹
Альтруїстична емпатія		44 ¹								
Емоційна експресивність							40 ¹			
Прийняття власних емоцій				-39 ¹			-37 ¹		-34 ³	-34 ³

Примітки: ¹ – $p \leq 0,05$, ² – $p \leq 0,01$, ³ – $p \leq 0,1$; ЕІ – емоційний інтелект, МЕІ – міжособистісний емоційний інтелект, УЧЕ – управління чужими емоціями, РЧЕ – розуміння чужих емоцій, ВЕІ – внутрішньоособистісний емоційний інтелект, УВЕ – управління власними емоціями, РВЕ – розуміння власних емоцій, КЕ – контроль експресії, РЕ – розуміння емоцій, УЕ – управління емоцій, Зр – загальний рівень емоційного інтелекту; нулі та коми опущено

ного інтелекту. Заважає прояву загального емоційного інтелекту прийняття власних емоцій такими, якими вони є ($p \leq 0,1$).

Індиферентність ($p \leq 0,1$) та пасивна емпатія ($p \leq 0,05$) не заважають їм розуміти, контролювати власні емоції та проявляти досить високий емоційний інтелект у міжособистісній взаємодії. Безумовно, реальне сприяння ($p \leq 0,05$) та альтруїстична поведінка ($p \leq 0,05$) є позитивними чинниками емоційного інтелекту, адже вони не залишають байдужими людей, до яких були проявлені, та допомагають налагодженню міжособистісної взаємодії.

Вплив антиемпатії ($p \leq 0,05$) на прояв емоційного інтелекту у дівчат є амбівалентним: вона заважає розуміти чужі емоції та управляти ними, проте допомагає застосовувати маніпулятивні техніки для високих проявів міжособистісного, внутрішньоособистісного та емоційного інтелекту загалом.

Висновки. Не існує статевих відмінностей у показниках загального емоційного інтелекту, проте знайдено достовірні відмінності між показниками внутрішньоособистісного та міжособистісного емоційного інтелекту. Встановлено, що у дівчат краще розвинутий міжособистісний емоційний інтелект ($p \leq 0,2$), а у хлопців – внутрішньоособистісний ($p \leq 0,1$).

Знайдено статевої статистично значущі відмінності між особливостями функціонування внутрішніх чинників (інтегральної емпатії та її форм прояву, емоційної саморегуляції, прийняття

власних емоцій) розвитку емоційного інтелекту. Виявлено достовірні відмінності між дівчатами та хлопцями у проявах дуже високого, високого та низького рівнів емпатії, а також формах її прояву (співчуття, внутрішнє сприяння, реальне сприяння не на шкоду собі та альтруїстична емпатія). У юнацькому віці дівчата більш схильні до сприяння не на шкоду собі, а хлопці – до альтруїстичної поведінки. У більшості дівчат виражена емоційна експресивність, вони легко та вільно виражають свої емоції. Хлопці краще приймають власні емоції, завдяки чому легко справляються з емоційними переживаннями.

Система чинників у дівчат є більш широкою та амбівалентною порівняно з хлопцями. Домінуючими внутрішніми чинниками емоційного інтелекту у дівчат є як нижчі форми емпатії (індиферентність), так і вищі (сприяння не на шкоду собі, альтруїстична емпатія). Антиемпатія є амбівалентним чинником емоційного інтелекту, який заважає розуміти чужі емоції та управляти ними, проте допомагає застосовувати маніпулятивні техніки. У юнаків домінуючим внутрішнім чинником емоційного інтелекту є прийняття власних емоцій.

Перспективами подальших досліджень є емпіричне визначення типів та рівнів розвитку емоційного інтелекту в юнацькому віці, дослідження його вікових та індивідуально-типологічних особливостей, доповнення досліджень взаємовпливу чинників розвитку емоційного інтелекту та його компонентів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева И.Н. Понятие и структура эмоционального интеллекта. *Социально-психологические проблемы ментальности* : материалы 6 международной научно-практической конференции. Смоленск : издательство СГПУ, 2004. С. 22–23.
2. Гарднер Г. Структура разума: теория множественного интеллекта / пер. с англ. Москва : И.Д. Вильямс, 2007. С. 23–24.
3. Гарскова Г.Г. Введение понятия «эмоциональный интеллект» в психологическую теорию. *Ананьевские чтения – 99* : тезисы научно-практической конференции. Санкт-Петербург : изд-во СПб. ун-та, 1999. С. 25–26.
4. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / пер. с англ. А.П. Исаевой. Москва : АСТ Москва, 2009. 478 с.
5. Журавльова Л.П. Діагностика емпатії та її форм у підлітковому та юнацькому віці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. 2010. Вип. 31 (55). С. 154–161.
6. Журавльова Л.П., Лучків В.З. Дослідження асертивних стратегій поведінки в умовах рекреації. *Наука і освіта*. 2016. № 9. С. 59–63.
7. Журавльова Л.П., Шпак М.М. Емпатія як психологічний механізм розвитку міжособистісного емоційного інтелекту. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. № 3 (25). С. 85–88.
8. Люсин Д.В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИн. *Психологическая диагностика*. 2006. № 4. С. 3–22.
9. Люсин Д.В. Структура эмоционального интеллекта и связь его компонентов с индивидуальными особенностями: эмпирический анализ. *Социальный интеллект: теория, измерение, исследования* : сборник научных трудов. № 4. Москва : ИП РАН, 2004. С. 129–140.
10. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномена, основні функції : монографія. Київ : Вища школа, 2003. 126 с.
11. Півень М.А. Розробка методики діагностики емоційної зрілості особистості. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка. Т. 11. Ч. 2. Київ, 2013. С. 224–232.
12. Guastello D.D., Guastello S.J. Androgyny, gender role behavior, and emotional intelligence among college students and their parents. *Sex Roles: A J. of Research*. 2003. Dec. URL: [http:// www.findarticles.com/p/articles](http://www.findarticles.com/p/articles).
13. Mayer J.D., Salovey P. What is emotional intelligence? Emotional development and emotional intelligence: educational implications. N.Y. : Perseus Books Group, 1997. P. 3–31.
14. Pietrulenicz B., Zhuravlova L. Significance of relationships and psychosocial adaptation during adolescence. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 7–29.

REFERENCES

1. Andreeva I.N. (2004) Ponyatie i struktura emotsional'nogo intellekta [The concept and structure of emotional intelligence]. *Sotsial'no-psikhologicheskie problemy mental'nosti: 6-ya mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Smolensk, 2004)*. Smolensk: SGPU, pp. 22–23.
2. Gardner Govard. (2007) *Struktura razuma: teoriya mnozhestvennogo intellekta* [The structure of mind: theory of multiple intelligences]. “I.D. Vil'yams”, pp. 23–24.
3. Garskova G.G. (1999) Vvedenie ponyatiya “emotsional'nyy intellect” v psikhologicheskuyu teoriyu [Introduction of the concept of “emotional intelligence” into psychological theory]: *Anan'evskie chteniya –99*, pp. 25–26.
4. Goulman D. (2009) Emotsional'nyy intellect [Emotional intelligence]. M.: ACT M., pp. 478.
5. Zhuravljova L.P. (2010) Diagnostyka empatiji ta jiji form u pidlitkovomu ta junac'komu vici [Diagnosis of empathy and its forms in adolescence and young age]. *Naukovyj chasopys Nacional'nogho pedagoghichnogho universytetu imeni M.P. Dragomanova*, vol. 3, no. 55, pp. 154–161.
6. Zhuravljova L.P., Luchkiv V.Z. (2016) Doslidzhennja asertyvnykh strategij povedinky v umovakh rekreaciji [Research of assertive strategies of behavior in the conditions of recreation]. *Nauka i osvita*, no. 9, pp. 59–63.
7. Zhuravljova L.P., Shpak M.M., (2015) Empatija jak psikhologichnyj mekhanizm rozvytku mizhosobystisnogho emocijnogho intelektu [Empathy as a psychological mechanism for the development of interpersonal emotional intelligence]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, vol. III, no. 25, Budapest, pp. 85–88.
8. Lyusin D. V. (2006) Novaya metodika dlya izmereniya emotsional'nogo intellekta: oprosnik EmIn [A new technique for measuring emotional intelligence: the Emin questionnaire]. *Psikhologicheskaya diagnostika*, no. 4, pp. 3–22.

9. Lyusin D.V. (2004) Struktura emotsional'nogo intellekta i svyaz' ego komponentov s individual'nymi osobennostyami: empiricheskiy analiz [The structure of emotional intelligence and the relationship of its components with individual characteristics: an empirical analysis]. *Sotsial'nyy intellekt: teoriya, izmerenie, issledovaniya : sb. nauch. tr.*, Moskva: IP RAN, no. 4, pp. 129–140.
10. Nosenko E.L. (2003) Emocijnyj intelekt: konceptualizacija fenomenu, osnovni funkicii [Emotional intelligence: conceptualization of the phenomenon, basic functions]: monografija. K.: Vyshha shkola, pp. 126.
11. Pivenj M.A. (2013) Rozrobka metodyky diagnostyky emocijnoji zrilosti osobystosti [Development of methods for diagnosing the emotional maturity of the individual]. *Aktualjni problemy psykholohiji: zbirnyk naukovykh pracj Instytutu psykholohiji imeni Gh.S. Kostjuka*. K. (T. 11), (Chastj 2), pp. 224–232.
12. Guastello D.D., Guastello S.J. (2003) Androgyny, gender role behavior, and emotional intelligence among college students and their parents. *Sex Roles: A J. of Research*. Dec. Retrieved from: <http://www.findarticles.com/p/articles>.
13. Mayer J.D., Salovey P. (1997). *What is emotional intelligence? Emotional development and emotional intelligence: educational implications*. N.Y.: Perseus Books Group, pp. 3–31.
14. Pietrulewicz B., Zhuravlova L. (2016). Significance of relationships and psychosocial adaptation during adolescence. *Science and education*, no. 5, pp. 7–29.

УДК 159.9.016
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-19>

ТЕХНОЛОГІЇ ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ В КОНТЕКСТІ ОНТОГЕНЕЗУ ТА ДИЗОНТОГЕНЕЗУ ОСОБИСТІСНОГО СТАНОВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ

Литвиненко О. О.

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
Київський університет імені Бориса Грінченка
вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, Київ, Україна
orcid.org/0000-0003-2152-7285
o.lytvynenko@kubg.edu.ua*

Ключові слова: *підлітковий вік,
психопрофілактика, тренінг,
онтогенез, дизонтогенез,
особистісне становлення.*

У статті представлено результати розробки та апробації тренінгової програми психологічної профілактики, спрямованої на гармонізацію особистісного становлення підлітків. Специфіка програми полягає в її спрямованості на роботу із трьома основними сферами особистості: когнітивною, афективною та поведінковою, а також у методологічній орієнтації на загальні принципи та окремі методики когнітивно-поведінкової терапії. Мета статті полягає у представленні методологічної орієнтації та змістового наповнення програми, а також в аналізі результатів ефективності її реалізації із трьома групами підлітків: тими, які мають порушення слуху та зору, а також тими, хто не має порушень у роботі аналізаторів. Як методи дослідження було використано анкетування та суб'єктивне шкалювання. У ході статистичного аналізу даних відбувалось порівняння двох виборок (до початку тренінгової роботи та після її завершення) за допомогою t-критерію Стьюдента, аналізу середніх величин та стандартних відхилень. Отримані результати свідчать про високу ефективність тренінгової роботи з кожною з досліджуваних категорій підлітків, а також про можливість і доцільність її використання як у форматі групової роботи (очних зустрічей), так і в дистанційному режимі з використанням спеціально розроблених онлайн завдань. При цьому найбільш ефективною виявилась робота з підлітками, що належать до умовно-нормативної групи, а також тими, які мають порушення слуху. Це дозволило реалізувати спробу об'єднання учасників із двох зазначених категорій в єдину інклюзивну групу, результати діяльності якої підтверджують ефективність роботи в такому форматі. Висновки. Описана програма психологічної профілактики може бути використана для практичної роботи з підлітками, чие особистісне становлення відбувається як у контексті онтогенезу, так і в контексті дизонтогенезу. Перспективи подальшої діяльності в цьому напрямі полягають у вдосконаленні дистанційної модифікації програми та в розробці специфічних алгоритмів її реалізації на базі наявних інтернет-майданчиків, призначених для такої роботи.

THE TECHNOLOGIES OF PSYCHOLOGICAL PROPHYLACTICS IN THE CONTEXT OF ONTOGENESIS AND DYSONTOGENESIS OF ADOLESCENTS' PERSONAL FORMATION

Lytvynenko O. O.

Ph.D. in Psychology,

Associate Professor at the Department of Practical Psychology

Borys Grinchenko Kyiv University

Bulvarno-Kudriavska str., 18/2, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0003-2152-7285

o.lytvynenko@kubg.edu.ua

Key words: *adolescence, psychological prophylactics, training, ontogenesis, dysontogenesis, personal development.*

The article presents the results of training program creation and testing. This program of psychological prevention is aimed at harmonizing of the adolescents' personal forming. The specificity of the program lies in its focus on working with three main spheres of personality: cognitive, affective and behavioural, as well as in the methodological focus on general principles and separate methods of cognitive-behavioural therapy. The aim of the article is to present the methodological orientation and content of the program, as well as to analyse the results of its implementation within three groups of adolescents: those who have hearing and visual impairments, and those who do not have disorders of analysers. Questionnaires and subjective scaling were used as research methods. During the statistical analysis of the data, the two samples were compared (before and after the training work) using Student's t-test, analysis of mean indexes and standard deviations. The obtained results testify the high efficiency of training work with each of the adolescents' categories, as well as the possibility and feasibility of its use in the format of group work (face-to-face meetings) and in the distance format using specially designed online tasks. The most effective was the work with adolescents who belong to the conditional-normative group, as well as with those who have hearing impairments. This allowed making an attempt to combine participants from these two categories into a single inclusive group. The results of this group confirm the effectiveness of work in this format. Conclusions. The described program of psychological prevention can be used for practical work with adolescents whose personal development occurs both in the context of ontogenesis and in the context of dysontogenesis. Prospects for further activities in this direction are to improve the online modification of the program and to develop the specific algorithms for its implementation on the basis of existing Internet platforms designed for such work.

Постановка проблеми. Специфіку перебігу процесу становлення особистості підлітків як в онтогенезі, так і в дизонтогенезі можна охарактеризувати, аналізуючи три особистісні сфери: когнітивну, афективну та поведінкову. Різномісний взаємозв'язок між окремими компонентами цих сфер зумовлює цілісність формування вікових новоутворень та системність становлення основних рис і проявів особистості. Урахування результатів проведеного нами емпіричного дослідження [1] дозволило відповідно до кожної сфери виокремити складові частини, які характеризують гармонійне особистісне становлення підлітків. При цьому гармонійність

процесу особистісного становлення ми вбачаємо у: 1) відповідності його віковим нормативам формування новоутворень; 2) суб'єктивному переживанні індивідом психоемоційного благополуччя; 3) готовності до наступного періоду вікового розвитку – юнацького віку.

Досягнення загальної гармонійності є можливим за рахунок гармонійного функціонування кожної із трьох особистісних сфер. Тому нами було виокремлено і описано критерії гармонійного становлення та функціонування кожної з особистісних сфер і представлено параметри, відповідно до яких можна зробити висновок про їх патологізацію (рис. 1).

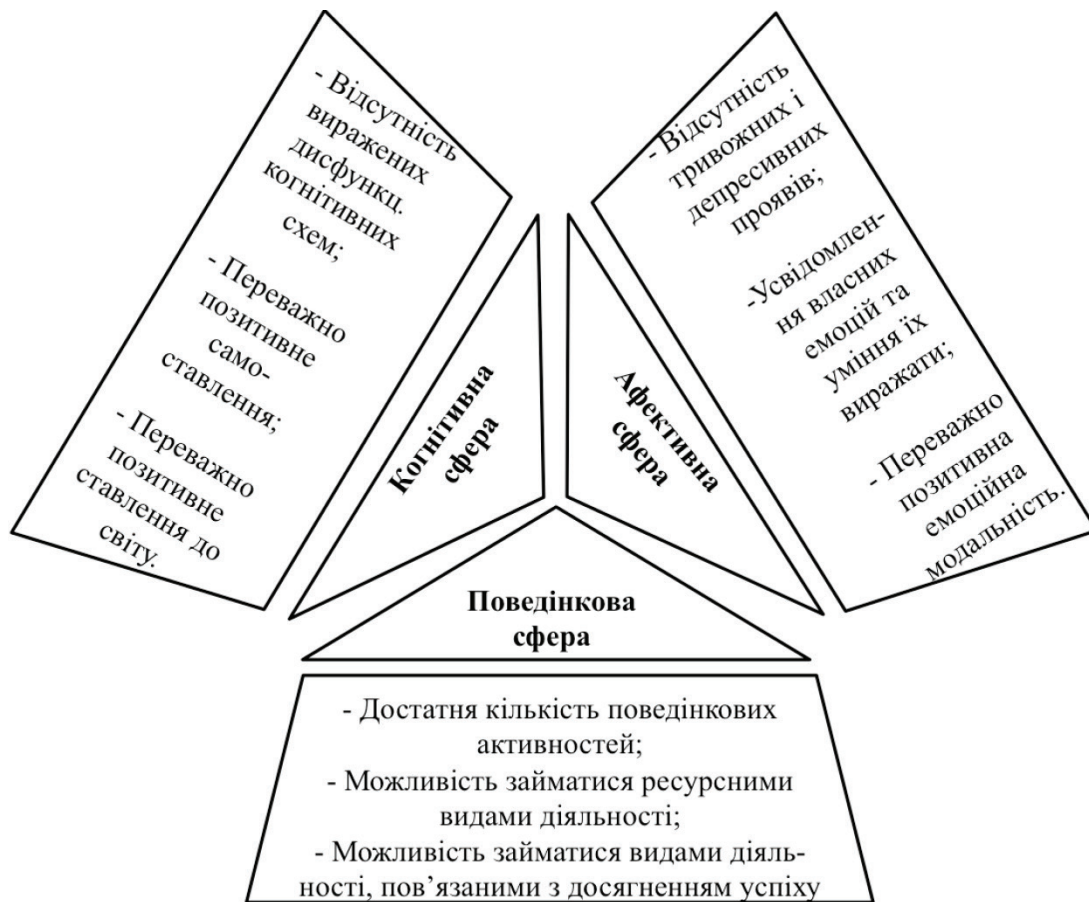

Рис. 1. Складники гармонійного особистісного становлення підлітків

Критерієм гармонійного становлення когнітивної сфери є відсутність виражених дисфункційних схем, переважно позитивне самоствавлення та переважно позитивне ставлення до світу. Науково доведено, що нормальною вважається повна відсутність притаманних людині дисфункційних схем, або ж прояв не більш, ніж 3 схем [2]. Якщо ж підліток демонструє високий рівень прояву 4 і більше з 18 схем, можна говорити про порушення гармонійності його особистісного становлення та загальну патологізацію цього процесу. Позитивне ставлення до себе є результатом безумовної самооцінки та усвідомлення власної цінності [3]. Утім, урахувавши нормативність достатньо різних коливань самооцінки в підлітковому віці, цей параметр варто вимірювати в контексті не абсолютних, а відносних величин. Саме тому тут використовується конструкт «переважно позитивне ставлення», який передбачає можливість прояву досить різноманітних аспектів самоствавлення без порушення загального гармонійного перебігу особистісного становлення.

Відповідний підхід фіксується також і в контексті ставлення до світу. Таке ставлення формується, передусім, у контексті міжособистісної вза-

ємодії. Оскільки одним з основних видів провідної діяльності на цьому етапі є спілкування з однолітками, саме успішність або неуспішність у цій сфері визначає низку параметрів світосприйняття, таких як: ставлення до інших людей, ставлення до навчання та академічна мотивація, оцінка власних можливостей та ін [4]. Тут, як і у випадку із самоствавленням, достатнім є переважання, а не абсолютна вираженість позитивного ставлення. Таким чином, реалізація трьох зазначених параметрів протягом всього процесу особистісної генези в підлітковому віці дозволяє говорити про гармонійність когнітивних проявів індивіда.

Гармонійне становлення афективної сфери особистості також реалізується за трьома параметрами. Першим параметром є відсутність тривожних і депресивних розладів. Такі розлади є одними з найбільш розповсюджених серед порушень емоційної регуляції та за даними ВООЗ зустрічаються у більш, ніж 20% осіб [5]. При цьому вони суттєво знижують якість життя, негативно впливають не лише на психологічне благополуччя індивіда, але й на його фізіологічний стан, та здатні порушити процес становлення особистості підлітків, сповільнюючи його та спри-

чиняючи формування патологічних особистісних рис [6]. Другий критерій, що входить до цієї сфери, передбачає усвідомленням власних емоцій та вміння конструктивно їх виражати, тобто передбачає достатній рівень розвитку емоційного інтелекту. Таке вміння сприяє зниженню психоемоційної напруги, що є особливо значущим у період підлітковості, коли емоційна регуляція порушується внаслідок у тому числі й фізіологічних, гормональних змін [7]. Третім критерієм гармонійної підліткової емоційності є переважання в індивіда позитивної емоційної модальності. Саме емоційна модальність забезпечує становлення притаманного особі загального емоційного фону, який є передумовою для формування низки особистісних рис і проявів [8].

Складовими частинами гармонійного прояву поведінкової сфери в період підлітковості є достатня кількість поведінкових активностей, можливість займатися ресурсними видами діяльності та можливість досягати успіху в певних видах діяльності. Поведінкові активності – це певні види діяльності індивіда, пов'язані з активацією, передусім, фізичної сфери. Заняття ними сприяє насиченню головного мозку киснем, синтезу низки гормонів, в тому числі й ендорфінів, що відповідають за підтримання позитивного психоемоційного стану [9]. Відповідно, депривація цих активностей не лише сповільнює фізичний розвиток організму, який є принципово важливим на етапі підлітковості, але й сприяє пригніченню емоційної сфери та появі депресивних проявів, які, як було зазначено вище, є передумовою формування патологічних рис особистості. Отже, гармонійне особистісне становлення обов'язково передбачає достатню кількість поведінкових активностей. Водночас ресурсні види діяльності можуть бути пов'язані не лише з фізичною (заняття спортом, туризм, активні прогулянки та ін.), але також і з інтелектуальною активацією (живопис, читання, вирішення складних інтелектуальних завдань та ін.). Такі види діяльності сприяють подоланню надмірної напруги та відновленню психоемоційного благополуччя, без якого гармонійне становлення особистості є неможливим [10]. Нарешті, можливість досягати успіху в певних видах діяльності, будучи однією з форм ресурсних активностей, дозволяє особі усвідомлювати власну цінність та впливає на становлення ставлення до себе та до навколишнього світу, що є ключовими компонентами когнітивної сфери.

Отже, очевидним є те, що кожна із трьох особистісних сфер не лише включає параметри, без реалізації яких гармонійне становлення особистості є неможливим, але й є тісно пов'язаною із двома іншими. Це дозволяє припустити, що в разі депривації однієї із цих сфер у період особи-

стісного становлення, можливою є компенсація її функціонування за рахунок активації двох інших. Така ідея склала методологічну основу розроблених нами заходів, спрямованих на гармонізацію особистісного становлення підлітків.

Мета статті полягає у представленні авторської психопрофілактичної програми, спрямованої на гармонізацію особистісного становлення та аналіз результатів ефективності її реалізації з підлітками, які мають порушення слуху та зору, а також тими, хто не має таких порушень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення критеріїв гармонійного особистісного становлення підлітків дозволило розробити модель цілеспрямованого психологічного впливу, мета якого полягає в полегшенні перебігу кризового етапу особистісного становлення в підлітковому віці та формуванні суб'єктивного відчуття задоволеності підлітків власним життям. Досягнення зазначеної мети стало можливим за рахунок реалізації таких завдань: 1) виокремити аспекти психічного життя підлітків, цілеспрямований вплив на які дозволить гармонізувати процес їх особистісного становлення; 2) визначити загальну методологію та підібрати окремі методи і техніки цілеспрямованого психологічного впливу; 3) на основі розробленої методології створити програму психопрофілактичної роботи з підлітками; 4) емпірично перевірити ефективність такої роботи з підлітками, чиє особистісне становлення відбувається в межах онто- та дизонтогенезу.

Психологічна профілактика відбувалась у форматі тренінгу особистісного зростання, принциповою характеристикою якого стала його орієнтація на ключові сфери особистісного становлення, а також можливість реалізації в роботі з підлітками, які мають порушення слуху і зору.

Зважаючи на призначення тренінгу для психічно здорових учасників, чиє особистісне становлення є загалом гармонійним, логіка подачі матеріалу передбачала достатньо високу інтенсивність та значну кількість завдань для самостійного опрацювання. Тривалість реалізації програми склала 4 тижні. На першому етапі тренінгової роботи, окрім знайомства, відбувалась також соціалізація учасників в активність такого формату та психоедукація щодо гармонійного функціонування особистості загалом та проблем особистісного становлення в підлітковому віці зокрема. Визначною характеристикою цього етапу роботи стало включення до нього блоку самопізнання та рефлексії, який передбачав знайомство учасників з низкою особистісних конструктів (таких, як самооцінка, особистісні та характерологічні риси, ціннісні орієнтири та ін.) та самоаналіз щодо рівня та особливостей прояву в них зазначених конструктів.

При цьому, крім іншого, відбувалось ознайомлення учасників із показниками, отриманими в ході їх попередньої психологічної діагностики, та порівняння результатів самоаналізу з даними інструментальних досліджень. Такий підхід дозволив, з одного боку, поглибити саморозуміння підлітків, а з іншого – допомогти їм знайти сфери максимально ефективною реалізації власних унікальних особистісних проявів. Складанню списку таких сфер було присвячене перше тренінгове домашнє завдання.

Другий етап роботи інтегрував афективний та когнітивний блоки. Тобто частина тренінгових активностей була присвячена розвитку емоційного інтелекту, а інша частина – аналізу проблеми особистісних когніцій, усвідомленню учасниками тих когніцій, які є типовими для них, а також знайомству з поняттям корисних ментальних активностей та віднайденню ресурсних для себе активностей. Як домашнє завдання підліткам пропонувалось впроваджувати в повсякденне життя отримані знання і уміння (практикувати ресурсні ментальні активності та відпрацьовувати навички розуміння і вираження емоцій) і фіксувати свої труднощі та досягнення у спеціальних формах для самозвітів.

У межах третього психопрофілактичного етапу відбувалось стратегічне планування поведінкових активностей. Основна увага при цьому приділялась орієнтації сформульованих планів на цілі та цінності особистості. Аналіз особистісних цінностей учасників відбувається з використанням низки якісних методів, таких як рефлексія та самоаналіз, групове обговорення та конструювання життєвих ситуацій. При цьому програма тренінгу не передбачала діагностики ціннісної сфери з використанням стандартизованих психодіагностичних методик. Таке рішення було прийняте з огляду на те, що широта та різноаспектність змістового наповнення ціннісної сфери особистості визначає необхідність її вивчення та аналізу, спираючись виключно на методи та техніки якісного характеру. Відповідний підхід дозволив продемонструвати підліткам варіативність у прояві цінностей, а також можливість їх трансформації протягом різних етапів життя. Водночас опанування рефлексивних технік для аналізу ціннісної сфери забезпечує учасників тренінгу ефективними інструментами для подальшої самодіагностики ціннісної сфери та відповідної корекції поведінкових стратегій.

На основі визначених цінностей відбувалось формулювання оперативних та стратегічних цілей. При цьому використовувались традиційні для такої роботи техніки визначення пріоритетів та оцінки ризиків. Крім того, кожна ціль проходила верифікацію та тестування на відповідність

низці критеріїв. Далі в межах поточного етапу роботи відбувалось оперативне та стратегічне планування, тобто розроблялись покрокові поведінкові алгоритми, спрямовані на досягнення окремих конкретних цілей та орієнтовний план діяльності на найближчі п'ять років, дотримання якого дозволить досягнути більш складних та довгострокових цілей. Таким чином, робота, що розпочалась у межах тренінгу, не завершувалась з його закінченням, а інтегрувалась у повсякденне життя учасників.

Останній етап реалізації психопрофілактичної програми передбачав не лише традиційне для роботи такого формату узагальнення та підведення підсумків, а й додатковий блок роботи, присвячений самоаналізу та рефлексії. У межах цього блоку підлітки поверталися до аналізу власних особистісних рис і проявів, який було розпочато на першому етапі тренінгової роботи, проте робили це з інших позицій, зважаючи на новий досвід, знання та навички, отримані в процесі участі у тренінгу. На основі самоаналізу та обговорення у групі вибудовувались особистісні профілі усіх учасників, які включали їхні ключові характеристики, сильні сторони та ресурси, а також ті сфери практичної діяльності, в яких вони можуть реалізуватись максимально комфортно і успішно.

Психопрофілактична програма також передбачала можливість реалізації як очно, у груповому форматі, так і у форматі онлайн. Це дозволило продовжувати працювати над апробацією програми, попри об'єктивні обмеження, пов'язані із загальнонаціональним карантинном. У межах онлайн-формату психопрофілактичної програми представлено диверсифікований підхід в оцінці виконаних учасниками домашніх завдань. Тобто частина формальних завдань та результатів діагностичних вимірювань оцінювалась автоматично, і на основі такої оцінки приймалось рішення про перехід учасників до опанування наступних етапів або про повторне проходження матеріалу. Водночас частина завдань з огляду на їх складність та багатоаспектність (рефлексивні щоденники та есе) передбачала особисту оцінку психологом-тренером та надання учасникам зворотного зв'язку.

У ході апробації психопрофілактичної програми її було реалізовано з 6 групами у форматі безпосередньої взаємодії та з 51 учасником у форматі онлайн (що за обсягом відповідає 4 робочим групам). При цьому підлітків, які взяли участь у тренінгу, можна умовно розподілити на 3 групи: група А – ті, які мають порушення слуху, група Б – ті, які мають порушення зору і група В – ті, які не мають порушень у роботі аналізаторів. З огляду на низку причин онлайн-робота проводилась виключно з останньою категорією учасників.

Водночас серед 6 тренінгів, проведених у форматі безпосередньої взаємодії, три включали учасників із групи В, по одному – учасників із груп А і Б, та ще один тренінг інтегрував учасників з груп А і В, що дало змогу перевірити гіпотезу про ефективність психопрофілактичної роботи в контексті інклюзивного навчально-виховного процесу.

Реалізація та апробація програми психологічної профілактики відбувалась протягом 2016–2020 років. Загальна кількість учасників, залучених до тренінгової роботи, склала 135 осіб. Вік учасників коливався в діапазоні від 14 до 17 років.

Як критерії ефективності реалізації програми використовувались показники суб'єктивних шкал задоволеності життям. Показники до таких шкал вносились підлітками на початку кожного заняття та обговорювались у групі. Це дозволило проводити постійний моніторинг динаміки змін, що відбувались у психоемоційному стані учасників, та, в разі необхідності, вносити у програму допустимі корективи. Крім того, на основі порівняння показників суб'єктивної задоволеності життям, які демонстрували учасники на початку тренінгу з аналогічними даними, отриманими після його завершення, відбувався аналіз ефективності тренінгових програм та визначення доцільності їх застосування в межах психопрофілактичної та психокорекційної роботи.

Статистичний аналіз даних відбувався з використанням t-критерію Стьюдента для залежних вибірок. Вибір такого методу був зумовлений його придатністю для перевірки гіпотези про те, що середні значення двох генеральних сукупностей, з яких вилучені порівнювані залежні вибірки, відрізняються одна від одної. При цьому припускається можливість порівняння результатів, отриманих на одній вибірці в різних темпоральних точках (напр., до певного впливу та після нього).

У таблиці 1 представлено показники t-критерію Стьюдента, а також середні величини та стандартні відхилення для кожної із п'яти груп рес-

пондентів: А (тих, що мають порушення слуху), Б (тих, що мають порушення зору), В (тих, що мають порушень у роботі аналізаторів) – окремо для груп, які працювали офлайн (у форматі очних зустрічей) та онлайн (в дистанційному форматі) та А+В, в якій було об'єднано для роботи підлітків із двох відповідних груп.

Узагальнюючи показники ефективності реалізації програми психологічної профілактики, можемо зауважити, що позитивна динаміка була характерною для кожної з респондентських груп. Проте змістові характеристики такої динаміки відрізняються залежно від індивідуальних особливостей респондентів, тож доцільним є їх детальний аналіз.

Найбільш ефективною ($t=7,809$) програма виявилась для підлітків із групи В, робота з якими відбувалась в очному форматі. Це дозволяє зробити висновок про загальну резильєнтність підлітків, чиє особистісне становлення відбувається в контексті онтогенезу, та про їх більш високу готовність до позитивних змін внаслідок цілеспрямованого психологічного впливу. Водночас показники ефективності дистанційної роботи з аналогічною категорією учасників виявились не такими високими ($t=2,492$) та хоча і свідчать про наявність позитивних тенденцій, демонструють також їх деяку слабкість. Причину таких результатів ми вбачаємо в нетрадиційності цього формату роботи, окремих технічних труднощах, неможливості використовувати групову динаміку, яка сама по собі є ефективним засобом впливу, а також недостатній самодисциплінованості підлітків, що мала безпосередній вплив на їх відповідальність у виконанні тренінгових завдань.

Схожі показники ефективності були зафіксовані у групах А ($t=3,712$) та А+В ($t=3,093$). Такі дані, будучи достатньо значимими, свідчать про однакову ефективність роботи як з однорідними тренінговими групами, що включають підлітків із порушеннями слуху, так і з інтегрованими групами, до яких одночасно входять особи з відповід-

Таблиця 1

Статистичні значення показників ефективності реалізації психопрофілактичної та психокорекційної програм

Група респондентів	До тренінгу		Після тренінгу		t *
	М	SD	М	SD	
Психологічна профілактика					
Група А	64,2143	15,6656	76,2857	11,0553	3,712
Група Б	74,2727	9,2530	80,0000	7,4297	2,773
Група В (офлайн)	64,8182	14,8595	81,4091	8,6005	7,809
Група В (онлайн)	74,3273	14,4120	79,9091	9,5030	2,392
Група А+В	72,4667	11,9933	79,1333	11,1218	3,093

* усі показники t-критерія є значимими на рівні $>0,05$

ними порушеннями та їх однолітки, які не мають таких порушень. Це можна вважати непрямим підтвердженням нашої гіпотези про нормативність особистісного становлення підлітків, що відбувається в контексті дизонтогенезу, та про його відповідність загальним віковим стандартам і, як наслідок, – про можливість та доцільність психо-профілактичної роботи в інклюзивному форматі.

Значимість показників t-критерію для вибірки підлітків, які мають порушення зору ($t=2,773$), дозволяє зробити загальний висновок про універсальність програми психологічної профілактики та доцільність її застосування для підтримання гармонійності особистісного становлення підлітків в онтогенезі та дизонтогенезі.

Із-поміж отриманих на цьому етапі дослідження показників вартими уваги є також відомості щодо середніх величин за шкалами суб'єктивної задоволеності життям для різних категорій досліджуваних. До початку тренінгу найнижчі показники за зазначеною шкалою продемонстрували підлітки з групи А ($M=64,2143$). Водночас показники представників групи В, залучених до роботи у форматі очних зустрічей були наближеними до цього рівня ($M=64,8182$). Проте у фінальних показниках цих двох груп досліджуваних спостерігались суттєві відмінності. У результаті участі у тренінгу рівень суб'єктивного благополуччя підлітків, які мають порушення слуху, підвищився на 12 пунктів з 100 ($M=76,2857$), тоді як показники показники їх однолітків без відповідних порушень підвищились на одразу на 17 пунктів ($M=81,4091$). Тобто швидкість прояву та інтенсивність позитивної динаміки змін корелює з функціональними особливостями респондентів.

Висновки. Результати статистичного аналізу даних, отриманих у ході практичної апробації

та впровадження програми психологічної профілактики, спрямованої на підтримання гармонійності особистісного становлення, свідчать про її загальну ефективність та доцільність застосування в роботі з різними категоріями підлітків.

Специфіка програми полягає в її спрямованості на роботу із трьома основними сферами особистості: когнітивною, афективною та поведінковою, а також в її методологічній орієнтації на загальні принципи та окремі методики когнітивно-поведінкової терапії. Такий підхід дозволив комплексно оцінити особистісні прояви учасників та науково-обґрунтовано підійти до практичної роботи з ними.

У процесі апробації програми було охоплено три групи підлітків: тих, які мають порушення слуху або зору, а також тих, які не мають порушень у роботі аналізаторів. Тренінгова робота проводилась як із представниками кожної групи окремо, так і в інклюзивному форматі для змішаних груп. Крім того, розроблена програма передбачає можливість реалізації в дистанційному форматі, що є актуальним в умовах карантинних обмежень. Дані, отримані в результаті апробації програми в різних форматах та на різних вибірках, підтверджують її ефективність.

Таким чином, описана програма психологічної профілактики може бути використана для практичної роботи з підлітками, чие особистісне становлення відбувається як у контексті онтогенезу, так і в контексті дизонтогенезу. Перспективи подальшої діяльності в цьому напрямі ми вбачаємо у вдосконаленні дистанційної модифікації програми та в розробці специфічних алгоритмів її реалізації на базі наявних інтернет-майданчиків, призначених для такої роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Литвиненко О.О. Взаємозв'язок когніцій та емоцій підлітків у контексті їх особистісного становлення. *Психологічний часопис*. 2020. Том 6. № 4. С. 159–168. URL : <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4>.
2. Арнц А. Схема-терапія: модель роботи з частками. Львів : Свічадо, 2014. 264 с.
3. Caspi A., Roberts B., Shiner R (2005) Personality Development: Stability and Change. – *Annual Reviews of Psychology*. P. 453–571.
4. Круглова Т.Е. Особенности эмоциональной сферы подростков с разной успеваемостью. *Молодой ученый*. 2017. № 9(143). С. 281–284.
5. Лукьянова И.И. Базовые потребности возраста как основа развития социальной компетентности у подростков. *Психологическая наука и образование*. 2011. № 4. С. 41–47.
6. World Health Organization (2016). Intervention Guide for mental, neurological and substance use disorders in non-specialized health settings. ISBN: 9789241549790.
7. Beck, A. (2014). *Depression: Causes and Treatment*, Second Edition. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
8. Greenberg, L. & Paivio, S. (2007). *Working with Emotions in Psychiatry*. New York : The Guilford Press.
9. Изард К. Психология эмоций. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 464 с. ISBN: 5314000679.
10. Martell, C., Dimidjian, S. & Herman-Dunn, R. (2010). *Behavioral activation for depression: a clinician's guide*. The Guilford Press. New Yourk.

REFERENCES

1. Lytvynenko O. O. Vzayemozv'yazok kohnitsiy ta emotsiy pidlitkiv u konteksti yikh osobystisnoho stanovlennya [The correlation between adolescents' cognitions and emotions in the context of their personal formation]. *Psykhologichnyy chasopys* [Psychological Journal]. 2020. Volume 6. №4. P. 159–168. <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.4> [in Ukrainian].
2. Arntz A. (2014) *Skhema-terapiya: model roboty z chastkamy* [Scheme-therapy: a model of work with particles]. Lviv : Svichado. 264 p. [in Ukrainian].
3. Caspi, A., Roberts, B., Shiner, R. (2005) *Personality Development: Stability and Change*. – Annual Reviews of Psychology. – P. 453—571.
4. Kruglova T. E. Osobennosti emotsional'noy sfery podrostkov s raznoy uspevayemost'yu [Features of the emotional sphere of adolescents with different academic performance]. *Molodoy uchenyy* [Young scientist]. 2017. No. 9 (143). P. 281–284. [in Russian].
5. Lukyanova I. I. Bazovyye potrebnosti vozrasta kak osnova razvitiya sotsial'noy kompetentnosti u podrostkov. [Basic needs of age as the basis for the development of adolescents' social competence]. *Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye*. [Psychological science and education]. 2011. No. 4. P. 41–47. [in Russian].
6. World Health Organization (2016). *Intervention Guide for mental, neurological and substance use disorders in non-specialized health settings*. ISBN: 9789241549790
7. Beck, A. (2014). *Depression: Causes and Treatment, Second Edition*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
8. Greenberg, L. & Paivio, S. (2007). *Working with Emotions in Psychiatry*. New York: The Guilford Press.
9. Izard K. [Psikhologiya emotsiy] *Psychology of emotions*. St. Petersburg: Peter. 2012. 464 p. ISBN: 5314000679. [in Russian].
10. Martell, C., Dimidjian, S. & Herman-Dunn, R. (2010). *Behavioral activation for depression: a clinician's guide*. The Guilford Press. New Yourk.

УДК 159.923-053.5:[37.015.3:78]
DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-20>

ПРОГРАМА РОЗВИТКУ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА У ПРОЦЕСІ МУЗИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ЗМІСТОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ

Олефір В. П.

*старший викладач кафедри спеціальної психології та медицини
факультету спеціальної та інклюзивної освіти
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orsid.org/0000-0003-1016-7595
valentyana.olefir9@gmail.com*

Ключові слова:

*індивідуальність, молодший
школяр, музична діяльність,
модель становлення
індивідуальності, психологічні
умови, навчально-розвивальні
заняття.*

У статті акцентується увага на важливості розвитку індивідуальності молодшого школяра в музичній діяльності. Представлена теоретична модель становлення індивідуальності молодшого школяра, що визначає структуру програми розвитку індивідуальності та послідовність її впровадження в просторі навчального процесу загальноосвітньої школи. Встановлене основне завдання програми – актуалізація таких психологічних умов становлення індивідуальності молодшого школяра у процесі музичної діяльності, як оптимальний рівень тривожності, адекватна самооцінка, позитивна мотивація навчання, ефективне цілепокладання, розвинений самоконтроль та саморегуляція поведінки, креативність, досвід міжособистісної взаємодії. Визначаються основні принципи, дотримання яких важливе під час роботи із молодшими школярами у заданому напрямі: активної участі, творчої активності та співробітництва, принцип «тут і тепер», діалогічності, рівноправного спілкування, індивідуального підходу, зворотного зв'язку, толерантної та коректної педагогічної оцінки. Розкриваються особливості програми розвитку індивідуальності молодшого школяра в музичній діяльності, що являє собою створений авторський цикл навчально-розвивальних занять «Розвиток індивідуальності молодшого школяра на уроках музики» та спрямована на розвиток навичок самопізнання, формування адекватного уявлення, позитивного ставлення до себе, розвиток здатності до самостійної постановки цілей, умінь цілереалізації; оволодіння прийомами саморегуляції, формування довірливої уваги, подолання імпульсивності, розвиток вольових якостей; формування позитивного ставлення до навчання; розвиток пізнавального інтересу, комунікативних навичок, доброзичливості, чуйності, толерантності. Описуються заняття програми, що являють собою комплекс вправ/процедур як авторської модифікації, так і запозичених, які представляють активні методи соціально-психологічного навчання (групова дискусія, рольова гра, вправи на самопізнання і самооцінювання, вправи для розминки), що виконуються в рамках основних видів музичної діяльності – слухання музики, співу, інтонування, гри на музичних інструментах, імпровізації, засвоєння музичних знань.

THE PROGRAM OF DEVELOPMENT OF JUNIOR SCHOOLCHILD INDIVIDUALITY DURING THE MUSICAL ACTIVITY: SUBSTANTIVE AND PROCEDURAL ASPECTS

Olefir V. P.

*Assistant Professor at the Department of Special Psychology and Medicine
of the Faculty of Special and Inclusive Education
National Pedagogical Dragomanov University
Pyrohova str., 9, Kyiv, Ukraine
orsid.org/0000-0003-1016-7595
valentyna.olefir9@gmail.com*

Key words: *individuality, junior schoolchild, musical activity, model of individuality becoming, psychological conditions, educational and developmental lessons.*

The article emphasizes the importance of the development of junior schoolchild's individuality during musical activity. The author has presented the theoretical model of becoming individuality of the junior schoolchild that determined the structure of individuality development program and consistency of its introduction in the context of teaching and learning activities of a general education school. It has been set the key program task – to maintain such psychological conditions for personal becoming of the junior schoolchild during musical activity as an optimal level of anxiety, reasonable self-esteem, positive motivation for education, effective goal setting, developed self-control and self-regulation of behavior, creativity, experience of the interpersonal interaction. The research has identified the basic principles the observance of which is essential during the work with junior schoolchildren in the specified field: an active participation, creative activity and co-cooperation, the “the here and now” principle, the dialogic principle, equal communication, personalized approach, feedback, tolerance and reasonable pedagogical assessment. It has been specified features of the program for the development of junior schoolchild's personality during musical activity that is the author's cycle of educational and developmental practices “Development of personality of a junior schoolchild at music lessons”. The program is designed to build self-awareness skills, form adequate perception, positive attitude to oneself, develop a capacity of independent goal-setting, skills for goal achievement, master self-adjustment techniques, form passive attention, overcome impulsion, advance endurance and stamina, form positive attitude to education, cultivate cognitive interest, social skills, agreeableness, empathy, tolerance. It has been described the program lessons which consist of a complex of exercises/procedures both of the author's modification and borrowed one, which are active methods of the socio-psychological education (a group discussion, role game, exercises for self-awareness and self-esteem, warm-up activities) and executed under the framework of basic kinds of musical activity – listening to music, singing, intoning, playing musical instruments, improvisation, acquisition of musical knowledge.

Постановка проблеми. Проблема розвитку індивідуальності молодшого школяра у процесі музичної діяльності є актуальною для сучасної психолого-педагогічної науки, оскільки має соціальну значущість та не досить досліджена у науковій літературі. Прискорення темпів розвитку різних сфер суспільства, інформатизації, поширення масової культури, збільшення відчуження, нівелювання особистості визначають важливість проблеми розвитку та збереження індивідуальності. Одним із вікових періодів, особливості якого

створюють сприятливе підґрунтя для становлення індивідуальності, є молодший шкільний вік.

Загалом проблема індивідуальності стала предметом вивчення широкого кола як зарубіжних, так і вітчизняних науковців. На думку В.У. Кузьменко, індивідуальність виступає унікальною динамічною системою, структурна основа якої утворюється шляхом поєднання комплексу відмінностей індивідуального (темперамент, стан здоров'я, здібності та інтереси) та особистісного (самосвідомість, соціально-етичний, емоційно-вольовий, потребо-

во-мотиваційний, інтелектуальний розвиток) конструкторів [1]. Ми розглядаємо дане автором визначення як таке, що найбільш повно інтегрує у собі підходи до розуміння вищезазначеного поняття.

Проблема індивідуальності молодшого школяра стала спеціальним предметом теоретичних та емпіричних досліджень досить обмеженого кола науковців (Л.Л. Баландіна [2], О.С. Войтов [3], О.С. Гребенюк [4], Т.Б. Гребенюк [4], Є.С. Давидова [5], Т.М. Хрустальова [6], С.Н. Шибаєва [7] та ін.), в яких встановлюються індивідуальні особливості дітей залежно від статі, характеристик сім'ї, педагогічної обдарованості, рівнів учбової мотивації, особистісної безпорадності тощо.

У наукових працях дослідників засвідчується, що залучення молодшого школяра до музичної діяльності позитивно позначається на таких феноменологічних утвореннях, які водночас характеризують його індивідуальність, як творча активність (Чж. Гуань [8]), креативність (А.В. Ненахова [9], О.О. Травіна [10]), духовно-моральна культура (Л.П. Яненко [11]), моральні уявлення (Т.Б. Сандаккіна [12]), емоційна чуйність (О.В. Гордова [13]), універсальні учбові дії (Л.Л. Алексєєва [14]), самопізнання (А.В. Криніцина [15]), досвід міжособистісної взаємодії (С.О. Мільтонян [16]), навички мисленнєвої діяльності (К.А. Міхєєва [17], Л.В. Яркіна [17]), оптимальний рівень тривожності, позитивна мотивація навчання (М.Б. Корольова [18]). Водночас ми не знайшли спеціальних цілісних наукових досліджень, присвячених проблемі розвитку індивідуальності молодшого школяра у процесі музичної діяльності, що спонукало до проведення нами констатувального експерименту, метою якого окреслилось встановлення психологічних особливостей прояву індивідуальності у молодшому шкільному віці та експериментальне виявлення психологічних умов становлення індивідуальності молодшого школяра. Отримані результати проведеного дослідження привели нас до висновків про те, що: 1) зафіксовані рівні вияву індивідуальності у молодших школярів не можуть бути задовільними, оскільки високий рівень виявляє незначна частина учнів молодшої школи, а більшість має середній та низький рівень розвитку індивідуальності; 2) визначальними психологічними умовами становлення індивідуальності молодшого школяра виступають: оптимальний рівень тривожності, адекватна самооцінка, позитивна мотивація навчання, ефективне цілепокладання, розвинений самоконтроль та саморегуляція поведінки, креативність, досвід міжособистісної взаємодії. Припущення про ефективність актуалізації таких умов з метою розвитку індивідуальності молодшого школяра в процесі музичної діяльності було покладено в основу розробки відповідної програми формувального експерименту.

Мета статті полягає у розкритті змістових та процесуальних аспектів програми формування індивідуальності молодшого школяра у процесі музичної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проведений ними констатувальний експеримент дозволив встановити особливості вияву індивідуальності молодших школярів, її зв'язок із тривожністю, самооцінкою, мотивацією навчання, цілепокладанням, самоконтролем та саморегуляцією поведінки, креативністю, досвідом міжособистісної взаємодії, що дозволило побудувати експериментальну програму з розвитку індивідуальності молодшого школяра в музичній діяльності.

Основною гіпотезою формувального експерименту стала ідея про те, що забезпечення актуалізації психологічних умов за допомогою спеціального психолого-педагогічного супроводу в музичній діяльності сприятиме розвитку індивідуальності молодшого школяра.

Таким чином, зосередження зусиль відбувалося в аспекті актуалізації *психологічних умов* становлення індивідуальності молодшого школяра у процесі музичної діяльності: оптимального рівня тривожності, адекватної самооцінки, позитивної мотивації навчання, ефективного цілепокладання, розвиненого самоконтролю та саморегуляції поведінки, креативності, досвіду міжособистісної взаємодії. Тому в програму були включені завдання на оптимізацію рівня тривожності, корекцію самооцінки, стимулювання позитивного ставлення до себе; розвитку цілепокладання, самоконтролю та саморегуляції поведінки, мотивації навчання, креативності, формування досвіду міжособистісної взаємодії.

Розроблена теоретична модель становлення індивідуальності молодшого школяра визначила структуру програми розвитку індивідуальності та послідовність її впровадження (рис. 1).

Програма розвитку індивідуальності молодшого школяра в музичній діяльності, що базується на розробленій моделі, являла собою розроблений авторський цикл *навчально-розвивальних занять «Розвиток індивідуальності молодшого школяра на уроках музики»*, що проводились раз на тиждень у кількості однієї години (один урок тривалістю 45 хвилин) впродовж навчального року.

Під час проведення навчально-розвивальних занять важливим було дотримання таких принципів, як: принцип активної участі у виконанні завдань, що передбачає таке: якщо є бажання щось сказати та обговорити, то це потрібно зробити, навіть якщо ніяково та страшно, водночас у кожного учня є право промовчати, якщо це відповідає його внутрішньому стану; принцип творчої активності та співробітництва; принцип «тут і тепер»; принцип діалогічності, що передбачає

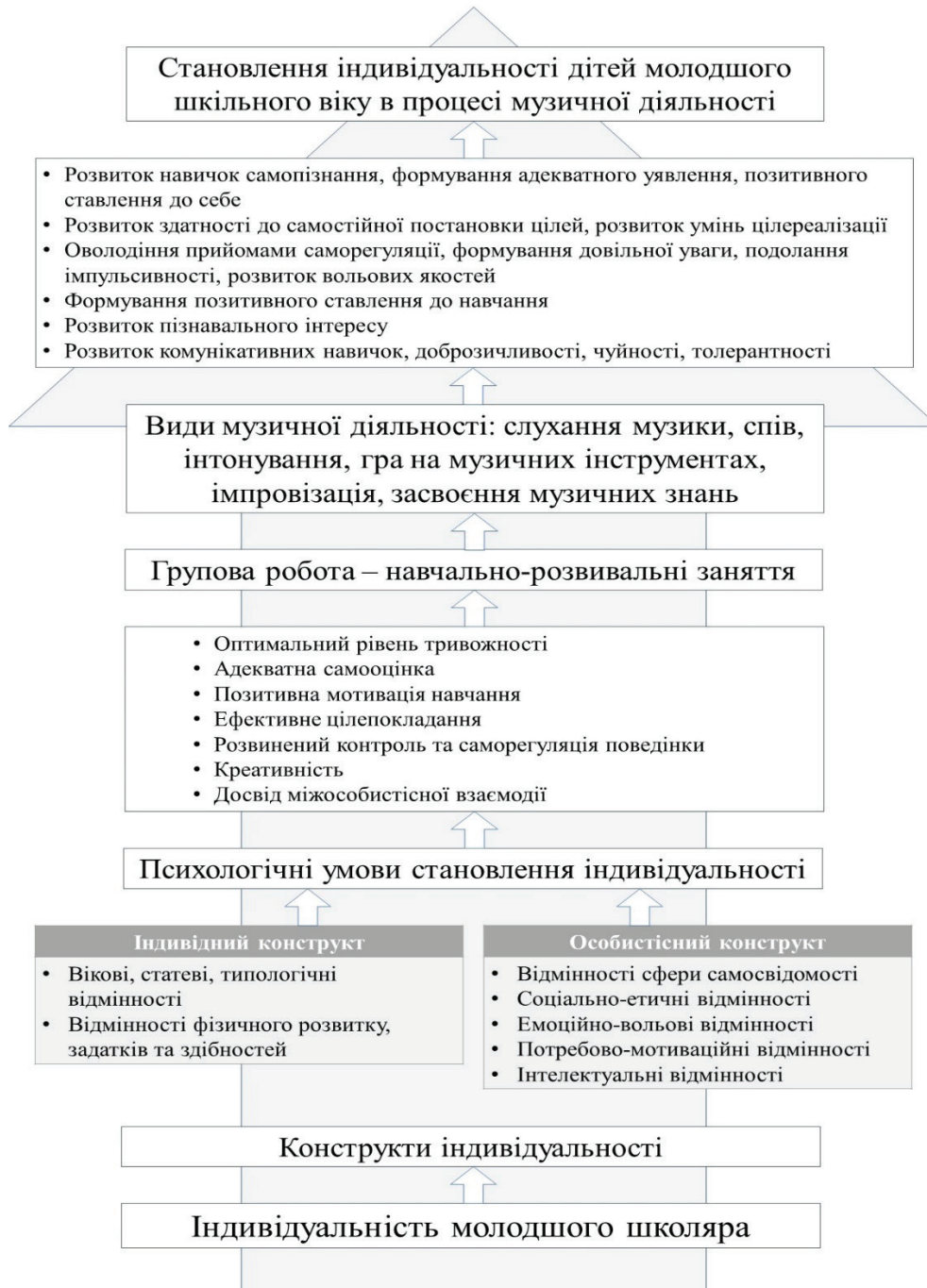

Рис. 1. Модель становлення індивідуальності молодшого школяра в процесі музичної діяльності

налагодження стосунків між учасниками педагогічного процесу. Рівноправне спілкування молодшого школяра з дорослим сприяє зміцненню його індивідуальності. У процесі проведення розвивальних занять акцентувалась увага на праві кожного учасника говорити та обов'язку слухати; принцип індивідуального підходу, що передбачає врахування особливостей вияву індивідуальності, рівня особистісних можливостей, міри відкритості у спілкуванні, характерологічних та темпераментних особливостей школяра; принцип зворот-

ного зв'язку; принцип толерантної та коректної педагогічної оцінки [19, с. 146–147].

Кожне заняття являло собою комплекс вправ/процедур як авторської модифікації, так і запозичених, які представляють активні методи соціально-психологічного навчання (групові дискусії, рольова гра, вправи на самопізнання і самооцінювання, вправи для розминки), що виконувались у рамках основних видів музичної діяльності – слухання музики, співу, інтонування, гри на музичних інструментах, імпровізації, засвоєння музичних знань.

Як зазначалося вище, завданнями програми розвитку індивідуальності молодшого школяра в музичній діяльності стали: оптимізація рівня тривожності, корекція самооцінки, стимулювання позитивного ставлення до себе; розвиток мотивації навчання, цілепокладання, самоконтролю та саморегуляції поведінки, креативності, формування досвіду міжособистісної взаємодії. Зупинимось більш детально на характеристичці кожного із вищезазначених феноменів, на розвиток, корекцію чи формування яких була спрямована наша програма.

Формування *оптимального рівня тривожності* як однієї із психологічних умов розвитку індивідуальності молодшого школяра в музичній діяльності включало роботу, спрямовану на самопізнання емоційної сфери, розвиток емоційної врівноваженості (вправи «Тварини», «Налякай свій страх», гра «Що краще робити під цю музику?», техніка «Розфарбовування фігурок»). Так, вправа «Тварини» [20, с. 62], що представляє метод спрямованої фантазії, допомагає дітям у досить безпечний, м'який спосіб виявити витіснені почуття, потреби, прагнення, думки. Психолог звертається до дітей: «Уявіть, що ви – тварини» (діти вибирають за бажанням). Ви рухаєтесь, як вони, видаєте такі звуки, як вони». Дітям пропонується продемонструвати, як співають тварини, яких вони зображають, як вони звучать, показати це на музичних інструментах. Молодші школярі пояснюють кого і як вони зобразили, дають назву власній імпровізації.

Вправа «Налякай свій страх» [20, с. 61] виконувалась у декілька етапів. Перший етап – робота зі страхами. Психолог навчає дітей ідентифікувати предмет страхів та тривожності. Наприклад, молодшим школярам пропонується зобразити власний страх на папері або вирізати його із паперу (виріж «маску» свого страху). «Як звучить твій страх? Від яких звуків тобі також страшно?». Важливо детально обговорити із дітьми названі проблеми. *Другий етап.* Психолог пропонує дітям фіксувати кожен випадок появи відчуття тривоги та страху в будь-який зручний для них спосіб – роблячи певні помітки-записи, замальовки, добуваючи звуки із певного музичного інструмента чи предмета. Таким чином, складається перелік того, що тривожить кожну дитину, близько 5–10 пунктів. *Третій етап.* Із кожною проблемою, страхом проводиться певна маніпуляція. Психолог забирає малюнок страху чи тривоги до «чарівної скриньки», де страх перетворюється на щось дуже добре та красиве. Перетворення супроводжується музикою. Дітям пропонується також налякати свої страхи гучними, різкими звуками (барабан, металева тарілка, залізна бочка, кришка від каструлі тощо).

«Техніка розфарбовування фігурок» [20, с. 63–64]. Дітям пропонується розфарбу-

вати фігурку для того, щоб побачити, як вона почувається. Після малювання психолог проводить бесіду про почуття та емоції, зображені на малюнках. Обговорюється те, що це за почуття, коли воно виникає, що дитина відчуває, коли воно з'являється та як можна до нього ставитися.

Підібрані нами музичні фрагменти відповідного характеру слугували ілюстраціями обговорюваних почуттів та емоцій, надаючи дітям можливість яскраво їх пережити, уявити яскравіше. Також ми пропонували дітям виявити те чи інше почуття чи емоцію звуками будь-якого музичного інструмента.

Формування *адекватної самооцінки* як однієї із психологічних умов розвитку індивідуальності молодшого школяра в музичній діяльності здійснювалось засобами комплексу спеціальних вправ на самопізнання, формування адекватного уявлення про себе, про свої якості, стимулювання позитивного ставлення до себе (вправи «Мій світ у фарбах, формах і лініях», «Спонтанне малювання під музику», «Мелодизація власних якостей», ігри «Я увесь складаюся зі звуків», «Створи портрет», «Кольорові хатинки»). Так, наприклад, у грі «Я увесь складаюся зі звуків» [20, с. 79], метою якої є самопізнання, самоідентифікація, формування образу «Я», дітям пропонується вибрати серед оточуючих музичних інструментів чи звукових предметів ті, звучання яких, на їхній погляд, найбільше їм підходять. Усі вибрані предмети та інструменти розкладаються біля кожної дитини. Під час бесіди встановлюється, чому дитина вибрала той чи інший інструмент. «Як ти себе чуєш? Як ти звучиш?». Діти складають зі звучань декількох музичних інструментів автопортрет: «Зіграй, як ти звучиш у цей момент? Як ти звучиш, коли сердитися, радієш?». Кожна дитина складає образ власного «Я» засобом комплексу звуків.

Формування *позитивної мотивації навчання* як однієї із психологічних умов становлення індивідуальності молодшого школяра забезпечувалося використанням психолого-технологічних прийомів, вправ розвитку пізнавального інтересу, зацікавленості, захопленості процесом музичної діяльності. Так, із метою стимулювання виникнення в учнів пізнавальних мотивів нами були використані такі психолого-технологічні прийоми [21, с. 17–18]:

1) прийом «захоплення кінцевим результатом діяльності», в основу якого покладена концентрація уваги особистості школяра на продукт діяльності, який би відповідав тому зразку, що собі уявляє учень, або тому, що запропонував для наслідування вчитель. Реалізація такого прийому відбувається через «проходження» учнем мобілізуючого етапу (мета якого актуалізувати, цілеспрямувати потребу в отриманні бажаного результату), прак-

тичного етапу (безпосереднє виконання роботи) та підсумкового етапу (встановлення відповідності такого результату зразку);

2) прийом «вільний вибір завдань та способів їх виконання» дає можливість не тільки проявити творчі здібності, виконати завдання, легші за змістом, тощо, але й поступово наблизити учнів до роботи над складнішими завданнями. Вибір учнями завдання та способу його виконання зумовлений попередніми їх досягненнями або невдачами: отримання негативного результату приводить до пошуку в майбутньому легших вправ, задач, прикладів, а позитивного – важчих;

3) прийом «зіткнення мотиваційних тенденцій» спрямований на розвиток волі школярів. В основу цього прийому покладено моделювання спеціальних ситуацій, які наштовхнуть особистість учня на відстоювання своєї позиції. На шляху до отримання загальноприйнятого рішення кожна дитина аналізує власну концепцію щодо порушеного питання, якщо переконається у своїй неправоті, приймає думку інших або знаходить свій спосіб розв'язання проблемної ситуації та аргументує його всім;

4) гумористична релаксація особливо важлива під час проведення уроків у початковій школі, оскільки дає можливість учням зняти напруженість, створити сприятливі психологічні умови для подальшої роботи;

5) реалізація прийому «позитивний аналог у минулому» передбачає створення сприятливих умов для формування у свідомості учнів оптимістичної позиції через концентрацію уваги школярів на їх досягнення у минулому. Таким чином, у дітей з'являється бажання вирішувати ще складніші проблемні ситуації, розв'язувати важчі задачі тощо;

6) застосування прийому «обмін позиціями «вчитель–учень» сприяє активізації уваги дітей на особливостях викладання програмного матеріалу вчителем, прагненню здобути максимум знань з метою репрезентації своїх можливостей серед однокласників.

З метою успішного управління процесом розвитку *цілепокладання* молодших школярів, на думку І.С. Сивової [22], систему навчально-виховних засобів необхідно орієнтувати на розвиток у молодших школярів здатності до самостійної постановки *учбових цілей* (встановлення *учбового співробітництва* вчителя та учнів у процесі постановки *учбової мети*, використання різних типів ситуацій *свободи вибору мети*, спільне планування школярами змісту уроків та перспективне планування *учбового матеріалу*, організація особистісно орієнтованих педагогічних ситуацій, в яких діти самостійно формулюють *учбові задачі*); а також розвиток умінь *цілереалізації* (колективне складання учнями *узагальноної програми дій*, пов'язаної із досягненням *учбової мети*, проведення *колективних творчих справ*, які дозволяють

кожному молодшому школяреві реально ставати суб'єктом *цілепокладання*) [22].

Із метою розвитку здатності до самостійної постановки *учбових цілей* нами використовувалась технологія створення ситуацій *вільного вибору* декількох типів [22, с. 188]:

I тип – «ситуація *свободи думок*»: 1) настанова вчителя на діяльність дітей – варіанти вибору мети пропонує вчитель); 2) отримання зворотного зв'язку – висловлювання молодшими школярами власної думки; 3) рішення вчителя щодо постановки *цілі* – з урахуванням *думок дітей* і тих, які окреслені заздалегідь;

II тип – «ситуація *жорсткого обмеження свободи вибору мети*»: 1) настанова вчителя – окреслюється *поле вибору мети*; 2) прийняття рішення молодшими школярами – вибір одного із варіантів *учбової мети*; 3) оцінка вчителем успішності діяльності учня – аналіз *наслідків заданої ситуації вибору*; 4) *наслідки ситуації вибору* – оцінка *наслідків власного вибору цілі* учнями;

III тип – «ситуація *колективного вибору*»: 1) створення вчителем ситуації, де кожен може і повинен висловлювати власну думку щодо постановки *цілі* та шляху її досягнення; 2) узгодження *думок*; 3) прийняття *колективного рішення*; 4) *колективне (групове) виконання завдань*; 5) *колективне проведення спільної справи*; 6) *колективне обговорення результату (рефлексія)*.

З метою формування у молодших школярів умінь *моделювати та планувати власні дії*, спрямовані на досягнення поставленої *учбової мети*, дітям пропонувалося організувати діяльність з оволодіння новими знаннями на уроках музики згідно з *планом*, який представлявся у *візуалізованій формі* [22, с. 148].

План уроку оволодіння новим знанням

1 етап – постановка мети – Що я дізнаюся? Навіщо? Для чого? Ми будемо сьогодні вивчати на уроці

Формулюю мету

2 етап – ознайомлення із новим знанням

Цим знанням я оволодіваю сам чи за допомогою учителя

3 етап – застосування нового знання у вправах

Я вчуся застосовувати нове знання

4 етап – контрольний

Я дізнаюся про себе, чи засвоїв я нове знання

Із метою усвідомлення значущості наявності мети діяльності із молодшими школярами проведена дискусія «Чи потрібна мені мета?».

Також нами використовувались такі прийоми, спрямовані на формування *цілепокладання*, як:

1. Формулювання мети за допомогою *ключових дієслів*. Дітям називається тема уроку та пропонується сформулювати мету за допомогою *ключових дієслів* (вивчити, знати, вміти, узагальнити,

довести, порівняти, проаналізувати, розібратися, систематизувати, зробити висновок тощо).

2. Робота над терміном. Учням пропонується у візуальний спосіб назва теми уроку. Необхідно пояснити значення цього слова.

3. Створення проблемних ситуацій. На етапі актуалізації навчального матеріалу проводиться бесіда, спрямована на узагальнення, конкретизацію, логіку роздумів. Діалог підводиться до того, про що діти ще не можуть розповісти з огляду на необізнаність, таким чином виникає проблемна ситуація, для якої необхідні додаткові дослідження або дії, та ставиться ціль.

4. Ситуація «яскравої плями». Серед великої кількості однотипових предметів, слів, літер, фігур одне виділене кольором або розміром. Завдяки вибірковості увага концентрується на виокремленому предметі. Надалі спільними зусиллями з'ясовується причина такої виокремленості, визначається тема та мета уроку.

5. Виключення. Дітям пропонується розглянути серію слайдів (зорове сприймання) або уривки творів (слухове сприймання) та завдяки встановленню спільного, відмінного, загального віднайти зайве, обґрунтувати власний вибір [22].

Розвиток *самоконтролю та саморегуляції* поведінки як однієї із психологічних умов формування індивідуальності молодших школярів передбачав оволодіння прийомами саморегуляції, формування довільної уваги, її зосередженості та концентрованості, подолання імпульсивності. Із цією метою нами були використані такі вправи, як «Метод спрямованої візуалізації», «Звук, що біжить», «Техніки вигадування історій за допомогою шарфа», «Чарівні дзвіночки». Так, однією із вправ, що використовувалась нами для розвитку самоконтролю та саморегуляції поведінки у молодших школярів на уроках музики, був «Метод спрямованої візуалізації» К. О'Коннор у модифікації О.А. Ворожцової [20]. Метою виконання вправи виступає розвиток самоконтролю (над власним тілом та почуттями), моделювання різноманітних життєвих ситуацій, розвиток нових практичних навичок. Кінцевою метою виступає оволодіння прийомами ефективної саморегуляції, однак на початкових етапах дитина виконує чітку інструкцію психолога. Дітям пропонується здійснити подорож у своїй уяві. В методі спрямованої візуалізації головним виступає навчання основ релаксації. Дітям пропонується лягти або зручно розташуватися на стільчику. Техніка прогресивної м'язової релаксації є одним з найефективніших способів підготовки дитини до проведення сеансу спрямованої візуалізації: дитину просять сконцентрувати увагу почергово на різних групах м'язів для того, щоб досягнути їх найбільшого розслаблення, наприкінці досягається розслаблення усіх м'язів.

Однак молодші школярі мають певні утруднення під час проведення техніки прогресивної м'язової релаксації через необхідність зберігати нерухомий стан. Тому, як зауважує О.А. Ворожцова [20], у такому разі більш доречною є техніка почергового напруження та розслаблення основних груп м'язів. Дітям дається інструкція зігнути пальці на ногах, а потім їх розслабити, зігнути ноги в колінах та розслабити м'язи стегон, напружити живіт та розслабити його і т. ін. Кожна група м'язів повільно напружується та розслабляється по кілька разів. І хоча саме глибока м'язова релаксація сприяє успішному проведенню спрямованої візуалізації, на початкових етапах роботи ми просили дітей просто виконувати інструкції, пов'язані з фокусуванням уваги на різних групах м'язів. Варто зазначити, що вчити дітей досягати релаксації слід з відкритими очима. Це допоможе їм у майбутньому активізувати свою уяву в умовах, які не зовсім сприяють зануренню в повну релаксацію. Для досягнення принаймні мінімальної релаксації вводяться елементи спрямованої візуалізації.

Музичний супровід під час виконання вправи слугує загальним фоном, що сприяє кращому розслабленню дітей. Музика з частотою ритму 60 ударів за хвилину допомагає дитині відчути розслаблення м'язів, зосередитися на створюваних нею в уяві образах, синхронізувати дихання, оскільки музичний ритм впливає на довжину хвиль, які генеруються мозком людини, змінює геодинаміку, обмін речовин, гуморальні реакції [20, с. 44]. Досягнувши розслаблення, діти вибудовують за допомогою психолога приємні для них образи, оживлюють приємні спогади, покликани допомогти впоратися у ситуаціях утруднення.

На цьому етапі музика продовжує свій розслаблюючий вплив, одночасно ілюструючи дитячі образи. У пам'яті дітей залишається асоціативний зв'язок між створеними ними образами та музикою у майбутньому, коли в критичній ситуації дитина вдається до допомагаючих візуальних образів із метою саморегуляції та самоконтролю, вони обов'язково будуть посилюватися аудіообразами.

У вправі «Чарівні дзвіночки» [20, с. 75–76] діти на головах мають одягнені шапочки або обідочки із дзвіночками, які дзвенять за найменшого руху. Це дозволяє в ігровій формі здійснювати контроль над власним тілом. Звуковий сигнал підсилює контролюючий ефект.

Завдання 1. Пройти так, щоб дзвоник не задзвеніли: звичним кроком, на пальчиках, на п'ятках, назад, бочком, навприсядки.

Завдання 2. Станцювати так, щоб дзвоник не задзвеніли.

Завдання 3. Рухатися, як улюблена тваринка, щоб не задзвеніли.

Завдання 4. Естафета. Діти діляться на дві команди. В кожній команді передають м'яч так, щоб дзвоники на головах не задзвеніли. Якщо ж правила не дотримано – нараховуються штрафні бали. Перемагає та команда, яка краще впорасться із завданням.

З метою актуалізації *креативності* як однієї із психологічних умов становлення індивідуальності молодшого школяра ми використовували завдання-вправи на розвиток творчих здібностей («Мелодії зими», «Малюнок-враження від почутої музики», «Вірш до почутої музики», «Якби я був композитором, моя б музика була...», «Музичний характер моїх близьких людей», «Мелодія мого улюбленого вірша» та ін.).

Так, для прикладу, метою вправи-бесіди «Мелодії зими» [23] є розвиток творчих здібностей, емоційного сприйняття музики, вміння відчувати її настрій, порівнювати явища природи зі звучанням мелодій. Щоб дітям легше було відчувати музику, їм пропонується вільно рухатися під її звуки, втілюючи образи в рухах. Молодші школярі навчаються порівнювати твори поетів і композиторів.

Дітям пропонується виразно прочитати вірші, в яких розповідається про зимові явища та настрої людей, коли вони їх спостерігають. Молодші школярі розмірковують, якими словами можна описати певні зимові явища? І чи можна було б їхні особливості передати за допомогою музики?

Дітям за допомогою казкових героїв Джмелика, Книжечки, Пензлика та Нотки пропонується познайомитися із музичними творами композиторів.

«Зимового вечора Джмелик, Книжечка та Пензлик пробиралися через замети на гостину до Нотки. Надворі тріщав мороз, завивала хуртовина, і всі добряче змерзли. У Джмелика аж зуби цокотіли. Коли нарешті дісталися до Нотчиного будинку, він спересердя тупнув ногою, струшуючи сніг:

– От каверзна зима! Колючі сніжинки б'ють в обличчя, холодний вітер збиває з ніг...

– А мені подобається зима! – сказав Пензлик. – Особливо коли йде сніг: люблю спостерігати, як сніжинки падають одна за одною... Це просто заворожує...

– Напевно, ти відчуваєш те саме, що й композитор Клод Дебюссі. Ось один з його творів. – Нотка увімкнула музику.

Молодшим школярам пропонується послухати фортепіанну п'єсу «Сніг танцює» з циклу К. Дебюссі «Дитячий куточок».

– Що вам нагадує початок п'єси? (Починається снігопад, з неба летять перші сніжинки, їх стає все більше, більше...).

– Що ви чуєте в музиці: плавність, наспівність чи уривчасті звуки? (То вгору, то вниз. Вони ніби і

справді танцюють – це вітер здіймає і закручує їх у білому вирі).

– Як рухаються звуки-«сніжинки» – вгору чи вниз? (Уривчасті звуки, кожен – ніби колюча сніжинка).

– Коли ви будете вдома, а за вікном почнеться снігопад, увімкніть п'єсу і спробуйте послухати її, спостерігаючи за сніжинками.

Та чи всім композиторам подобається зима? Нотка та її друзі пропонують дітям прослухати інші зимові музичні твори: невеселий фрагмент з ораторії Йозефа Гайдна «Зима» й таємничо-казкову варіацію Феї зими Сергія Прокоф'єва з балету «Попелюшка».

Надалі учням пропонується намалювати зиму такою, якою її відтворили у музиці різні композитори.

– А чи подобається зима вам? Що у зимі добре, а що – не дуже?

– Чи існує така пора року, яку можна назвати доброю з усіх поглядів? А тільки поганою?

– Прислухайтесь до зимового оркестру, який виконує музику природи за віконечком. Які мотиви ви чуєте? Партії яких солістів розрізняєте?

– Які звуки вам подобаються, а які ні?

– Як би ви передали звуки зими за допомогою дитячих музичних інструментів?

Відпрацювання навичок *міжособистісної взаємодії* як однієї із психологічних умов формування індивідуальності молодшого школяра в музичній діяльності включало роботу в напрямі розвитку умінь комунікувати, розуміти один одного, взаємодіяти разом, працювати в команді, доброзичливо, чуйно, толерантно ставитися до інших. Із цією метою нами були використані техніки, вправи, ігри «Музична казка», «Музичні оповідки про іграшки», гра «Вітерець і Хмаринка», «Спільнохід», вистава «Чи другом стати може той, хто на нас не схожий?».

«Музичні оповідки про іграшки» [24] вирішують завдання слухання і обговорення музики для учнів молодших класів, навчають дітей розуміти музичну мову, зміст музичних творів, уявляти образи, які створюють композитор і виконавець. А переглядаючи твори живопису, що розповідають про дітей та їхні іграшки, молодші школярі можуть краще уявити ситуації та почуття, які описує музика. Музичні історії – привід обговорити з дітьми життєві ситуації, допомогти їм подивитися на власні дії збоку, звернути увагу на почуття – власні та інших людей, навчитися з повагою ставитися до них.

Музичні твори допомагають показати дітям, як мовою звуків можна розповісти про життя людей і навколишній світ, висловлювати власні враження

від музичних творів та ставлення до їхнього змісту, визначати настрій і характер музики, виражати його у пластичних рухах, відчувати смислові наголоси мелодії.

«Музика вміє передавати почуття без слів. Прислухайтесь – і відчуєте радість чи смуток, захоплення чи здивування, що їх композитор передав за допомогою нот, а музиканти-виконавці озвучили для нас, слухачів. Сьогодні ми послухаємо музичні оповідки, які не залишать байдужою жодну дитину, адже їхні головні персонажі – іграшки».

Послухайте п'єсу Віктора Косенка «Не хочуть купити ведмедика».

– Весела ця музика чи сумна?

– Чи хочеться під неї усміхатися? Бігати?

– Які рухи найбільше їй відповідають? Які емоції вона викликає?

Уявіть: ви – біля вітрини іграшкового магазину. Очі розбігаються – все таке гарне... А найкращий оцей пухнастенький ведмедик. Так хочеться пригорнути його до себе й ніколи не відпускати... Варто лише попросити татуса, щоб купив... Або мамусю...

– Чи попросили б ви батьків про нову іграшку? Якщо так, то якими словами?

Але у відповідь звучить відмова... І тут до бажання мати нову іграшку додаються образа, подив – хіба дорослі не розуміють, як мені цей ведмедик подобається і як добре буде нам удвох? Можливо, варто попросити ще раз?

Послухайте музику знову. Зверніть увагу: мелодія повторюється кілька разів.

– Чи різняться повтори? Чим?

З кожним повтором мелодія стає дедалі сумнішою, а прохання – жалібнішими. Так і чується настійливе: «Купи, купи, ну ку-п-и-и, бу-у-удь ла-а-аска-а-а...». А бажаної відповіді все немає. Ще в музиці вчуваються короткі пронизливі нотки. Як ви гадаєте, що це? Можливо, це останній «аргумент» – сльози? Крап, крап, крап... Наприкінці музика стає зовсім сумною. Мабуть, сльози котяться вже нестримним потоком...

Як ви гадаєте, чи виконають батьки таке прохання?

Чи варто за допомогою сліз умовляти рідних виконати ваші бажання?

Надалі молодшим школярам пропонувалося послухати та обговорити такі музичні п'єси про іграшки – «Купили ведмедика» Віктора Косенка (з альбому «24 дитячі п'єси для фортепіано»); «Нова лялька», «Хвороба ляльки» Петра Чайковського (з «Дитячого альбому») – та переглянути картини художників про дітей.

Вправа «Спільнохід» [24] сприяє розвитку уміння працювати у команді, здатності до взаєморозуміння. Із цупкого картону виготовля-

ються лижі із кріпленнями для двох гравців. Кожна пара отримує завдання пройти маршрут за допомогою спільнохода. Якщо це добре вдається вдвох, завдання ускладнюється – спільноходом необхідно пройти втрох, вчотирих, вшістьох. Вправа виконується під рухливу музику. Особливості взаємодії після виконання вправи обговорюються із молодшими школярами: кому вдалося виконати завдання найкраще? чи можна сказати, що ви працювали як єдине ціле, як команда? чому? що вам допомогло зрозуміти одне одного? що ще може гарно вдаватися такій команді? поміркуйте, чого навчає вас така гра.

Висновки і перспективи подальших розробок у цьому напрямі. Таким чином, теоретична модель формування індивідуальності молодшого школяра в музичній діяльності, що передбачає актуалізацію психологічних умов її становлення, – оптимального рівня тривожності, адекватної самооцінки, позитивної мотивації навчання, ефективного цілепокладання, розвинутого самоконтролю та саморегуляції поведінки, креативності, досвіду міжособистісної взаємодії, виступає основою програми навчально-розвивальних занять з формування індивідуальності молодшого школяра в музичній діяльності. Навчально-розвивальні заняття «Розвиток індивідуальності молодшого школяра на уроках музики» передбачають напрями роботи, які спрямовані на формування у молодших школярів навичок самопізнання, позитивного ставлення до себе, розвитку емоційної врівноваженості, здатності до самостійної постановки цілей та умінь цілереалізації, оволодіння прийомами саморегуляції, розвитку вольових якостей, подолання імпульсивності, формування довільної уваги, розвитку пізнавального інтересу, творчих здібностей, комунікативних навичок, доброзичливості, чуйності, толерантності. Заняття програми, що являють собою комплекс вправ/процедур, представляють активні методи соціально-психологічного навчання (групова дискусія, рольова гра, вправи на самопізнання і самооцінювання, вправи для розминки), що виконуються в рамках основних видів музичної діяльності – слухання музики, співу, інтонування, гри на музичних інструментах, імпровізації, засвоєння музичних знань. Наступним етапом нашої роботи стане перевірка ефективності розробленої програми навчально-розвивальних занять з формування індивідуальності молодшого школяра в музичній діяльності, а також формулювання практичних рекомендацій учителям музики та шкільним психологам щодо розвитку індивідуальності у молодшому шкільному віці засобами музичної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузьменко В.У. Психолого-педагогічні основи розвитку індивідуальності дитини від 3 до 7 років : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2006. 41 с.
2. Баландина Л.Л. Гендерные особенности детей из многодетных и однодетных семей. *Пол и Gender в интегральном исследовании индивидуальности человека* / Под общ. ред. Б.А. Вяткина. Пермь : Книжный мир, 2008. С. 57–74.
3. Войтов А.С. Развитие интегральной индивидуальности младших школьников с низким уровнем учебной мотивации : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.07. Пятигорск, 2014. 24 с.
4. Гребенюк О.С. Основы педагогики индивидуальности. Калининград : Изд-во КГУ, 2000. 572 с.
5. Давыдова Е.С. О влиянии личностной беспомощности на учебную активность и особенности структуры интегральной индивидуальности младших школьников. *Вестник КГУ имени Н.А. Некрасова. Психология*. 2007. Т. 13. С. 145–152.
6. Хрусталева Т.М. Половозрастные характеристики педагогической одаренности школьников различных возрастов. *Пол и Gender в интегральном исследовании индивидуальности человека* / Под общ. ред. Б.А. Вяткина. Пермь : Книжный мир, 2008. С. 231–258.
7. Шибяева С.И. Формирование индивидуальности школьника: состояние проблемы. *Научные ведомости. Серия «Гуманитарные науки»*. 2012. № 12 (131). Выпуск 14. С. 179–183.
8. Чжуан Гуань. Методика формування творчої активності учнів початкової школи в процесі навчально-музичної діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2017. 22 с.
9. Ненахова А.В. Развитие креативности детей 6–7 лет в процессе музыкально-игровой деятельности. *Педагогика искусства*. 2011. № 2. URL: <http://www.art-education.ru/electronic-journal/razvitie-kreativnosti-detey-6-7-let-v-processe-muzykalno-igrovoy-deyatelnosti>.
10. Травина Е. Творческое развитие учащихся на уроке музыки. *Искусство в школе*, 2008. № 6. С. 78–80.
11. Яненко Л.П. Формирование основ духовно-нравственной культуры младших школьников средствами музыкального искусства : автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01. Елец, 2015. 25 с.
12. Сандабкина Т.Б. Формирование нравственных представлений младших школьников в процессе музыкального образования : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Улан-Удэ, 2013. 26 с.
13. Гордова О.В. Спільна музично-ігрова діяльність як засіб корекції емоційної сфери першокласників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2011. 25 с.
14. Алексеева Л.Л. Формирование универсальных учебных действий на уроках искусства в школе: теоретические аспекты и возможности реализации. *Педагогика искусства*. 2012. № 2. URL: <http://www.art-education.ru/electronic-journal/formirovanie-universalnyh-uchebnyh-deystviy-na-urokah-iskusstva-v-shkole>.
15. Криницина А.В. Педагогические технологии развития самопознания младших школьников в художественно-творческой деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Москва, 2011. 263 с.
16. Мильтоян С.О. Формирование опыта межличностного взаимодействия у младших школьников в процессе музыкальной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Кострома, 2009. 217 с.
17. Яркіна Л.В. Формирование навыков мыслеречевой деятельности учащихся на уроках музыки. *Педагогика и психология образования*. 2014. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-navykov-mysle-rechevoy-deyatelnosti-uchaschihsya-na-urokah-muzyki>.
18. Королева М.Б. Музыкальная деятельность как средство развития старших дошкольников. Интернет-журнал «*Науковедение*». Вып. 4. 2013. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/muzykalnaya-deyatelnost-kak-sredstvo-razvitiya-starshih-doshkolnikov>.
19. Заміщак М.І. Психологічні умови становлення моральної самооцінки молодших школярів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Дрогобич, 2014. 268 с.
20. Ворожцова О.А. Музыка и игра в детской психотерапии. Москва : Изд-во Института психотерапии. 2004. 90 с.
21. Гузенко О.А. Формування мотивації навчання молодших школярів в умовах особистісно орієнтованої освіти : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09. Луцьк, 2002. 21 с.
22. Сивова И.С. Развитие целеполагания младших школьников в учебной деятельности : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Волгоград, 1999. 207 с.
23. Васильева Н. Мелодії зими. *Джміль*. № 1. 2018. С. 20–21.
24. Стеценко І. Музичні оповідки про іграшки. *Джміль*. № 1. 2016. С. 26–27.

REFERENCES

1. Kuzmenko, V.U. (2006). *Psykhologo-pedahohichni osnovy rozvytku indyvidualnosti dytyny vid 3 do 7 rokiv* [Psychological and pedagogical fundamentals of individuality development of a child aged 3–7 years]. (PhD Thesis), Kyiv.

2. Balandina, L.L. (2008). Gendernye osobennosti detej iz mnogodetnyh i odnodetnyh semej [Gender features of children from multiple children and only-child families]. *Pol i Gender v integralnom issledovanii individualnosti cheloveka* [Sex and Gender in the integral research of human individuality]. Perm: Knizhnyj mir, pp. 57–74.
3. Vojtov, A.S. (2014). Razvitie integralnoj individualnosti mladshih shkolnikov s nizkim urovnem uchebnoj motivacii [Development of integral individuality of junior schoolchildren having a low level of education motivation]. (PhD Thesis), Pyatigorsk.
4. Grebenyuk, O.S. (2000). Osnovy pedagogiki individualnosti [Fundamentals of individuality pedagogy]. Kaliningrad: Izd-vo KGU.
5. Davydova, E.S. (2007). O vliyanii lichnostnoj bespomoshnosti na uchebnuyu aktivnost i osobennosti struktury integralnoj individualnosti mladshih shkolnikov [On the influence of personal educational helplessness and features of the structure of integral individuality of junior schoolchildren]. *Bulletin of KSU named after N.A. Nekrasov. Psychology*, Vol. 13, pp. 145–152.
6. Hrustaleva, T.M. (2008). Polovozrastnye harakteristiki pedagogicheskoy odarennosti shkolnikov razlichnyh vozrastov [Age and gender characteristics of educative capacity of schoolchildren of different ages]. *Pol i Gender v integralnom issledovanii individualnosti cheloveka* [Sex and Gender in the integral research of human individuality]. Perm: Knizhnyj mir, pp. 231–258.
7. Shibaeva, S.I. (2012). Formirovanie individualnosti shkolnika: sostoyanie problemy [Formation of student's individuality: problem status]. *Scientific Journal. Series Humanities*, Vol. 14, No. 12 (131), pp. 179–183.
8. Zhuang, Guan (2017). Metodyka formuvannia tvorchoi aktyvnosti uchniv pochatkovoї shkoly v protsesi navchalno-muzychnoi diialnosti [Methodology of the formation of creative activity of primary school children during the educative-musical activity]. (PhD Thesis), Kyiv.
9. Nenahova, A.V. (2011). Razvitie kreativnosti detej 6–7 let v processe muzykalno-igrovoj deyatel'nosti [Development of creativity of children aged 6–7 years old during the musical-play activity]. *Arts Pedagogy*, No. 2. Retrieved from: <http://www.art-education.ru/electronic-journal/razvitie-kreativnosti-detey-6-7-let-v-processe-muzykalno-igrovoy-deyatelnosti>.
10. Travina, E. (2008). Tvorcheskoe razvitie uchashihsya na uroke muzyki [Creative development of students at music lesson]. *Arts in school*, No. 6, pp. 78–80.
11. Yanenko, L.P. (2015). Formirovanie osnov duhovno-nravstvennoj kultury mladshih shkolnikov sredstvami muzykalnogo iskusstva [Formation of the principles of spiritual-moral culture of junior schoolchildren through the means of musical art]. (PhD Thesis), Elec.
12. Sandabkina, T.B. (2013). Formirovanie нравstvennykh predstavlenij mladshih shkolnikov v processe muzykalnogo obrazovaniya [Formation of moral ideas of junior schoolchildren in the course of musical education]. (PhD Thesis), Ulan-Ude.
13. Hordova, O.V. (2011). Spilna muzychno-ihrova diialnist yak zasib korektsii emotsiinoi sfery pershoklasnykiv [Overall musical-play activity as a means of improvement of mood of first-grade pupils]. (PhD Thesis), Kyiv.
14. Alekseeva, L.L. (2012). Formirovanie universalnykh uchebnykh dejstvij na urokah iskusstva v shkole: teoreticheskie aspekty i vozmozhnosti realizacii [Formation of the universal training actions at art school lessons: theoretical aspects and feasibility]. *Pedagogy of arts*, No. 2. Retrieved from: <http://www.art-education.ru/electronic-journal/formirovanie-universalnykh-uchebnykh-deystviy-na-urokah-iskusstva-v-shkole>.
15. Krinicyna, A.V. (2011). Pedagogicheskie tehnologii razvitiya samopoznaniya mladshih shkolnikov v hudozhestvenno-tvorcheskoj deyatel'nosti [Pedagogical technologies of the development of self-awareness of junior schoolchildren in artistic-creative activity]. (PhD Thesis), Moskva.
16. Miltonyan, S.O. (2009). Formirovanie opyta mezhlchnostnogo vzaimodejstviya u mladshih shkolnikov v processe muzykalnoj deyatel'nosti [Formation of the experience of interpersonal interaction of junior schoolchildren during musical activity]. (PhD Thesis), Kostroma.
17. Yarkina, L.V. (2014). Formirovanie navykov myslerechevoj deyatel'nosti uchashihsya na urokah muzyki [Development of students' skills of cognitive-speech activity at music lessons]. *Pedagogy and education psychology*. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/formirovanie-navykov-mysle-rechevoj-deyatelnosti-uchashihsya-na-urokah-muzyki>.
18. Koroleva, M.B. (2013). Muzykalnaya deyatel'nost kak sredstvo razvitiya starshih doshkolnikov [Music activity as a means of the development of over-fives]. *Online journal "Science Studies"*, Vol. 4. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/muzykalnaya-deyatelnost-kak-sredstvo-razvitiya-starshih-doshkolnikov>.
19. Zamishchak, M.I. (2014). Psykholohichni umovy stanovlennia moralnoi samoostinky molodshykh shkoliariv [Psychological conditions of the formation of moral self-esteem of junior schoolchildren]. (PhD Thesis), Drohobych.

20. Vorozhcova, O.A. (2004). Muzyka i igra v detskoj psihoterapii [Music and playing in child mental therapy]. Moscow: Izd-vo Instituta psihoterapii [in Russian].
21. Huzenko, O.A. (2002). Formuvannia motyvatsii navchannia molodshykh shkolariv v umovakh osobystno oriantovanoi osvity [Formation of learning motivation of junior schoolchildren in the context of person-oriented education]. (PhD Thesis), Lutsk.
22. Sivova, I.S. (1999). Razvitie celepolaganiya mladshih shkolnikov v uchebnoj deyatel'nosti [Development of goal-setting of junior schoolchildren during learning activity]. (PhD Thesis), Volgograd.
23. Vasylieva, N. (2018). Melodii zymy [Winter melodies]. *Dzhmil*, No. 1, pp. 20–21.
24. Stetsenko, I. (2016). Muzychni opovidky pro ihrashky [Musical stories about toys]. *Dzhmil*, Vol. 1, pp. 26–27.

РОЗВИТОК САМОСТІЙНОСТІ ЯК ОСОБИСТІСНОЇ ЯКОСТІ ПІДЛІТКА

Поліщук Д. С.

аспірантка кафедри психології

факультету філософії та суспільствознавства

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

вул. Пирогова, 9, Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-6400-624X

daria_polishchuk@ukr.net

Ключові слова: *самостійність, відповідальність, активність, незалежність, самостійна діяльність, розвиток особистості, підлітковий вік, особистісне зростання.*

У статті розглянуто наукові погляди психологів сучасності на сутність поняття самостійності, проаналізовано його характеристики, розкрито зміст поняття на сучасному етапі розвитку науки, а також розглянуто симптомокомплекс особистісних якостей, які є необхідними для розвитку самостійності, який дозволяє досягати результатів діяльності, що відповідають суб'єктивним критеріям успішності без сторонньої допомоги, а саме: схильність до самостійної роботи, без контролю ззовні; наполегливість у досягненні цілей; почуття відповідальності, схильність до систематичного планування своєї діяльності; вміння зосереджуватись на виконанні завдання; внутрішня потреба доводити розпочату справу до її завершення; розвинений самоконтроль та рефлексія; розвинена здатність до антиципації; здатність критично оцінювати свій успіх (або невдачу) в діяльності і вміння правильно аналізувати їх чинники тощо.

У рамках проведеного нами експериментального дослідження було виявлено критерії, показники, рівні розвитку, вікову динаміку та гендерні особливості самостійності дитини підліткового віку.

Констатовано недостатній рівень та незначну динаміку самостійності впродовж підліткового віку, що зумовлює необхідність цілеспрямованого впливу на становлення даного феномену як особистісної якості підлітка.

Наведені результати констатувального експерименту з вивчення прояву самостійності в дітей підліткового віку доводять, що лише одна четверта частина досліджуваних підлітків проявляє у своїй поведінці ознаки самостійної людини.

Показано динаміку розвитку самостійності, яка характеризується незначним підвищенням досліджуваного феномену в дівчат протягом підліткового віку та незначним його розвитком у хлопців. Зазначено, що сучасні підлітки мають поверхове уявлення про феномен самостійності як особистісної якості, оскільки в них значно переважає бажання виглядати дорослими, аніж бути.

Наголошено на необхідності розвитку даної якості людини для полегшення входження підлітка в дорослий світ та з метою активізації його особистісного зростання.

DEVELOPMENT OF INDEPENDENCE AS A PERSONAL QUALITY OF A TEENAGER

Polishchuk D. S.

*Postgraduate Student at the Department of Psychology
of the Faculty of Philosophy and Social Sciences
National Pedagogical Dragomanov University
Pyrohova str., 9, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-6400-624X
daria_polishchuk@ukr.net*

Key words: *independence, responsibility, activity, independence, independent activity, personality development, adolescence, personal growth.*

The article considers the scientific views of modern psychologists on the essence of the concept of independence, analyzes its characteristics, reveals the meaning of the concept at the present stage of development of science, and considers the symptom complex of personal qualities necessary for independence, which allows to achieve subjective performance criteria without outside help, namely: tendency to work independently, without external control; persistence in achieving goals; sense of responsibility, tendency to systematic planning of their activities; ability to focus on the task; internal need to bring the initiated case to its completion; developed self-control and reflection; developed ability to anticipation; the ability to critically evaluate their success (or failure) in activities and be able to properly analyze their factors, and so on.

In the framework of our experimental study, the criteria, indicators, levels of development, age dynamics and gender characteristics of the independence of the adolescent child's personality were identified.

Insufficient level and insignificant dynamics of independence during adolescence are stated, which presupposes the need for purposeful influence on the formation of this phenomenon as a personal quality of a teenager.

The results of a confirmatory experiment to study the manifestation of independence in adolescents prove that only one quarter of the studied adolescents show signs of independent behavior in their behavior.

The dynamics of the development of independence is shown, which is characterized by a slight increase in the studied phenomenon in girls during adolescence and a slight development in boys. It is noted that modern adolescents have a superficial idea of the phenomenon of independence as a personal quality, because they have a much greater desire to look like an adult than to be, because the latter involves taking full responsibility for one's actions and deeds, and a teenager who was recently a child himself is not ready for such drastic changes.

Emphasis is placed on the need to develop this human quality to facilitate the entry of adolescents into the adult world and to enhance his personal growth.

Постановка проблеми. В українському суспільстві сьогодні відбуваються істотні перетворення в рамках шкільної освіти. Метою сучасної освітньої реформи згідно із Законом України «Про освіту» є спрямованість на «всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору» [9], тобто реалізацію внутрішнього потенціалу особистості дитини, розвиток умінь проявляти активність, рішучість, незалежність, ініціативність тощо, а ключовою особистісною характеристикою в цьому процесі має виступати самостійність, як основа особистісного зростання дитини підліткового віку. Тому вкрай важливим для періоду підлітковості є вміння самостійно ставити перед собою цілі та реалізовувати їх на практиці.

Самостійність має велике значення для особистісного розвитку підлітка. Оскільки період підлітковості є перехідним етапом від дитинства до світу дорослих, де людина повинна вміти ставити цілі в різноманітних життєвих сферах та вміти самостійно їх досягати, орієнтуватися в складних життєвих обставинах і приймати рішення у важливих ситуаціях, важливо сформувати всі навички самостійної поведінки для успішної інтеграції особистості підліткового віку в доросле життя.

Відомо, що справжній вибух самостійності спостерігається саме в підлітковому віці, коли підростаюче покоління прагне до самостійності в усіх сферах життєдіяльності. Підліткова криза, яку дослідники пов'язують із початком дорослішання, проявляється в бажанні підлітка самоствердитися і в прагненні показати свою «дорослість» оточуючим. У зв'язку з виникненням такого новоутворення в період підлітковості, як дорослість, яке проявляється в тому, що дитина підліткового віку прагне до самостійності та ще не має необхідних засобів для реалізації цього прагнення (матеріальних, духовних, когнітивних та ін. ресурсів), виникає конфлікт можливостей і потреб, який може привести до непередбачуваних наслідків, якщо ігнорувати бажання підлітка бути самостійним.

Аналіз останніх досліджень і наукових публікацій. Питанню самостійності приділялась певна увага в різні періоди розвитку науки. Своїм корінням поняття «самостійність» сягає глибин античної думки, де стародавні мислителі розглядали досліджувані феномени як внутрішню властивість особистості, що тісно переплітається з категорією «свободи», а також наголошували на необхідності розумової самостійності людини. За часів епохи Середньовіччя розвиток освіти і науки

дещо уповільнився, та в епоху Відродження спостерігається підвищений інтерес до дослідження поняття самостійності, яке стало одним з ключових принципів дидактики тогочасної освіти.

Інтерес до дослідження питання розвитку самостійності простежується як у зарубіжній (А. Адлер [1], Е. Еріксон [20], А. Маслоу [14], Ф. Перлз [15], А. Фрейд [19] та ін.), так і у вітчизняній (Б.Г. Ананьєв [3], Л.С. Виготський [5], О.М. Леонтьєв [11], С.Л. Рубінштейн [18] та ін.) психології ХХ–ХХІ століття.

У рамках психоаналітичної теорії в зарубіжній психології А. Фрейд [19] розглядала автономію як розвиток підліткової самостійності, пов'язаний із бажанням визволитися з-під батьківської опіки. Згідно з поглядами дослідниці, період підлітковості – це постійна боротьба між Его та Ід. Завданням Его в цьому випадку є подолання основного конфлікту підліткового віку, а саме конфлікту між потребою в автономії та в соціальній приналежності. Представник гештальттерапії Ф. Перлз [15] вважає, що подолати цю боротьбу має кожна психічно здорова людина. На думку вченого, самостійна людина усвідомлює свої потреби і вміє контролювати власні емоції, знаходячись у гармонійних стосунках із середовищем та оточуючими людьми, а власне самостійність розглядається Ф. Перлзом як показник психічного здоров'я людини. Такої ж думки дотримується відомий американський психолог Е. Еріксон [20], який запропонував модель особистісного розвитку людини. Важливим фактором для гармонійного психічного стану підлітка, на думку Е. Еріксона, є усвідомлення та інтеграція ролей, які виконує підліток, в цілісну особистісну ідентичність, яка допомагає осмислити межі власної самостійності та зрозуміти, на що підліток спроможний як цілісна особистість. У разі якщо підліток не спроможний інтегрувати стрижневу ідентичність, виникає так звана «дифузія ідентичності», що призводить до інфантильної поведінки і неможливості здійснити особистісне самовизначення.

Радянська психологія (Л.С. Виготський [5], А.Н. Леонтьєв [11], С.Л. Рубінштейн [18] та ін.) розглядала питання самостійності в рамках активної участі людини в реалізації суспільнокорисних цілей, формування колективістської системи ціннісних орієнтацій, виховання почуття відповідальності і принциповості. Справжня самостійність, на думку С.Л. Рубінштейна [18], є могутнім вольовим проявом та рушійною силою розвитку особистості.

У сучасних українських дослідженнях найбільш розповсюдженим є діяльнісний підхід до вивчення проблеми самостійності, де розглядається: формування пізнавальної самостійності у процесі навчання, організація самостійної роботи

в рамках навчальної діяльності особистості в школі та ВНЗ, вплив професійної позиції педагога на розвиток пізнавальної самостійності учнів тощо. Як бачимо, сучасні дослідження з розвитку самостійності проведені переважно в педагогічному аспекті, де досліджується навчальна та пізнавальна самостійність. Метою ж нашого дослідження є вивчення особливостей прояву самостійності як особистісної якості в підлітковому віці.

Психологічний словник за редакцією Ю.О. Приходько [16] трактує поняття «самостійність» як вольову якість, що полягає в «умінні людини не піддаватися впливу різних факторів, які можуть відволікати від досягнення мети, критично оцінювати поради і пропозиції інших, діяти на основі своїх поглядів і переконань; здатність до самоутвердження, підтримування стабільності «Я», самоконтроль, саморегуляцію, відповідальність за події свого життя» [16, с. 164].

У сучасній вітчизняній психології проблема самостійності особистості розглядається Е.Ю. Алієвою [2], І.Д. Бехом [4], З.В. Гуріною [6], І.В. Ендеберєю [7], Г.С. Костюком [9], С.Д. Максименком [12; 13] та ін.

Згідно з позицією Г.С. Костюка [9], самостійність дитини проявляється у її взаємовідносинах із навколишнім середовищем і формується в процесі навчання, оскільки внутрішні протиріччя, які так гостро відчуває підліток, не тільки успішно вирішуються в рамках навчального процесу, а навіть і виникають завдяки йому.

Розглядаючи самостійність як вольову якість особистості, С.Д. Максименко наголошує, що досліджуваний феномен виявляється у «здатності людини критично ставитись як до власних вчинків і дій, так і до вчинків інших людей, не піддаватися негативним впливам інших» [13, с. 187]. Наголошуючи на тому, що самостійність є якістю високоморальної, відповідальної людини, яка дотримується певних принципів та переконань, дослідник переконаний, що «самостійність – це результат високої принциповості людини, її ідейності та моральної витримки» [13, с. 188]. Відповідно до поглядів С.Д. Максименка [12] самостійність є важливою вольовою якістю людини, яка проявляється як здатність ставити перед собою нові завдання і виконувати їх без спонукань та допомоги інших. Самостійна людина творчо підходить до розв'язання життєвих завдань, шукає нові шляхи виходу з різноманітних ситуацій.

Вивчаючи прояви самостійності в дітей підліткового віку, І.Д. Бех [4] вважає, що цей період є найважчим у виховному плані і набуття самостійності підлітку не дається просто, оскільки «дорослі спонукають його до самостійності і водночас заохочують його залежність, що може спричинити конфлікти і нестійку поведінку» [4, с. 105].

Для того щоб вийти з-під батьківської опіки, підростаючому поколінню необхідно розібратися в складних питаннях щодо розвитку власної особистості. Питання ці не прості, і тому, на думку І.Д. Беха, досягнення самостійності є одним з основних завдань підліткового віку.

З.В. Гуріна [6] розглядає самостійність як відносно стійке особистісне утворення, тенденцію поведінки, прояв активності, що набуває сталої форми, перетворюється в особистісну якість, засвідчує повторюваність певного стилю і стратегії. Дослідниця вважає, що лише завдяки систематичному розвитку самостійності «дитина може розвиватись у змістовну, цілеспрямовану особистість, здатну знайти своє місце в житті» [6, с. 73]. Чим більше розвинена самостійність особистості, тим інтенсивнішим є її життя, тим ширшими й різноманітнішими є її контакти з навколишнім світом.

Ще одна українська дослідниця, І.В. Ендеберя [7], розглядає самостійність як морально-вольову якість особистості, що характеризується ініціативним, критичним, відповідальним ставленням до власної діяльності, умінням планувати цю діяльність, ставити перед собою завдання та шукати шляхи їх розв'язання без сторонньої допомоги, спираючись при цьому на наявні у власному досвіді знання, уміння та навички. Дослідниця переконана, що самостійність сприяє розвитку вміння обирати вид діяльності, осмислювати та визначати його мету, добирати все необхідне для її досягнення, співвідносити свої бажання та можливість, розмірковувати над планом дій.

Згідно з поглядами Е.Ю. Алієвої [2], самостійність – це інтегрована властивість особистості, яка має багатокомпонентну структуру та характеризується поєднанням специфічних особистісних особливостей (впевненість в собі, низькими показниками тривожності та фрустрованості, інтернальним локусом контролю, креативністю, силою волі, цілеспрямованістю, відповідальністю, активністю, незалежністю та самореалізацією). Самостійна особистість, на думку дослідниці, спроможна активно впливати на життєво важливі події та управляти особистою життєдіяльністю на основі власних ціннісних орієнтацій.

Отже, проаналізувавши погляди дослідників, ми дійшли висновку, що самостійність розглядається як вольова якість, як властивість моральної людини, як прояв активності, яка проявляється у взаємовідносинах із навколишнім середовищем, у творчості, в навчанні.

Оскільки ми розглядаємо самостійність як особистісну рису, то в контексті нашого дослідження ми приймаємо таке визначення: самостійність – це інтегрована якість особистості, яка полягає в умінні ставити цілі і добиватися їх виконання, здатності здійснити власний вольовий

вибір, умінні відстоювати свої переконання, а під поняття «самостійна людина» підпадає особа, яка характеризується такими ознаками: вмє діяти без сторонньої допомоги, здатна на незалежні дії, вчинки, оригінальна, вольова, незалежна, рішуча, має власну ініціативу, прагнення відійти від шаблонних рішень, здатна до самоуправління.

Самостійність є важливою особистісною якістю, яка включає в себе ряд специфічних характеристик, спрямованих на ствердження себе в соціумі, що є актуальним саме в підлітковому віці, оскільки тут лежить багато починань і можливостей для подальшого розвитку особистості.

У віковому контексті поняття самостійність досліджувалося щодо різних вікових періодів: становлення самостійності в дітей раннього віку З.В. Гуріною [6], вплив самостійності дошкільників на становлення взаємин з однолітками В.У. Кузьменко [10], розвиток самостійності як умови професійного становлення майбутніх практичних психологів І.В. Ендеберею [7], психологічні чинники формування у студентів здатності до самостійного життєвого вибору Е.Ю. Алієвою [2] тощо. Як бачимо, поза увагою дослідників опинився бурхливий і непередбачуваний підлітковий вік, хоча справжній стрибок у розвитку самостійності, на нашу думку, відбувається саме в підлітковому віці, в період так званої «кризи дорослості», яка має місце саме через неможливість підлітка проявити самостійність в усіх сферах діяльності.

Метою статті є визначення рівня розвитку самостійності у сучасних підлітків.

Результати дослідження. У контексті досліджень свідомої регуляції діяльності, яка спрямована на усвідомлення і керування власною активністю для здійснення впливу з організації і управління власною діяльністю і поведінкою, Г.С. Пригінім [17] була виділена «ефективна самостійність». У рамках цього поняття дослідник розглядає симптомокомплекс особистісних якостей, які формуються в діяльності, проявляються впродовж всього процесу цілеспрямованої активності і дозволяють людині домагатися успіху власними зусиллями, не потребуючи допомоги ззовні. Цими якостями виступають: схильність до самостійної роботи, без контролю ззовні; наполегливість у досягненні цілей; почуття відповідальності, схильність до систематичного планування своєї діяльності; вміння зосереджуватись на виконанні завдання; внутрішня потреба доводити розпочату справу до її завершення; розвинений самоконтроль та рефлексія; розвинена здатність до антиципації; здатність критично оцінювати свій успіх (або невдачу) в діяльності і вміння правильно аналізувати їх чинники – тобто такий комплекс особистісних якостей, який дозволяє досягати результатів діяльності, що відповідають

суб'єктивним критеріям успішності без допомоги сторонніх осіб.

Тим людям, у кого комплекс «ефективної самостійності» розвинений слабо, доводиться залучати сторонніх осіб для успішного виконання своєї діяльності. Якщо людина неспроможна самостійно визначитись із правильним способом діяльності для досягнення цілі або оцінити значущість певного фактору, який впливає на успішність діяльності, не вмє сама проаналізувати результати діяльності і т.д., тоді їй доводиться звертатись за допомогою до більш компетентних осіб. Якщо в першому випадку можна застосувати вираз «саморегуляція» своєї діяльності, то для другої групи осіб йдеться про «регуляцію їх діяльності ззовні».

У розробці концепції самостійності Г.С. Пригініна доведено, що «високий рівень розвитку самостійності особистості забезпечується високим рівнем сформованості його системи суб'єктивної регуляції, яка є одним із універсальних механізмів узгодження активності особистості з вимогами діяльності» [17, с. 7]. Аналіз концептуальних передумов виявлення «автономності» та «залежності» в суб'єктивній регуляції діяльності за Г.С. Пригініним показав, що континуум «автономність-залежність» є однаковою мірою як регуляторним, так і особистісним феноменом. Таким чином, його можна досліджувати як із позиції суб'єктивної регуляції, так і з позиції типології особистості.

Отже, для проведення констатувального експерименту з дослідження рівня розвитку самостійності дітей підліткового віку нами було обрано методику Г.С. Пригініна, яка діагностує наявність чи відсутність у дитини здатності до суб'єктивної регуляції поведінки і, відповідно, визначає два основні стилі поведінки учня: «автономний» і «залежний», а також виділяє третю (проміжну) групу учнів – «невизначених».

Найвищий рівень розвитку самостійності Г.С. Пригінін характеризує терміном «автономні» учні, які виявляють у навчальній діяльності такі риси: наполегливість, цілеспрямованість, розвинутий самоконтроль, впевненість у собі, відповідальність та рефлексія. Такі учні схильні до самостійного виконання поставлених перед ними завдань.

Для учнів, яких дослідник відносить до групи «залежних», характерним є те, що ці риси в них майже не виявляються, а їхня навчальна діяльність пов'язана в основному з опорою на вказівки з боку педагога, з орієнтацією на поради, підказки.

«**Невизначені**» – це ті учні, у яких приблизно однаковою мірою виражені особливості, властиві як першому, так і другому стилю.

У проведеному нами констатувальному експерименті брали участь 296 осіб підліткового віку середніх загальноосвітніх шкіл м. Києва та м. Суми з 6 по 9 класи, серед яких було 137 дівчат

та 159 хлопців. Рівень розвитку самостійності дітей підліткового віку досліджувався, як зазначено вище, за допомогою методики Г.С. Пригіна, результати якого представлені нами на рисунку 1.

Як видно з рис. 1, автономність поведінки є характерною лише для чверті досліджуваних підлітків (26,68%). Аналогічна кількість підлітків (25,67%) відзначається залежністю поведінки. Майже половина усіх досліджуваних (47,63%) не спроможна визначитись із приводу власної самостійності і посідає проміжне місце. Отримані дані свідчать про типову для підліткового віку ситуацію, оскільки підлітки мають бажання переважно виглядати дорослими, а не бути ними, оскільки останнє передбачає взяття на себе повної відповідальності за свої дії та вчинки, а підліток, який нещодавно ще сам був дитиною, не готовий до таких різких змін. Багато хто з підлітків також покладається на авторитет батьків чи вчителів, охоче дозволяючи їм приймати рішення за себе.

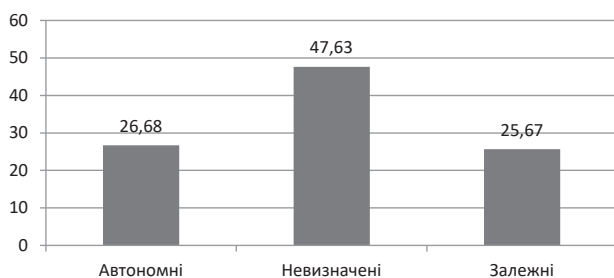

Рис. 1. Рівні розвитку самостійності дітей підліткового віку (у %) N = 296

Щодо гендерних проявів розвитку самостійності дітей підліткового віку, то можемо зазначити таке (рис. 2): автономність характерна для третини опитаних хлопців (33,33%) та майже чверті дівчат (18,98%), де можна простежити гендерну динаміку, яка є традиційною для нашого менталітету і полягає в більшій пасивності жінки в порівнянні з чоловіками. Залежними і нездатними проявити власну самостійність виявилися 19,5% хлопців і 32,84% дівчат, що, на нашу думку, можна пояснити тим, що підлітки є залежними від оточуючих дорослих і

часто покладаються на них під час вирішення різноманітних питань. Не виявлено значущої гендерної різниці в підлітків, які неспроможні визначитись із приводу власної самостійності (47,17% хлопців і 48,18% дівчат). Отримані дані можна пояснити тим, що хлопці вважають себе більш самостійними, ніж дівчата, оскільки останні відрізняються більшою прив'язаністю до родини і до батьків, а також певною залежністю від їхньої думки.

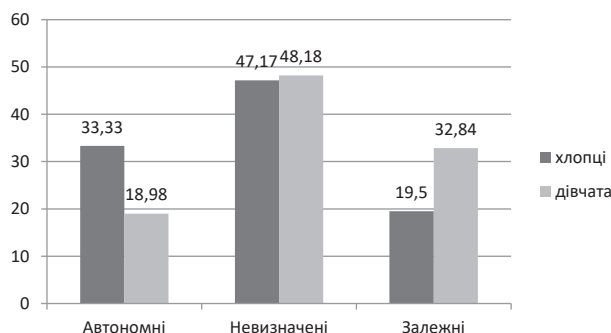

Рис. 2. Гендерні прояви розвитку самостійності дітей підліткового віку (у %)

Відомо, що з віком особистісні якості людини під впливом комплексу різних чинників можуть розвиватися і вдосконалюватися. Оскільки для нашого дослідження було обрано дітей підліткового віку з 6-9 класів, то ми вважали доцільним розглянути, як змінюється досліджуваний феномен протягом періоду підлітковості. Результати динаміки проявів самостійності дітей підліткового віку наведені в табл. 1.

Аналіз особливостей прояву самостійності підлітків 6-9 класів показує, що вікова динаміка в розвитку самостійності дітей підліткового віку з 6 по 9 клас складає 14,27% (простежується приріст самостійності з 21,84% у 6 класі до 36,11% у 9 класі), що, на нашу думку, відбувається за рахунок зниження рівня невизначених підлітків на 16,28% (з 55,17% у 6 класі до 38,89% у 9 класі). Це, на нашу думку, пов'язано з тим, що діти на кінець підліткового віку починають усвідомлювати свої обов'язки і необхідність нести відповідальність за свої рішення та своє майбутнє.

Таблиця 1

Динаміка розвитку самостійності дітей підліткового віку (у %)

Класи	Автономні		Невизначені		Залежні	
	абс.к-ть	%	абс.к-ть	%	абс.к-ть	%
6 клас	19	21,84	48	55,17	20	22,99
7 клас	21	25,93	36	44,44	24	29,63
8 клас	26	28,26	43	46,74	23	25
9 клас	13	36,11	14	38,89	9	25

Щодо динаміки розвитку залежності, то, на жаль, мусимо констатувати незначні коливання, які суттєво не знижуються на кінець підліткового віку – 22,99% у 6 класі, незначне підвищення до 29,63% у 7 класі, а 8 і 9 класи зупиняються на позначці в 25% учнів, які характеризуються залежністю поведінки. Учні цієї категорії переконані, що батьки повинні повністю допомагати, підтримувати і виправляти всі помилки підлітка, тобто нести за нього цілковиту відповідальність в усіх сферах його життя, причому сам підліток не відчуває при цьому подяки, а сприймає це як належний стан речей. У цьому, на нашу думку, є велика помилка батьків або оточуючих дорослих, які своєчасно не розмежували права і обов'язки підростаючого покоління. Таким чином, вищенаведені дані означають, що проблема самостійності-залежності є актуальною для підлітків сьогодні і вимагає нашого втручання.

Ми знаємо, що в підлітковому віці розвиток хлопців і дівчат має певні гендерні відмінності. Загальновідомо, що дівчата розвиваються швидше за хлопців, і це наштовхнуло нас на думку, що розвиток самостійності так само може відрізнитися залежно від статі. Дослідження гендерних проявів розвитку самостійності в динаміці дало нам такі результати (див. табл. 2).

Із наведеної таблиці можемо побачити, що в дівчат протягом періоду підлітковості рівень прояву самостійності підвищується на 9,62% (з 9,3% у 6 класі до 18,92% у 9 класі). Загальний приріст самостійності дівчат можна пояснити тим, що з боку батьків і педагогів стає менше контролю, ці дівчата можуть все самостійно обирати друзів, спосіб життя, побутові обов'язки та ін., за рахунок чого вони стають більш самовпевненими та можуть вважати, що вже чогось досягли в житті.

Значно знижується рівень «невизначених» дівчат (з 31,4% у 6 класі до 10,81% у 9 класі) за рахунок того, що на кінець підліткового віку діти вже усвідомлюють свої слабкі і сильні сторони і, відповідно, засвоюють певну модель поведінки. Тому за рахунок зменшення рівня невизначеності мусимо, на жаль, констатувати і незначне збільшення залежних дівчат (від 12,79% у 6 класі до 16,22% у 9 класі). Приріст у групі залежних дівчат у розмірі 3,43%, на нашу думку, пояснюється тим,

що дівчата стають більш відповідальними і тому бояться помилитися, оскільки усвідомлюють, що за свої помилки треба нести відповідальність. Такі дівчата є залежними від оцінок оточуючих, від того, як їх сприймають, від результату своєї діяльності. Для цієї групи дівчат дуже важливою є підтримка, оскільки вони є невпевненими в собі.

Щодо хлопців, то маємо абсолютно незначне збільшення рівня самостійності протягом періоду підлітковості в розмірі 4,59% (з 11,62% у 6 класі до 16,21% у 9 класі). Невеликий приріст у розвитку самостійності можна пояснити фізіологічними змінами, а саме тим, що хлопці повільніше за дівчат розвиваються і в них не простежується такі стрибкоподібні зміни в поведінці. Також спостерігаємо незначне підвищення рівня залежності (з 10,47% до 10,81%), і, відповідно, майже немає коливань у «невизначених» хлопців (з 24,42% до 27,03%). Наведені дані означають, що хлопці протягом підліткового віку практично не підвищують рівень своєї самостійності, що може вкрай негативно вплинути на вступ ними в доросле життя, на здатності до вибору професії та соціалізацію загалом. А враховуючи той фактор, що сьогоднішній хлопець – це завтрашній чоловік та опора родини, то відсутність значних зрушень у розвитку самостійності хлопців викликає занепокоєння.

Висновки. Сучасні підлітки характеризуються недостатнім рівнем розвитку самостійності як особистісної якості. Динаміка розвитку досліджуваної якості від 6 до 9 класу є незначною і не може відповідати вимогам щодо повноцінного функціонування підлітка в соціумі на кінець даного етапу розвитку особистості. Переважна більшість підлітків має поверхове уявлення про зміст та функції самостійності як особистісної якості, а також зв'язок з іншими рисами індивідуальності людини, прояви в поведінці. Результати емпіричного дослідження дозволяють виявити три групи учнів з повним (незначна кількість), поверховим та неправильним усвідомленням самостійності як якості, значущої для розвитку особистості.

Результати дослідження дають можливість окреслити шляхи подальшого дослідження проблеми самостійності сучасних підлітків у напрямку емпіричного вивчення її складових частин, чинників розвитку та пошуку шляхів, методів і засобів цілеспрямованого формування.

Таблиця 2

Динаміка гендерних проявів розвитку самостійності дітей підліткового віку (6-9 класи), у %

Класи	Автономні		Невизначені		Залежні	
	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	хлопці
6 клас	9,3	11,62	31,4	24,42	12,79	10,47
7 клас	5	20	17,5	27,5	16,25	13,75
8 клас	7,53	20,42	22,58	23,66	16,13	9,68
9 клас	18,92	16,21	10,81	27,03	16,22	10,81

ЛІТЕРАТУРА

1. Адлер А. Понять природу человека. Санкт-Петербург : Академический проспект, 1997. 256 с.
2. Алієва Е.Ю. Психологічні чинники формування у студентів здатності до самостійного життєвого вибору. Київ, 2017. 259 с.
3. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 282 с.
4. Бех І.Д. Особистість у просторі духовного розвитку. Київ : Академвидав, 2012. 256 с.
5. Выготский Л.С. Психология. Москва : ЭКСМТО-Пресс, 2000. 1008 с.
6. Гуріна З.В. Психолого-педагогічні умови становлення самостійності у дітей раннього віку : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Переяслав-Хмельницький, 2008. 202 с.
7. Ендеберя І.В. Особливості розвитку самостійності як умови професійного становлення майбутніх практичних психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 251 с.
8. Закон України «Про освіту» від 16.07.2019 № 2145-VIII. Дата оновлення: 16.11.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 15.12.2020)
9. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Рад. школа, 1989. 608 с.
10. Кузьменко В.У. Влияние самостоятельности дошкольника на становление их взаимоотношений со сверстниками : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 1990. 177с.
11. Леонтьев А.Н. Философия психологии. Из научного наследия. Москва : МГУ, 1994. 289 с.
12. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ : КММ, 2006. 256 с.
13. Максименко С.Д. Теорія специфічних рушіїв розвитку Г.С.Костюка. Київ : Проблеми сучасної психології, 2015. С. 7–19.
14. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 352 с.
15. Перлз Ф., Гудмен П., Хефферлин Р. Практикум по гештальт-терапии. Санкт-Петербург : Петербург-XXI век, 1995. 448 с.
16. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник. Київ : Каравела, 2012. 328 с.
17. Прыгин Г.С. Психология самостоятельности: монография. Ижевск, Набережные Челны : Институт управления, 2009. 408 с.
18. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 1999. 720 с.
19. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа. Москва : Педагогика-Пресс, 1993. 144 с.
20. Эриксон Э. Детство и общество. Москва : Речь, 2008. 142 с.

REFERENCES

1. Adler A. (1997) *Poniat przyrodu cheloveka* [Understand human nature]. SPb.: Akademicheskyi prospekt. [in Russian]
2. Alieva E.Ju. (2017) *Psihologichni chinniki formuvannja u studentiv zdatnosti do samostijnogo zhitteвого viboru* [Psychological factors of formation of students' ability to make independent life choices] Kyiv: NPU named M.P.Dragomanov [in Ukrainian]
3. Ananyev. B. G. (2002) *Chelovek kak predmet poznaniya* [Man as an object of knowledge] SPb.: Piter [in Russian]
4. Beh I. D. (2012) *Osobistist' u prostori duhovnogo rozvitku: navch. posib.* [Personality in the space of spiritual development: a study guide]. K.: Akademvidav [in Ukrainian]
5. Vyhotskyi L.S. (2010) *Psykhohohyia* [Psychology]. M.: EKSMTO-Press [in Russian]
6. Gurina Z.V. (2008) *Psihologo-pedagogichni umovi stanovlennja samostijnosti u ditej rann'ogo viku* [Psychological and pedagogical conditions for the formation of independence in young children] Perejaslav-Hmel'nic'kij [in Ukrainian]
7. Endeberja I.V. (2015) *Osoblivosti rozvitku samostijnosti jak umovi profesijnogo stanovlennja majbutnih praktichnih psihologiv* [Features of independence development as a condition of professional development of future practical psychologists] Kyiv: NPU named M.P.Dragomanov [in Ukrainian]
8. *Zakon Ukraini «Pro osvitu» vid 16.07.2019 № 2145-VIII* [Law of Ukraine "On Education" from 16.07.2019 № 2145-VIII]. Update date: 16.11.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (date of application: 15.12.2020)
9. Kostjuk G.S. (1989) *Navchal'no-vihovnij proces i psihichnij rozvitok osobistosti* [Educational process and mental development of personality] Kyiv: Rad. Shkola [in Ukrainian]
10. Kuzmenko V.U. (1990) *Vlyianye samostoiatelnosti doshkolnyka na stanovlenye ykh vzaymootnoshenyi so sverstynkamy* [The influence of preschooler's independence on the formation of their relationship with peers]. Kyiv [in Russian]
11. Leontev A.N. (1994) *Fylosofyia psykhohohy.* Yz nauchnoho nasledyia [Philosophy of psychology. From scientific heritage]. M. : MHU [in Russian]

12. Maksimenko S.D. (2006) Geneza zdijnsennja osobistosti [The genesis of the implementation of personality] Kyiv: KMM [in Ukrainian]
13. Maksimenko S.D. (2015) Teorija specifichnih rushiiv rozvitku G.S.Kostiuka [Theory of specific drivers of development of G.S.Kostiuk] Kyiv, Problems of modern psychology, 7-19 [in Ukrainian]
14. Maslou A. (2003) Motyvatsyia y lychnost [Motivation and personality]. SPb: Pyter [in Russian]
15. Perlz F., Hudmen P., Khefferlyn R. (1995) Praktykum po heshtalt-terapyi [Workshop on Gestalt therapy]. SPb. : Peterburh-XX vek [in Russian]
16. Prihod'ko Ju.O., Jurchenko V.I. (2012) Psihologichnij slovnik-dovidnik: Navch. posib. [Psychological dictionary-reference book: a study guide] K.: Karavela [in Ukrainian]
17. Prygin G.S. (2009) Psihologija samostojatel'nosti [Psychology of independence] Izhevsk, Naberezhnye Chelny: Institute of Management [in Russian]
18. Rubynshtein SL. (1999) Osnovy obshchei psykholohyy [Basics of general psychology]. SPb. : Pyter [in Russian]
19. Freid A. (1993) Teoryia y praktyka detskoho psykhoanalyza [Theory and practice of child psychoanalysis]. M. : Pedahohyka-Press [in Russian]
20. Erikson E. (2008) Detstvo i obshchestvo [Childhood and society]. M.: Rech [in Russian]

РОЗДІЛ V. ПСИХОЛОГІЯ ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

УДК 159.944

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-22>

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ІЗ ЗОНИ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ

Камінська О. В.

*доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри загальної психології та психодіагностики
Рівненський державний гуманітарний університет
вул. Степана Бандери, 12, Рівне, Україна
orcid.org/0000-0002-4954-7811
kaminolga1@gmail.com*

Ключові слова: *нервово-психічна напруга, посттравматична реакція, стресовий розлад, психотравматична подія, психологічний супровід.*

Метою роботи є визначення особливостей психоемоційної сфери переселенців із зони АТО. Постановка мети зумовлена актуальністю дослідження психоемоційної сфери переселенців із зони АТО, що пояснюється тривалістю воєнних дій на території України та тим, що все більше мирних жителів страждають від посттравматичного стресу, оскільки відчувають загрозу життю та здоров'ю як власному, так і близьких людей, стають свідками загибелі інших, втрачають домівку, не можуть вести звичний спосіб життя. У проведенні емпіричного дослідження застосовано метод тестування, спостереження, бесіди. Використано такі методики, як: методика «Оцінка нервово-психічної напруги» (Т.А. Немчин); шкала для оцінки посттравматичних реакцій (адаптація Н.В. Тарабриної); методика на визначення агресії (Басс-Даркі); методика визначення емоційної напруженості. Перебування в зоні АТО розглядається нами як психотравмуюча ситуація, що безпосередньо впливає як на учасників бойових дій, так і на мирних жителів, що проживають на окупованій території або ж змушені були залишити рідну домівку. Встановлено, що особам, які проживали в зоні АТО, притаманний інтенсивний та екстенсивний рівень нервово-психічної напруги; високий рівень емоційної напруженості; підвищений рівень фізіологічної збудливості; тенденція до уникнення ситуацій, що нагадують про події у зоні воєнних дій; високий рівень почуття провини; суїцидальні тенденції; підвищений рівень фізичної агресії, роздратування, негативізму, почуття образи. Отримані дані дозволили запропонувати рекомендації щодо оптимізації психоемоційної сфери переселенців із зони АТО: використання екстремальної моделі надання психологічної допомоги особистості відразу після переселення із зони АТО; діагностика та подолання посттравматичного стресового розладу; здійснення психологічного супроводу; використання гуманістично-орієнтованого підходу; підбір найбільш оптимальних технологій роботи з урахуванням віку особистості та глибини психоемоційних змін (арт-терапія, когнітивно-біхевіоральна терапія, тілесно орієнтована терапія).

PECULIARITIES OF THE PSYCHOEMOTIONAL SPHERE OF THE IDENTIFICATION FROM THE AREA OF ANTI-TERRORIST OPERATION

Kaminska O. V.

*Doctor of Psychology, Professor,
Professor at the Department of General Psychology and Psychodiagnostics
Rivne State Humanities University
Stepana Bandery str., 12, Rivne, Ukraine
orcid.org/0000-0002-4954-7811
kaminolga1@gmail.com*

Key words: *neuro-psycho tension, post-traumatic reaction, stress disorder; psychotraumatic event, psychological support.*

The purpose of this work is to determine the peculiarities of the psycho-emotional sphere of displaced persons from the anti-terrorist operation zone. The goal setting is due to the relevance of research into the psycho-emotional sphere of displaced persons from the anti-terrorist operation zone, which is explained by the duration of hostilities in Ukraine, and by the fact that more and more civilians suffer from post-traumatic stress, as they experience a threat to life and health of their own and loved ones, witnesses the death of others, loses his home, cannot lead a habitual lifestyle. In conducting empirical research the method of testing, observation, conversation was applied. The following techniques have been used: the method "Assessment of neuro-psycho tension" (T.A. Nemchin); a scale for the evaluation of post-traumatic reactions (adaptation by N.V. Tarabrina); methodology for determining aggression (Bass-Darcy); a method for determining emotional tension. It was found that persons who lived in the Anti-terrorist operation zone had an intense and extensive level of neuro-psycho tension; high level of emotional tension; increased level of physiological excitability; the tendency to avoid situations reminiscent of events in the war zone; high level of guilt; suicidal tendencies; increased levels of physical aggression, irritation, negativism, feelings of hurt. The obtained data allowed us to offer recommendations on optimization of the psycho-emotional sphere of displaced persons from the anti-terrorist operation area: use of an extreme model of providing psychological assistance to the individual immediately after moving from the Anti-terrorist operation area; diagnosis and management of post-traumatic stress disorder; implementation of psychological support; the use of a humanistic-oriented approach; selection of the most optimal technologies of work taking into account the age of the individual and the depth of psycho-emotional changes (art therapy, cognitive-behavioral therapy, body-oriented therapy).

Постановка проблеми. З урахуванням складної політичної ситуації, що склалася в Україні останніми роками, проблема ведення антитерористичної операції та наслідки, до яких вона призводить, набувають особливої актуальності. Значні зміни психоемоційної сфери відбуваються як у учасників АТО, так і в осіб, що проживають на окупованій території. Це вимагає детального аналізу порушень психоемоційної сфери з метою розробки психологічних засобів їх профілактики та корекції.

Мета статті – визначити особливості психоемоційної сфери переселенців із зони АТО.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний аналіз показав, що значна увага у

сучасній науці приділяється вивченню психічних станів військовослужбовців, що беруть участь у проведенні антитерористичної операції, тоді як зміни, що відбуваються в психоемоційній сфері мирних жителів, які опинились у зоні АТО, досліджені не досить. Так, аналізуються психічні стани військовослужбовців [1], посттравматичні порушення, що в них виникають [2; 3], ступінь психологічної готовності військових до ведення антитерористичної операції [4] тощо.

Особливості переживання психотравмуючої ситуації переселенцями із зони АТО досліджувалися М.Г. Лавровою, яка стверджує, що особи, які стали свідками/жертвами локальних збройних конфліктів, пережили первинну психологічну

травматизацію, у зв'язку з чим мають специфічні клініко-психологічні характеристики переживання кризових станів [5].

А.Б. Ахмедов досліджував психологічні характеристики «Я-концепції» осіб, які перебували в зоні воєнних дій, акцентуючи увагу на змінах «Я-образу» в підлітковому віці. Учений встановив, що переживання підлітками екстраординарних подій війни та ідентифікація себе з цими подіями призводить до того, що «Я-концепція» характеризується крайньою суперечливістю і нестабільністю [6]. Разом із тим А.А. Белко виявлено специфіку переживання пролонгованого кризового стану вимушеними переселенцями із зони збройного конфлікту, розроблено їх психологічний портрет [7].

Загалом нервово-психічна напруга, що притаманна переселенцям із зони військових дій, розглядається як загальна реакція організму у разі зміни стереотипу діяльності і найбільш різко виявляється у разі реальної або уявної загрози життю або здоров'ю. Вона може виявлятися у двох формах зрушень: за типом наростання збудження або за типом розвитку гальмівних реакцій [8].

Чинники, що зумовлюють стресовий вплив, поділяють на специфічні і неспецифічні. До першої групи відносять: ситуації, що загрожують життю і фізичній цілісності; поранення, контузії, травми, каліцтва; загибель близьких людей; картини смерті і людських мук; події, у результаті яких постраждали честь і гідність особистості. До другої групи належать такі стресори, як: підвищений рівень перманентної потенційної загрози для життя; тривала напружена діяльність; тривала депривація основних біологічних і соціальних потреб; різкі і несподівані зміни умов життєдіяльності; важкі екологічні умови життєдіяльності; неможливість змінити умови свого існування; інтенсивні і тривалі міжособистісні конфлікти; підвищена відповідальність за свої дії [9].

Незважаючи на наявні розробки, не досить дослідженими залишаються особливості психоемоційної сфери осіб, що проживали в зоні АТО.

Емпіричне дослідження проводилось протягом 2018–2019 рр. та охопило 136 осіб віком від 30 до 50 років. З них 68 осіб переїхали із зони АТО в Рівненську та Хмельницьку області (експериментальна група) та 68 осіб, що мешкають поза зоною АТО (контрольна група). У процесі дослідження

використано метод тестування, спостереження та бесіди. Застосовано також методи математичної статистики – χ^2 -Пірсона та метод лінійної кореляції Пірсона. Використано такі методики, як: методика «Оцінка нервово-психічної напруги» (Т.А. Немчин); шкала для оцінки посттравматичних реакцій (адаптація Н.В. Тарабриної); методика на визначення агресії (Басс-Даркі); методика визначення емоційної напруженості.

Оскільки в процесі проведення дослідження використовувались дані двох груп респондентів – експериментальної (включала осіб, що переїхали із зони АТО) та контрольної (складалась з осіб, що мешкають поза зоною АТО), виникла необхідність застосування методу χ^2 -Пірсона для порівняння отриманих показників.

Використано також метод лінійної кореляції Пірсона, що дозволив визначити взаємозв'язок проявів агресивності та переживання особистістю наслідків подій, що відбувались в АТО. Для цього порівнювались показники, отримані за методикою «Оцінка нервово-психічної напруги» (Т.А. Немчин), з даними методики на визначення агресії (Басс-Даркі). Для уточнення того, що зростання агресивності пов'язане саме з перебуванням у зоні АТО, визначалась кореляція показників, отриманих за методикою на визначення агресії (Басс-Даркі) та шкалою для оцінки посттравматичних реакцій (адаптація Н.В. Тарабриної).

У ході емпіричного дослідження використано методу «Оцінка нервово-психічної напруги» (Т.А. Немчин). Отримані результати подано в таблиці 1.

Статистичний аналіз отриманих даних дав змогу виявити значущі відмінності між показниками експериментальної та контрольної групи, на що вказує $\chi^2 = 27,34$ ($\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$).

Аналіз даних, отриманих в експериментальній групі, вказує на те, що більшості респондентів (64,6%) притаманна інтенсивна нервово-психічна напруга. Такі обстежувані з острахом оцінюють своє майбутнє, не впевнені в тому, що зможуть повернутися до рідної домівки, скептично ставляться до можливості стабілізації політичної ситуації, що дозволило б вирішити збройний конфлікт.

Значна частина респондентів (22,6%) відчуває екстенсивний рівень напруги, що супроводжується фобічними реакціями на ситуації, що нага-

Таблиця 1

Оцінка нервово-психічної напруги (за методикою Т.А. Немчин) (%)

Рівні	Слабка напруга	Інтенсивна напруга	Екстенсивна напруга
Респонденти			
Експериментальна група	12,8	64,6	22,6
Контрольна група	80,1	15,6	4,3

дують воєнні дії, свідками яких вони були. Такі особи сприймають ситуацію, в якій опинились, як психотравмуючу, що провокує появу різноманітних негативних психічних станів, може призводити до виникнення депресії. У них спостерігається низька стресостійкість та виснаження адаптаційних ресурсів.

Найменшій частині обстежуваних (12,8%) притаманна слабка напруга, що вказує на оптимістичне сприйняття як власного майбутнього, так і політичної ситуації в країні загалом. Такі респонденти демонструють високий адаптаційний потенціал, здатність пристосуватися до нових умов проживання та реалізуватися професійно.

У процесі емпіричного дослідження використовувалася також шкала для оцінки посттравматичних реакцій (адаптація Н.В. Тарабриної). Отримані результати представлені в таблиці 2.

Аналіз даних за шкалою «Вторгнення» вказує на наявність відмінностей між показниками експериментальної та контрольної груп ($\chi^2 = 28,67$ при $\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$). Високий рівень за цією шкалою спостерігається в 72,4% представників експериментальної групи. Це пов'язано з болісним переживанням змін, що відбулися в житті респондентів у зв'язку з проведенням на території їх проживання антитерористичної операції, що супроводжується втратою домівки, зміною звичних умов існування, працевлаштування тощо.

Середній рівень за цією шкалою притаманний 19% осіб, що є членами експериментальної групи. Ці респонденти не дуже гостро реагують на зміни, які відбулися в їхньому житті, сприймаючи їх як тимчасові та сподіваючись на покращення політичного становища.

Низький рівень властивий 8,6% опитаних. Таким респондентам притаманна емоційна та психологічна відгородженість від змін, які відбулися в їхньому житті.

За шкалою «Уникнення» встановлено статистично значущі відмінності між показниками експериментальної і контрольної груп ($\chi^2 = 22,18$ при $\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$). Високий рівень притаманний 42,7% респондентів експериментальної

групи. Вони прагнуть відгородитися від впливів, що повертають їх до повторного проживання психотравмуючої ситуації обстрілу, бомбардування, виселення тощо, оскільки такі спогади викликають значну зміну психоемоційного фону, панічні атаки та депресивні стани.

Середній рівень за цією шкалою спостерігається в 44,5% обстежуваних, які демонструють схильність до ухиляння сприйняття низки моментів, пов'язаних з впливом психотравмуючої ситуації, оскільки їх усвідомлення призводить до зниження настрою та переважання пригніченого емоційного фону.

Низький рівень властивий 12,8% респондентів, які не прагнуть відгородитися від реальності, не бояться зіткнення з проблемами та труднощами і докладають зусиль, щоб їх подолати.

За шкалою «Фізіологічна збудливість» $\chi^2 = 18,04$ ($\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$). Високий рівень за цією шкалою притаманний 25,7% членів експериментальної групи. Ці респонденти сприймають зміну умов життя як психотравмуючу ситуацію, що супроводжується втратою працездатності, відчуттям хронічної втоми, зниженням рівня активності тощо.

Середній рівень властивий 57,9% осіб, що демонструють певні зміни механізмів саморегуляції та підтримання емоційної стабільності через перебування в довготривалій стресовій ситуації, якою для них є переживання зміни умов життя.

Низький рівень притаманний 16,4% респондентів, які не відчують змін на психосоматичному рівні через вплив переселення як стресогенної ситуації. Вони продовжують демонструвати активну життєву позицію та вірять у зміни на краще.

За шкалою «Почуття провини» виявлено статистично значущі відмінності між показниками експериментальної і контрольної груп ($\chi^2 = 32,12$ при $\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$). Високий рівень за цією шкалою спостерігається в 32,4% членів експериментальної групи. Таких респондентів переслідує почуття провини, що має індивідуальне наповнення: особистість відчуває про-

Таблиця 2

Оцінка посттравматичних реакцій (%)

Шкали	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Вторгнення	72,4	6,2	19	22,4	8,6	71,4
Уникнення	42,7	8,6	44,5	25,6	12,8	65,8
Фізіологічна збудливість	25,7	5,4	57,9	17,6	16,4	77
Почуття провини	32,4	9,5	59	17,8	8,6	72,7
Суїцидальність	2,5	0	15,7	5,4	81,8	94,9

Примітки: ЕГ – експериментальна група, КГ – контрольна група

вину через те, що в зоні АТО загинули близькі їй люди, оскільки переконана, що на їхньому місці мала б бути вона; через те, що частина її родичів залишилась у зоні АТО, не побажавши покинути рідну домівку, і надалі піддаються небезпеці; через те, що їй вдалося влаштувати своє життя на новому місці, тоді як інші залишаються без житла і роботи тощо.

Середній рівень за цією шкалою властивий 59% опитаних. В них почуття провини не набуває нав'язливої форми, а його сила зменшується після раціонального аналізу ситуацій, що його викликають.

Низький рівень характерний для 8,6% респондентів, які не страждають від почуття провини, пов'язаного з подіями, що відбулися в зоні АТО.

За шкалою «Суїцидальність» встановлено відмінності між показниками експериментальної та контрольної груп ($\chi^2 = 12,74$ при $\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$). Високий рівень притаманний 2,5% членів експериментальної групи, в яких виникають суїцидальні думки і наміри, оскільки вплив психотравмуючої ситуації, викликані подіями, що відбулися в зоні АТО, сприймається як такий, що повністю змінив життя людини, її цінності, викликав нестерпні негативні переживання, позбутися яких особистість прагне шляхом уходу з життя.

Середній рівень за цією шкалою властивий 15,7% респондентів, в яких виникають суїцидальні думки, однак втілювати їх особистість не планує. Це вказує на переживання людиною кризи, що супроводжується виникненням депресивних станів, апатії, підвищенням тривоги.

Низький рівень притаманний 81,8% опитаних, яким не властива поява суїцидальних думок, оскільки вони зберігають оптимістичне ставлення до життя та очікують покращення політичного становища в майбутньому.

Під час проведення подальшого дослідження використано методику на визначення агресії (Басс-Даркі). Узагальнені результати подано в таблиці 3.

Порівняння показників контрольної та експериментальної груп вказує на переважання в останній фізичної агресії ($\chi^2 = 18,04$ при $\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$), роздратування ($\chi^2 = 22,13$ при $\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$), негативізму ($\chi^2 = 16,52$ при $\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$), образи ($\chi^2 = 27,16$ при $\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$), почуття провини ($\chi^2 = 15,23$ при $\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$).

Для того щоб визначити взаємозв'язок проявів агресивності та переживання особистістю наслідків подій, що відбувались в АТО, був використаний коефіцієнт кореляції Пірсона. Для цього порівнювались показники, отримані в експериментальній групі за методикою «Оцінка нервово-психічної напруги» (Т.А. Немчин), з даними методики на визначення агресії (Басс-Даркі), а саме корелювалися дані, що свідчать про екстенсивну напругу з даними, отриманими за кожною зі шкал останньої методики, що дозволило встановити зв'язок між екстенсивною напругою та фізичною агресією ($r = + 0,856$, $p \leq 0,05$), роздратуванням ($r = + 0,724$, $p \leq 0,05$), негативізмом ($r = + 0,745$, $p \leq 0,05$) та підозрілістю ($r = + 0,688$, $p \leq 0,05$).

Для уточнення того, що зростання агресивності пов'язане саме з перебуванням у зоні АТО, була використана також шкала для оцінки посттравматичних реакцій (адаптація Н.В. Тарабриної). Статистично значущий коефіцієнт кореляції був отриманий у порівнянні даних за шкалами «Вторгнення» та «Фізична агресія» ($r = + 0,689$, $p \leq 0,05$), «Роздратування» ($r = + 0,654$, $p \leq 0,05$), «Образа» ($r = + 0,621$, $p \leq 0,05$); а також за шкалами «Суїцидальність» та «Почуття провини» ($r = + 0,834$, $p \leq 0,05$).

У процесі дослідження використано також методику визначення емоційної напруженості, результати за якою представлені в таблиці 4.

Порівняння показників, отриманих у контрольній та експериментальній групах, вказує на наявність статистично значущих відмінностей ($\chi^2 = 27,12$ при $\chi^2_{кр} = 5,99$, $p < 0,05$).

Таблиця 3

Рівень агресії (за методикою Басса-Даркі) (%)

Шкали	Рівні	Високий		Середній		Низький	
		ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
Фізична агресія		16,4	8,4	35,6	22,7	48	69
Непряма агресія		19,6	17,4	38,4	35,6	42	47
Роздратування		33,4	18,4	48,7	37,8	18	44
Негативізм		27,8	16,6	45,4	32,4	26,8	51
Образа		21,6	15,2	47,2	38,7	31,2	46
Підозрілість		15,2	12,4	28,4	25,6	56,4	62
Вербальна агресія		20,6	17,2	33,8	30,7	45,6	52
Почуття провини		26,4	10,4	37,8	24,2	35,8	65,4

Таблиця 4

Рівень емоційної напруженості (%)

Шкали	Рівні	Високий	Середній	Низький
Експериментальна група		62,7	28,9	8,4
Контрольна група		12,7	27,8	59,5

Кореляційний аналіз показників експериментальної групи, отриманих за цією методикою, з даними методики «Оцінка нервово-психічної напруги» (Т.А. Немчин), а саме з показниками екстернальної напруги, дозволив визначити значний взаємозв'язок ($r = + 0,821$, $p \leq 0,05$).

Порівняння показника емоційної напруженості з даними, отриманими за шкалою для оцінки посттравматичних реакцій (адаптація Н.В. Тарабриної), дозволило встановити взаємозв'язок за всіма шкалами, а саме за шкалою «Вторгнення» коефіцієнт кореляції становить $r = + 0,745$ ($p \leq 0,05$), за шкалою «Уникнення» $r = + 0,622$ ($p \leq 0,05$), за шкалою «Фізіологічна збудливість» $r = + 0,578$ ($p \leq 0,05$), за шкалою «Почуття провини» $r = + 0,646$ ($p \leq 0,05$), за шкалою «Суїцидальність» $r = + 0,723$ ($p \leq 0,05$).

Отримані нами дані узгоджуються з позицією М.Г. Лаврової [5], яка стверджує, що особи, які стали свідками чи жертвами локальних збройних конфліктів, пережили як первинну, так і вторинну психологічну травматизацію. Також підтверджено дані А.А. Белко [7] щодо переживання переселенцями пролонгованого кризового стану. Водночас наше дослідження дало змогу поглибити уявлення про зміни психоемоційної сфери таких осіб та визначити рівень нервово-психічної напруги, емоційної напруженості, фізіологічної збудливості та агресії.

Висновки. Перебування в зоні АТО розглядається нами як психотравмуюча ситуація, що безпосередньо впливає як на учасників бойових дій, так і на мирних жителів, що проживають на

окупованій території або ж змушені були залишити рідну домівку. Проживання такої стресової ситуації закономірно призводить до змін психоемоційної сфери, які мають індивідуальну специфіку та залежать від суб'єктивної включеності у психотравмуючі події.

Результати емпіричного дослідження дозволили встановити, що особам, які проживали в зоні АТО, притаманний інтенсивний та екстенсивний рівень нервово-психічної напруги; високий рівень емоційної напруженості; підвищений рівень фізіологічної збудливості; тенденція до уникнення ситуацій, що нагадують про події у зоні воєнних дій; високий рівень почуття провини; суїцидальні тенденції; підвищений рівень фізичної агресії, роздратування, негативізму, почуття образи.

Отримані дані дозволили запропонувати такі рекомендації щодо оптимізації психоемоційної сфери переселенців із зони АТО, як: використання екстремальної моделі надання психологічної допомоги особистості відразу після переселення із зони АТО; діагностика та подолання посттравматичного стресового розладу; здійснення психологічного супроводу; використання гуманістично-орієнтованого підходу; підбір найбільш оптимальних технологій роботи з урахуванням віку особистості та глибини психоемоційних змін (арт-терапія, когнітивно-біхевіоральна терапія, тілесно орієнтована терапія).

Перспективним напрямом подальших досліджень є розробка засобів профілактики та корекції порушень психоемоційної сфери осіб, що мешкають у зоні АТО чи переселилися з неї.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кокурн О.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Особливості негативних психічних станів військовослужбовців. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. Вип. 5 (42). С. 262–267.
2. Ладик-Бризгалова А.К. Посттравматичні психічні порушення та суїцидальна поведінка в учасників бойових дій. *Україна. Здоров'я нації*. 2016. № 4(1). С. 44–49.
3. Armfield F. Preventing post-traumatic stress disorders resulting from military operations. *Milit. Med.* 1994. V. 159. No. 12. Pp. 475–481.
4. Пенькова Н.С. Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності у процесі проведення антитерористичної операції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09. Харків, 2015. 23 с.
5. Лаврова М.Г. Особливості переживання психотравмуючої ситуації переселенцями із зони АТО. *Фундаментальні та прикладні дослідження в практиках ведучих наукових шкіл*. 2015. № 3 (9). URL: fund-issled-intern.esrae.ru/9-145.
6. Ахмедов А.Б. Психологическая характеристика Я-концепции подростков, находившихся в зоне военных действий : дис. ... кандидата психолог. наук : 19.00.13. Москва, 2010. 158 с.

7. Белко А.А. Кризисные состояния личности и социально-психологическая адаптация женщин – вынужденных переселенцев из зоны вооруженного конфликта : дис. ... кандидата психолог. наук : 05.26.02. Санкт-Петербург, 2012. 193 с.
8. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Ельга, Ніка-Центр, 2003. 400 с.
9. Екстремальна психологія : підручник / За заг. ред. О.В. Тімченка. Київ : ТОВ «Август Трейд», 2007. 502 с.

REFERENCES

1. Kokun, O.M. & Pishko, I.O. & Lozinska, N.S. (2014). Osoblyvosti nehatyvnykh psykhychnykh staniv viiskovosluzhbovtiv [Features of negative mental conditions of soldiers]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy – Journal of National University of defense of Ukraine*, 5 (42), 262–267 [in Ukrainian].
2. Ladyk-Bryzghalova, A.K. (2016). Posttraumatychni psykhychni porushennia ta suitsydalna povedinka v uchashnykiv boiovykh dii [Post-traumatic mental disorders and suicidal behavior in combatants]. *Ukraina. Zdorovia natsii – Ukraine. The health of the nation*, 4 (1), 44–49 [in Ukrainian].
3. Armfield, F. (1994). Preventing post-traumatic stress disorders resulting from military operations, 159 (12), 475–481 [in English].
4. Penkova, N.Ie. (2015). Psykholohichna hotovnist viiskovosluzhbovtiv Natsionalnoi hvardii Ukrainy do sluzhbovo-boiovoi diialnosti u protsesi provedennia antyterorystychnoi operatsii [Psychological readiness of the National guard troops of Ukraine of military service in the process of conducting anti-terrorist operations]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
5. Lavrova, M.H. (2015). Osoblyvosti perezhyvannia psykhotravmuiuchoi sytuatsii pereselentsiamy iz zony ATO [Especially the experiences of traumatic situations displaced persons from the ATO zone]. *Fundamentalniye y prykladniye yssledovanyia v praktykakh veduchykh nauchnykh shkol – Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*, 3 (9) [in Ukrainian].
6. Akhmedov, A.B. (2010). Psykholohycheskaia kharakterystyka Ya-kontseptsyy podrostkov, nakhodyvshykhhsia v zone voennykh deistvyi [Psychological characteristics of self-concept of adolescents who were in the war zone]. *Candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
7. Belko, A.A. (2012). Kryzysniye sostoianiya lychnosty y sotsyalno-psykholohycheskaia adaptatsiya zhen-shchyn – viynuzhdennykh pereselentsev yz zonyi vooruzhennoho konfykta [The crisis state of the individual and socio-psychological adaptation of women – internally displaced persons from the zone of armed conflict]. *Candidate's thesis*. Sankt-Peterburg [in Russia].
8. Korolchuk, M.S. (2003). *Psykhofiziolohiia diialnosti [Psychophysiology activities]*. Kyiv: Elha, Nika-Tsentr [in Ukrainian].
9. Timchenko, O.V. (Eds). (2007). *Ekstremalna psykholohiia [Extreme psychology]*. Kyiv: TOV “Avhust Treid” [in Ukrainian].

РОЗДІЛ VI. ПОЛІТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2020-2-23>

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ МІСТЯН І СЕЛЯН

Петровська І. Р.

кандидат технічних наук, доцент,

доцент кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

вул. Університетська, 1, Львів, Україна

orcid.org/0000-0001-7544-945X

inha.petrovska@lnu.edu.ua

Ключові слова: *громадянська ідентичність, психологічні чинники, соціалізація, жителі сільської та міської місцевості, просоціальна спрямованість, суб'єктність, фрустрація соціально-психологічних потреб.*

Стаття присвячена аналізу психологічних чинників становлення громадянської ідентичності містян і селян. В емпіричному дослідженні взяло участь 350 осіб віком 30-50 років, з них 192 осіб, що народилися і проживають у містах, та 158 осіб, які народилися і проживають у сільській місцевості. Проведений порівняльний аналіз факторних оцінок чинників становлення громадянської ідентичності осіб із різним місцем проживання виявив статистично значущі відмінності, а саме що жителі сільської місцевості в порівнянні з жителями міст мають вищі факторні оцінки за «Соціальною інтегрованістю» і «Просоціальною спрямованістю», і нижчі – за «Суб'єктністю» та «Задоволеністю потреб у державі». Це пояснюється особливістю соціалізації жителів сільської місцевості, а саме вираженою орієнтованістю на єдність з іншими, підтримку тісних зв'язків, традиції колективізму, конформності, взаємопідтримки і взаємодопомоги, а також більшою схильністю до екстернальності та патерналізму. Здебільшого негативні уявлення селян про забезпечення державою умов для їхньої самореалізації та підтримання ефективної життєдіяльності (фрустрація потреб фізичного та соціального існування в державі) негативно впливають на сприйняття держави та себе як громадянина цієї держави і може ускладнювати формування стійкої позитивної громадянської ідентичності. Регресійні моделі, побудовані окремо для селян і містян, дозволяють стверджувати про наявність відмінностей у відносних вкладах незалежних змінних у прогнозуванні інтегрального показника громадянської ідентичності. Для жителів сільської місцевості найбільш значущими психологічними чинниками у становленні громадянської ідентичності є «Задоволеність потреб фізичного та соціального існування у державі», «Колективістські цінності батьківської сім'ї», «Соціальна інтегрованість» та «Соціоцентричні ціннісні орієнтації», тоді як для містян найбільш значущими психологічними чинниками є «Просоціальна спрямованість», «Суб'єктність особистості» і «Задоволеність потреб особи у державі».

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF CIVIC IDENTITY FORMATION OF RESIDENTS OF RURAL AND URBAN AREAS

Petrovska I. R.

*PhD in Technical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Psychology
Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str., 1, Lviv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7544-945X
inha.petrovska@lnu.edu.ua*

Key words: *civic identity, psychological factors, socialization, residents of rural and urban areas, prosocial orientation, subjectness, frustration of socio-psychological needs.*

The article is devoted to the analysis of psychological factors of civic identity formation of residents of rural and urban areas. The empirical study involved 350 people aged 30-50 years, 192 of whom were born and live in cities and 158 who were born and live in rural areas. A comparative analysis of scores of civic identity formation factors of persons with different places of residence revealed statistically significant differences: rural residents, compared with urban residents, have higher factor scores for “Social Integration” and “Prosocial Orientation”, and lower for “Subjectness” and “Satisfaction of needs in the state”. This is explained by the peculiarities of socialization of rural residents, namely a strong focus on unity with others, maintaining close ties, traditions of collectivism, conformity, mutual support and assistance, as well as a tendency to externality and paternalism. For the most part, peasants’ negative perceptions of the ability of the state to provide conditions for their self-realization and maintaining an effective life (frustration of the needs of physical and social existence in the state) negatively affect the perception of the state and themselves as citizens of this state and can complicate the formation of sustainable positive civic identity. Regression models, built separately for residents of rural and urban areas, suggest that there are differences in relative contributions of independent variables in forecasting the integral indicator of civic identity. For rural residents, the most significant psychological factors in the formation of civic identity are “Satisfaction of the needs of physical and social existence in the state”, “Collectivist values of the parental family”, “Social integration” and “Socio-centric value orientations”, while for the citizens the most significant psychological factors are “Prosocial orientation”, “Subjectness” and “Satisfaction of needs in the state”.

Постановка проблеми. Громадянська ідентичність розглядається нами як складне багаторівневе особистісне утворення, що становить собою самовизначення в контексті наявної організаційної реальності держави, осмислення (надання сенсу-цінності) своєї належності до спільноти громадян і держави (в якості громадянина) і є основним регулятором громадянської поведінки.

Становлення громадянської ідентичності особистості відбувається в процесі громадянської соціалізації, яка розглядається нами як процес засвоєння індивідом соціального досвіду (норм і цінностей громадянської культури, зразків громадянської поведінки, знань і уявлень щодо держави, громадянства тощо) шляхом включення в організаційне середовище держави і систему соціальних зв’язків із іншими громадянами.

Теоретично обґрунтовано та емпірично підтверджено [9], що до основних соціально-психологічних чинників становлення громадянської ідентичності особистості (від дитинства до дорослості) відносяться: *базисні міжособові потреби* (включеність, афект, довірчість у стосунках) – характер їх задоволення у дитинстві впливає на формування того чи іншого типу громадянина; схильність дорослої особи до емоційної та соціальної залученості (при позитивному досвіді інтеграції в сім’ї та адекватних відносинах в емоційній сфері), здатність приймати самостійні відповідальні рішення сприяють становленню «зрілого» типу громадянина, натомість соціальна дистанційованість (при недостатній інтеграції чи відкиданні дитини у родині, холодних, байдужих чи недовірливих стосунках з батьками) може сфор-

мувати у майбутньому «відчужений» тип; надмірна батьківська опіка чи повне підпорядкування дитини батьківським настановам може зумовити формування «індиферентного» типу громадянина; *базисні переконання* (прихильність світу, справедливості світу, цінність власного «Я») виступають основою / критерієм під час виконання актів ціннісного вибору, впливають на формування громадянських переконань, на оцінку своєї «соціальної цінності» – значущості себе як члена суспільства; *цінності батьківської сім'ї* (а саме, колективістські цінності) зумовлюють розвиток соціальної згуртованості, що базується на спільних цінностях, міцних соціальних зв'язках та спільному виконанні суспільних обов'язків; *громадянські настановлення/взірці поведінки референтних осіб* – від значущих інших великою мірою залежить утвердження того чи іншого рівня поваги до держави, державної мови та державних символів, формування засадничих елементів (позитивних чи негативних) усвідомлення та прийняття/не прийняття державницьких та суспільних цінностей, зокрема демократії, соціальної відповідальності, справедливості, поваги до закону, толерантності, самобутності, гідності тощо; здатності до громадянських ініціатив чи обрання пасивно-байдужої громадянської позиції; *соціальна інтегрованість* (соціальне прийняття, позитивний досвід міжособових взаємин та спільної колективної діяльності, задоволені потреби афіліації та самоповаги) – сприяє формуванню почуття «Ми», почуття єдності та солідарності зі співгромадянами; *ціннісні орієнтації* (а саме, соціоцентричні) – спрямовують до реалізації відповідних просоціальних стратегій у взаємодії зі світом; *суб'єктивність особистості* – сприяє особистісному та соціальному самовизначенню, здатність до активності, ініціативності, відповідальності, до усвідомленого та діяльного ставлення до світу і себе у ньому; *просоціальна спрямованість* – готовність до кооперації, об'єднання з іншими співвітчизниками з метою покращення благоустрою держави і громадян, бажання допомагати і підтримувати інших; *задоволеність потреб фізичного та соціального існування у державі* – суб'єктивне переживання громадянином можливості задовольнити свої життєво важливі потреби в державі, захистити свої інтереси, права і свободи від різноманітних протиправних зазіхань, загроз будь-якого роду (фізичної, майнової, інформаційної, соціальної, економічної, політичної, екологічної, військової тощо), а також уявлення про забезпечення державою умов для самореалізації та підтримання ефективної життєдіяльності.

Мета статті – емпірично виявити відмінності у відносних вкладах психологічних чинників у становленні громадянської ідентичності жителів сільської та міської місцевості.

Виклад основного матеріалу дослідження. В емпіричному дослідженні взяло участь 192 (55%) осіб, що народилися і проживають у містах (35% чоловіків, 65% жінок), 158 (45%) осіб, які народилися і проживають у сільській місцевості (32% чоловіків, 68% жінок). Діагностика громадянської ідентичності здійснювалася за авторським опитувальником «Рівень та тип громадянської ідентичності особистості» [13].

Порівняльний аналіз показників громадянської ідентичності містян і селян виявив статистично значущі відмінності лише за *конативним* компонентом ($p=0,0304$). За інтегральним показником, а також когнітивним, ціннісним та афективним компонентами громадянської ідентичності значущих відмінностей не виявлено. Аналізуючи детальніше, з'ясувалося, що досліджувані особи, які народилися і проживають у селі, у порівнянні з містянами мають статистично вищі значення за *готовністю бути захисником суверенітету та цілісності держави* ($p=0,0440$) та *жертвостю* ($p=0,0005$) як готовністю інвестувати час та зусилля заради змін у державі та кращого її майбутнього.

Питання доцільності громадянської жертвості викликає багато дискусій. Я. Грицак наполягає на тому, що жертвості необхідна, бо вона «робить нас великими» і згадує Майдан як готовність помирати за цінності (звичай, про державницькі та громадянські цінності багато говорять, але не готові йти на жертви заради них) і «який був прекрасним, бо робив великим усіх» [6]. Брак жертвості, на його думку, зробив із Петра Порошенка чергового президента України, тоді як він мав шанс змінити Україну і стати своєрідним Шарлем де Голлем чи Конрадом Аденауером. Протилежну думку висловлює Б. Петренко, який підкреслює, що Україні потрібні живі українці, які своїми реальними здобутками, а не пафосом жертвості будуть славити і суспільство, і державу, тобто жертвості, міцна держава, міцна влада, сильна рука, на його думку, не є українськими цінностями, а скоріше російськими [7]. Своє міркування він обґрунтовує, посилаючись на трактування патріотизму в російській та українських концепціях патріотичного виховання. Патріотизм, згідно з російською концепцією, окрім любові до Батьківщини, відданості Вітчизні, прагненні служити її інтересам, як раз і передбачає готовність, аж до самопожертви, до її захисту. Патріотизм у цій доктрині стоїть вище права людини на життя. У концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України держава розглядається як запорука особистісного розвитку, що спирається на ідеї «гуманізму, соціального добробуту, демократії, свободи, толерантності, виваженості, відповідальності, здорового способу життя, готовності

до змін» [3, с. 1]. Тобто держава в українському патріотизмі не є самоціллю, а є основою для людського розвитку, і «жертвності» тут взагалі немає.

Цілковито погоджуючись із тим, що Україні потрібні живі громадяни і не потрібно перетворювати своє життя на фанатичне «служіння державі», зазначимо, що під час війни, коли йдеться про захист суверенітету та цілісності держави, під час різних випробувань, пов'язаних із відстоюванням ідеалів демократії, прав і свобод людини, європейського майбутнього України, саме жертвність українських громадян (у широкому її сенсі) сприяє розвитку держави та відповідає інтересам громадянського суспільства.

Порівнюючи відсоткове співвідношення типів громадян серед містян і селян (рис. 1), спостерігаємо незначні відмінності – трохи більше містян є серед «відчужених» і «індиферентних», і менше серед «амбівалентних».

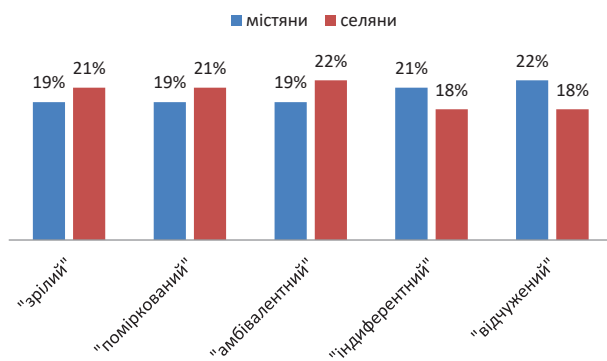

Рис. 1. Відсотковий розподіл типів громадян за місцем походження

Проведений порівняльний аналіз факторних оцінок виокремлених раніше [9] дев'яти узагальнених конструктів (чинників) осіб із різним місцем проживання виявив статистично значущі відмінності між селянами і містянами. А саме жителі сільської місцевості в порівнянні з жителями міст мають вищі факторні значення за *Соціальною інтегрованістю* ($p=0,0180$) і *Просоціальною спрямованістю* ($p=0,0000$), і нижчі за *Суб'єктністю* ($p=0,0404$) та *Задоволеністю потреб у державі* ($p=0,0072$). Зазначені відмінності підтверджено також дискримінантним аналізом.

Міська та сільська спільноти, за дослідженнями вчених (І. Губеладзе [1], О. Коваленко [2], О. Мусієздов [5], О. Лозова [4], Ф. Тьоніс [11] та інші), мають багато відмінностей між собою, що, відповідно, позначається і на соціально-психологічних особливостях їхніх представників.

Вищий рівень *соціальної інтегрованості* і *просоціальної спрямованості* жителів сільської місце-

вості в порівнянні з жителями міст почасти можна пояснити близькістю осель, спільністю меж між сусідніми ділянками, що, на думку Ф. Тьоніса, є загальною ознакою сумісного життя на селі і сприяє численним контактам між людьми, близькому знайомству, роблять необхідною спільну взаємодію [1, с. 47]. Розмір території і щільність населення зумовлюють рівень соціальних контактів та внутрішніх зв'язків між членами сільської/міської громади. Як зазначає І. Губеладзе, слабшими є внутрішні зв'язки в міського населення, що детермінує прояв таких психологічних рис, як замкнутість і усамітнення, а компактність проживання у селі сприяє розвитку щирості і відкритості у спілкуванні селян [1, с. 51], робить їхні взаємини більш тісними й активними [2]. Особливо підкреслюється емоційність вибудовування взаємовідносин у селян, що пояснюється слабкою функціональною залежністю між членами сільської громади [1; 11]. Відповідно, можна виокремити ще один важливий показник – формальність інтеграції людей у спільноту. Очевидно, що формальними є стосунки в міській спільноті, тоді як членство в сільській спільноті для її членів є особисто значущим [1, с. 52]. Сільська спільнота також характеризується більшою однорідністю ментальності, стабільністю, збереженням і трансляцією традицій із покоління в покоління, в першу чергу йдеться про традиції працелюбства, колективізму, взаємопідтримки й взаємодопомоги, слухняності, моральності, поваги до батьків і старших, до традицій предків [4].

Нижчий рівень *суб'єктності* селян зумовлюється, ймовірно, більшою конформністю, прагненням жити як усі (не виділятися), невибагливістю, поступливістю, смиренністю, соціальною пасивністю. Проведений порівняльний аналіз характеристик, що входять до узагальненого конструкту «суб'єктність» досліджуваних містян і селян, виявив статистично значущі відмінності за *широтою сфери інтересів* ($p=0,0371$), *інтернальністю* ($p=0,0047$) та ціннісною орієнтацією *саморегуляція/самостійність* ($p=0,0000$). Отож досліджувані жителі сільської місцевості в порівнянні з містянами більше схильні вважати обставини та інших людей причиною того, що відбувається з ними, зокрема перекладати відповідальність за своє життя і свій добробут на державу, тобто характеризуються більшою екстернальністю і патерналізмом, вони менш автономні та самостійні в думках і діях, частіше можуть змінювати свої громадянські погляди під впливом інших та/чи ЗМІ, менш допитливі (деякі досліджувані селяни зазначали, що у шкільні та студентські роки їх особливо нічого не цікавило). Підтвердження своїх міркувань знаходимо в дослідженнях Р. Шаміонова, який констатує, що селянам складніше протидіяти

соціальному тискові, вони більше орієнтуються на думку інших осіб під час ухвалення важливих рішень, вони є менш відкритими новому досвіду й рідше мають відчуття саморозвитку [12].

Нижчий рівень задоволеності потреб фізичного та соціального існування в державі жителів сільської місцевості пояснюється непростими умовами життя селян, особливо у віддалених селах, де можливостей повноцінно функціонувати, жити в достатку не так багато. Звісно, серед селян є такі, що знаходять ці можливості (в більшості випадків – працевлаштовуються на роботу за кордоном), але значній частині це не вдається. За дослідженнями В. Васютинського, причинами своєї бідності селяни вважають низький рівень зарплат та пенсій, соціальної допомоги, відсутність роботи, негативну діяльність державної влади і т.п. [10]. Серед селян велика кількість малозабезпечених, безробітних та непрацевдатних громадян, які перебувають у прямій залежності від держави і не бачать (чи не хочуть бачити) можливостей для власної соціальної самореалізації у ній. Фрустрація потреб фізичного та соціального існування в державі не може не впливати на сприйняття держави і себе як її громадянина. Підтвердження наших міркувань знаходимо в результатах порівняння відсоткового співвідношення рівнів доходів на одного члена сім'ї жителів сільської та міської місцевостей (рис. 2).

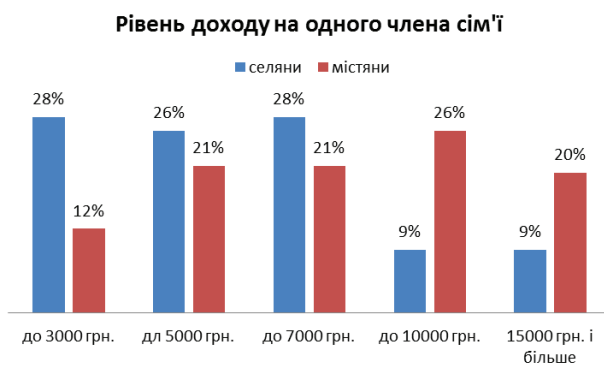

Рис. 2. Відсоткові співвідношення рівнів доходу на одного члена сім'ї досліджуваних жителів сіл та міст

Як бачимо, досліджувані жителі сіл (віком 30-50 років) у переважній своїй більшості мають менший рівень доходу, ніж містяни, відтак можна припустити, що для них питання задоволеності потреб фізичного та соціального існування в державі актуалізується більшою мірою. Проведений порівняльний аналіз також виявив статистично вищі значення у жителів сільської місцевості

показників *незадоволеність своїм соціально-економічним положенням* ($p=0,0002$), *незадоволеність власним соціальним статусом* ($p=0,0028$) та *загальний показник соціальної фрустрації* ($p=0,0103$).

Регресійні моделі, побудовані окремо для селян (коефіцієнт множинної регресії – $R=0,81$, коефіцієнт множинної детермінації – $R^2=0,66$) і містян (коефіцієнт множинної регресії – $R=0,62$, коефіцієнт множинної детермінації – $R^2=0,48$), дозволяють спостерігати деякі відмінності у відносних вкладах незалежних змінних у прогнозуванні інтегрального показника громадянської ідентичності (Табл. 1).

Результати регресійного аналізу співзвучні з виявленими вище соціально-психологічними особливостями жителів сільської та міської місцевості. Отож для жителів сільської місцевості найпотужніший вплив на становлення громадянської ідентичності здійснюють *задоволеність потреб у державі* (значення Beta-коефіцієнта складає 0,41, що свідчить про відносний вклад даної незалежної змінної у показник громадянської ідентичності у 41%), *колективістські цінності батьківської сім'ї* (внесок – 27%), *соціальна інтегрованість* (внесок – 25%) та *соціоцентричні ціннісні орієнтації* (конформність, традиції, доброзичливість, універсалізм) (внесок – 25%), тоді як для містян найсильніший вплив на становлення громадянської ідентичності здійснює їхня *просоціальна спрямованість* (внесок – 38%), *суб'єктність* (внесок – 31%) і тільки потім також *задоволеність потреб у державі* (внесок – 30%).

Висновки. Усвідомленню і переживанню своєї належності до спільноти громадян держави Україна, громадянському почуттю «Ми» жителів сіл сприяють особливості їхньої соціалізації, за якої вираженою є орієнтованість на єдність з іншими, підтримку тісних зв'язків, традиції колективізму, конформності, взаємопідтримки і взаємодопомоги тощо. Ставлення до своєї громадянської належності в них значною мірою зумовлюється рівнем фрустрації соціально-психологічних потреб в організаційному середовищі держави. Для жителів міст громадянська ідентифікація пов'язується, в першу чергу, з можливостями громадянської актуалізації, соціальною активністю, ініціативністю, відповідальністю, готовністю діяти відповідно до інтересів держави і громадянської спільноти.

Перспективи подальших розвідок полягають у дослідженні особливостей функціонування громадянської ідентичності містян і селян на інституціональному («громадянин – держава»), спільнотному («громадянин – інші співгромадяни») та індивідуальному («Я як громадянин») рівнях громадянської ідентичності.

Результати множинної регресії для селян і містян

місце походження = село Regression Summary for Dependent Variable: Інтегральний показник ГІ R= ,81053616 R ² = ,65696886 Adjusted R ² = ,63610886 F(9,148)=31,494 p<,0000 Std.Error of estimate: 13,554				місце походження = місто Regression Summary for Dependent Variable: Інтегральний показник ГІ R= ,61912101 R ² = ,48331083 Adjusted R ² = ,45281521 F(9,182)=12,569 p<,00000 Std.Error of estimate: 18,762					
N=158	Beta	B	p-level	N=192	Beta	B	p-level		
Intercept			122,1	0,000	Intercept			119,2	0,000
Задоволеність потреб фізичного та соціального існування в державі	0,41	9,17	0,000	Просоціальна спрямованість	0,38	8,82	0,000		
Колективістські цінності батьківської сім'ї	0,27	6,62	0,000	Суб'єктність	0,31	7,28	0,000		
Соціальна інтегрованість	0,25	6,58	0,000	Задоволеність потреб фізичного та соціального існування в державі	0,30	7,03	0,000		
Соціоцентричні ціннісні орієнтації	0,25	5,89	0,000	Соціальна інтегрованість	0,16	3,31	0,010		
Суб'єктність	0,20	4,41	0,000	Колективістські цінності батьківської сім'ї	0,14	3,12	0,016		
Базисні переконання	0,14	3,05	0,005	Громадянські настановлення/взірці поведінки референтних осіб	0,13	3,11	0,034		
Просоціальна спрямованість	0,17	4,09	0,001	Базисні переконання	0,11	2,74	0,071		
Громадянські настановлення/взірці поведінки референтних осіб	0,19	4,19	0,000	Базисні міжособові потреби	0,11	2,74	0,065		
Базисні міжособові потреби	0,12	2,60	0,017	Соціоцентричні ціннісні орієнтації	0,11	2,42	0,071		

ЛІТЕРАТУРА

- Губеладзе І.Г. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності: монографія. Київ : Міленіум, 2016. 236 с.
- Коваленко О.Г. Осмисленість життя літніх жителів сільської місцевості. *Психологічний часопис*. 2018. № 5(15). С. 68–80.
- Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/279/7ca/5d52797ca746c359374718.pdf>
- Лозовая О.Н. Ментальность города и села как объект психосемантического исследования: к постановке проблемы. *Журнал практикующего психолога*. 2009. Вып. 15. С. 130–140.
- Мусієздов О.О. Місто як уявлена спільнота. *Вісник Львівського Університету. Серія Соціологія*. 2010. Вип. 4. С. 178–182.
- Невічний вогонь. 10 думок про жертвність майдану. URL : http://tvoemisto.tv/news/nevichnyy_vogon_10_dumok_pro_zhertovnist_maydanu_i_poroshenka_89967.html
- Петренко Б. Жертвність та патріотизм. Яку країну ми будуємо? URL : <http://uire.org.ua/publikatsiyi/zhertovnist-ta-patriotizm-yaku-krayinu-mi-buduemo/>
- Петровська І.Р. Громадянська ідентичність як різновид організаційної ідентичності. *Проблеми сучасної психології* : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Вип. 39. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. С. 244–257.
- Петровська І.Р. Соціально-психологічні чинники становлення громадянської ідентичності особистості. *Проблеми сучасної психології* : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за

- наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Вип. 49. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. С. 269–295.
10. Соціальна психологія бідності : монографія / Т.І. Белавіна, В.О. Васютинський, В.Ю. Вінков та ін. ; за ред. В.О. Васютинського ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ : Міленіум, 2016. 294 с.
 11. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології. Київ : Дух і літера, 2005. 259 с.
 12. Шамионов Р.М. Базовые убеждения и культурные установки как предикторы эмоционального и психологического благополучия горожан и сельчан. *Социальная психология и общество*. 2015. Т. 6, № 4. С. 109–122.
 13. Petrovska I.R. Measuring Civic Identity: Difficulties and Solution. Psychology and pedagogy in XXI century: methodological framework of the activities of psychologist and educator : collective monograph / А.О. Bessarab, О.І. Ivanytsky, О.М. Kikinezhdі, I.R. Petrovska, etc. Lviv-Toruń : Liha-Pres, 2019. P. 62–82.

REFERENCES

1. Hubeladze, I.H. (2016). Silska molod u misti: poshuk identychnosti: monohrafiia [Rural youth in the city: search for identity: monograph]. Kyiv: Milenium [in Ukrainian]
2. Kovalenko, O. H. (2018). Osmyslenist zhyttia litnikh zhyteliv silskoi mistsevoli [Meaningfulness of the life of elderly people in rural areas]. *Psychological Journal*, 5 (15), 68–80 [in Ukrainian].
3. Kontsepsiia natsionalno-patriotichnoho vykhovannia v systemi osvity Ukrainy [The concept of national-patriotic education in the educational system of Ukraine]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/279/7ca/5d52797ca746c359374718.pdf> [in Ukrainian].
4. Lozovaya, O. N. (2009). Mentalnost goroda i sela kak ob'ekt psihosemanticheskogo issledovaniya: k postanovke problemy [The mentality of the city and the countryside as an object of psychosemantic research: to the problem statement]. *Practicing Psychologist's Journal*, 15, 130–140 [in Russian].
5. Musiiezdov, O.O. (2010). Misto yak uiavlена spilnota [The city as an imaginary community]. *Bulletin of Lviv University. Sociology series*, 4, 178–182 [in Ukrainian].
6. Nevichnyi vohon. 10 dumok pro zhertovnist Maidanu [Eternal fire. 10 thoughts on the sacrifice of the Maidan] URL: http://tvoemisto.tv/news/nevichnyy_vogon_10_dumok_pro_zhertovnist_maydanu_i_poroshenka_89967.html [in Ukrainian].
7. Petrenko, B. (2018). Zhertovnist ta patriotyzm. Yaku krainu my buduiemo? [Sacrifice and patriotism. What kind of country we are building?] URL: <http://uire.org.ua/publikatsiyi/zhertovnist-ta-patriotizm-yaku-krayinu-mi-buduyemo/> [in Ukrainian].
8. Petrovska, I.R. (2018). Hromadianska identychnist yak riznovyd orhanizatsiinoi identychnosti [Civic identity as a type of organizational identity]. *Problems of modern psychology*, 39, 244–257 [in Ukrainian].
9. Petrovska, I.R. (2020). Sotsialno-psykholohichni chynnyky stanovlennia hromadianskoi identychnosti osobystosti [Social and Psychological Factors of Civic Identity Formation of an Individual]. *Problems of modern psychology*, 49, 269–295 [in Ukrainian].
10. Bielavina, T. I., Vasiutynskyi, V. O., Vinkov, V. Yu. ta in. (2016). Sotsialna psykholohiia bidnosti : monohrafiia [Social psychology of poverty: a monograph]. Kyiv : Milenium [in Ukrainian].
11. Tonis, F. (2005). Spilnota ta suspilstvo. Osnovni poniattia chystoi sotsiolohii [Community and society. Basic concepts of pure sociology]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
12. Shamionov, R. M. (2015). Bazovyie ubezhdeniya i kulturnyie ustanovki kak prediktoryi emotsionalnogo i psihologicheskogo blagopoluchiya gorozhan i selchan [Basic beliefs and cultural attitudes as predictors of emotional and psychological well-being of citizens and villagers]. *Social psychology and society*, 6 (4), 109–122 [in Russian].
13. Petrovska, I. R. (2019). Measuring Civic Identity: Difficulties and Solution. Psychology and pedagogy in XXI century: methodological framework of the activities of psychologist and educator: collective monograph. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 62–82 [in English]

СІМЕЙНА ВЗАЄМОДІЯ В РАКУРСІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ: ПОКАЗНИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Скнар О. М.

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді*

*Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України*

вул. Андріївська, 15, Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-7883-680X

sknar_o@ukr.net

Ключові слова: *громадянська компетентність, взаємодія в сім'ї, середовище сімейної взаємодії, показники дослідження, кордони, ієрархія, гнучкість, згуртованість.*

Стаття присвячена теоретичному обґрунтуванню та окресленню показників дослідження взаємодії у сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності особистості, що зростає. Актуальним завданням для сучасної науки визначено дослідження соціально-психологічних чинників, що сприяють формуванню готовності молодих людей до компетентної громадянської поведінки, завдяки якій вони зможуть продуктивно діяти в суспільно-політичному просторі, приймати самостійні рішення й відповідати за них, колективно вирішувати спільні проблеми, зважаючи на соціальні наслідки своїх дій й довгострокову користь для суспільства тощо. Обґрунтовано доцільність дослідження особливостей впливу взаємодії в сім'ї (в підсистемі «батьки – діти») на подальший розвиток громадянської компетентності молоді. Виходимо з розуміння ролі сім'ї як такої, що визначає не лише розвиток дитини, а й врешті-решт – всього суспільства. Сімейне середовище розглянуто як майданчик для засвоєння настанов та правил і норм, опанування навичок взаємодії, яке може сприяти / перешкоджати розвитку компетентності дитини, а в подальшому – компетентної поведінки громадянина в суспільстві. Визначено показники для оцінювання середовища сімейної взаємодії. Конкретизовано індикатори для кожного показника, за якими буде оцінюватись розвивальний потенціал сімейної взаємодії: зовнішні і внутрішні кордони (наявність і визнання норм і правил взаємодії, готовність їх дотримуватись; відповідальне ставлення до власних обов'язків; право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень; готовність добровільно об'єднуватись з іншими заради спільної мети); ієрархія (баланс домінування – підпорядкування у взаємодії; здатність визнавати авторитет влади; контроль прийняття рішень; здатність підпорядковувати власні наміри, дії спільним інтересам); гнучкість норм і правил (змінюваність правил взаємодії при зміні ситуації у сім'ї (спільноті); відкритість переговорів щодо норм і правил; можливість зміни ролей в разі необхідності); згуртованість (образ «Ми», здатність до емпатії, співпереживання, спів-причетності та розуміння потреб й інтересів Інших, баланс автономності – емоційної зв'язаності).

FAMILY INTERACTION IN THE PERSPECTIVE OF THE DEVELOPMENT OF CIVIL COMPETENCE OF YOUTH: RESEARCH INDICATORS

Sknar O. M.

Ph.D., Senior Researcher,

Senior Researcher at the Laboratory of Psychology of Political Behavior of Youth

Institute for Social and Political Psychology of the National Academy

of Educational Sciences of Ukraine

Andriivska str., 15, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-7883-680X

sknar_o@ukr.net

Key words: *civic competence, family interaction, family interaction environment, research indicators, boundaries, hierarchy, flexibility, cohesion.*

The article is devoted to the theoretical substantiation and description of indicators of the study of interaction in the family as a factor of the development of the growing individual civic competence. It is an urgent task for modern science to study the socio-psychological factors that contribute to the formation of young people's readiness for competent civic behavior, which facilitates their productive activities in the socio-political environment. This includes independent decision-making and responsibly for the decisions, collective solution of common problems, consideration of social consequences of their actions and long-term benefits for the society, etc. The rationale for studying the peculiarities of the influence of family interaction (the parents – children subsystem) on the further development of civic competence of young people is provided. Our basic assumption is understanding the role of a family as the one that determines not only the development of a child, but eventually the development of the whole society. The family environment is considered as a platform for developing attitudes, learning rules and norms, mastering interaction skills, which can promote / hinder the development of the child competence, and in the future the competent behavior of citizens in the society. The indicators for evaluation of the environment of family interaction are determined. The indicators, which will be used to assess the developmental potential of family interaction, are specified as follows: external and internal boundaries (existence and acceptance of interaction norms and rules, readiness to comply with them; responsible attitude to one's responsibilities; right to one's own opinion; right to participate in decision-making, readiness to voluntarily unite with others for a common goal); hierarchy (balance of dominance – subordination in interaction; ability to recognize the authority; control of decision-making; ability to subordinate one's intentions, actions to common interests); flexibility of norms and rules (variability of rules of interaction when the situation in the family (community) changes; openness of negotiations on norms and rules; possibility to change roles if necessary); cohesion ("We" image, ability to empathize, participate and understand the needs and interests of others, balance of autonomy – emotional connection).

Постановка наукової проблеми та її значення. Невпинний процес суспільно-політичних трансформацій в Україні актуалізує проблематику громадянської компетентності молоді як найбільш прогресивної частки суспільства, від якої великою мірою залежить життя країни. Згідно зі слушною думкою Дж. Равена, «суспільство змінилося, а значить – і завдання, що постають перед нами, а відтак – і вимоги до компетентності, потрібні для вирішення цих

завдань...» [11, с. 23]. Уявлення про межі своєї відповідальності як громадянина; готовність визначити межі прийнятного і дотримуватись правил взаємодії у суспільстві; відповідальне ставлення до власних громадянських обов'язків; віра у здатність впливати та знання механізмів впливу, переживання причетності до проблем спільнот(и) і т.д. – усе це великою мірою визначає поведінку громадянина. Сьогодні на часі нова концепція ролі громадянина, за якої «гар-

ний» громадянин бере активну участь у житті соціуму [11].

Тому загальним завданням сьогодні є визначення соціально-психологічних чинників, що сприяють формуванню готовності молодих людей до компетентної громадянської поведінки. Водночас відзначимо, що останнім часом соціально-психологічні дослідження, спрямовані на вивчення такого важливого чинника розвитку громадянської компетентності, як взаємодія в сім'ї, в Україні не проводились, хоч актуальність таких досліджень є безсумнівною. Актуальність дослідження особливостей впливу взаємодії в сім'ї (зокрема в підсистемі «батьки – діти») на подальший розвиток громадянської компетентності молоді зумовлюється усвідомленням ролі сім'ї як такої, що визначає не лише розвиток дитини, а й врешті-решт – всього суспільства. Взаємодія дитини з батьками є першим досвідом відносин з оточуючим світом, що надалі визначає особливості поведінки з іншими людьми в громаді, суспільстві, державі.

Мета статті – обґрунтувати та описати показники дослідження взаємодії у сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності особистості, що зростає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, показав, що громадянська компетентність по суті є синтезуючою, такою, що базується на опануванні ключовими, життєвими компетентностями, тому завдання створення умов для її становлення не вирішується засобами лише громадянської освіти. Значну роль у цьому процесі відіграє сім'я, де середовище сімейної взаємодії виступає як «навчальний простір» для набуття, опанування різноманітних компетентностей соціальної взаємодії [13].

Сім'я, виконуючи низку соціально-психологічних функцій, є важливим компонентом соціальної структури суспільства, системою і формою соціальної спільності, в основі формування і розвитку якої – взаємодія. Це мала група, міні-модель суспільства, що має свій устрій, ієрархію, кордони, власні правила і норми, цінності, практики взаємодії, розподіл ролей і обов'язків, тощо. Підкреслимо, що сім'я – це **соціальна система взаємодій**. Тож особистість, що зростає, з дитинства занурена в соціальний світ сім'ї, де зміст і процеси її розвитку залежать від особливостей взаємодії з іншими членами родини, зокрема з батьками. У середовищі сім'ї повсякчас вибудовується взаємодія між членами родини, що прямо, опосередковано чи неявно впливає (сприяє або, навпаки, утруднює або й унеможливує) на розвиток компетентності дитини у т.ч. – й громадянської.

Докладний аналіз параметрів сім'ї як системи здійснили у своїх працях низка зарубіжних дослідників: А.Я. Варга [1], І.М. Нікольська та Е.Г. Ейдемільер [16] та ін. Так, у межах структурної теорії сім'ї С. Мінухін виділяє параметри сімейної взаємодії, що визначають функціонування сім'ї як системи (згуртованість, ієрархія, кордони); а теорія сім'ї як системи М. Боуена окреслює емоційні процеси в сім'ї та гнучкість сімейної системи; тоді як теорія стосунків В.Н. М'ящєва, в основі якої – уявлення про особистість як систему стосунків зі світом, іншими людьми та із самою собою, дає змогу розглядати життєдіяльність членів сім'ї у взаємозв'язку їхньої комунікації та взаємостосунків [9]. Узагальнюючи дані вищезазначених досліджень та численні напрацювання психологів, психотерапевтів, було класифіковано параметри сімейної системи. Зокрема, Н.І. Оліфірович, Т.А. Зінкевич-Куземкіна, Т.Ф. Велента [2; 9] визначають три основні групи параметрів: *структурні* (граничі, альянси, ієрархію, згуртованість та гнучкість), *процесуальні* (комунікація, сімейні правила, сімейні міфи) та *історичні* параметри (стиль життя, очікування та потреби, що сформувалися під впливом минулого досвіду, способи функціонування, нерозв'язані конфлікти, тощо – усе, що набувається шляхом міжпоколінної передачі).

Ми зосередимо свою увагу на **структурних параметрах сімейної системи** [9], оскільки вони, на нашу думку, найбільшою мірою створюють підґрунтя для операціоналізації функціонування сімейного середовища як такого, що зумовлює розвиток громадянської компетентності дитини, що зростає у сім'ї. Ці параметри можуть виступати **показниками оцінювання сімейної взаємодії**. У нашому соціально-психологічному дослідженні це показники, за якими буде *оцінюватись розвивальний потенціал сімейної взаємодії: зовнішні і внутрішні кордони* (або «межі», як їх ще називають); *ієрархія; гнучкість норм і правил, згуртованість*.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи сімейне середовище як соціальну систему стійких взаємодій та враховуючи специфіку взаємодій між членами родини, його можна охарактеризувати як: по-перше, сприятливе / перешкоджаюче для розвитку громадянської компетентності; по-друге, таке, що має свої особливі ресурси впливу на особистість громадянина, що зростає.

Метою нашого емпіричного дослідження є визначення соціально-психологічних ресурсів середовища сімейної взаємодії як сприятливого для розвитку громадянської компетентності особистості, що зростає.

Виходячи з мети нашого дослідження, ми сформулювали низку завдань, що сприятимуть досягненню кінцевої мети нашого дослідження. А саме:

1) виявити особливості взаємодії батьків і дітей, що сприяють (або перешкоджають) розвитку громадянської компетентності особистості, що зростає;

2) визначити характеристики середовища сімейної взаємодії, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини.

Для проведення емпіричного дослідження потрібно, передусім, розробити методичний інструментарій, що дозволить коректно й ефективно реалізувати визначені завдання та адекватні меті. А для цього, у свою чергу, необхідно виокремити показники та індикатори. Тож розглянемо та проаналізуємо показники оцінювання сімейної взаємодії та окреслимо їх у ракурсі розвивального потенціалу громадянської компетентності дитини.

Термін *межа* використовують для опису стосунків між сім'єю та соціальним оточенням, а також між різними підсистемами всередині сім'ї. Межі визначають структуру сім'ї та зміст її життя. Межі системи або підсистеми являють собою **правила, що визначають, хто і як бере участь у взаємодії** [18], а значить – і стосунки між членами сім'ї. Внутрішні кордони визначають особливості взаємодії всередині системи (або підсистеми) сім'ї, а зовнішні – з іншими сімейними системами.

Психологічні *межі* (або *кордони*, як їх ще називають) – це межа, яка показує, де закінчується власне «Я» особистості і починається «не Я», або «Інший» (з його потребами, інтересами, бажаннями, емоціями, цінностями, планами, думками, поглядами, почуттями, ідеями, очікуваннями тощо).

Серед видів психологічних меж виділяють: так звані розумові, фізичні, емоційні і духовні кордони (Г. Клауд, Дж. Таунсед); тілесні, особисті, психологічні, соціальні, територіальні (Т. Леві, О. Лоуен, Л. Марчер, Д. Марчер, Ф. Перлз); інтимні, особистісні, соціально-дорадчі, публічні дистанції при комунікації (Холл). Виділяють також як окремий вид соціальні, або *рольові межі*, які пов'язані з роллю, з якою людина себе ідентифікує та з групою, до якої вона належить. Поняття меж соціальної системи розроблялось у рамках системної сімейної терапії, де визначались форми порушення кордонів (особистісних, підсистеми, системи в цілому) [5].

Усі різновиди особистих кордонів організовані за принципом **відповідальності**: «Якщо я чимось володію, то відповідаю за те, що знаходиться в межах моїх повноважень». Усвідомлення кордонів дозволяє привнести більше свободи в життя. Якщо людина знає, за що вона несе відповідальність, а за що – ні, то вона може більш

вільно розпоряджатися своїм життям. Взяття на себе відповідальності за власне життя відкриває перед людиною множинність варіантів вибору. І навпаки, якщо людина не володіє своїм життям, то це обмежує її можливості (Г. Клауд) [6]. Людина відповідає перед іншими і за саму себе [6]. **Наявність меж створює правила, які стосуються та врегульовують взаємодію людей.** Тож позначення кордонів у взаємодії дозволяє іншій людині зрозуміти наявні правила, що діють, як-то кажуть, на вашій території. Важливо нагадати про те, що неможливо вимагати дотримання правил від дитини, якщо дорослі самі не дотримуються цих правил.

Для чого потрібні кордони в сімейній взаємодії? Передусім, діти потребують балансу між залежністю та автономністю; прив'язаністю і пізнанням світу. Діти є допитливими, прагнуть вивчати і опанувати оточуючий світ, а для цього їм потрібна «надійна база», батьківський контроль, супровід у процесі пізнання світу, за межами материнських і батьківських обіймів. Виникає потреба у встановленні кордонів і обґрунтованих обмежень. Такі обмеження для дитини означають передусім **увпевненість і безпеку**. Таким чином, межі встановлюються батьками для формування в дитини відчуття безпеки. Крім цього, дітям важливо передавати цінності. І ще один важливий момент: батьки також мають свої потреби, і діти повинні **навчитися рахуватися з цим і узгоджувати власні потреби з потребами інших людей** (відповідно своєму віку і розвитку) [3].

Що стосується прав дитини у сім'ї, то батьки, в цілому визнаючи наявність прав у дитини, самі часто порушують елементарні права своєї дитини – приміром, на володіння своїми речами або на вираження почуттів. У результаті дитина засвоює, що: можна *порушувати кордони іншої людини*, або що *її власні кордони (права) не важливі*; права на мою власність не є однозначними, залежать від бажань інших осіб, і **влада** (батьки) чомусь на їх боці [14]. «Влада несправедлива», «влада не може бути справедливою», «мої права можна порушувати, це нормально». Як наслідок – такі діти виростають і продовжують жити, керуючись засвоєними в дитинстві правилами і сформованими у процесі взаємодії настановами і твердженнями. Подорослішавши, вони так і живуть, не розраховуючи ні на владу, ні на закон, із неприсвоєним правом на дотримання і втілення прав, готові погодитись із тим, що їхнє право можна порушувати, не брати до уваги, ігнорувати і т.д.

Суспільство ж складається із сімей, у яких зростають громадяни. Ці громадяни із часом голосуватимуть за владу – таку владу, яка, як то кажуть, за подобою до тієї, що виявлялася, зокрема, в бать-

ківсько-дитячій взаємодії в їхній сімейній системі. Якщо дитина має досвід взаємодії, за якої батьківська влада виявлялась як справедлива і тверда, то і в дорослому житті вони будуть прагнути відтворити саме таку владу. Якщо дитина звикає бути жертвою, то буде виправдовувати насильників. Тому так важливо формувати зовсім інший досвід – *досвід поваги до прав*. Поваги до простих і доступних прав – право на власні речі, власний простір, власні міркування, рішення і почуття. Якщо батьки будуть послідовними, то діти засвоять, що кожен має кордони і права. Вони отримають досвід влади, яка є справедливою і твердою. Саме таку владу вони прагнуть відтворити у своєму дорослому житті.

Крім цього, відзначимо, що *наявність і дотримання* батьками *правил*, дитина переживає як *безпеку* [14], що є важливим підґрунтям і умовою розвитку громадянської компетентності у сімейній взаємодії [13].

Г. Клауд, Дж. Таунсенд вважають, що *ознакою «здорової» сім'ї, яка має потенціал для розвитку*, є така, в якій психологічні *межі* існують, вони є зрозумілими, означеними, прийнятими, тобто коли кожен член сімейної системи розуміє та визнає, що кожен із них:

- 1) є унікальним і цінним;
- 2) має право на свободу. Цінність свободи визнається. Існує співвідношення свободи і прав; свободи і відповідальності;
- 3) право на власну думку, на її відмінність від думок інших людей, включаючи авторитетних значущих дорослих;
- 4) відповідає за власні дії, вчинки; виконання своїх обов'язків і зобов'язань;
- 5) готовий добровільно об'єднуватись з іншими заради спільної мети / суспільного блага (так звані духовні межі) [6].

Таким чином, *кордони важливі та потрібні для*: відчуття власної цілісності; присвоєння права на особистий простір; формування базової довіри до себе і світу та відчуття безпеки; відчуття власної автономії та незалежності; усвідомлення меж своєї відповідальності та їх окреслення у відносинах; балансування між «брати» і «давати» у взаємодії; розуміння своїх емоційних меж (не перейматися надто сильно проблемами інших людей; не дозволяти іншим «ранити» свої почуття); знаходження балансу між своїми та потребами інших; вибудовування здорової взаємодії з іншими людьми; безпечного зближення з людьми, не раничи себе та інших; збереження себе у стосунках (не губити себе); управління дистанцією (зближення – віддалення) у спілкуванні; можливості бути членом групи і водночас плекати і цінувати свою індивідуальність, та ін. [6; 8].

Характеристиками «здорових» кордонів є *гнучкість* та здатність людини ними *управляти*. У будь-

якій сімейній системі існують також *альянси* (свого роду об'єднання) між членами родини *для виконання якої-небудь функції або для досягнення певної мети*. У нормально функціонуючих сім'ях ці альянси непостійні й залежать від конкретної ситуації. Вони дозволяють членам сім'ї відчувати особливу близькість, співпричетність.

У контексті завдань, що вирішуються в нашому дослідженні такого чинника розвитку громадянської компетентності молоді, як взаємодія в сім'ї, ми виокремили *індикатори сформованості кордонів*:

- наявність і визнання норм і правил взаємодії;
- дотримання правил співжиття (сфера взаємодії «Я – Інші»);
- межі прийняттого у взаємодії між членами спільноти;
- відповідальне ставлення щодо власних обов'язків перед Іншими (членами сім'ї, громади);
- право на власну думку;
- право на участь у прийнятті рішень;
- готовність добровільно об'єднуватись з іншими заради спільної мети.

Наступний показник оцінювання сімейної взаємодії, обраний нами, – *ієрархія*. К. Маданес визначає *ієрархію* як авторитет, домінування, владу приймати рішення або ступінь контролю чи впливу одного члена родини на інших [7; 17]. Контроль означає не тільки контроль над іншими – наприклад, над дітьми, – але також над прийняттям рішень у родині. Зміна ієрархії пов'язана зі зміною структури ролей та правил усередині сім'ї.

У руслі психотерапевтичного напрямку розроблено уявлення про «здорову» (батьки визнаються головними в родині, приймають доленосні рішення, беруть на себе відповідальність) і «перевернуту» (дитина – головна; все в сім'ї підпорядковано її бажанням, вона керує батьками) ієрархію в сім'ї.

Ставлення до влади як такої, як ми відзначали вище, формується в сім'ї, й зокрема у процесі встановлення батьками кордонів у взаємодії з дітьми. А завдяки владно-підвладним стосункам у сім'ї діти набувають досвіду і підпорядкування, і домінування (лідерства, ініціативності) [2]. Саме особливості сімейної взаємодії можуть сприяти (або навпаки перешкоджати) розвитку здатності дитини визнавати авторитет влади, а також владу (і рішення) більшості, а також здатності дитини підпорядковувати власні бажання, наміри, дії, тощо спільним інтересам, що будуть благом для усієї сім'ї чи іншої спільноти, що важливо в контексті розвитку громадянської компетентності особистості.

Відзначимо, що надмірне нормування та ієрархізація взаємин, жорстке розподілення ролей, незмінність правил взаємодії може призвести до того, що система сімейної взаємодії стає ригід-

ною, застарілою і такою, що не відповідає умовам, що повсякчас змінюються.

Відзначимо, що, з одного боку, чіткість і визначеність норм і правил є важливими для встановлення кордонів у взаємодії, а відтак – і для побудови конструктивних стосунків. З іншого ж – занадто строго визначені, жорсткі і незмінні правила і норми взаємодії можуть породжувати відчуженість у взаємодії та провокувати формалізованість відносин.

Відповідно, у випадку необхідності пристосуватися до змін ситуації у сімейній системі такого типу виникає напруга у стосунках у зв'язку з тим, що необхідність «перебудови» викликає труднощі як на рівні окремих членів сім'ї, так і на рівні підсистем та усєї сімейної системи.

Таким чином, такий показник оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії, як «ієрархія», конкретизується нами через:

- баланс домінування – підпорядкування у взаємодії;
- здатність визнавати авторитет влади, а також владу (та рішення) більшості;
- контроль прийняття рішень;
- здатність підпорядковувати власні наміри, дії спільним (загальним) інтересам суспільного блага.

Наступний показник оцінювання сімейної взаємодії – *згуртованість* – може розглядатись як інтегративна характеристика функціонування сім'ї [12], яка включає ступінь емоційної близькості та прив'язаності між членами родини [1], та сформованість сімейної самосвідомості, когнітивним аспектом якої є образ «Ми», а афективним – почуття «Ми» [4]. У разі максимально щільного емоційного зв'язку члени сім'ї максимально взаємозалежні, а в разі мінімального ступеню емоційного зв'язку – автономні та дистанційовані один від одного. *Згуртованість значною мірою пов'язана із внутрішньосімейними границями, особливостями прийняття рішень, характером позасімейних зв'язків членів сім'ї.* Наприклад, у випадку надмірної згуртованості, зовнішні границі сімейної системи часто виявляються занадто міцними, члени сім'ї найбільш зосереджені на внутрішньосімейних стосунках, одночасно границі між підсистемами можуть бути занадто прониклими.

Інтерес для нашого дослідження становить концепція «колективістичної ідентифікації» А.В. Петровського [10], згідно з якою в основі згуртованості лежать два *соціально-психологічних механізми*: 1) механізм *емоційної ідентифікації* із сім'єю (за принципом «біль родини – мій біль») передбачає наявність у членів сім'ї високого ступеня розвитку *емпатії*, здатності до *взаєморозуміння*, *співпереживання* і *співчуття*. Ступінь згуртованості сім'ї значною мірою визначається перева-

гою в ній відносин симпатії і позитивних емоцій, що дозволяє нейтралізувати емоційну напруженість, дистрес і фрустрацію; 2) механізм *«спільності сімейної долі»*: особистість пов'язує свої життєві плани, своє благополуччя та можливості особистісного саморозвитку саме із сім'єю. Відповідно, можна очікувати, що у випадку зростання згуртованості (звісно, окрім випадків із надмірним рівнем згуртованості) відбувається одночасне зростання здатності членів сім'ї до емпатії, співпереживання, співчуття, а також зростання загального сприятливого, позитивного фону спілкування у сім'ї [12].

Д. Олсон, С. Мінухін виділяють *чотири рівня згуртованості* сімейних систем: 1) *заплутана система* (занадто високий рівень згуртованості), 2) *роз'єднана система* (низький рівень згуртованості та лояльності сім'ї), 3) *роздільна система* (помірна згуртованість), 4) *зв'язана система* (високий ступінь емоційної близькості, лояльність у взаєминах і певна залежність членів сім'ї один від одного) [15; 18]. Члени зв'язаних і роздільних систем *здатні поєднувати власну незалежність із емоційними зв'язками* зі своїми сім'ями. Ці два типи сімейних систем є збалансованими. Стосунки в таких типах сімейних систем є більш *конструктивними, менш напруженими* (відсутні такі крайнощі, як надмірна емоційна близькість, повне поглинання стосунками, або ж, навпаки, надмірна дистантність, сильна емоційна віддаленість).

Підводячи підсумки, можна конкретизувати параметр згуртованості, за яким будемо оцінювати взаємодію у сімейному середовищі, так:

- образ «Ми» та почуття «Ми»,
- здатність до емпатії, співпереживання, співчуття, спів-причетності та розуміння потреб й інтересів Інших,
- баланс автономності – емоційної зв'язаності.

Сімейна *гнучкість* (ще один показник оцінки розвивального потенціалу сімейної взаємодії) – характеристика того, наскільки гнучко або ригідно сімейна система здатна пристосовуватися, змінюватися за умови впливу стресорів на неї. Для *діагностики гнучкості* використовуються такі параметри, як: *лідерство, контроль, дисципліна, правила та ролі* в родині. Д. Олсон розробив циркулярну модель структури сім'ї [12; 15], яка містить 2 основні осі (згуртованість і гнучкість).

У теорії *сімейних систем* О. Кижяєва, А. Лідерс виділяють чотири *типи залежно від рівня гнучкості*: ригідна, хаотична, структурована, гнучка [5].

Ригідна система має дуже низьку гнучкість і адаптивність, тобто не здатна змінюватися та пристосовуватися до ситуації, що змінилася (народження, смерть членів родини, дорослішання дітей і відділення їх від родини, зміни в кар'єрі, місці проживання і т.д.). Система часто стає ригідною,

коли вона надмірно ієрархізована або коли ролі занадто строго розподілені, а правила взаємодії залишаються незмінними. Відповідно, у випадку необхідності пристосовуватися до змін ситуації у сімейній системі такого типу виникає напруженість у стосунках у зв'язку з тим, що необхідність «перебудови» викликає складнощі як на рівні окремих членів сім'ї, так і на рівні підсистем та усієї сімейної системи. *Хаотична* система характеризується дуже високим ступенем непередбачуваності, нестійкістю або обмеженістю керівництва й нестачею лідерства, імпульсивністю та необміркованістю рішень, неясністю ролей. Стосунки також можуть бути напруженими, адже у зв'язку з неузгодженістю та непередбачуваністю виникають розчарування через нездатність системи повноцінно функціонувати. *Структурована* система характеризується *помірною гнучкістю, певним ступенем демократичного керівництва, стабільністю ролей та правил*. Для *гнучкої* системи притаманний *демократичний стиль керівництва, відкритість і активність переговорів* (до яких залучені діти), *виражений розподіл ролей* (з можливістю їх зміни в разі необхідності), *співвіднесеність правил з віком* членів родини [5; 12]. У разі збалансованості сімейної системи наявна менша напруженість та більша задоволеність стосунками (що значною мірою пов'язано із кращим функціонуванням сімейної системи завдяки балансу «стабільності» та «готовності до змін» у разі необхідності). Сімейні стосунки на рівні членів та підсистем функціональних, добре збалансованих сімейних систем є більш конструктивними та менш конфліктними [5; 12].

Таким чином, для ефективного функціонування сім'ї потребують не лише балансу близькості-розмежованості, але також *оптимального поєднання змін усередині родини зі здатністю зберігати свої характеристики стабільними*.

Для нашого дослідження найбільш актуальним є розгляд *гнучкості норм і правил взаємодії*, що конкретизуємо через такі індикатори, як:

- змінюваність правил взаємодії під час зміни ситуації у сім'ї (спільноті);
- відкритість і активність переговорів щодо норм і правил;
- можливість зміни ролей в разі необхідності;
- співвіднесеність правил із віком членів родини;
- співвідношення норм і правил та свободи.

Досвід особистості, що набувається в сім'ї, визначає внутрішню картину реальності, на основі якої вона сприймає й оцінює навколишній світ, соціальне середовище і діє в ньому.

У сім'ї (як малій групі, соціальній системі, локальному середовищі) вибудовується взаємодія між членами родини та спосіб життя, що може

поширюватись й на інші соціальні середовища, спільноти, громади.

Таким чином, *сім'ю* розглядаємо як *соціальну систему взаємодій, характеристики* (специфіка) інтеракцій *яких визначають сімейне середовище* як сприятливе / несприятливе для розвитку особистості, що зростає загалом, й її громадянської компетентності зокрема.

Отже, сімейне середовище із самого дитинства виступає майданчиком для засвоєння настанов та правил і норм, опанування навичок взаємодії, що може сприяти / перешкоджати розвитку компетентності особистості, а в подальшому – компетентної поведінки громадянина в суспільстві.

З'ясовано, що саме особливості взаємостосунків у батьківсько-дитячій підсистемі визначають вибудову системи життєвих цінностей особистості та громадянських чеснот, набуття нею досвіду дотримання правил і законів, виконання зобов'язань і норм, досвіду підпорядкування і автономності, відповідальності і свободи тощо.

Висновки.

Показниками для оцінювання середовища сімейної взаємодії визначено такі: зовнішні і внутрішні кордони; ієрархія; гнучкість норм і правил; згуртованість.

Конкретизовано індикатори для кожного показника, за яким буде оцінюватись розвивальний потенціал сімейної взаємодії:

- зовнішні і внутрішні *кордони* (наявність і визнання норм і правил взаємодії, готовність їх дотримуватись; співвіднесеність правил між членами родини; норми і правила співжиття (Я – Інші); межі прийнятності у взаємодії між членами спільноти; відповідальне ставлення до власних обов'язків перед Іншими (членами сім'ї, громади); усвідомлення меж відповідальності; право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень; готовність добровільно об'єднуватись з іншими заради спільної мети);

- *ієрархія* (баланс домінування – підпорядкування у взаємодії; здатність визнавати авторитет влади, а також владу (та рішення) більшості; контроль прийняття рішень); здатність підпорядковувати власні наміри, дії спільним (загальним) інтересам суспільного блага;

- *гнучкість* норм і правил (змінюваність правил взаємодії під час зміни ситуації у сім'ї (спільноті); відкритість і активність переговорів щодо норм і правил; можливість зміни ролей в разі необхідності; співвідношення норм і правил та свободи);

- *згуртованість* (образ «Ми» та почуття «Ми», здатність до емпатії, співпереживання, співчуття, спів-причетності та розуміння потреб й інтересів Інших, баланс автономності – емоційної зв'язаності).

ЛІТЕРАТУРА

1. Варга А.Я. Системная семейная психотерапия. Санкт-Петербург : Речь, 2001. 144 с.
2. Васютинський В.О. Інтеракційна психологія влади : монографія. Київ, 2005. 492 с.
3. Гюру Э. Взаимодействие в семье. Самооценка у детей и подростков : книга для родителей. URL : <https://psy.wikireading.ru/63541> (дата звернення: 17.09.2019 р.)
4. Карабанова О.А. Психология семейных отношений : учеб. пособие. Москва ; Самара : СИОКПП, 2001. 119 с.
5. Кижяева Е.Е., Лидерс А.Г. Системный подход в современной семейной психологии. *Психолог в детском саду*. 2004. № 3. С. 3–31.
6. Клауд Г., Таунсенд Дж. Барьеры / пер с англ. 7-е изд. Санкт-Петербург : Мирт, 2006. 382 с.
7. Маданес К. Стратегическая семейная психотерапия / пер. с англ. Т.В. Снегиревой. Москва : Независимая фирма «Класс», 1999. 272 с.
8. Нартова-Бочавер С.К. Новая версия опросника «Суверенность психологического пространства – 2010». *Психологический журнал*. 2014. Т.35. № 3. С. 105–119.
9. Олифинович Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Велента Т.Ф. Психология семейных кризисов. Санкт-Петербург : Речь, 2006. 360 с.
10. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив. Москва : Политиздат, 1982. 255 с.
11. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Москва : КОГИТО-ЦЕНТР, 2002. 396 с.
12. Сидоркіна М.Ю. Спільна художня творчість як чинник гармонізації сімейних стосунків : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. Київ, 2011. 216 с.
13. Снар О.М. Взаємодія в сім'ї як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: основні поняття дослідження. *Проблеми політичної психології*. 2019. Вип. 8. С. 74–88.
14. Хлебова В. От невежества к многообразию. Москва : ИОИ, 2016. 216 с.
15. Черников А.В. Системная семейная терапия: Интегративная модель диагностики. Москва : Класс, 2001. 208 с.
16. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Санкт-Петербург : Речь, 2005. 336 с.
17. Madanes C. Strategic family therapy. San Francisco : Jossey-Bass, 1991. 272 p.
18. Minuchin S. Families and family therapy. Cambridge : Harvard University Press, 1974. 268 p.

REFERENCES

1. Varga, A.Ja. (2001) Sistemnaya semeynaya psikhoterapiya [Systemic family psychotherapy]. St. Petersburg: Rech. [in Russian]
2. Vasyutynskyy, V.O. (2005) Interaktsiyna psykhologhiya vlady: monohrafiia [Interactive psychology of power]. Kyiv. [in Ukrainian]
3. Gyuru, E. (2019) Vzaimodeystviye v semye. Samoostenka u detey i podrostkov : kniga dlya roditeley [Family interaction. Self-Esteem in Children and Adolescents: A Book for Parents]. Retrieved from <https://psy.wikireading.ru/63541>
4. Karabanova, O. A. (2001) Psikhologiya semeynykh otnosheniy : uchebnoye posobiye [The psychology of family relationships]. Moscow; Samara: SIOKPP. [in Russian]
5. Kizhayeva, Ye. Ye., Liderts, A. G. (2004) Sistemnyy podkhod v sovremennoy semeynoy psikhologii [A systematic approach in modern family psychology]. *Psychologist in kindergarten*, 3, 3-31. [in Russian]
6. Klaud, G., Taunsend, Dzh. (2006) Baryery [Barriers]. St. Petersburg: Mirt. [in Russian]
7. Madanes, K. (1999) Strategicheskaya semeynaya psikhoterapiya [Strategic family psychotherapy]. Moscow: Independent firm «Class». [in Russian]
8. Nartova-Bochaver, S. K. (2014) Novaya versiya oprosnika «Suverennost psikhologicheskogo prostranstva – 2010» [New version of the questionnaire «Sovereignty of psychological space – 2010»]. *Psychological journal*, vol. 35, 3, 105-119. [in Russian]
9. Olifirovich, N.I., Zinkevich-Kuzemkina, T.A., Velenta, T. F. (2006) Psikhologiya semeynykh krizisov [Psychology of family crises]. St. Petersburg: Rech. (in Russ.)
10. Petrovskiy, A. V. (1982) Lichnost. Deyatelnost. Kollektiv [Personality. Activity. Collective]. Moscow: Politizdat. [in Russian]
11. Raven, Dzh. (2002) Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya [Competence in modern society: identification, development and implementation]. Moscow: Cogito-centre. [in Russian]

12. Sydorkina, M.Yu. (2011) Spilna khudozhnya tvorchist yak chynnyk harmonizatsiyi simeynykh stosunkiv [Joint art creativity as a factor of harmonization of family relations]. Dissertation for the degree of candidate of psychological sciences. Kyiv. [in Ukrainian]
13. Sknar, O.M. (2019) Vzayemodiya v simyi yak chynnyk rozvytku hromadyanskoyi kompetentnosti molodi: osnovni ponyattya doslidzhennya [Interaction in the family as a factor in the development of civic competence of young people: the basic concepts of the study]. *Problems of political psychology*. Vol. 8, 74-88. [in Ukrainian]
14. Khlebova, V. (2016) Ot nevezhestva k mnogoobraziyu [From ignorance to diversity]. Moscow: IOI. [in Russian]
15. Chernikov, A.V. (2001) Sistemnaya semeynaya terapiya: Integrativnaya model diagnostiki [Systemic Family Therapy: An Integrative Diagnostic Model]. Moscow: Independent firm «Class». [in Russian]
16. Eydemiller, E.G., Dobryakov, I.V., Nikolskaya, I.M. (2005) Semeynyy diagnoz i semeynaya psikhoterapiya [Family diagnosis and family psychotherapy]. St. Petersburg: Rech. [in Russian]
17. Madanes, C. (1991) Strategic family therapy. San Francisco: Jossey-Bass. [in English]
18. Minuchin, S. (1974) Families and family therapy. Cambridge: Harvard University Press. [in English]

НОТАТКИ

Науковий журнал

Проблеми сучасної психології

№ 2 (18), 2020

Комп'ютерна верстка – Ю.В. Ковальчук
Коректура – В.В. Ізак

Підписано до друку: 25.12.2020.
Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 26,97.
Замов. № 0221/47. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
69063, Україна, м. Запоріжжя, вул. Олександрівська, 84, оф. 414
Телефони: +38 (048) 709 38 69, +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.